

ERNST ANDERSEN

TRÆK AF JURAENS
UDVIKLING

I

25 essays

JURISTFORBUNDETS FORLAG

KØBENHAVN 1970

*Trykt med tilskud fra Det Finneske legat
og fra Gads fond, hvorfor jeg herved bringer en tak
til Konsistorium og til bestyrelsen for Gads Fond.*

Stig Iuul
in memoriam

FØRSTE AFSNIT

DEN ÆLDSTE RETSTEORI

§ 1. *Den romerske retsliteratur.*

Den, der begynder på det juridiske studium, stifter hurtigt bekendtskab med en del latinske udtryk og vendinger. I læren om ejendomsret tales der om vindikation, ekstinktion og ekspropriation, og der gives en fremstilling af en række rettigheder over fast ejendom ved benyttelse af begrebet servitut. I obligationsretten, der har fået sit navn fra „obligatio“, støder man hurtigt på culpa-reglen med en bonus paterfamilias og på udtryk som accept, genus- og specieskøb, caveat emptor reglen, vis major, depositum regulare og irregulare. Forpligtelser kan opstå som følge af negotiorum gestio. I arveretten støder man på udtrykket testamente. I civilproces-teorien tales der om litispendens-virkningen, litis denuntiation, subjektiv kumulation osv, og også i folkeretten anvendes der en del latinske udtryk og vendinger.

Forklaringen herpå skal nu ikke søges i, at romerretten på et eller andet tidspunkt har været gældende ret i Danmark. Romerne erobrede Spanien, Frankrig, Sydengland, dele af Tyskland og meget andet, men de erobrede aldrig Danmark eller en del af Danmark. De romerske legioner nåede aldrig op til Danmarks grænser. Danmark lå for langt væk og havde en naturlig beskyttelse i de øde områder, der fandtes syd for Holsten. Forklaringen skal søges i, at den danske retsvidenskab, som er en forholdsvis ung videnskab, har udviklet sig på grundlag af den retsvidenskab, som var opstået i Italien, Frankrig, Nederlandene og Tyskland i tiden fra det 12 århundrede. Vigtigst var længe den kanoniske retsvidenskab, der hvilede på Gratians dekret fra ca 1140 og en række derefter udarbejdede samlinger af pavedekretaler. Den romanistiske retsvidenskab, som indtil sidste halvdel af det 15 århundrede ikke spillede nogen stor rolle udenfor Italien og Frankrig, hvilede på Justinians retsbøger fra 529—34 og nogle senere noveller. Den betydning, som romerretten har haft for dansk rets og dansk retsteoris udvikling, har været indirekte, og

det bør straks fremhæves, at man ikke må overvurdere den klassiske romerrets betydning for dansk rets udvikling.

Når retsteorien idag kan danne sig et vist indtryk af retslitteraturen og retsreglerne i den klassiske romerrets periode og af de romerske juristers arbejdsmetode og af den til grund lagte retskildeteori, beror det navnlig på de fragmenter af juristskrifter fra den klassiske periode, der er optaget i Justinians *Digester*. Hvis Justinian ikke havde fået idéen med at lave en retsbog, der skulle indeholde fragmenter af juristernes skrifter, og hvis ikke et håndskrift af *Digesterne* ved et tilfælde havde overlevet middelalderens krige og plyndringer og var dukket op igen i 1070'erne, ville vi ikke vide meget om juristretten i den klassiske tid. Håndskrifterne af den ældre juristliteratur var nemlig allerede gået tabt i begyndelsen af det 6 århundrede. De professorer og praktikere, der kompilerede Justinians retsbøger, kendte kun denne literatur fra de samlinger, der blev brugt ved undervisningen med udtog af den ældre literatur og fra citater og omtale i den senere literatur. Og efter udarbejdelsen af de Justinianske retsbøger gik også håndskrifterne af den yngre juristliteratur tabt. Det er i alt væsentligt Justinians *Digester*, som er kilden til vor viden om retslitteraturen fra den klassiske periode. Der er dog gennem *Digesterne* kun bevaret nogle få procent af denne literatur.

Ved et tilfælde dukkede der i begyndelsen af det 19 århundrede et håndskrift op af Gajus's *Institutiones*, Veronahåndskriftet. Gajus's *Institutiones* er en lille bog, og man kendte store dele af skriftet i forvejen gennem et udtog, der findes af det i Alarics *breviarium*, og gennem Justinians *Institutiones*. Da historikeren Niebuhr i 1816 sad i et bibliotek i Verona og læste et håndskrift med en tekst af kirkefaderen Hieronymus, blev han opmærksom på, at håndskriftet var en palimpsest. Pergamentet var oprindelig blevet brugt til et andet værk, og skriften var derefter blevet skrabet af, hvorefter pergamentet var blevet brugt til et værk af Hieronymus. Det blev hurtigt konstateret, at den oprindelige tekst var Gajus's *Institutiones*, og det lykkedes for to videnskabsmænd at tyde den oprindelige tekst. Det, der er bevaret udover *Digesterne* og Gajus's *Institutiones*, er meget lidt, og det har størst interesse for studiet af den klassiske romerret.

Digesternes første bog begynder med titlen „Om retfærdighed og ret“, og den anden digesttitel handler om rettens oprindelse. Det andet fragment i denne anden digesttitel er et „klip“ fra et værk af Pomponius fra det andet århundrede efter Kristi fødsel, *Enchiridion*. I dette fragment, som er meget langt, giver Pomponius visse oplysninger om den ældste juristliteratur, som vi ikke kender ret meget til iøvrigt, idet der ikke findes ret mange fragmenter fra denne literatur i Digesterne. Langt den største del af fragmenterne i Digesterne er taget fra yngre forfattere som Julian, Gajus, Paulus og Ulpian.

Det, som Pomponius beretter om de allerførste jurister, må tages med kritik. Begivenhederne ligger så langt forud for hans tid, at man må regne med, at han i en vis udstrækning gengiver fabler og myter. Det var man længe ikke opmærksom på. Men når man kommer til *Quintus Mucius Scævola*, har man sikrere grund under fødderne, for her støttes Pomponius's beretning af citater og omtale i fragmenter fra andre forfattere i Digesterne. Quintus Mucius Scævola har omkring år 100 før Kristi fødsel gennem sit virke og gennem sin bog *Jus civile* gjort en betydningsfuld indsats for retsteoriens udvikling.

Af Pomponius's beretning tør man slutte, at der tidligt er blevet lavet samlinger af klageformler til praktisk brug, og at en jurist ved navn *Sextus Ælius Pætus Catus* har været en af dem, der først har publiceret et juridisk værk, som var andet og mere end en samling klageformler. Denne *Tripertita* (*commentaria*), som synes at være forfattet omkring år 200 før Kristi fødsel, har efter Pomponius indeholdt teksten til de XII tavlers love og lidt fortolkning samt nogle klageformler.

Quintus Mucius Scævolas *Jus civile* har på grund af den anvendte metode betydet en fornyelse. Bogen er omtalt og tildels citeret så ofte i fragmenter af senere forfattere, der er taget op i Justinians Digest, at man kan slutte, at Quintus Mucius Scævola har været en betydelig juridisk forfatter og en fremtrædende jurist. Men der findes ikke i Justinians Digest noget fragment fra denne klassiker, og det betyder, at på Justinians tid var håndskrifterne forlængst gået tabt. Mucius var konsul i året 95 og døde i året 82 før Kristi fødsel, altså på en tid, da den republikanske forfatning var ved at bryde sammen. Han har haft

en vis skoling i græsk filosofi, for han gav i Jus civile en fremstilling af det privatretlige retsstof efter et vist system ved hjælp af „genera“.

Mucius er den første romerske jurist, som vi tør kalde retsteoretiker, ikke blot praktiker, der kompilerer et eller andet. Det sikreste bevis for hans betydelige format ligger i, at der endnu i det andet århundrede efter Kristi fødsel blev skrevet kommentarer til bogen af retslærerne Gajus og Pomponius. Når et juridisk værk mindes på denne måde mere end to århundreder efter, at det er blevet skrevet, har der været tale om et banebrydende værk, en nydannelse. Dette er også antydnet af Pomponius i Digesterne 1,2,2, 41 ved ordet „generatim“. Mucius var systematiker. Det har ikke været med urette, at man har anset ham som „fader“ til den romerske retsteori.

Historikere har på grundlag af omtalen i Digesterne og på grundlag af, hvad de har ment at kunne slutte fra senere værker, hvis systematik vi ved mere om, forsøgt en rekonstruktion af det Mucianske system for privatretten, der var lagt til grund for Jus civile. Det har i nyere tid især været *Lenel*, der har arbejdet med at rekonstruere de værker, som Justinians lovkommission så at sige klippede i stykker ved Digesternes udarbejdelse, jfr herved hans *Palingenesia* (Juris Civilis) fra 1889, og *Lenel* har også forsøgt at rekonstruere det Mucianske privatretssystem. Senere forfattere har suppleret *Lenels* undersøgelser, og vi kan derfor gengive systemet efter det skema, som findes s 95 i Fritz Schulz's bog *History of Roman Legal Science* fra 1946, idet vi for kortheds skyld ikke oversætter alle de tekniske udtryk:

I. Arveret.

1. Testamenter. a) Oprettelse af testamente. b) Indsættelse af heres. c) Exheredation. d) Accept og afslag på arven. e) Legater.
2. Arv efter loven (intestatarv).

II. Personret.

1. Ægteskab. 2. Værgemål. 3. Statuliberi. 4. Patria potestas. 5. Dominica potestas. 6. Liberti. 7. Appendix: Procurator og negotiorum gestor.

III. Tingsret.

1. Besiddelse og hævd. 2. Non-usus og libertatis usucapio.

IV. Obligationsret.

1. Ex contractu. a) Realkontrakter (muligvis kun lån til eje). b) Køb og salg. c) Locatio conductio. d) Appendix: Servitutter. e) Selskabskontrakten (måske også mandatum).
2. Ex delicto. a) Injuria. b) Furtum. c) Lex Aquilia.

Hovedinddelingen i dette system for fremstillingen af privatretten genfinder man i moderne fremstillinger af privatretten og i moderne kodifikationer som den tyske Bürgerliches Gesetzbuch — BGB — fra 1896. Den er gået over i Gajus's Institutiones og derfra videre til Justinians Institutiones, og det blev i begyndelsen af det 19. århundrede denne inddeling og ikke digestsystemet, som man i Tyskland foretrak som et hensigtsmæssigt grundlag for fremstillingen af privatretten. Der er — naturligvis — lavet noget om på systemet i tidens løb. Personretten er blevet delt op i personret og familieret. Formueretten er blevet fyldigere, og der er systematiseret om mellem tingsret og obligationsret. Talrige enkeltheder er anderledes idag. Men hovedinddelingen i det Mucianske system og i det nu anvendte system for privatretten er den samme.

På Ciceros og Cæsars tid levede *Servius Sulpicius Rufus*, der var juris consultus, juridisk forfatter og lærer i retsvidenskab. Servius var en god ven af Cicero. De havde studeret jura sammen i deres ungdom. Men medens Cicero holdt op med at studere jura og aldrig kom til at virke som juris consultus, fuldførte Servius studiet og blev en berømt jurist. Cicero var politiker og skribent samt orator eller retor, retstaler. Hvis han i denne egenskab fik brug for oplysninger om gældende ret, måtte han henvende sig til en juris consultus. Der er ikke optaget noget fragment fra Ciceros skrifter i Justinians Digeste, og det beror på, at han hverken af samtiden eller af eftertiden blev anset for at være jurist. „Dette hører ikke under jus, men under Cicero“, sagde man da i juridiske kredse. Cicero har dog haft en vis betydning for retsudviklingen. Det er ham, der har formidlet, at den græske naturretsfilosofi gik over i middelalderens retsteori.

Servius synes at have været den første jurist, der skrev en kommentar til *det prætoriske edikt*. Der var dog kun tale om en kortfattet kommentar. Det prætoriske edikt er det edikt, som prætor forfattede ved sin embedstiltrædelse, og hvori han tilkendegav visse regler, som han ville følge i sin embedstid, og derved gav visse tilsagn om retshjælp. Prætor var ikke i besiddelse af lovgivningsmagt i egentlig forstand. Skulle der foretages vidtgående ændringer i de XII tavlers love, måtte man tage den sædvanlige lovgivningsvej i anvendelse, og det skete ofte. Man kender navnene på en del love, som er gennemført allerede i republikkens tid, og man kender også i et vist omfang deres indhold.

Det prætoriske edikt har utvivlsomt allerede på Servius's tid haft et vist omfang, for præturen var allerede da en gammel institution. I året 367 før Kristi fødsel blev konsulens forretninger indenfor retsplejen skilt ud og overdraget til en prætor. Fra år 242 før Kristi fødsel valgtes der årligt to prætorer, en byprætor, som stod i spidsen for retsplejen mellem de romerske borgere, og en fremmedprætor, som under sig havde retsplejen mellem de fremmede indbyrdes og mellem de fremmede og de romerske borgere, prætor urbanus og prætor peregrinus. Senere blev antallet af prætorer betydeligt forøget. Præturen var et politisk embede. Prætor behøvede ikke at være juris consultus. Han havde et consilium, i hvilket der sad personer, som havde indsigt i gældende ret og forståelse for retslivets behov, juris consulti, og det omfattende rutinearbejde i præturen udførtes af en stab af jurister. Men når der til prætor blev valgt en fremtrædende jurist, kunne han gennem optagelse af nye bestemmelser i det fra forgængeren arvede edikt eller gennem ændringer af tidligere optagne bestemmelser få en betydelig indflydelse på retsudviklingen.

Mange af de bestemmelser, som kom ind i det prætoriske edikt, havde et sådant indhold, at man i vore dage ville sige, at der var tale om lovgivning på privatrettens og procesrettens område, og at prætor udøvede beføjelser, som hørte under lovgivningsmagten. Men det acquiescerede man ved i Rom. I republikkens sidste århundrede synes det prætoriske edikt eller rettere de prætoriske edikter at have været den vigtigste kilde

til ny ret på privatrettens og procesrettens område. Forklaringen herpå er vel bl a, at det i og for sig ikke er særlig hensigtsmæssigt at lade folkevalgte medlemmer af en lovgivende forsamling træffe afgørelsen om visse enkeltheder i retsreglerne på privatrettens og procesrettens område i et ekspanderende verdensrige. Det er kun få af dem, der stemmer i en folkevalgt forsamling, som har det overblik over retssystemet og den skoling, der kræves til vurderingen af hensigtsmæssigheden af sådanne retsregler. De må støtte sig på juristernes vurderinger. Man ser da også i nyere tid visse steder afgørelsen om fx visse civilprocesuelle spørgsmål henlagt til domstolene.

Fra Hadrians tid anerkendtes det, at kejseren havde en vis selvstændig lovgivningsmyndighed, og efterhånden gik lovgivningsmagten helt over til kejseren og til hans administration. Den kilde til fornyelse af privatreten og procesretten, som det prætoriske edikt havde været, tørrede da ud. Edikterne fik nu deres endelige form, og der kunne ikke længere foretages ændringer deri af prætor. Det var juristen *Salvius Julianus*, der efter ordre fra Hadrian foretog den redaktion af edikterne, som blev den endelige. Formuleringen bekræftedes ved en senatsbeslutning ca år 130. På grundlag af det, der findes i Justinians Digeste fra Gajus's, Paulus's og Ulpian's store ediktskommentarer og fra Julians Digesta, har Lenel forsøgt at rekonstruere det prætoriske edikt i dets endelige form, jfr *Das Edictum Perpetuum*, 1883. Det er mod denne rekonstruktion indvendt, at der ikke er taget fornødent hensyn til interpolationerne i ediktstoffet. Det er et problem, som Lenel ikke var tilstrækkelig opmærksom på. Men bortset herfra kan en jurist ved at læse Lenels bog danne sig et ganske godt indtryk af indholdet af det prætoriske edikt og af den quasi-lovgivningsmyndighed, som prætorerne havde udøvet gennem et halvt årtusinde ved det prætoriske edikt. Af og til er man i stand til at afgøre, hvornår en bestemmelse kom ind i ediktet, men stort set er man ude af stand dertil. Meget i retsudviklingen i republikkens tid og i den klassiske romerrets tid er gådefuldt og vil blive ved med at være gådefuldt på grund af kildematerialets utilstrækkelighed.

Servius's kommentar til edikterne synes at have været et mindre værk. Den litteraturform, som Servius her benyttede, *den*

kommenterede lovudgave, og som kom til at spille en stor rolle i de følgende århundreder, er beregnet på praktikere. Forfatteren følger lovens system. Hans systematiske indsats er begrænset til, at han ordner sin kommentar til de enkelte bestemmelser i loven. Hvis lovens system er dårligt, er systemet i den kommenterede lovudgave også dårligt. Men det affinder praktikerne sig med, for han er vant til at arbejde med det dårlige system gennem brugen af loven. Man kan vel endda sige, at det fra praktikersynspunktet er en ulempe, om kommentatoren giver sig til at lave om på et velkendt system, selvom det er til det bedre. Skal en fremstilling af „gældende ret“ derimod læses af begyndere, er den kommenterede lovudgave uhensigtsmæssig. Forfatteren anvender en fremstillingsform, som er egnet til at få begyndere til at tabe interessen for at gå videre i faget.

Servius, der virkede som lærer og havde mange kendte elever, jfr herom E Vernay Servius et son école, 1909, skrev imidlertid meget andet end denne første kortfattede kommentar til det prætoriske edikt. Han synes således også at have været den første, der fandt på at skrive en *juridisk monografi*, idet han skrev en fremstilling af formueordningen mellem ægtefæller, en *Liber de dotibus*. Den blev læst endnu i det andet århundrede efter Kristi fødsel, og det tyder på, at der gennem lang tid ikke blev foretaget væsentlige ændringer i formueordningen mellem ægtefæller. Den monografiske fremstilling har i nyere tid været af den allerstørste betydning for retsteoriens udvikling. I den klassiske romerske retsvidenskabs periode synes den ikke at være blevet brugt i større omfang, og den spillede heller ikke nogen stor rolle i højmiddelalderens civilistiske retsteori. Dog fristede emnet for Servius's monografi, formueordningen mellem ægtefæller, også en af de ældste af legisterne fra det 12 århundrede, glossatoren Martinus Gosia fra Bolognaskolen.

Servius var desuden en flittig respondør. Han efterlod sig ved sin død en stor samling responsa, herunder naturligvis først og fremmest egne responsa, men nok også afskrift af visse af andre afgivne betydningsfulde responsa. På grundlag af Servius's samling af responsa skrev hans elev *P Alfenus Varus* et værk *Digesta*. Det er et af de første værker indenfor en literaturform, der kan minde noget om kommentarerne til det prætoriske edikt, men

dog er ret forskellig herfra. Man har kaldt denne form for literatur *problemataliteratur*. Den skulle få stor betydning i de følgende århundreder, og den dukkede op igen i senmiddelalderen fra det tidspunkt, da jurister kom ind på at tilpasse bl a det i Justinians Digester indeholdte formueretlige retsstof til „tidens krav“. I problemataliteraturen behandles de mest udviklede retsproblemer. De er i reglen hentet fra praksis, fra responsa, som er afgivet af forfatteren til brug for afgørelsen af udviklede og vanskelige retssager, eller fra udviklede sager, som forfatteren på anden måde har stiftet bekendtskab med. Men af og til er der tale om problemer, som forfatteren har fantaseret sig til i forlængelse af aktuelle retssager.

Den enkleste form for problemataliteratur er en samling responsa ordnet kronologisk, ikke systematisk. Der er intet system i samlingen, og det foregives heller ikke, at der er et system. Skulle der være tale om et vist system, er det i reglen et løst system. Problemataværkerne er derfor som ediktkommentarerne i høj grad for viderekomne. De minder i omfang om nutidens håndbøger, men er ikke så systematiske. Den almindelige benævnelse for sådanne værker var i oldtiden *Digesta*, *Responsa*, *Disputationes* eller *Quæstiones*. I middelalderen kaldte man ofte sådanne samlinger *Consilia*.

På Augustus's tid er den berømteste jurist *Marcus Antistius Labeo*. Labeo var som *Servius juris consultus*, juridisk forfatter og lærer. Han beklædte præturen, men blev ikke konsul. Augustus tilbød Labeo et konsulat, men Labeo sagde nej tak. Han var af overbevisning republikkens mand. Labeo gav retsundervisning i Rom, dog ikke mod betaling, og han skabte grundlaget for den ældste retsskole, *prokulejanernes retsskole*.

Pomponius har i *Enchiridion* berømmet Labeos skarpsindighed, lærdom og originalitet, og han fortæller, at Labeo delte sin tid ligeligt mellem Rom, hvor han gav retsundervisning, og gården på landet, hvortil han trak sig tilbage, når han ville have fred til at skrive bøger. Labeos forfatterskab var omfattende. Han helligede sig både *jus civile* og *jus honorarium*, prætorretten. Han skrev for det første en kommentar til de XII tavlers love. Dernæst skrev han kommentarer til såvel byprætores som fremmedprætores edikt, og han er efter de oplysninger, som vi har,

den eneste, der har kommenteret fremmedprætores edikt. Derudover skrev Labeo forskellige skrifter af problematotypen.

Ifølge Pomponius var *Massurius Sabinus*, som virkede i det første århundrede efter Kristi fødsel, den første romerske jurist af betydning, som ligefrem gjorde det til sit levebrød at undervise i jura. De, der ville studere hos ham, måtte betale derfor. Sabinus er den første professionelle underviser i retsvidenskab, den første juridiske professor. Han underviste ikke i Prokulejanerskolen, men i en hermed konkurrerende skole, en skole, som måske er oprettet af juristen og politikeren Gajus Cassius Longinus. Men det var Sabinus, som var hovedkraften i denne skole, og de jurister, som var uddannet i schola Cassiana, blev efter Sabinus kaldt *Sabinianere*.

Sabinus's berømteste bog er hans *Libri tres juris civilis*, der var en kortfattet lærebog for begyndere i privatretten. Bogen ligger i forlængelse af Quintus Mucius Scævolas *Jus civile* og Labeos kommentar til de XII tavlers love i den forstand, at det har været det samme stof, der blev behandlet, og Sabinus har i høj grad stået i gæld til sine forgængere. Men bogen adskilte sig fra tidligere bøger ved, at den var en lærebog for begyndere, en kortfattet fremstilling af privatretten. Erfaringen har vist, at det allervanskeligste arbejde, som en juridisk forfatter kan komme ud for, er at skulle skrive en lærebog for begyndere, hvor forfatteren skal kunne mestre begrænsningens kunst og kunne udvise resignation. Det er der få juridiske forfattere, som er i stand til. De, der som Sabinus i det første århundrede, Struwe i det 17 århundrede og H Munch-Petersen i det 20 århundrede mestrer denne kunst, opnår hos deres elever og dermed hos eftertiden et ry for lærdom, som ikke altid er begrundet i deres retsteoretiske indsats og indsigt.

Sabinus skrev andre bøger end denne begynderbog i privatret. Han skrev bl a en kommentar til byprætores edikt og et værk af problematotypen. Men det var begynderbogen og hans undervisning i schola Cassiana, der skabte hans ry. At bogen fra et undervisningsmæssigt synspunkt har været et stort fremskridt, kan man slutte af, at den blev brugt som lærebog længe efter, at Sabinus var død. Pomponius skrev noter til bogen i sidste halvdel af det andet århundrede, og den blev i begyndelsen af det tredje

århundrede kommenteret af Paulus og Ulpian. Der findes i Justinians Digester optaget mange og store fragmenter fra Ulpians *Libri ad Sabinum* (*Libri ex Sabino*).

Celsus junior og *Salvius Julianus*, som virkede i begyndelsen af det andet århundrede, skrev begge omfattende værker af problematypen. Justinians Digester har talrige fragmenter fra Julians *Digesta* og Celsus's *Digesta*. Celsus junior var forstander for skolen for prokulejanerne. Julian, der var lidt yngre, har måske som ung undervist i *schola Cassiana*, men det kan kun have været en kort tid, for han gik embedsvejen. Julian var quæstor under Hadrian og derefter prætor, og det har vel været i egenskaben af prætor, at han gav det prætoriske edikt dets endelige form. Det synes at være sket ca år 130 efter Kristi fødsel. Julian var konsul under Antoninus Pius, derefter statholder i det sydlige Tyskland, senere statholder i Spanien, og endelig prokonsul i Nordafrika. Han var medlem af det kejserlige consilium — gehejmestatsrådet — under tre kejsere, Hadrian, Antoninus Pius og Marcus Aurelius. Julians forfatterskab og embedskarriere gav ham en betydelig position, og han var anset i samtiden og senere. Jfr om Julian fx L Boulard *L Salvius Julianus*, 1902. Julians renommé afspejler sig i det store antal fragmenter, der næsten fire århundreder derefter blev optaget i Justinians Digester.

Pomponius, der også virkede i det andet århundrede, har næppe som Julian været embedsmand. Han er jurist af lærertypen, og det er også Gajus og Florentinus, der ligeledes er fra det andet århundrede. Pomponius har skrevet mange og omfattende værker, og en forfatter som Ulpian har hentet meget stof hos Pomponius. Der er en tilbøjelighed til at betragte ham som en mindre forfatter af tradentypen, en bearbejder af andres tanker. Det er imidlertid vanskeligt at afgøre, hvor originale forfatterne fra den klassiske periode har været. Der er vel i tidens løb skrevet mange bøger om disse forfattere, og de bliver berørt i de fleste fremstillinger af den klassiske romerske ret, men kildematerialets sparsomhed gør det vanskeligt, ja vel nærmest umuligt at foretage sikre vurderinger af de forskellige forfattere, og vi er slet ikke i stand til at vurdere den indsats, som forfatterne af lærertypen har gjort gennem deres undervisning i jurist-

skolerne. Pomponius er en af de få forfattere fra den klassiske periode, som har interesseret sig for retsteoriens oprindelse. Man kan kalde ham *den første retshistoriker*.

Gajus er mest kendt gennem sin lærebog *Institutiones*, som i året 506 blev optaget i udtog i *Alarics breviarium* eller *Lex Romana Visigothorum*. Den er hovedkilden til Justinians *Institutiones* fra 533. Udtoget i *Alarics breviarium* har overskriften „*Liber Gaji*“ og kaldes den vestgotiske *Gajus* eller *epitome Gaji*. *Gajus's* tekst er trængt stærkt sammen, og det er, da formålet har været at gengive gældende ret, gået meget ud over de steder i lærebogen, som indeholdt historisk stof. Grundlaget for *epitome Gaji* er vistnok ikke et håndskrift med den oprindelige version af *Institutiones*, men et udtog fra en senere tid. *Gajus's* *Institutiones* er fra ca år 160, men forarbejderne er begyndt længe før.

Men *Gajus* skrev meget andet end *Institutiones*. Han skrev bl a en kommentar til provinsialprætores edikt, den eneste kommentar, der er skrevet til dette edikt, en kommentar til *Quintus Mucius Scævolas Jus civile*, samt *Res cottidianæ*, en opslagsbog i lilleputformat. Der er noget gådefuldt over *Gajus*. Hans samtid synes ikke at have vurderet hans forfatterskab særlig højt, hvilket vel beror på, at han levede i *Julians* og *Celsus's* skygge. Men i det 5—6 århundrede var *Gajus* en af de mest ansete forfattere, og hans skrifter blev da læst. Han er en af de 5 forfattere, som efter citerloven af 426 skulle anses for „autoritet“, hvad *Julian* og *Celsus junior* ikke var. *Justinian* har bl a i sine *Institutiones* kaldt ham „*Gajus noster*“. Forklaringen må være, at *Gajus* på en eller anden måde har haft en særlig tilknytning til østriget. Men sålænge der ikke dukker nyt materiale frem, er man ikke i stand til at afgøre, hvori denne tilknytning har bestået. Filologer og historikere har udkastet et utal af hypoteser om *Gajus*. Det er således blevet gjort gældende, at *Gajus* var fra Grækenland, Syrien, Palæstina eller Ægypten, at han var en kristen, en jøde, en slave, en kvinde (*Gaja*), at han aldrig har eksisteret, idet han er blevet forvekslet med *Gajus Cassius Longinus* osv. Jfr herom fx A M Honoré *Gajus*, 1962.

Florentinus ved man også meget lidt om udover, at han har skrevet en bog *Institutiones*, der var mere omfattende end *Gajus's* *Institutiones*, og at han formentlig var lærer i jura. Håndskrif-

terne af denne bog var ikke gået tabt, da Justinian lod udarbejde sine retsbøger. Den er brugt såvel ved udarbejdelsen af *Digesterne* som ved udarbejdelsen af *Institutiones*, og den var således ikke blevet fortrængt af Gajus's *Institutiones*. Efter Lenels rekonstruktion i *Palingenesia* har Florentinus benyttet en systematik, som man også i nutiden kan finde i begynderbøger i privatret. Først behandlede han retskilderne. Bøgerne 3—5 handlede om ægteskab og tutela, bog 6 om tingsret, bøgerne 7—8 om obligationsret og bøgerne 10—11 om arveret. Fra det andet århundrede kan endelig også nævnes *Quintus Cervidius Scævola*. Han forfattede store problemataværker, *Digesta*, *Responsa* og *Quæstiones*.

Papinian, *Paulus*, *Ulpian* og *Modestin*, som virkede i slutningen af det andet og i begyndelsen af det tredje århundrede, betegner afslutningen på den klassiske retsliteratur. Det er for en meget væsentlig dels vedkommende fra deres værker, at der er taget fragmenter til Justinians *Digester*. Ca 1/3 er excerperet fra Ulpians værker, og ca 1/6 er taget fra Paulus's værker. Det beror på, at både Ulpian og Paulus har skrevet store ediktskommentarer og andre store kommentarer, som blev hårdt udnyttet af kompilatorerne af *Digesterne*. Modestin er kun benyttet i mindre omfang, skønt han er den sidste af de jurister, som anses for klassiske. Han døde efter år 226. Man kan derfor sætte den klassiske periodes ophør til ca år 230.

Disse 15 forfattere fra den klassiske romerrets periode er de betydeligste og de oftest omtalte af de 40, hvis værker er brugt ved *Digesternes* udarbejdelse. Derudover kender man navnene på et halvt hundrede jurister fra den klassiske periode, og en del af disse har også skrevet juridiske værker. De er imidlertid gået tabt. Endelig er der de mange jurister, der arbejdede i præturen og på forum og i den kejserlige administration uden at have et navn for offentligheden, og som var med til at forme og anvende retten, den store flok af anonyme. Deres betydning for retsudviklingen kan ingen bedømme. Men den bør ikke undervurderes.

Den *retskildeteori*, som de juridiske forfattere fra den klassiske periode forudsætter og lægger til grund for deres udviklinger, er positivistisk. Det drejer sig om forfattere, der først har

studeret jura og derefter har været igennem juraens praktiske skole som juris consulti, som prætorer, som konsuler, som embedsmænd i den kejserlige administration osv, før de begyndte at undervise i og skrive jura. Quintus Mucius Scævola, Servius Sulpicius Rufus og P Alfenus Varus havde været konsuler, og de har, som traditionen bød, sikkert først været vejen gennem præturen. Labeo havde været prætor. Celsus junior havde været prætor og derefter to gange konsul, Julian var prætor og derefter konsul mv. Quintus Cervidius Scævola havde under Marcus Aurelius en stilling, der kan oversættes som generalprokurør. Papinian, Paulus, Ulpian og Modestin beklædte høje embeder under kejsere.

Jurister, der har denne træning, arbejder positivistisk. „Ret“ er for dem *menneskeværk*, noget, der kan udledes af lovregler, derunder ediktsregler, beslægtede lovregler, sædvaner, tidligere retsafgørelser, friere overvejelser over, hvad hensynet til sikkerheden i samhandelen, sikkerheden i ejendomsforholdene, sikkerheden i familieforholdene osv kræver. De er, hvad nogle kalder „livsnære“, andre „jordbundne“. Cicero, som ikke var jurist, var stærkt påvirket af græsk naturretsfilosofi, og Cicero er en af dem, som har ansvaret for, at kanonisterne fra Gratians tid og i hvert fald indtil Thomas Aquinas lod forestillingerne om naturet og guddommelig ret gå op i en højere enhed. De jurister, hvis værker vi kender fra Justinians Digest, var *i deres arbejds-metode* upåvirket af forestillingerne om en „Guds lov“, som svæver over den menneskelige lov, og af forestillinger om en jus naturæ af højere gyldighed end den menneskelige lov, en over den menneskelige lov svævende „evig og uforanderlig naturlov“. „About Natural Law, with which generations of Greek thinkers had occupied themselves, the republican jurists have not a word to say . . . The concrete problems of life, not far-reaching speculations, were what occupied their attention“, jfr Schulz History of Roman Legal Science s 70.

§ 2. Kodifikationsbestræbelser ved oldtidens slutning. *Codex Theodosianus*.

I republikkens sidste århundrede synes privatretten og procesretten hovedsagelig at være blevet tilpasset til de ændrede forhold ved tilføjelser til og ændringer i de prætoriske edikter,

og også i den første kejsertid havde de prætoriske edikter en vigtig funktion. Men der blev også gennemført love ad den almindelige lovgivningsvej, idet man formelt bevarede den republikanske forfatnings former og kamouflerede, at den virkelige magt nu var hos kejseren. Formelt var kejseren kun princeps (i senatet). Under Augustus blev der således gennemført vigtige ændringer i reglerne om ægteskab ved en lex Julia fra år 18 før og en lex Papia Poppæa fra år 9 efter Kristi fødsel, og også efter Augustus's tid er den sædvanlige lovgivningsvej blevet benyttet. Men mod slutningen af det første århundrede ophører denne form for lovgivning.

Den prætoriske quasi-lovgivningsmyndighed havde resulteret i, at der havde dannet sig to ret tydeligt adskilte lag i retsreglerne og retsafgørelser på privatrettens og procesrettens område, det ældre lag, *jus civile i snævrere forstand*, begyndende med de XII tavlers love og med senere folkeforsamlingsvedtagelser og senatskonsulter med privatretsindhold + den herhen hørende doktrin, og det — typisk — yngre lag, *jus honorarium*, prætorretten, som den havde fundet udtryk i edikterne + den herhen hørende doktrin. Fra Hadrian begyndte kejserne at lovgive på egen hånd, først i mindre, derefter i større omfang, og samtidig blev de prætoriske edikters indhold lagt fast, og den særlige lovgivningsmyndighed for prætorerne hørte op. Den vigtigste kilde til ny ret var nu på alle retsområder ved siden af doktrinen de fra kejseren udgående retsbestemmelser, som vi kan kalde *forordninger og rescripter*, idet vi ikke behøver at hæfte os ved de tekniske benævnelser. Fra Diokletian, fra år 284, antager kejserne titlen dominus, og nu er også formelt kejserabsolutismen forfatningens ledende, enkle princip. Det vil sige, at der i den senere kejsertid er tre lag i retsudviklingen, som man vel ikke altid kunne holde ude fra hinanden, men som dog typisk var adskilte og ikke var harmoniseret, *jus civile*, *jus honorarium* og *kejserretten*.

Man har andetsteds visse paralleler til, at der således danner sig forskellige retslag over eller ved siden af hinanden. Da der til Gratians dekret føjedes Gregor IX's dekretalesamling, Liber sextus og Clementinæ, havde man „dekretretten“ og „dekretaleretten“. Der skulle gå seks århundreder, før det lykkedes for den katolske kirkes jurister at smelte dette sammen i en *vedtægt* for

den katolske kirke, Codex juris canonici af 1917. I England udviklede der sig i et vist tidsrum ved siden af Common Law et særligt retssystem Equity, som man havde det største besvær med at få smeltet sammen med Common Law. I Danmark udviklede der sig mellem Danske Lov og grundloven af 1849 ved siden af forordningslaget et „bevillings- og dispensationslag“, idet kongerne i kraft af Kongelovens artikel III kom ind på at give bevillinger og dispensationer fra lovreglerne i stedet for at ændre lovreglerne, og det varede mange år, før man fik smeltet disse to lag sammen.

Når der således er opstået flere lag i et retssystem, må man forsøge at få dem smeltet sammen. Meget må skæres væk, og resten må harmoniseres og systematiseres. Hertil kræves „beslut-som radikalisme“ og systematisk sans. De „store navne“ fra den klassiske retsvidenskab var ikke i stand til at gennemføre denne proces.

Det kan man se af deres værkers form. Servius Sulpicius Rufus skrev en kommentar til ediktet, P. Alfenus Varus skrev et problemataværk, og Massurius Sabinus behandlede i tilslutning til tidligere fremstillinger i sin lille lærebog *jus civile*. *Ved periodens slutning skriver forfatterne stadig kommentarer til ediktet og problemataværker samt kommentarer til Sabinus's Libri tres juris civilis*. De går som tidligere ud fra sontringen mellem *jus civile* og *jus honorarium*, skønt denne fra ca. år 130 ikke har den samme betydning som før.

Efter Servius kommenterede Labeo *edikterne*, og derefter skrev Pomponius den mest omfattende ediktskommentar, som nogen forfatter har skrevet, en kommentar på ca. 150 (små)bøger. Gajus skrev en kommentar til provinsialprætores edikt, og endelig skrev først Paulus og derefter Ulpian kommentarer *Ad Edictum*. Ulpians kommentar var på 83 (små)bøger, altså dog kun halv så stor som Pomponius's. Her kunne praktikerne finde alt væsentligt stof angående ediktet og på den anden side kun ediktstof, for Ulpian medtog i denne kommentar kun bestemmelser og afgørelser angående *jus civile*, for såvidt det var nødvendigt for forståelsen af en bestemmelse i ediktet.

Jus civile stoffet skulle man ved den klassiske periodes afslutning finde i kommentarerne til Sabinus's *Libri tres juris*

civilis. Først skrev Pomponius en kommentar til disse tre (små)-bøger på 35 (små)bøger. Derefter skrev Paulus Ad Sabinum på 16 bøger, og Ulpian sluttede af med en kommentar Ad Sabinum på i hvert fald 51 bøger, muligvis mere, for værket var vistnok ufuldendt. Fra et systematisk-pædagogisk synspunkt er det en besynderlig fremstillingsform at behandle et centralt retsstof i 51 bøger kommentar til 3 bøger af en anden forfatter. Ulpians tanke med denne bredde må have været, at det herefter ikke skulle være nødvendigt at læse, hvad Sabinus, Pomponius, Paulus m fl havde skrevet om jus civile i snævrere forstand. Ulpian gav alt herom i Ad Sabinum. Ulpians præstation med at skrive Ad Edictum i 83 bøger og Ad Sabinum i 51 bøger har været en krævende intellektuel præstation, for såvidt som den har fordret en beherskelse af retsstoffet og af den foreliggende retsliteratur, som kun en forfatter med en eminent hukommelse har haft. *Men hukommelse er ikke lærdom.* Ulpian var ikke systematiker, og han var heller ikke pædagog. Det samme må siges om en forfatter som Julian. Han løste sit livs lovgivningsopgave, redaktionen af de prætoriske edikter, på den måde, at han stort set bevarede det nedarvede system i edikterne, skønt dette system var løst og tilfældigt. Det var en naturlig følge af, at edikterne var blevet til i løbet af næsten fem århundreder og under hundreder af prætorer. Vil man danne sig et indtryk af systemet i edikterne, skal man slå efter i Lenels Das Edictum Perpetuum. Den hårdeste dom over systemet i edikterne stammer fra en ikke-jurist, fra Theodor Mommsen. Systemet er ikke orden, men uorden.

Juristerne fra den klassiske periode overvandt ikke de vanskeligheder, der var ved, at man havde to lag i retsudviklingen, jus civile og jus honorarium. Det var ikke i det 2 eller det 3 århundrede, at de til kejserbureaukratiet hørende jurister 5: Quintus Cervidius Scaevola, Papinian, Paulus, Ulpian og Modestin begyndte at interessere sig for spørgsmålet om at smelte de forskellige lag i retsudviklingen sammen, men i det 5 århundrede, det århundrede, som har et så dårligt rygte hos romanisterne på grund af citerloven af 426. Retstilstanden var blevet for uoverskuelig, og det resulterede i retsusikkerhed og retsuished i praksis.

Det første skridt var *citerloven fra 426, den Theodosianske-*

Valentinianske citerlov, ofte blot kaldet *Valentinian III's citerlov*. Efter denne skulle dommerne, når de skulle overvinde vanskeligheder, som beroede på modsigelser i juristretten, som hovedregel kun anse Gajus, Papinian, Paulus, Ulpian og Modestin for „autoriteter“. Var de enige, var sagen afgjort. Var de uenige, havde flertallet ret. Havde de ikke alle udtalt sig om det pågældende problem, og stod stemmerne lige, skulle afgørelsen træffes i overensstemmelse med det af Papinian udviklede. Og havde i et sådant tilfælde Papinian ikke udtalt sig, ja så måtte dommeren selv træffe afgørelsen.

Der er næppe nogen lov, som i tidens løb har været udsat for så mange spottegloser, som citerloven fra 426. Den var en nødforanstaltning. Det, der derefter skete, har man hæftet sig mindre ved. I 429 nedsatte kejser Theodosius II en kommission, der skulle lave udkast til en retsbog, der omfattede *ikke blot de ældre lag i retten*, leges, det prætoriske edikt og juristretten herom, *men også kejserretten*, forordningerne samt de rescripter, som havde almen interesse. Der kom blot ikke noget ud af planerne. Man havde slået et for stort brød op. Kommissionen måtte efter nogen tids forløb give op og indstille arbejdet. Men man kunne dog fra juristernes side se, hvor problemet lå, og det er ofte lige så svært at se, at der er et problem, som det er at angive, hvorledes problemet skal løses. På Theodosius II's tid kunne kejseren og de ledende jurister se, at *det rationelle ville have været en retsbog, der omfattede alle tre lag i retsdannelsens proces*. Det kan ikke undre, at de var ude af stand til at lave en sådan retsbog, for det kunne heller ikke Justinians jurister gøre, og det var man også ude af stand til at lave i middelalderen. De jurister, der skal lave det, som vi forstår ved en kodifikation, må være trænede i at abstrahere og generalisere og have en veludviklet sans for at systematisere, og det havde juristerne ikke i oldtiden eller i middelalderen. Den første vellykkede kodifikation af privatretten er Code Napoléon.

Efter fiaskoen med den første kommission nedsatte Theodosius II en ny kommission med et mindre vidtgående kommissorium. Den skulle kun lave en retsbog indeholdende de mange kejserforordninger fra den senere tid, en meget enklere opgave. Resultatet af denne kommissions virksomhed blev den *Code*

Theodosianus, som Theodosius II satte i kraft i østriget i 438, og som kort efter blev sat i kraft også i vestriget. I østriget blev Codex Theodosianus senere afløst af Justinians Codex, som i vidt omfang byggede på den. I det vestromerske rige skulle Codex Theodosianus derimod, når der ses bort fra Italien, få en betydelig indflydelse på retsudviklingen, idet den i stor udstrækning gik op i det *breviarium Alaricianum*, som øvede en væsentlig indflydelse fra retsudviklingen i Frankrig i den tidlige middelalder. Codex Theodosianus er ikke bevaret i fuldstændige håndskrifter, men der er inkomplette håndskrifter, og ved hjælp af dem og af *breviarium Alaricianum* er der tidligt foretaget en del forsøg på rekonstruktion. Der findes en udgave fra 1905 ved Mommsen og Meyer.

Codex Theodosianus vedrørte kun tidsrummet 313—438, men kejserlovgivningen var blevet så omfattende, at stoffet måtte inddeles i 16 (små) bøger. Systemet var det løse system, som man har kaldt *digestsystemet*, fordi det var anvendt af Julian i hans *Digesta*. Det er et tillempet ediktsystem. Hver bog var inddelt i titler, og indenfor den enkelte titel var stoffet fra forordningerne og rescripterne af almen interesse ordnet kronologisk. Når lov-bogen ikke gik længere tilbage end til 313, beroede det på, at der ca år 291 var lavet en privat samling af kejserretten *Codex Gregorianus*, der indeholdt forordninger og rescripter fra Hadrian og til ca 291. Den er ikke bevaret i håndskrift. Hvem Gregor var, og hvorfor han lavede samlingen, vides ikke, men han har nok været en til den kejserlige centralforvaltning knyttet jurist, for en jurist herfra ville have let ved at skaffe sig afskrift af de originale tekster. Også Codex Gregorianus fulgte digestsystemet og var inddelt i bøger og titler. Et tillæg er Codex Hermogenianus, der er nogle år yngre. Den indeholdt kun nogle få forordninger og rescripter.

§ 3. *Alarics breviarium. Salfrankernes lov.*

I slutningen af det 4 århundrede deltes romerriget i et øst-romersk og et vestromersk rige. Det vestromerske rige gik til grunde i løbet af det 5 århundrede som følge af invasion af goto-germanske folkeslag, og der dannedes aldrig senere i vest et rige

svarende dertil. Allerede i begyndelsen af det 5 århundrede havde de romerske tropper rømmet England, og de kom aldrig tilbage. På Justinians tid havde østgoterne sat sig fast i Italien, og de havde her deres eget rige, der var uafhængigt af Byzans. Vestgoterne havde deres eget rige i det nordlige Spanien og en lille del af Sydfrankrig. Frankernes rige omfattede efter Klodevigs sejr i 486 over de i Nord- og Midtfrankrig tilbageværende romere og efter hans sejr i 507 over vestgoterne og forskellige senere erobringer Nordfrankrig og det væsentligste af Midt- og Sydfrankrig samt en stor del af Vesttyskland. Vandalerne havde deres rige i Nordafrika. Alle disse riger var selvstændige og uafhængige af Byzans.

De gotogermanske folkeslag levede, også efter at de havde slået sig ned i det tidligere vestromerske rige, i overensstemmelse med deres egen ret, som varierede fra stamme til stamme, og undertiden endog fx hos sachserne, angelsachserne og longobarberne kunne variere en del indenfor den enkelte stamme. De opgav ikke deres sprog eller deres nedarvede retsorden eller deres sæder og skikke, blot fordi de havde slået sig ned på gammelt romersk territorium. Tværtimod foranledigede den omstændighed, at en stamme havde slået sig ned på romersk territorium og derved kom i berøring med den romerske og med den kristne kultur, ofte, at stammens ret blev optegnet.

Vestgoterne er vistnok de første gotogermaner, som har ladet deres ret optegne, idet Eurich, der var konge fra år 466 til år 485, ca år 475 lod udfærdige et edictum, som for en væsentlig dels vedkommende var *optegnelse af den for medlemmer af den vestgotiske stamme gældende ret*. Der er bevaret et enkelt håndskrift, en palimpsest, med fragmenter, hvoraf man kan se, at denne *Codex Euricianus* var omfattende, og at der var tale om et forsøg på at lave en kodifikation med inddeling af lovværket i kapitler og i underafdelinger af kapitler.

Denne codex fik, efterat vestgoterne under tryk fra frankerne i begyndelsen af det 6 århundrede var rykket imod syd, og tyngdepunktet i vestgoternes kongerige herefter var blevet Nordspanien, tillæg gennem nyere kongelove, og den blev flere gange forøget og omredigeret. Under Rekkessvinth (653—72) udarbejdedes der med Justinians Codex som forbillede en systematisk

lovbog inddelt i 12 libri, *Lex Visigothorum* i den ældste redaktion. Bestemmelserne i denne lovbog er imidlertid ikke længere bestemmelser, som kun skulle gælde for den vestgotiske stammes medlemmer. De skulle have gyldighed for alle, der levede i det vestgotiske rige.

I den periode, hvor vestgoterne havde magten i Sydfrankrig og en del af Midtfrankrig, synes de at have ladet den galloromanske befolkning på det erobrede territorium leve i overensstemmelse med visse dele af den hidtil gældende romerske ret. Det kan man se af den lov, som den vestgotiske konge Alaric II udfærdigede i året 506 for den i hans rige værende galloromanske befolkning, *Lex Romana Visigothorum* eller *breviarium Alaricianum*. Håndskrifter med loven gik ikke tabt i middelalderen, og man har tidligt trykt loven, som altid har interesseret retshistorikere. Da vestgoterne rykkede ned på Pyrenæerhalvøen, blev breviarieret afløst af anden lovgivning i selve det vestgotiske rige, men det tabte ikke sin betydning i Sydfrankrig.

Alarics breviarium er en omfattende lovbog. Stoffet er hentet dels fra den romerske kejserret, dels fra den romerske juristret. Kilderne til kejserretten er Codex Theodosianus og nogle senere kejsernoveller, og allerede disse udtog af Codex Theodosianus og novellerne, disse leges, fylder en del. Men hertil kommer juristretten, jus, som har to hovedkilder, Gajus's Institutiones og Paulus's Sententiæ, og også dette uddrag er fyldigt. Paulus's Sententiæ var en lille bog, affattet efter digestsystemet, som var meget brugt af praktikere fra det tredje århundrede. Det er måske ikke Paulus selv, men en elev, der har skrevet bogen, og den er i hvert fald tidligt blevet omarbejdet, og det er den omarbejdede udgave, der har været grundlaget for uddraget i breviarieret. Mellem jus findes der endvidere udtog af Codex Gregorianus, og endelig er der udtog af et responsum af Papinian, men det drejer sig kun om nogle linjer.

Breviarieret er som kodifikation betragtet ikke noget fremragende arbejde. Der er tale om en løs kompilation og en sammenkobling af ofte ret tilfældigt udvalgte bestemmelser, som kun tildels er bearbejdet og arbejdet sammen. Men breviarieret blev tidligt forsynet med en ret omfattende interpretation af juris periti med skoling i romanistisk ret, og det var denne interpreta-

tion, som i den tidlige middelalder gjorde *breviarium Alaricianum* til et i Vesteuropa anset værk. Det beholdt sin gyldighed i den tidligere vestgotiske del af det frankiske rige, og det blev også brugt i praksis i Provence og i Burgund. Den interesse, som der har været i den tidlige middelalder for interpretationen til *breviariet*, afspejler sig deri, at håndskrifterne blev bearbejdet, idet der blev lavet udtag af dem, og idet de blev glosseret. De vigtigste udtag er epitome *Ægidii*, epitome *Parisiensis* og epitome *Guelpherbitana*, som formentlig alle er blevet til i Gallien.

Den, der vil danne sig et indtryk af *Alarics breviarium* eller vil efterse, hvilke regler der gjaldt efter *breviariet* på et eller andet retsområde, kan benytte fx Gustav Haenels udgave fra 1849, hvor også interpretationen er trykt. Men man får lettere et overblik ved at benytte Max Conrats udgave fra 1903 *Breviarium Alaricianum. Römisches Recht im Fränkischen Reich in systematischer Darstellung*. Conrat har nemlig oversat interpretationen til tysk og omsystematiseret teksterne i overensstemmelse med moderne synspunkter, så man har de familie-, arve-, strafferetlige mv regler for sig. Jfr om håndskrifterne af *breviariet* og om litteraturen om *breviariet* navnlig Max Conrat *Geschichte der Quellen und Literatur des Römischen Rechts im früheren Mittelalter*, 1891, s 218—52.

Frankerne, som ved oldtidens slutning havde slået sig ned på Mellemrhinens og Nederrhinens vestre bred og derefter også var gået imod vest og havde erobret resten af Belgien, gik i den tidlige middelalder såvel imod sydvest som imod sydøst. Efter at Klodevig først havde besejret de i Gallien værende romerske styrker og derefter havde besejret vestgoterne, omfattede salfrankernes rige, udover Belgien og Sydholland, Nordfrankrig, Vestfrankrig og en væsentlig del af Sydfrankrig samt området omkring Mosel og området mellem floderne Lahn og Main og omkring Lahn og Main.

Den salfrankiske lov, *Lex Salica*, er tidligt blevet optegnet, dog næppe før den vestgotiske lov. Der er ikke bevaret håndskrifter med lovens oprindelige tekst, kun håndskrifter fra det 8 og begyndelsen af det 9 århundrede. I en af de to prologer til disse håndskrifter oplyses det, at grundlaget for den saliske lov er *retsforedrag på tinge og tingsvedtagelser*, og at dette grundlag

er blevet suppleret og det hele revideret under Klodevig, efter at han var gået over til kristendommen. Noget tyder dog på, at disse oplysninger, selvom der er en kerne af sandhed bag dem, ikke er helt pålidelige. At loven, der forsåvidt angår de ældre bestemmelser for størstedelen handler om strafferet, i sin oprindelige form er blevet til før Klodevigs død i år 511, synes at stå fast, og da den vestgotiske Codex Euricianus i et vist omfang har tjent som kilde, er det ældste retslag i Lex Salica antagelig *en af Klodevig i slutningen af det 5 århundrede udfærdiget lov*, som i vidt omfang har været nedskrivning af gældende regler. Denne lov har allerede i det 6 århundrede fået en del tillæg, og endnu i begyndelsen af det 9 århundrede er der blevet lavet tillæg, capitula legis Salicæ fra 820.

Lex Salica er som Lex Visigothorum og som mange andre af de ældste gotogermanske love skrevet på vulgærlatin, et skrækeligt latin, som gennemgående er ringere end den vulgærlatin, som vi støder på i de håndskrifter, som er blevet til i højmiddelalderen. I de ældste håndskrifter af Lex Salica findes der en del gammelfrankiske ord, hvis betydning filologer har haft svært ved at udrede, da de ord, som stod i de ældste håndskrifter, er blevet misforstået og forvansket af dem, der senere tog afskrifter. Der er antagelig tale om glosser skrevet af en frankisk juris peritus i et håndskrift til visse latinske ord i teksten. Han har villet oplyse, hvad de dertil svarende frankiske retsudtryk gik ud på. Dette spørgsmål om de „malbergske“ glosser eller glosser „in mallobergo“ er som en del andre problemer om den saliske lov i tidens løb blevet livligt diskuteret af filologer og historikere. Jeg nævner det kun for at illustrere, hvor almindeligt det har været fra middelalderens begyndelse, at man forsynede håndskrifter af love med forklarende glosser. Da filologen Irnerius i begyndelsen af det 12 århundrede gav sig til at skrive glosser til Justinians retsbøger, slog han ind på en praksis, som før ham var benyttet af mange legis periti såvel med hensyn til håndskrifter af gotogermanske love som med hensyn til håndskrifter af Alarics breviarium, Justinians Institutiones, Justinians Codex osv. Pardessus har i 1843 udgivet teksterne af Loi Salique, men der er en del andre senere udgaver, tildels med kommentarer.

Fra det 5—6 århundrede kan endvidere nævnes *Edictum*

Theodorici udfærdiget af østgoteren Theodorik den store ved det 6 århundredes begyndelse og *Lex Burgundionum* udfærdiget af den burgundiske kong Gundobad ved slutningen af det 5 århundrede. Theodoriks edikt indeholder bestemmelser, der gjaldt for såvel den østgotiske som den galloromanske befolkning i hans italienske rige. Da Justinian havde generobret Italien, hørte ediktet op med at have betydning for Italiens vedkommende, men ikke for Provences vedkommende. *Lex Burgundionum*, som for størstedelens vedkommende indeholder gotogermanske bestemmelser, hvoraf nogle er hentet fra den vestgotiske Codex Euricianus, havde i alt væsentligt kun gyldighed for medlemmer af den burgundiske stamme, men for disses vedkommende bevarede bestemmelserne deres betydning længe efter det 6 århundrede. Det er vistnok også Gundobad, som har udfærdiget den *Lex Romana Burgundionum*, som er en pendant til *Lex Romana Visigothorum*. Denne for burgundernes galloromanske undersætter gældende burgundiske lov blev dog i retsbrugen fortrængt af den vestgotiske lov, *Lex Romana Visigothorum*.

Hermed har jeg nævnt nogle af de gotogermanske love, som får betydning for den udvikling i retning af retsblanding, retsomformning og retsforvirring, som især sætter ind i det 12 århundrede, da det lykkes for pavemagten lidt efter lidt at få den ca 1140 udfærdigede kanoniske retsbog, det såkaldte Gratians dekret, accepteret som ret i de kristne lande af „*populus Christianus*“, og som ikke blev mindre, da man i Bologna og kort tid derefter i Montpellier gav sig til at kulegrave den Justinianske romerret i de der værende retsskoler. Det kan herudover nævnes, at der kort før det 8 århundrede blev udfærdiget en *Lex Baiuvariorum* med den bajerske folkestammes ret, og at der i 802 under rigsdagen i Achen blev udfærdiget en *Lex Saxonum*, en sachsernes lov. Sachserne var på dette tidspunkt efter blodige kampe blevet undertvunget af Karl den store og tvangskristnede. De første bestemmelser i *Lex Saxonum* er taget fra de ripuariske frankers lov, Kølnerfrankernes lov og derved til en vis grad hentet fra *Lex Salica*, og de senere bestemmelser har to kilder. De gengiver i vidt omfang den for den sachsiske stamme og for dele af den sachsiske stamme gældende ret. *Lex Frisionum*, som inde-

holder den for friserne gældende stammeret, er nedskrevet i det 9 århundrede, men bygger tildels på ældre kilder.

De gotogermaner, som ved middelalderens begyndelse boede i Jylland, i Skåne og på øerne, kom først i berøring med den kristne kultur mange århundreder efter, at vestgoterne, frankerne, burgunderne, longobarderne osv havde slået sig ned i det tidligere vestromerske rige og var kommet i berøring med den romerske og med den kristne kultur, og det forklarer, at de danske landskabslove er blevet skrevet ned mange århundreder efter nedskrivningen af vestgoternes, frankernes, burgundernes og longobardernes ældste love og ældste stammeret. Det nøjagtige tidspunkt for den første nedskrivning af de jydske, skånske og sjællandske gotogermaners stammeret lader sig ikke fastslå med sikkerhed. Men at der i den sidste halvdel af det 12 århundrede har været en god begrundelse for at sørge for at få den gamle ret nedskrevet, er klart. Det er den periode, hvor pavedømmet og hele kirkeorganisationen arbejder på at få bestemmelserne i Gratians dekret accepteret som ret i hele kristenheden og at få anerkendt en af de verdslige myndigheder uafhængig, selvstændig gejstlig jurisdiktion til afgørelse af retstrætter med biskoppen som *judex ordinarius*.

§ 4. *Justinians retsbøger.*

Ca 25 år efter, at den vestgotiske konge Alaric II havde udfærdiget sin lov for den i det vestgotiske rige levende galloromanske befolkning, blev der for det byzantinske romerriges vedkommende udfærdiget to retssamlinger *Codex* og *Digesterne* og en lille lærebog *Institutiones* af Justinian. De kaldes ofte under eet Justinians kodifikation. Justinian var kejser i Byzans fra 527 til 565.

Justinians „kodifikation“ er imidlertid af en hel anden art end moderne civilretskodifikationer som Code civil fra 1803, den østrigske civillovbog fra 1811 og BGB fra 1896. Justinians retsbøger er ikke civilretsretsbøger, men „blandede“ retsbøger som fx Danske Lov. Den væsentligste del er civilret, men der er medtaget en del andet stof fx kirkeret, strafferet og administrativ ret. Justinians retsbøger har dernæst ikke den faste disposition og

den faste systematik, som man finder i moderne kodifikationer. Codex indeholder kejserret, Digesterne jus civile og jus honorarium + juristret, og såvel i Codex som i Digesterne er systemet løst. Endvidere er retsstoffet såvel i Codex som i Digesterne kun i begrænset omfang reduceret til abstrakte regler. Det kasuistiske retsstof er omfattende, især på formuerettens område. Og en del af stoffet er ikke retsregler eller retsafgørelser, men fx oplysninger om den ældre retstilstand eller beskrivelse af retsvidenskabens udvikling og retsudviklingen. Endelig er moderne kodifikationer ordknappe og kortfattede, medens ordknaphed og kortfattedhed ikke netop er karakteristisk for Justinians retsbøger. Da udtrykket kodifikation leder tanken i retning af moderne kodifikationer, er det bedre at kalde Justinians lovværk for hans *retsbøger* eller *retssamlinger*.

Justinian har selv givet en række oplysninger om, hvorfor han gik igang med at lade retsstoffet ordne i retsbøger, efter hvilke principper de skulle laves, hvorledes de juridiske studerende skulle undervises i jura osv, i en række constitutiones, som er bevaret, og som er trykt dels før samlingerne, dels i Codex 1,17,1 og 2: Hæc quæ necessario, Summa rei publicæ tuitio, Deo auctore, Tanta, Omnem, Imperatoriam majestatem og Cordi. Retsbøgernes udarbejdelse beroede ikke på et tilfælde, men var et led i hans planer om at genoprette romerriget i dets gamle glans, og han havde forberedt sig dertil bl a ved at studere retsvidenskab. Han lod arbejdet påbegynde allerede i 528 umiddelbart efter, at han var blevet kejser, idet han nedsatte en lovkommission.

Denne første lovkommission, hvis arbejde lededes af embedsmanden Tribonian, blev ikke som den af Theodosius II nedsatte første lovkommission stillet overfor den opgave at skulle lave en lovbog, der sammenarbejdede de tre lag, der var i retsudviklingen, jus civile, jus honorarium og kejserretten. Det er muligt, at tanken om at lave en sådan lovbog har været fremme, men man kan ikke se noget herom i de to constitutiones fra 528 og 529 eller i de senere constitutiones. Justinian nøjedes med at stille kommissionen overfor den begrænsede opgave at tilvejebringe en samling, der alene omfattede kejserretten. Og han lagde ikke skjul på, hvorfor kejserretten skulle kodificeres.

„Statsmagten har et dobbelt grundlag, våben og love. Våben og love sikrer statsmagtens beståen. Våben og love var i fordums tid årsag til, at det lykkelige romerske folk stod over alle andre folkeslag og beherskede alle andre folk. *Således skal det med Guds hjælp også blive i fremtiden.* Disse to ting, våben og love, har altid støttet hinanden. Den væbnede magt har fundet sikkerhed i lovene. Og lovene er blevet opretholdt ved hjælp af væbnet magt.“

Den første codexkommission var færdig med arbejdet i løbet af et år, og det forklares ved, at Justinian havde givet det direktiv, at kommissionen forsåvidt angik tiden før 438 skulle gå ud fra de to private retssamlinger Codex Gregorianus og Codex Hermogenianus og den officielle samling Codex Theodosianus. Opgaven var derfor begrænset til at supplere dette stof forsåvidt angik tiden 438—529 og derefter sammenarbejde det, og det supplerende stof kunne hentes fra det kejserlige arkiv. Justinians direktiver gik iøvrigt ud på, at kommissionen skulle udelade forældet stof og overflødigt stof, undgå gentagelser og modsigelser, lave de tilføjelser og forkortelser, som blev anset for påkrævet, eventuelt ændre ordlyden i lovene, samle stoffet under passende rubra og indenfor det enkelte rubrum ordne stoffet kronologisk samt sørge for, at arbejdet resulterede i en retsbog med „præcise og ordknappe love“. Det, der foresvævede Justinian, da han i 528 nedsatte den første codexkommission, var forsåvidt ikke væsensforskelligt fra det, der foresvævede Napoléon, da han mange århundreder senere ud fra den samme filosofi om „våben og love“ tog initiativet til lovgivningsreformer med det formål at skabe retsenhed i Frankrig. Forholdet var blot dette, at Justinians jurister var ude af stand til at realisere idéen om „præcise og ordknappe“ love. Der er tale om en løst komponeret retsbog, der ikke har megen lighed med fx Code civil. Justinian må enten senere have resigneret, eller også må han have været ude af stand til at afgøre, hvad kravet om præcision og ordknaphed måtte føre til. Han ødsler i Summa rei publicae tuitio med ros til kommissionsmedlemmerne, takker Gud for bistanden til arbejdet — og lader kort efter Tribonian overtage formandskabet i digestkommissionen.

Da teksten til den første Codex Justinianus er gået tabt, må vi

vurdere arbejdet ud fra teksten i den reviderede Codex Justinianus. Den, der gennemlæser denne, bemærker hurtigt, at der er optaget et stort antal konkrete administrative retsafgørelser, og at det præger visse afsnit af Codex. Der er naturligvis fra de kejserlige constitutiones optaget et stort antal abstrakt formulerede retsregler, men ved siden heraf er der et omfattende retsstof af konkret karakter. En dansk jurist vil være tilbøjelig til at karakterisere dette konkrete retsstof i Codex som *rescriptstof*. Det er en parallel til den danske enevældes rescripter (af almen interesse), således som vi kender dem fra rescriptsamlingerne. Når der er så mange afgørelser af denne art i Codex også fra tiden før 438, kan det kun forklares ved, at den Gregor, som lavede Codex Gregorianus, havde mange afgørelser af denne art i sin samling ved siden af de sædvanlige kejserforordninger. Justinian og hans jurister fortsatte bevidst i dette spor, jfr Hæc quæ necessario § 2 i slutningen (ad certas personas rescriptæ).

Digestkommissionen blev nedsat i 530 ved „Deo auctore“. Som begrundelse for kommissionens nedsættelse fremfører Justinian i § 1 en ret skarp kritik af den måde, hvorpå retsudviklingen havde fundet sted i den klassiske periode. Han fandt, at den hele lovgivning siden byen Roms grundlæggelse var kommet ind i en endeløs blindgyde. Derfor havde han ladet lave sin Codex af kejserretten, som han benytter lejligheden til at berømme. Nu skulle man gå fra det forholdsvis lette til „den højeste og fuldstændigste retsforbedring“ og samle den ret, der fandtes i så mange juristskrifter, i een retsbog, noget, som ingen anden havde vovet at håbe på eller at gå i lag med, og som Justinian også selv fandt meget vanskeligt, ja næsten umuligt, at udføre. Justinian har et andet sted kaldt arbejdet for et håbløst arbejde, *opus desperatum*. Tribonian blev udnævnt til formand for kommissionen, der kom til at bestå af yderligere en embedsmand fra kejserbureaukratiet i Byzans, 4 professorer og 11 advokater.

Det kommissorium, som Justinian ved Deo auctore gav kommissionen, er meget detailleret. Værkets titel Digesterne eller Pandekterne var på forhånd lagt fast, og det var ligeledes bestemt, at der skulle være netop 50 (små)bøger, at disse skulle inddeles i titler, og at systemet skulle være enten ediktsystemet eller systemet i Codex Justinianus. Som i Codex skulle gentagel-

ser og modsigelser undgås, vidtløftig fremstilling skæres ned, love, der var bortfaldet ved *desuetudo*, udelades, det, der var forkert, rettes osv således, at resultatet blev et så smukt og så hensigtsmæssigt værk som muligt. I § 8 blev det udtrykkeligt pålagt kommissionen at undgå *antinomier* d: modsigelser indenfor retsstoffet, et teknisk udtryk, som romerretten havde lånt fra græsk, og i § 12 bestemtes det, at når denne retsbog forelå, var det de retskyndige forbudt at skrive kommentarer til værket og gennem ordgyderi bringe forvirring i retsbogen, som det skete i tidligere tid, hvor næsten hele retssystemet kom i en tilstand af forvirring på grund af, at fortolkerne havde modsatte anskuelser.

Digestkommissionen udførte det arbejde, som Justinian havde pålagt den, i løbet af mindre end 3 år. Dens arbejde resulterede i, at den foreliggende litteratur fra den klassiske periode var reduceret til ca 5 %. På grundlag heraf kan man danne sig et løseligt skøn over, hvor meget der ved begyndelsen af det 6 århundrede var tilbage af den klassiske litteraturs håndskrifter. Det var i virkeligheden ikke så meget. Der har været noget, som kunne svare til 40—50 håndbøger af omfang som Lassens obligationsret. Klagerne over den omfattende litteratur var stærkt overdrevne. Der var jo i ret stort omfang tale om dobbeltdækning. Man møder lignende klager i middelalderen fx hos kanonisten Johannes Andreæ fra første halvdel af det 14 århundrede. De beror i nogen grad på, at det var besværligere at læse håndskrifter end at læse bøger.

Det har altid givet anledning til forundring og i højmiddelalderen og senmiddelalderen tillige til beundring, at det havde kunnet lade sig gøre at lave en så stor og så vanskelig retsbog som Digesterne på mindre end 3 år. Først mod slutningen af det 16 århundrede begyndte retshistorikere at filosofere over, hvorledes kommissionen egentlig havde arbejdet. Giphanius, der underviste ved forskellige universiteter i *Sacrum imperium*, skrev en bog *Oeconomia juris*, hvori han indgående behandlede systematikken i Justinians retsbøger, som han iøvrigt fandt var rationel. Han kom herunder ind på spørgsmålet om, hvorledes kommissionen havde arbejdet. Bogen blev trykt og udgivet i 1606, to år efter hans død.

Tråden blev taget op af Bluhme, jfr hans analyse i *Zeitschrift*

für geschichtliche Rechtswissenschaft, 1818, bd IV, s 256 ff, og senere forskere har ikke ændret væsentligt i Bluhmes resultater. Når man har kunnet danne sig et indtryk af kommissionens arbejdsform, beror det på de inscriptiones, der findes ved digestfragmenterne i Florentina. Man kan heraf se, fra hvilken forfatter fragmentet hidrører, hvad værket hed, og i hvilken liber fragmentet stod, og har ad denne vej kunnet rekonstruere visse af de værker, som kompilatorerne øste af, med ret stor sikkerhed, dog kun i den skikkelse, hvori de foreligger i Justinians Digeste.

Man kan derefter se, at kompilatorerne er begyndt med at dele de juristskrifter, der efter planen skulle excerperes, op i tre „masser“ eller „boggrupper“ 1) Sabinusmassen, 2) ediktsmassen, 3) Papiniansmassen. Sabinusmassen omfattede bl a Pomponius's, Paulus's og Ulpian's kommentarer Ad Sabinum, den lille lærebog i tre småbøger af Massurius Sabinus, som Pomponius, Paulus og Gajus havde forsynet med deres mastodontkommentarer. Ediktsmassen omfattede bl a Paulus's og Ulpian's ediktskommentarer. Papiniansmassen omfattede problematabøger med Papinians Quæstiones og Responsa som noget af det vigtigste i denne gruppe. Kommissionen har derefter antagelig delt sig i tre underudvalg, eet for hver masse, og udvalgsmedlemmerne og deres sekretærer har derefter gennemlæst den til dem henviste boggruppe og excerperet den. Under arbejdets gang er der dukket enkelte bøger op, som man til at begynde med ikke havde taget i betragtning, og som ikke kunne henføres til en af de tre grupper, og disse bøger, hvis antal ikke har været stort, er blevet behandlet som en fjerde „masse“ post-Papinian- eller appendixmassen, der vistnok er blevet bearbejdet af Papinianudvalget.

Det har så herefter været plenums opgave at sammenstille og vurdere de fra underudvalgene fremkomne forslag, men her er man ved sammenstillingen i de enkelte titler — hvis emner vistnok var fastlagt på forhånd — af „klippene“ ofte gået ret mekanisk frem, idet man har sat klippene fra Sabinusmassen i spidsen, derefter taget klippene fra ediktsmassen, så klippene fra Papiniansmassen og til sidst klippene fra appendixmassen, hvis der da var nogle. Men ofte er rækkefølgen dog en anden. Fra juristens synspunkt er det ikke detaillerne i Bluhmes hypotese,

som mange kyndige filologer og historikere senere har arbejdet videre med, som interesserer, men dette, *at man end ikke ved udarbejdelsen af Digesterne var i stand til at overvinde den dualisme i den ældre ret, som beroede på, at der var opstået en særlig prætorret med en dertil knyttet jurislitteratur*. Bluhmes undersøgelser giver os også forklaringen på, hvorfor Digesterne er blevet det pulterkammer i romerret, den dårligt systematiserede kompilation, som de er.

Allerede da digestkommissionen blev nedsat, havde Justinian antydnet, at der også ville komme en lille lærebog for begyndere, *Institutiones*. Den blev udarbejdet af et lille udvalg med Tribonian som formand og to professorer som medlemmer på grundlag af Gajus's *Institutiones* og *Res cottidianæ* og med en vis benyttelse af andre lærebøger, og den blev derefter ophøjet til lov og sat i kraft samtidig med Digesterne. Idéen med en officiel lærebog, som ophøjes til lov, er et særpræget udslag af den Justinianske absolutisme, som i høj grad havde brod mod juristerne. Bestemmelsen om, at *Institutiones* var en kejserlov på linje med Codex og Digesterne, findes i *constitutio Imperatoriam majestatem* § 6 („og givet dem vore constitutioners fulde kraft“).

Til sidst blev Codex fra 529 revideret, og hermed var i 534 lovarbejdet formelt afsluttet. Justinian udfærdigede imidlertid i de følgende år en mængde nye forordninger, *noveller*, hvorved han gav nye bestemmelser og til dels gennemførte dybtgående ændringer i sine retsbøger, og der blev også udfærdiget noveller af følgende kejsere. For den historiker, som beskæftiger sig med romerretten i den klassiske periode, er novellerne uden interesse, men novellerne er vigtige for dem, der beskæftiger sig med den retsudvikling, der fandt sted på grundlag af den Justinianske romerret 5: den byzantinske ret og dele af den romanistiske ret.

§ 5. *Justinians retsbøgers gyldighed i Italien. Gotogermanernes invasioner i Italien i 6—10 århundreder.*

Justinian kunne som østromersk kejser kun give sine retsbøger gyldighed i det østromerske rige, og han gav dem faktisk også kun gyldighed her. Det lå udenfor hans tanker, at disse retsbøger skulle have gyldighed også for de gotogermanske riger,

som var opstået i vest. Hans retsopfattelse var den for os naturlige, at han ikke kunne give love for franker, burgunder, øst- og vestgoter, vandaler, selvom disse befandt sig på gammelt romersk territorium. Og da hverken Justinian eller senere byzantinske kejsere erobrede nogen del af England, Frankrig, Tyskland eller — bortset fra nogle kyststrækninger, som hurtigt gik tabt — Spanien, og da de konger, som regerede i disse lande, aldrig selv tog initiativet til at få den Justinianske romerret indført en bloc i deres riger, *så har den Justinianske romerret aldrig haft formel gyldighed i England, Frankrig, Spanien eller Tyskland.*

Det eneste vesteuropæiske land, hvor de Justinianske retsbøger fik formel gyldighed, var Italien. Justinian gik hurtigt igang med at generobre Italien. Kampene var langvarige og blodige, men det lykkedes i løbet af nogle år for Justinians soldater at få østgoterne dræbt eller fordrevet fra Italien, og det lykkedes for Justinians administration at få et effektivt herredømme over Italien. Og efterhånden som Italien blev generobret, blev de nye retsbøger også sat i kraft her, og de efter retsbøgernes udfærdigelse udstedte noveller fik også gyldighed for Italien. Det kan man se af den *sanctio pragmatica*, som Justinian udstedte for Italien i året 554. Den er trykt i 1561 af Miræus og kan efterses i Kriegels udgave af *Corpus juris civilis*, bd III, s 735—38.

Området for den Justinianske rets gyldighed var således ved midten af det 6 århundrede det byzantinske rige og Italien og ikke mere.

Justinians retsbøger var som kodifikation betragtet ikke noget vellykket arbejde. Målestokken for, om et lovværk er vellykket som kodifikation, må bl a være, om praktiske jurister er i stand til at arbejde på grundlag af lovværket. Det skulle vise sig, at det var de ikke. I østriget gav man sig hurtigt til at omarbejde og bearbejde retsbøgerne med senere noveller. Ca år 740 erstattedes retsbøgerne og novellerne af en officiel samling *Ecloga*, der var et udtog af retsbøgerne og novellerne suppleret med nyere lovgivning. Ca år 900 tilvejebragtes samlingen *Basilica*.

Hermed havde retsudviklingen i øst fjernet sig så meget fra den Justinianske romerret, at retsvidenskaben i de romanistiske lande sjældent har beskæftiget sig synderligt med den byzantin-

ske ret og dennes udvikling. Den lå udenfor Irnerius's synsfelt, og ej heller de følgende italienske og franske legister beskæftigede sig med den på grundlag af den Justinianske romerret udviklede byzantinske ret eller med de reminiscenser af Justiniansk romerret, som fandtes i den byzantinske ret.

Den periode, hvor Justinians retsbøger havde gyldighed for hele Italien, blev kort. I året 568 brød longobarderne ind i Italien og erobrede størstedelen af Norditalien og en væsentlig del af Midtitalien. Syditalien med Sicilien kom derimod aldrig under longobardisk herredømme, ej heller Rom med dukatet Rom eller Exarchatet og Pentapolis.

I det longobardiske kongerige og de longobardiske hertugdømmer i Midt- og Syditalien, der var uafhængige af Byzans, var det i princippet den longobardiske ret, som havde gyldighed, og vi har et ganske godt kendskab til de af de longobardiske konger udstedte edikter. Longobarderne tvang imidlertid ikke den romanske befolkning i deres kongerige og i deres hertugdømmer til at leve helt igennem efter longobardisk ret. De gennemførte ikke en tilbundsgående longobardisering af deres territorium, antagelig fordi longobardernes antal ikke var særlig stort, men accepterede, i hvert fald efter nogen tids forløb, det samme princip som vestgoterne, burgunderne og til dels frankerne, at den tidligere befolkning på erobrede områder i visse henseender levede videre i overensstemmelse med den hidtil gældende ret.

Hvis vi vil danne os et billede af den „romerret“, som her efter gjaldt i dele af Italien og for en del af befolkningen i resten af Italien i den tidlige middelalder, kan vi imidlertid ikke få det blot ved at studere i Justinians retsbøger. Det viste sig hurtigt, at man heller ikke i Italien var istand til at anvende retsbøgerne, som de forelå, bortset fra den lille lærebog *Institutiones*. Man var i praksis slet ikke istand til at anvende *Digesterne*. De gik i glemmebogen. Fra år 603 og til år 1076 findes der intet citat fra *Digesterne*, som viser, at man har anvendt *Digesterne* i retspraksis, og intet citat, der viser, at man har læst i *Digesterne*. Der findes i denne periode ikke citater fra *Digesterne* i retlige dokumenter eller i domme, og der findes heller ikke citater i de mange samlinger af retsregler, som tilvejebragtes i Italien, navnlig af kanoniske bestemmelser til brug for kirken. Her er der ofte en

del bestemmelser, som er taget fra Institutiones, Codex og Julians samling af noveller, men ikke bestemmelser fra Digesterne. Der er heller ikke digestcitater i de samlinger, som i denne periode tilvejebragtes i regnum Franciæ og i Tyskland. I et hjørne i et eller andet rum med håndskrifter eller arkivalier lå i denne periode det håndskrift af Digesterne fra slutningen af det 6 århundrede, som idag befinder sig i Florenz, Florentina. Der var imidlertid, skønt Digesterne i henhold til sanctio pragmatica var en del af „gældende ret“, ingen, der interesserede sig for, hvad der stod i Digesterne. Jfr Max Conrat Geschichte der Quellen und Literatur des Römischen Rechts im früheren Mittelalter, 1891, s 65—77.

Også Codex var en for praksis for omfattende retsbog, og man kom derfor hurtigt ind på at anvende udtog af Codex i stedet for hele retsbogen. Det kan man se af visse bevarede håndskrifter af Codex. I de sædvanligt brugte håndskrifter udelod man de sidste bøger, bøgerne 10—12. Man strøg endvidere de constitutiones, som var affattet på græsk, fordi der i Nord- og Midtitalien måske bortset fra Venedig var så få, der kunne læse græsk, og man udelod de constitutiones, som var ophævet eller ændret væsentligt gennem noveller eller gennem senere lovgivning. Til rest havde man en samling, som svarede til ca 25 % af den oprindelige Codex. Det er jo ikke meget. Af et håndskrift fra det 6 eller 7 århundrede, en palimpsest, som synes at være det ældste bevarede håndskrift af Codex, kan man se, at den proces med at tillemppe og tilpasse Codex, således at datidens jurister kunne overkomme at læse retsbogen, hurtigt kom igang i Italien. Af novellerne forelå der flere samlinger, og det blev man opmærksom på mod slutningen af det 11 århundrede. Den novellesamling, som man kendte og anvendte i praksis i den tidlige middelalder, var *epitome Juliani*. Den indeholder 124 noveller, som er oversat til latin, og som ofte er noget forkortet. Forfatteren, Julian, var en professor i Byzans, der levede på Justinians tid, og samlingen synes at være tilvejebragt netop med henblik på forholdene i Italien.

Ved midten af det 8 århundrede besejrede frankerne longobarderne, og fra slutningen af det 8 århundrede var Italien gennem lang tid under frankisk herredømme. Longoharder kongen

Aistulf var begyndt at udvide longobardernes område og var ved at trænge ind i Exarchatet og Pentapolis, det område, som vi som regel kalder Romagna. Paven, som følte sig truet af denne udvikling, og som ikke kunne få militær bistand fra Byzans, traf aftaler med frankerne, de rykkede ned i Italien, og efter nogen tids forløb var det slut med den longobardiske periode. Og da ved midten af det 10 århundrede det frankiske kongerige var stærkt svækket bl a på grund af nordgermanernes o: danske og norske vikingers plyndringslogter, satte den sachsisk-tyske konge Otto I sig fast i Nord- og Midtitalien. Sydditalien med Sicilien lykkedes det hverken for Otto I eller for hans efterfølgere at få fuldstændigt herredømme over. Byzantinerne kunne endnu ved midten af det 10 århundrede holde visse små territorier, og Venedig kom aldrig under frankisk eller under tysk overherredømme. Sicilien havde araberne fået herredømme over, og de havde også sat sig fast i dele af Sydditalien. Og i det 11 århundrede satte normannerne sig fast på Sicilien og i en del af Sydditalien.

§ 6. *Retsskoler i Pavia, Ravenna, Bologna og Montpellier i 11—12 århundreder.*

Den Justinianske romerrets betydning i Italien i den tidlige middelalder, disse forvirrede århundreder, hvor i Italien retten ofte sad i spydstagen, er et dunkelt kapitel. Det er retsopløsningens, retsblandingens og retsforvirringens århundreder, kort sagt „sædvanerettens“ århundreder. Om forholdene på Sicilien og i Sydditalien i tiden før oprettelsen af normannernes rige ved vi meget lidt, og retshistorikere går derfor som regel og af gode grunde let hen over, hvad der var „gældende ret“ på Sicilien og i Sydditalien, før normannerkongerne gik igang med at tilvejebringe en vis orden i forholdene.

Frankerne lod som longobarderne i princippet den romanske befolkning i Italien leve videre i overensstemmelse med den gamle ret i visse privatretlige henseender, men der blev dog givet kapitularier specielt for Italien eller dele af Italien, *capitula Italica*. Da tyskerne afløste frankerne, fortsatte de denne politik, idet de dog som frankerne i et vist omfang gav nye love. Desuden gav de tyske konger sig til at pleje ret i Italien med Pavia som

justitiens centrum. Forholdet var således dette, at der i Lombardiet som følge af det på privatrettens område rådende personalprincip i et ret betydeligt omfang ved pådømmelsen af retssager skulle tages hensyn til en *romanistisk vulgarret*, og at omvendt en longobard, som befandt sig i Rom, havde krav på, at sager imod ham i et vist omfang blev afgjort efter *lombardisk vulgarret*, eller hvad man nu vil kalde *det retskonglomerat, som han levede efter i Lombardiet*.

Interessen for denne lombardiske vulgarret var i det 11 århundrede så stor, at der blev givet undervisning i den i en retsskole i Pavia, og der er måske givet undervisning allerede i slutningen af det 10 århundrede. Man kender navnene på nogle af de dommere og lærere, som underviste i denne på uddannelse af praktikere beregnede retsskole fx Walcausus, Bonifilius, Wilihelmus og Lanfrancus. Lanfrancus skal ifølge en beretning være identisk med den Lanfrancus, som fra 1070 var ærkebiskop i Canterbury, men det er måske tvivlsomt, om beretningen herom er pålidelig.

Et resultat af Paviaskolens arbejde med den lombardiske ret er den *Liber Papiensis*, som er blevet til mellem 1019 og 1037 i Pavia. Den indeholder de af longobarderkongerne Rothari, Liutprand, Grimowald, Ratchis og Aistulf for lombarderne udfærdigede love, de af frankerne udfærdigede capitula Italica, idet disse var landsret for Norditalien, samt en del glosser og procesformularer. Et enkelt håndskrift har så mange glosser om forholdet til romanistisk vulgarret, at denne *Expositio ad librum Papiensem* må være lavet af en juris peritus, som har været kyndig i såvel lombardisk som romanistisk vulgarret, og som har været inde i bestemmelserne i den Justinianske romerret og behersket dem ganske godt. Man kan således navnlig se, at han har kendt Digesterne.

Expositio ad librum Papiensem synes at have været beregnet til brug for praktikere, ikke til undervisningsbrug. Den kan, da Lanfrancus — omend måske med urette — er identificeret som ærkebiskoppen, ikke være skrevet før 1070. Hvis Justinians Digeste er genopdaget under Gregor VII's pontifikat, kan den ikke være skrevet før 1073. Det er uklart, hvem der har skrevet den. Men *Expositio ad librum Papiensem* er et af flere vidnes-

byrd om, at der nogen tid, før Irnerius gav sig til at undervise i Justiniansk romerret i Italien, fandtes juris periti, som var kyn-
dige såvel i lombardisk som i romanistisk vulgarret og ganske
velbevandrede i Justinians Institutiones, i udtog af Codex og i
Julians noveller og i besiddelse af et vist kendskab til regler i
Digesterne. Det er muligt, at *Expositio ad librum Papiensem* er
skrevet i Pavia eller et andet sted i det lombardiske retsområde,
men den kan også være skrevet i Romagna af en jurist fra Lom-
bardiet, som havde slået sig ned i Romagna, og endelig kan den
hidrøre fra Toskana, der som grænseområde har været et om-
råde, hvor sager ofte skulle afgøres efter lombardisk ret, ofte
efter romanistisk vulgarret. Spørgsmålet lader sig næppe afgøre.

Der er endvidere sikre vidnesbyrd om, at der lidt før midten
af det 11 århundrede er blevet givet undervisning i romanistisk
vulgarret eller Justiniansk romerret i en retsskole i Ravenna.
Det kan ses af et skrift af Petrus Damianus fra 1045 *De paren-
telæ gradibus*, som findes mellem hans samlede værker, jfr her-
ved dekretalet i Gratians dekret anden del 35,5,2. Petrus Damia-
nus var på en rejse nået til Ravenna, og han kom her i diskus-
sion med nogle Ravennajurister om gradberegningsprincipperne
ved reglerne om slægtskab som ægteskabshindring, og man kan
se, at disse jurister gav undervisning i romanistisk ret i en rets-
skole.

Der er grund til at tro, at den i Romagnaområdet i den tidlige
middelalder gældende romanistiske ret ikke har fjernet sig så
langt fra den Justinianske romerret — heri ikke Digesterne —
som fx den romanistiske vulgarret, som fandt anvendelse i Lom-
bardiet og i Provence og i Syditalien. I Romagna havde byzanti-
nerne deres stærkeste fæstning i Italien, Ravenna, og her kunne
byzantinerne holde stand også efter den longobardiske invasion.
Ravenna var et centrum for forvaltning og retspleje i den byzan-
tinske periode, og den opblanding af den Justinianske romerret,
som hurtigt kom igang i Lombardiet og Provence, med gotoger-
mansk ret, kom meget sent igang i Romagnaområdet. Men da vi
har så lidt kendskab til indholdet af denne romanistiske blan-
dingsret, er vi ikke i stand til at gøre rede for enkeltheder. Hvis
vi skulle kunne gøre dette, måtte vi have bevaret mange flere
oplysninger, end vi har, og selvom vi havde et større antal doku-

menter, så viser erfaringen, at det, når der ikke har været en samtidig doktrin, som har bearbejdet og systematiseret retsstoffet ud fra de synspunkter om „gældende ret“, som vi har, er praktisk taget ugørligt at give en systematisk fremstilling heraf idag. Selv Max Conrat, denne kyndige retshistoriker, skrev, skønt han havde arbejdet med lovteksten i Alarics brevium på en måde, som ingen anden har gjort, ikke den „Lærebog i den for den romanske befolkning i det vestgotiske rige ved det 6 århundredes begyndelse gældende romanistiske privatret“, som vi ville have læst med interesse.

At der i Bologna i slutningen af det 11 århundrede er blevet undervist i hovedpunkter af den Justinianske romerret eller i den i Romagnaområdet gældende romanistiske vulgarret af en juris peritus Pepo, er der noget, der tyder på. Vi ved med sikkerhed, at en magister artium Irnerius, en filolog, der på egen hånd havde studeret Justinians retsbøger, derunder Digesterne, noget ind i det 12 århundrede i Bologna har givet en undervisning i Justiniansk romerret, der også omfattede Digesterne, men denne magister Irnerius er ikke den første, som har givet sig til at læse i Digesterne efter det tomrum, der begynder i året 603. Før ham var der bl a en causidicus i Romagnaområdet ved navn Nordilus, som havde læst i Digesterne, og som var klar over, at Digesterne var en del af Justinians lovværk.

Det kan vi se af det ældste retlige dokument fra det 11 århundrede med påberåbelse af et sted i Digesterne, et retligt dokument fra 1076 fra Florenzområdet. Efter dette dokument fungerede en Nordilus, som var causidicus $\varnothing$: advokat, som overordentlig befuldmægtiget dommer for markgrevinde Beatrix sammen med en vicecomes, en vicegreve, Johan i en sag, hvor en foged for et kloster havde indklaget en florentiner i en ejendomstrætte om nogle grundstykker. Nordilus har selv udfærdiget dokumentet, og han omtaler lex Digestorum, og det er reglen i Digesterne 4,6,26,4, som han sigter til, og som han støtter afgørelsen på. Som bisidder omtales i dokumentet en anden causidicus, en legis doctor Pepo. Jfr Ficker Forschungen zur Reichs- und Rechtsgeschichte Italiens, 1868 ff, bd III, s 83 ff, bd IV, s 18, og Rashdall The Universities of Europe in the Middle Ages, 1958-udgaven, bd I, s 112.

Da Digesterne er dukket op igen allerede i 1076 og måske endog lidt før, kan det ikke være magister Irnerius, som har genopdaget Digesterne og efter et tomrum på mere end halvfemte århundrede som den første læst i Digesterne. Irnerius er første gang nævnt i et retligt dokument fra 1113, hvor han er omtalt som *causidicus*, og han er derefter flere gange omtalt i dokumenter, sidste gang i 1125. Vi ved, at Irnerius først i moden alder gav sig til at interessere sig for den Justinianske romerret. Irnerius begyndte med at studere filologi, *artes liberales*. Det vil sige, at han studerede latinsk grammatik, dialektik og retorik. Han gav sig vistnok til at undervise heri, før han fik interesse for den Justinianske romerret, og han har måske også studeret og undervist i den „*ars dictaminis*“, som blev dyrket i skolerne i Bologna og i Orléans i tilslutning til retorikken. Det er ikke tilfældigt, at det i Norditalien er i Bologna og i regnum Franciæ er i Orléans, at man tidligt går igang med at inddrage Digesterne i undervisningen i den Justinianske romerret, for hertil krævedes der lærere, der var skolede i at læse latinske håndskrifter med fragmenter på oldtidens latin, af og til et lidt vanskeligt latin. Det havde man ved de skoler, som fandtes i tilslutning til katedralerne i Bologna og i Orléans.

Selvom vi antager, at Irnerius allerede i 1113 havde virket som *causidicus* i nogen tid, hvad der ikke er noget som helst, som støtter, så kan vi af mange grunde ikke placere hans arbejde med at undervise i den Justinianske romerret med Digesterne i slutningen af det 11. århundrede. Og det er udelukket, at det er Irnerius, som før 1076 har genfundet et håndskrift af Digesterne og erkendt, at dette var en del af Justinians lovværk. Jfr Rashdall I c s 118. Da de næste glossatorer, som vi kender, Bulgarus og Martinus, tidligst har undervist fra slutningen af 1120'erne og begyndelsen af 1130'erne, så må vi nok snarere sætte tidspunktet for Irnerius's påbegyndelse af undervisningen i Digesterne til 1120 end til 1110.

Det *kan* være Nordilus, som har genopdaget Digesterne. Han er omtalt i et andet retligt dokument fra 1076. Markgrevinde Mathilde, den fra historien kendte Mathilde, i hvis borg Canossa Gregor VII søgte tilflugt, da Henrik IV „gik til Canossa“, og hvis testamente gav anledning til uendelige forviklinger i Italien i det

12 århundrede, sad i 1076 som dommer i Marzaglia vest for Modena i en sag sammen med fire legis doctores, derunder Nordilus, og Nordilus er også omtalt i et dokument fra 1079. Det kan være Nordilus, der som den første i det 11 århundrede har erkendt, at et håndskrift indeholdt bestemmelser fra en retsbog Digesterne, som var en del af Justinians lovværk fra 529—34, og det kan være den i Florenzdokumentet omtalte Pepo eller en anden legist fra Romagnaområdet eller forfatteren af *Expositio ad librum Papiensem*, blot ikke *Irnerius*. Irnerius gik da i skole eller var i hvert fald kun ung baccalaureus. Men det er højst sandsynligt slet ikke en legis doctor, der har genopdaget Digesterne. Efter den nu blandt historikere ret udbredte opfattelse, som jeg for mit vedkommende anser for velbegrundet, er Digesterne blevet genopdaget under en undersøgelse, som Gregor VII foranledigede umiddelbart efter, at han var blevet valgt til pave i 1073, med henblik på at samle materiale fra arkivkasser og håndskriftssamlinger til brug under de stridigheder med Henrik IV, som han længe koldsindigt havde lagt op til.

Legisten Odofred, som ved midten af det 13 århundrede under forelæsninger gav en del oplysninger om glossatorskolens grundlæggelse, har omtalt en Pepo, som i tid har ligget noget før Irnerius, og som også skal have beskæftiget sig med Justiniansk romerret. Han omtaler ham lidt spottende, som om han var en „lille“ jurist. Det har han måske også været, men man skal dog ikke hæfte sig for meget ved denne af Odofred gengivne skoletradition, for der er mange unøjagtigheder i hans beretning. Hvis det er den samme Pepo, der er tale om, hvad man må have lov til at gå ud fra, da navnet Pepo ikke var almindeligt, og det derfor ikke let kan antages, at der i Bologna i slutningen af det 11 århundrede har været to legis periti ved navn Pepo, så synes vi i Pepo at have en pendant i Bologna i 1076 til de jurister i Ravenna, som kort før midten af det 11 århundrede underviste i Justiniansk romerret eller i den i Romagnaområdet gældende romanistiske vulgarret.

Pepo er nævnt som bisidder i et dokument, hvori der er påberåbt en regel i Digesterne, og han må have været klar over, at der fandtes et håndskrift indeholdende Digesterne, noget, som han også kunne få oplysning om ved at gennemlæse referaterne

i Codex 1,17 1 og 2. Men Pepo har måske ikke været en særlig god filolog, og der trængtes til en god filolog, en kyndig latiner og palæograf, til at foretage en grundig og kritisk gennemgang af teksten, og det har magister Irnerius uden tvivl været efter datidens forhold. Heraf følger ikke, at Irnerius har været en større jurist end Pepo. Der er i og for sig ikke noget, der viser os, at Irnerius ved siden af at have været en god filolog og håndskriftskender og en omhyggelig læser af teksterne i Justinians retsbøger og novellerne har været en fremragende systematiker og en selvstændig tænker. Til en „stor“ jurist kræves selvstændighed og sans for systematik. Men det er Irnerius, som har påbegyndt arbejdet med at få styr på selve tekstindholdet i Justinians retsbøger med Digesterne og som den første har givet en undervisning i Justiniansk romerret, som gik i dybden i Digesterne. Den fortsattes af Bulgarus og Martinus og andre, for arbejdet var alt for omfattende til, at en enkelt lærer kunne få styr på det hele.

Det håndskrift af Digesterne, som disse causidici fra Bolognaområdet har været i besiddelse af, har været afskrift af afskrift af et håndskrift, som har omfattet de første bøger i Digesterne. Af forskellige tekstuooverensstemmelser kan man nemlig ifølge Mommsens undersøgelser se, at den såkaldte *versio vulgata* af Digesterne, Bolognateksten, ikke hviler direkte på Florentina og næppe heller på en afskrift af Florentina, men på en afskrift af en afskrift. Hvis Florentina er blevet genopdaget af en munk eller en prælat noget ind i 1070'erne, er der vel sket det, at kurien, som ikke uden videre har kunnet bemægtige sig håndskriftet, har sørget for, at der blev taget en afskrift eller nogle afskrifter af Florentina, og det kan også være en nu forsvundet afskrift af Florentina, som er blevet opdaget og afskrevet til brug for kurien. Kuriens afskrift har nok været grundlaget for de senere afskrifter. At der på Irnerius's tid har været forskellige afskrifter i omløb, kan ses af, at han flere steder har kunnet korrigere sin tekst ved hjælp af andet materiale end selve arbejdsseksemplaret.

Vulgatateksten er, som man kan se af inkunabler og af trykte udgaver af Digesterne fra første halvdel af det 16 århundrede, opdelt i tre dele *Digestum vetus*, *Infortiatum* og *Digestum novum*. Denne inddeling må have foreligget i de håndskrifter, som Irne-

rius havde adgang til at bruge. Det er muligt, at det håndskrift, som Nordilus har haft eller har haft adgang til at bruge, kun har været et håndskrift med Digestum vetus. Stedet 4,6,26,4, som er det påberåbte sted, er fra Digestum vetus.

Det arbejde i retsskolen i Bologna i perioden ca 1120—ca 1250 med den Justinianske romerret, som Irnerius lagde grundlaget for ved at tilvejebringe versio vulgata af Digesterne og ved at inddrage Digesterne i undervisningen i Justiniansk romerret, var af en anden art end det arbejde, som i den samme periode blev udført af kanonisterne. Den kanoniske ret blev med Gratians dekret som udgangspunkt rask videreudviklet og præciseret af Alexander III og følgende paver, og resultatet heraf var Gregor IX's dekretalesamling af 1234. Reglerne i Gratians dekret og i talløse pavedekretaler blev omend ikke uden visse brydninger og visse modifikationer accepteret som ret i „kristenheden“ og anvendt som „ret“. Talrige kanonister arbejdede med på denne tilvejebringelse af dette *efter sine prætentioner universelle nye retssystem*. Kanonisterne arbejdede med på udformningen af „gældende ret“.

Det, som legisterne i Bologna og fra ca 1160 tillige legisterne i Montpellier beskæftigede sig med i denne første periode, var ikke noget, som i samme forstand var „gældende ret“. De arbejdede med teksterne i Justinians retsbøger, og formålet med deres særdeles indgående arbejde med selve teksterne var at få overblik over teksterne, således at man fik en bedre forståelse af sammenhængen i den Justinianske romerret. Irnerius's inddragelse af Digesterne i undervisningen i den Justinianske romerret gjorde det vanskeligere at undervise i Justiniansk romerret og vanskeligere at være elev i en skole for Justiniansk romerret. Lærerne måtte forsøge at få overblik over indholdet af Digesterne og derefter tilegne sig de mange detailregler. Grundlaget for undervisningen var *selve teksterne* i Justinians retsbøger, som blev gennemgået i forelæsninger *afsnit for afsnit* og på latin kommenteret af læreren. Hvad disse kommentarer gik ud på, kan vi navnlig se af den Glossa ordinaria, som Accursius tilvejebragte og publicerede kort før midten af det 13 århundrede. Hermed havde glossatorskolen i Bologna sat sin blomst.

Det område, hvor den Justinianske romerret var grundlaget

for eller en del af „gældende ret“, var imidlertid i højmiddelalderen begrænset. De, som levede i Sachsen eller i Beauvaisis nord for Paris i det 13. århundrede, blev berørt af reglerne i den kanoniske ret, fx reglerne om ægteskab og reglerne om kætteri og munkeinkvisition. Men da den Justinianske romerret aldrig var blevet formelt indført i Sachsen eller i Beauvaisis *og aldrig blev det*, så var deres interesse for indholdet af den Justinianske romerret behersket. Hvis de ville have oplysning om, hvad der ved siden af den kanoniske ret var „gældende ret“ i Sachsen eller i Beauvaisis, kunne de finde nogen vejledning herom i Eike von Repgaus Sachsenspiegel eller i Beaumanoirs Coutumes de Beauvaisis fra henholdsvis begyndelsen af og slutningen af det 13. århundrede. Det nyttede dem derimod ikke noget, om de slog op i Azos Summa Codicis eller i Glossa ordinaria.

Den, der vil give læseren et vist indtryk af den vesteuropæiske rets og retsteoris udvikling i høj- og senmiddelalderen, må følge med begynde med emner fra kanonistikken og publicistikken, før han går over til emner fra legistikken. Tager han legistikken først, bibringer han læseren et urigtigt indtryk af højmiddelalderens retsteori og retsudvikling. Før jeg går over til at behandle nogle af mig udvalgte emner fra kanonistik og publicistik, skal jeg yderligere kun pege på de vanskeligheder, som Irnerius og hans efterfølgere blev stillet overfor, netop fordi det arbejde, som Tribonian og hans lovkommissioner og deres sekretærer udførte, var af så ringe kvalitet.

Hvis Tribonian og hans lovkommissioner havde lavet en lov-bog efter lignende principper som Code Napoléon, ville de, der underviste i legistskolerne, hurtigt have kunnet klargøre de ledende principper i den Justinianske romerret. Det havde de imidlertid ikke. De lag, der var i retsdannelsens proces, var ikke harmoniseret og smeltet sammen. Den, der ville forsøge at få overblik over og forståelse af den Justinianske romerret, kunne kun få det ved at sammenholde og sammenarbejde, hvad der stod i Digesterne, med, hvad der stod i Codex, Institutiones og novellerne.

Det var dette arbejde, som Irnerius begyndte på noget ind i det 12. århundrede, da han i Bologna gav sig til i forelæsninger at gennemgå teksterne i Justinians retsbøger og fornyede den

traditionelle undervisning ved at inddrage Digesterne i undervisningen, vist især Digestum vetus. Det fortsattes af Bulgarus og Martinus, som efter nogles opfattelse har været elever af ham, men måske snarere har været noget yngre kolleger i den skole i Bologna, som Irnerius selv havde været lærer i. Disse *juristfilologer* blev imidlertid, efterhånden som de trængte ind i den Justinianske romerret, klar over, at det ville være et overvældende arbejde at tilvejebringe en samlet fremstilling af hele den Justinianske romerret, og da den Justinianske romerret som udviklet i retsbøgerne med novellerne i det 12 århundrede ikke havde gyldighed nogetsteds, gik det arbejde, som man var begyndt på, efterhånden i stå. *Man nøjedes med at give lærebogs-fremstilling af udvalgte dele af den Justinianske romerret.* Allerede i glossatorskolen kom man ind på den *eclecticisme*, som har været karakteristisk for undervisningen i „romerret“ gennem århundreder.

Jeg skal forsøge at illustrere disse vanskeligheder ved at se nærmere på et enkelt emne, og jeg vælger den Justinianske dotalret, de regler, som gjaldt for formueforholdet mellem ægtefæller. Vi stiller os den opgave at skitsere en lærebogs-fremstilling af den Justinianske dotalret ud fra det grundlag, som Irnerius havde, og det vil sige uden at gøre brug af de henvisningsglosser, som glossatorerne har lavet, og af hele den litteratur, som er opstået efter Irnerius. Hvorledes skulle Irnerius være gået frem, hvis han skulle have givet os en systematisk fremstilling i lærebogsform af den Justinianske dotalret? For nemheds skyld arbejder vi ikke på grundlag af den latinske tekst, for det ville gøre arbejdet langt vanskeligere for os, end det var for den skolede latiner, men på grundlag af den oversættelse til tysk, som er foretaget i 1830'erne af retsbøgerne og novellerne af Schilling m fl. Her kan man ret hurtigt få læst teksterne.

Den jurist, som vil skrive en fremstilling af den Justinianske dotalret, må først læse retsbøgerne og novellerne igennem for at se, hvor der findes bestemmelser om dotalordningen. Irnerius havde ikke den bistand, som vi tildels har gennem registre og gennem glossatorernes værker. Vi må igennem det hele, Digeste, Codex, Institutiones og noveller, for der kan stå noget af betydning alle steder, og novellerne er for så vidt det vigtigste, for der

er ofte foretaget vidtgående ændringer i den Justinianske romeret gennem bestemmelser i novellerne. Titlerne vil naturligvis yde en væsentlig hjælp med hensyn til at finde stoffet, men helt stole på dem kan man ikke. Juristen må igennem det hele. Alene en gennemlæsning af de oversatte tekster tager megen tid, også for den rutinerede læser.

Det viser sig da, at det vigtigste stof om dotalsystemet findes i Digesterne og i Codex. Man leder derimod forgæves i Institutiones efter en redegørelse for dotalsystemet. Det er et emne, der ikke blev behandlet i Gajus's Institutiones, hvad det så end beror på, og der står derfor heller ikke noget af betydning om dotalsystemet i Justinians Institutiones. Det ældre lag fra jus civile og jus honorarium finder vi i Digesterne 23,3 med 85 fragmenter, 23,4 med 32 fragmenter, 23,5 med 18 fragmenter, 24,3 med 67 fragmenter og 25,1 (bagateller). Det første lag af kejserretten finder vi i Codex 5,12 med 31 brudstykker af forordninger og rescripter fra år 201 og til år 530 ordnet kronologisk, ikke systematisk, i Codex 5,13 med en lang og meget vigtig forordning af Justinian, hvori han lavede om på visse af de ældre regler, og i Codex 5,14 og 15 (bagateller). Det andet lag af kejserretten findes især i novellerne 22, 97 og 100, der har visse regler af interesse.

Det næste arbejde er ulige vanskeligere. Der skal nu skrives en fremstilling af den Justinianske dotalret, og denne fremstilling skal kunne forstås af begyndere. Der skal først laves et system for fremstillingen. Derefter skal retsstoffet fra tre-fire forskellige lag i retsudviklingen sammenfattes, og så skal retsstoffet reduceres ved en proces, som er en kombination af „abstraktion“ og „beslutsom radikalisme“. De principper, som er lagt til grund for de konkrete afgørelser, må udfindes gennem en abstraktion, men desuden må forfatteren beslutte sig til at udelade alt, hvad der synes mindre væsentligt, fx fordi det er så subtilt, at man ikke kommer ud for det i praksis, eller det dog hører til det, som en praktisk jurist ikke let vil komme ud for. Hvis han nemlig tager alt med i en fremstilling for begyndere, stort og småt, bliver fremstillingen ulæselig og uforståelig og uegnet til formålet.

Magister Irnerius har ikke, skønt mange romanister har hæv-

det det, skrevet nogen fremstilling af dele af den Justinianske romerret. *Irnerius skrev kun glosser til den af ham ordnede og gennemsete tekst*. Bulgarus og Martinus, der vistnok også som Irnerius var begyndt som filologer, og som i hvert fald som Irnerius var kyndige filologer, skrev heller ikke stort andet end glosser. Bulgarus, som underviste i mere end 30 år, skrev nogle småting. Indtil for kort tid siden mente man, at Martinus, der også underviste i mange år, slet ikke havde skrevet andet end glosser. I 1930'erne fandt imidlertid Hermann Kantorowicz under arbejdet med en pakke med håndskrifter, som ligger i British Museum, en lille afhandling, som Martinus har skrevet *netop om dotalsystemet efter den Justinianske ret*. Jfr *Studies in the Glossators of the Roman Law*, 1938, s 255—66.

Herved udfyldte Martinus et af de huller, der var i Justinians Institutiones, og det har måske været hans formål netop til brug ved begynderundervisningen at fylde dette hul ud. Hvis Bulgarus og Martinus og de senere glossatorer havde fortsat på denne måde, ville man efterhånden have fået en systematisk fremstilling af det privatretssystem, der fandtes i Justinians retsbøger med novellerne. *En sådan fremstilling har juristfilologerne i Bologna og Montpellier imidlertid aldrig givet*, hverken som enkeltmandsarbejde eller som holdarbejde. Rogerius, Placentin og Azo nåede længst i denne henseende med deres Summæ Codicis. Men Azos efterfølger Accursius var ude af stand til at gå videre ad denne vej. Han lavede i stedet på grundlag af forgængernes arbejde *Glossa ordinaria*, hvor skolens resultater er summeret op i glosser til teksten, glosser, der undertiden er meget lange. I *Glossa ordinaria* finder man ikke en læselig fortløbende fremstilling af den Justinianske romerret. *Glossa ordinaria* betegner afslutningen på glossatorskolen, der spænder over tidsrummet ca 1120—ca 1250.

Den, der arbejder med dele af Justinians retsbøger, vil endelig hurtigt opdage, at der er mange modsigelser mellem teksterne, såkaldte antinomier, og dette er en af de mange ting, der afslører lovgivningsarbejdets ringe kvalitet. Justinian har vel flere steder i de constitutiones, der angår retsbøgerne, givet udtryk for, at der ikke måtte være, og at der ikke er modsigelser mellem tek-

sterne. Den, der tror, at der er antinomier, vil ved nærmere undersøgelse og overvejelse finde ud af, at det er der ikke. Det er læseren, der tager fejl. Der kan altid gives en fornuftig forklaring, der opløser antinomien. I glossatorskolen gik man ud fra dette, og der blev brugt megen kraft på at bortfortolke antinomier. Justinian var jo en kristen kejser, hvis ord stod til troende. En type håndskrifter fra det 12 århundrede, *Dissensiones dominorum*, handler i stor udstrækning om den meningsforskel, der opstod i Bologna mellem de førende legister om reglerne i den Justinianske romerret dels som følge af antinomier, dels som følge af huller og mangelfuld harmonisering ved retsbøgernes udarbejdelse. Glossatorerne, som ikke havde den viden om fremgangsmåden ved retsbøgernes udarbejdelse, som vi efterhånden har erhvervet os, som i filosofisk henseende var utrænede, og som i metodisk henseende var ukritiske, var ude af stand til at finde en rimelig forklaring på alt dette. Nu er der ikke nogen kyndig, der vil bestride, at der er en del antinomier i retsbøgerne, og forklaringen er kommissionsarbejdets ringe kvalitet. Det ret mekaniske „Kleister- und Schere“ arbejde ved retsbøgernes tilblivelse måtte resultere i en del antinomier. Vi skal nævne en enkelt, en berømt antinomi fra retskildelæren, som fra det 12 århundrede har beskæftiget talløse universitetslærere.

I Codex 8,53 (52), 2 er der et rescript af Konstantin fra år 319 om, at sædvane og langvarig brug ikke kan ændre eller opheve en lov. I Digesterne 1,3,32,1 er der et fragment fra bog 94 i Julians Digesta, hvor Julian giver udtryk for den modsatte opfattelse, idet han hævder, at en lov kan bortfalde ved desuetudo.

Allerede Irnerius blev opmærksom på modsigelsen, som han forsøgte at bortforklare i en glosse. De følgende glossatorer fortsatte bestræbelserne på at udjævne antinomien gennem subtile fortolkninger, hvad man bl.a. kan se af glosser af Accursius i Glossa ordinaria. Kanonisterne gav også deres bidrag til problemets løsning, og det er berørt i pavedekretaler. Kommentatorerne — postglossatorerne — fortsatte diskussionen, og der havde således været en endeløs og fra et retsteoretisk synspunkt forvirret diskussion igang, da fra det 16 århundrede franske, nederlandske og tyske systematikere begyndte at arbejde med retskildeteorien.

Endnu i det 19 århundrede var der tyske pandektister, der stadig interesserede sig for denne antinomi og arbejdede på at overvinde den.

Den, der erkender, at der er en del antinomier i Justinians retsbøger, vil ikke skænke netop denne antinomi synderlig opmærksomhed. Løsningen af sådanne retsteoretiske spørgsmål skal vi slet ikke søge i Justinians retsbøger. Man kan ikke løse et retskildeproblem ved en lovbestemmelse, men må nærme sig det på anden måde. Den, der mener, at man kan klare spørgsmålet om gyldigheden af retssædvaner imod loven ved en lovbestemmelse, der fastslår, at en lov ikke kan ændres ved en sædvane, må jo give en begrundelse for, hvorfor ikke også en sådan lovbestemmelse om rangfølgen kan ændres ved en derimod stridende sædvane.

Det var Irnerius, som noget ind i det 12 århundrede stimulerede studiet af den Justinianske romerret ved at inddrage Digesterne i undervisningen i den vist allerede før hans tid bestående retsskole i Bologna. Fra ca 1160 blev der også givet undervisning i Justiniansk romerret med Digesterne i Montpellier af Rogerius og kort tid derefter af Placentin. Begge havde studeret i og en kortere tid undervist i Bologna.

Montpellier var på dette tidspunkt et vigtigt centrum for handel og et vigtigt centrum for kultur fx studiet af medicin. Forbindelsen med araberne gik i et vist omfang over Montpellier. Men forklaringen på, at Rogerius gav sig til at undervise her, skal dog også søges i, at interessen for den Justinianske romerret var større i Sydfrankrig end i Nordfrankrig, fordi der her fra gammel tid gjaldt en romanistisk farvet vulgarret. Den i Provence, Languedoc og Dauphiné gældende ret havde uanset karolingernes kapitularier og anden lovgivning ikke tabt sit romanistiske præg. Det var bl a i disse områder, at man i praksis gjorde brug af Alarics breviarium ved afgørelsen af retstrætter længe efter, at det var ophørt at have gyldighed på Pyrenæerhalvøen.

Et vidnesbyrd om den interesse, der ved begyndelsen af det 12 århundrede var for den Justinianske romerret i romernes gamle Provincia, er to håndskrifter, hvori der med udgangspunkt i den Justinianske romerret gives en fremstilling, vist mest til

undervisningsbrug, af en romanistisk blandingsret, en romanistisk vulgarret *Petri Excerptiones legum Romanorum* og *Brachylogus*. Petri Excerptiones er fra byen Valence ved floden Rhone, midtvejs mellem Lyon og Avignon. Brachylogus har også tilknytning til Frankrig, måske ligeledes til et sydfransk område. At *Rogerus*, en noget yngre kollega til Bulgarus og Martinus, har undervist i Montpellier, fremgår bl a af en oplysning givet af en professor Pierre Jacobi i Montpellier ca år 1311, hvor han blandt sine forgængere nævnte Rotgerius, Placentin og en Johannes, sammenholdt med oplysninger givet af Placentin. *Placentin* virkede i Montpellier i mange år, og han døde i Montpellier i 1192 og blev begravet her. Rogerius og Placentin var selvstændigere som tænkere og betydeligere som juridiske forfattere end deres samtidige i Bologna. Videnskaben lå allerede på deres tid i et højere plan i Frankrig end i Bologna, en følge af Abelards virke i Paris.

I det 13 århundrede voksede i regnum Franciæ interessen for den Justinianske romerret, og fra 1230'erne blev der givet en undervisning i Justiniansk romerret, der også omfattede Digesterne, i Toulouse og i Orléans. Visse ting tyder på, at der allerede i slutningen af det 12 århundrede i den i Orléans værende katedralskole er blevet givet undervisning i kanonisk ret og vel også i dele af den Justinianske romerret. Det er nok sket i forbindelse med undervisningen i latinsk grammatik, dialektik og retorik. De bedst kendte franske lærere i den Justinianske romerret fra det 13 århundredes slutning er *Jacobus de Ravannis* og *Petrus de Bellapertica*. Begge havde været professorer i Orléans, begge skrev skrifter om den Justinianske romerret, og begge endte som biskopper. Embedet som biskop var i juristpavernes århundreder mere tillokkende end stillingen som professor i Justiniansk romerret, fordi det kastede mere af sig, og vi ser derfor i regnum Franciæ mange professorer ende som biskopper.

Fransk rets romanisering er således noget, som kom meget tidligt igang. Man kan i og for sig sige, at den begyndte allerede da Cæsar erobrede Gallien ved midten af det 1 århundrede før Kristi fødsel. Gotogermanernes invasion i Frankrig førte ikke til en germanisering af den i områder som Dauphiné, Provence og Languedoc gældende ret. Den bevarede sit romanistiske grund-

præg. Måske har man i en retsskole i et af disse i begyndelsen ikke til regnum Franciæ hørende områder været igang med at læse i Digesterne, før man begyndte på det i Bologna. Men Irnerius's gennemgang af Digesterne blev en vældig stimulans i „Provincia“.

Fra højmiddelalderen sondrede man i det i privatretlig henseende i en række retsområder opsplittede regnum Franciæ mellem retsområder med „coutumes“ og retsområder med „droit écrit“. Man må dog ikke lægge for meget ind i denne sondring. Det, som man havde for øje, var forskellen mellem de områder, hvor retten havde bevaret et gotogermansk præg, og de områder, hvor den havde bevaret et romanistisk præg. Grænsen gik fra øen Oléron i Atlanterhavet mod sydøst, derefter nord om Lyon til byen Gex nær Genfersøen.

Tysk rets romanisering kom først igang i sidste halvdel af det 15 århundrede, altså ca. halvdet årtusinde efter, at fransk rets romanisering var begyndt. Den var i nogen grad en følge af den undervisning i „romerret“, som blev givet ved universiteterne i Tyskland fra deres oprettelse. Det ældste tyske universitet er det af Karl IV i 1348 oprettede universitet i Prag. Tysk rets romanisering er så lidt som fransk rets en følge af, at den Justinianske romerret er blevet sat i kraft ved en formel lov. Det blev vel efter Reformationen i Tyskland gjort gældende, at den tyske kejser Lothar III ca. år 1137 havde udfærdiget en rigslov, hvorved den Justinianske romerret var blevet sat i kraft i Tyskland, og denne beretning troede man på i lang tid, også i universitetskredse. Hermann Conring, en medicinsk professor ved universitetet i Helmstedt, påviste i 1643 i *De origine juris Germanici*, at Lothar aldrig har udstedt en sådan rigslov, og denne aflivning af „Lotharfabelen“ blev udgangspunktet for et mere realistisk studium af den tyske rets historie.

I tysk teori har man fra gammel tid talt om romerrettens „reception“ i Tyskland. Udtrykket er vildledende, for det første, fordi udtrykket „romerret“ er tvetydigt, for det andet, fordi der på ingen måde var tale om en en bloc overførelse til Tyskland af den klassiske romerret eller den Justinianske romerret eller den af glossatorerne eller kommentatorerne udviklede „romerret“. Man må nøjes med at fastslå, at den i Tyskland gældende ret fra slutningen af det 15 århundrede kom ud for en romanisering.

ANDET AFSNIT

JURISTPAVERNES ÅRHUNDREDER KANONISTIK OG PUBLICISTIK

§ 7. *Gratians dekret.*

Retsteoriens genopståen efter et tomrum på næsten fem århundreder skyldes den undervisning, der blev givet i 11—12 århundreder i retsskolerne i Pavia, Ravenna, Bologna og Montpellier i lombardisk ret, Justiniansk romerret og kanonisk ret.

Med publikationen ca 1140 af det såkaldte Gratians dekret begynder en periode på ca to århundreder, som jeg vil kalde juristpavernes århundreder, fordi udviklingen på godt og ondt ledes af en række paver, der var jurister, som regel kanonister, undtagelsesvis legister, eller dog meget kyndige i kanonistik og legistik. Kardinalkollegiet valgte gang på gang jurister til paver. Første gang i 1159 Rolandus Bandinelli, der havde undervist i Bologna i kanonisk ret i nogen tid sammen med Gratian og Paucapalea. Han tog navnet Alexander III. Anden gang kanonisten Albertus, der også havde været lærer i Bologna. Han tog navnet Gregor VIII.

Blandt de følgende juristpaver vil jeg fremhæve Innocens III, Gregor IX, Innocens IV, Bonifacius VIII, Clemens V og Johannes XXII. Det var ved siden af Alexander III navnlig dem, der udfærdigede dekretaler af principiel betydning og lavede samlinger af dekretaler og i det hele gjorde kirken til en verdslig magt med sin særlige lovgivning, sine særlige domstole, sine særlige fængsler og sin særlige, yderst veludviklede finansforvaltning. Innocens III var den første, der fandt på at udfærdige en officiel samling af pavedekretaler. Gregor IX udfærdigede i 1234 en dekretalesamling, som gjaldt i resten af middelalderen, og som herefter var den vigtigste retsbog i Vesteuropa. Innocens IV havde som Sinibaldus Fliscus været lærer i kanonisk ret i Bologna, og han skrev en kommentar til Gregor IX's dekretalesamling. Bonifacius VIII havde som Benedetto Gaëtani virket som advokat, og

han udfærdigede som pave Liber sextus. Clemens V havde som Bertrand de Got været lærer ved universitetet i Orléans, og det samme havde Johannes XXII været som Jacob fra Cahors eller Jacob Duèse.

Johannes XXII, pave 1316—34, udfærdigede i 1317 den dekretalesamling Clementinæ, som betegner afslutningen på pavernes lovgivningsvirksomhed i middelalderen, og med ham slutter juristpavernes århundreder, *de århundreder, hvor retsudviklingen i Europa i udpræget grad blev ledet af paverne*. Fra midten af det 14 århundrede begynder den svækkelse af pavedømmet, som efterhånden fører til Reformationen, og samtidig får legistikken større betydning. Midten af det 14 århundrede er derfor en naturlig afslutning i fremstillingen. Kardinalkollegiet valgte vel også efter Johannes XXII's tid af og til en jurist til pave. Innocens VI, pave 1352—62, havde som Etienne Aubert været professor i Justiniansk romerret i Toulouse og derefter dommer i Toulouse, før han blev kirkens mand, og Urban V, pave 1362—70, havde som Guillaume de Grimoard været professor i kanonisk ret i Montpellier og måske også i Avignon. Men deres pontifikater er ikke nær så præget af „jura“ som fx Bonifacius VIII's, Clemens V's og Johannes XXII's. Den kanoniske rets videreudvikling var med Johannes XXII gået i stå.

Højmiddelalderen er juristpavernes og kanonisternes gyldne tid, og også senmiddelalderen er præget af den store betydning, som man tillagde studiet af den kanoniske ret. Studiet favoriseredes af paverne, og kanonisterne var ved de universiteter, hvor der doceredes kanonisk ret, gennemgående pavernes solide støtter. „Die Eselsjuristen oder des Bepstlichen Rechts Juristen, die man Doctores Decretorum nennet, müssen wol tantzen, wie der Bapst pfeiff“, skrev Luther i 1537 under sine angreb på pave-magten. Den dualisme i retssystemerne, som den kanoniske rets udvikling fremkaldte, førte til megen forvirring i praksis.

Gennem disse to århundreder lovgav paverne i et betydeligt omfang gennem dekreter og dekretaler, først og fremmest på kirkerettens område, men også for store dele af det, som man nu henregner til civilretten, og for store dele af strafferetten, og samtidig udvikledes der en dertil svarende kanonisk procesret. Det såkaldte Gratians dekret fra ca 1140 blev suppleret med

samlinger af pavedekreter og pavedekretaler, der i 1234 blev sammenfattet i Gregor IX's dekretalesamling, som i 1298 suppleredes med Liber sextus og i 1317 med Clementinæ.

Når paverne og kanonisterne således i løbet af omtrent to århundreder kunne udvide den kanoniske ret og den kanoniske retsvidenskab, så den kom til at omfatte meget andet end det, som man idag kalder kirkeret, beror det på to doktriner, som kanonisk ret tidligt udviklede, og som er kernen i den kanoniske ret. Gratian og med ham de følgende kanonister lærte, at der fandtes to slags ret, guddommelig ret og menneskelig ret, og at den guddommelige ret lå i et andet og højere plan end den menneskelige. Og fra Gregor VII overtog og videreudviklede paver og kanonister læren om *paveabsolutisme selv i verdslige anliggender*, en lære om *paveligt universalmonarki i „kristenfolket“*, *populus Christianus*, eller „kristenheden“, der var udtryk for, at paverne ønskede at være ledere af Vesteuropa ikke blot i åndelige, men også i verdslige anliggender. Det grundlæggende princip for Vesteuropas forfatning var efter denne lære *paveabsolutisme*.

På det åndelige område, „*spiritualia*“, mødte pavernes krav om overherredømme længe ikke synderlig modstand fra de verdslige myndigheders side. Men på det verdslige område gav kravet gennem hele højmiddelalderen og senmiddelalderen anledning til stridigheder, og disse kunne være meget voldsomme. Paverne måtte i perioder og i relation til visse lande undlade at håndhæve læren og således lade den træde i baggrunden. Men de afskrev aldrig den Gregorianske *paveabsolutisme*, og de var i begyndelsen af det 16 århundrede på vej til påny at forsøge at håndhæve den i fuld udstrækning på samme måde, som Bonifacius VIII, Clemens V og Johannes XXII forsøgte at gøre det i slutningen af det 13 og i begyndelsen af det 14 århundrede. Det er Morten Luthers bedrift, at han for de protestantiske landes vedkommende gjorde en ende på det verdslige pavedømme og dermed på doktrinen om *paveabsolutisme selv i verdslige anliggender*.

Gratians dekret fra ca 1140 er det formelle grundlag for hele denne udvikling af den kanoniske ret. Gratian, en beskeden munk fra camaldolenserklostret St Felix og Nabor i Bologna, er efter den i katolske historikerkredse almindelige opfattelse „fader“

til den kanoniske ret, som gennem århundreder skulle skabe splid i Vesteuropa. Hvis denne opfattelse er rigtig, har Gratian været en sand ulykkesfugl. Den er imidlertid næppe rigtig. Gratian var kun det redskab, som kurien udvalgte sig til at gøre det, som man i kuriale kredse havde arbejdet på gennem et lille århundrede, at skabe et formelt grundlag for udøvelse af retsmagt, at skabe en romersk retsbog, som man kunne forvente at få accepteret i hele „kristenheden“, og som herefter kunne tjene som grundlag for yderligere fremstød. Vi må se lidt nærmere på baggrunden for og indholdet af denne retsbog.

Gratians dekret er ikke den første samling af kanoniske bestemmelser, og Gratian er ikke den første kanonist. Arbejdet med at tilvejebringe samlinger af kanoniske bestemmelser var igang længe før det 12 århundrede. En af de første romerske samlinger er den af scythermunken Dionysius Exiguus ca år 500 i det pavelige kancelli i Rom udarbejdede samling, *Dionysiana*. I Spanien tilvejebragtes der i første halvdel af det 7 århundrede en samling, *Hispana*. I året 774 fik Karl den store, da han i påsken var i Rom, af pave Hadrian I overrakt den romerske kirkes retsbog *Dionysiana* med visse tilføjelser, og denne retsbog *Dionysio-Hadriana* eller *Hadriana* blev den franske kirkes retsbog. Herudover tilvejebragtes der en del samlinger ved privat foranstaltning, af hvilke kan nævnes den i Nordfrankrig ved midten af det 9 århundrede udarbejdede samling, som gik for at være lavet af biskop Isidor fra Sevilla, men var udarbejdet af et hold franske gejstlige og fuld af forfalskninger, *Pseudo-Isidors samling*, og den af biskop Burchard fra Worms ca år 1010 udarbejdede samling, *Burchards decretum*. Burchards samling, som er lavet med bistand af andre bl a af munken Olbert, er en systematisk samling af kanoniske bestemmelser udarbejdet med benyttelse af ældre samlinger. Den var meget anvendt i den kirkelige praksis i det 11 århundrede, og endnu i begyndelsen af det 12 århundrede var den overordentlig anset og meget udbredt, bl a fordi Burchard var systematiker.

Bestræbelserne for at tilvejebringe en romersk samling af kanoniske bestemmelser, der kunne afløse *Dionysiana* og fortrænge Burchards samling og andre ikke-romerske samlinger i den kirkelige praksis, var også igang, længe før Gratian gav sig

til at undervise i den kanoniske ret. Arbejdet begyndte allerede ved midten af det 11 århundrede, og den første, der gav sig til at samle materiale til en romersk samling, en romersk retsbog, var den kardinal Humbert fra Silva Candida, som sammen med kardinalerne Hildebrand og Petrus Damianus ved midten af det 11 århundrede på forskellig måde virkede for en reform af kirken. Humbert tilvejebragte allerede ca år 1050 en lille samling „Samlingen på 74 titler“ eller „*Forskellige kirkefædres anskuelser om Romerkirkens primat*“, som kom til at spille en vis rolle, da Hildebrand i 1073 var blevet valgt til pave og begyndte at føre den længe forberedte kirkereform ud i livet.

Humberts samling, der blev trykt allerede i 1525, uden at man dengang var klar over, at samlingen var lavet af en af de mest indflydelsesrige kardinaler ved midten af det 11 århundrede, er det første forsøg fra det kuriale reformpartis side på at tilvejebringe noget, der kunne udvikle sig til en romersk retsbog. Jfr herved Anton Michel *Die Sentenzen des Kardinals Humbert, das erste Rechtsbuch der päpstlichen Reform*, 1943, og samme forfatter i *Studia Gratiana*, 1953, I, s 85—115. Den romervenlige tendens hos Humbert er tydelig. Den apostolske stol er den af Gud udvalgte øverste autoritet. Og indenfor den romersk-katolske kirke skal kun de af den apostolske stol sanktionerede regler og sædvaner have gyldighed. Humberts samling er ret kortfattet, 315 kapitler mod fx Burchards 1785, og der er vel kun tale om et første, løseligt udkast til den romerske retsbog. En af Humberts hovedkilder er den pseudo-isidorianske samling.

Da Hildebrand var valgt til pave, synes noget af det første, som han lod sætte igang, at have været en storstilet undersøgelse af det kildemateriale, der fandtes i Lateranets arkivkasser og i håndskriftssamlingerne i Rom og i Midtitalien, med henblik på at få excerperet alt det stof, som kunne bruges i argumentationen for kirkereformen. *Hildebrand alias Gregor VII samlede ammunition til brug under kampen med Henrik IV*. Denne hypotese, som er fremsat af flere historikere, underbygges bl a af, at man efter 1073 støder på en del materiale, som man ikke tidligere gjorde brug af. Nu påberåbes dekretaler af paver som Honorius I, Martin I, Gregor II og Gregor III, som man ikke tidligere henviste til. Der anføres fragmenter fra pavebreve, som man ikke havde

været opmærksom på før. Der laves samlinger af citater fra kirkefædrene, som er så omfattende, at deres skrifter må have været gennemarbejdet påny, fx en samling af citater fra Augustin, og endelig støder man på to slags romerretscitater, som man ikke mødte før. Fra 1076 citeres Justinians Digester, der var gået i glemmebogen kort efter år 603. Og man finder citater fra novellesamlingen *Authenticum*, som man heller ikke citerede tidligere. De ældre novellecitater var fra Julians epitome. Hele dette excerperede materiale eller „kladdemateriale“ er som så meget andet senere gået tabt, men man kan gøre sig en vis forestilling om dets art ud fra et håndskrift, der findes i British Museum, *Britannica*, som antagelig hviler på et håndskrift fra ca 1090. Her er der afskrift af en mængde pavedekretaler, og disse er klassificeret efter pontifikater, og her er der talrige citater fra Justinians Digester og Institutiones. Jfr herved Fournierle Bras *Histoire des Collections Canoniques*, bd II, 1932 s 7 ff.

Digesterne genopdagelse og opdagelsen af novellesamlingen *Authenticum* har antagelig været et af resultaterne af munkes og prælators systematiske undersøgelser af arkivkasser og håndskriftssamlinger. Den afskrift af en afskrift af Florentina, som var grundlaget for Bolognateksten af Digesterne, kan ikke være fundet af Irnerius, som blev magister artium, før han begyndte at studere Justiniansk romerret. Det kan være Nordilus, der har fundet Digesterne, og det kan også være en anden legist fra Romagnaområdet. Men den omstændighed, at der allerede i slutningen af det 11 århundrede findes munke og prælater, som studerer Justinians Digester med henblik på at uddrage materiale til brug for kanoniske samlinger, tyder dog på, at det er en kirkens mand, der har fundet håndskriftet, måske i byen Ravenna, under den systematiske gennemgang, som Gregor VII lod foretage af arkivmateriale og håndskriftssamlinger umiddelbart efter, at han var trådt til som pave. Hvad man end vil mene herom, så har en *causidicus* Nordilus citeret et sted i *Digestum vetus* 37 år, før vi første gang hører noget om Irnerius.

Gregor VII's planer om en romersk retsbog var kun een side af det politiske program, som han forsøgte at føre ud i livet først som kardinal og derefter som pave. For at gennemføre dette indledte han i 1075 den investiturstrid, der rasede under hele

hans pontifikat, fortsatte under de følgende paver og først afsluttedes i 1122. Dette politiske program gik i realiteten ud på, at det var paven, der var den øverste lovgiver, dommer og administrator i „kristenfolket“ (populus Christianus) eller „kristenheden“, udtryk, som man brugte til kort gengivelse af den „højere enhed“, som de kristne lande så at sige gik op i. Disse lande *stod efter Gregors opfattelse under pavens ledelse og udgjorde en slags „universalmonarki“ med den absolutistiske pave i spidsen*. Pavelig absolutisme var det bærende princip indenfor „kristenheden“.

Allerede som kardinal Hildebrand havde Gregor syslet med tanken om en romersk retsbog. Fra en beretning af Petrus Damianus ved vi, at Hildebrand rettede en opfordring til Petrus om at lave et udkast til en retsbog. Det ville Petrus imidlertid ikke give sig i lag med. Måske er det Hildebrand, der har tilskyndet Humbert til at lave „Samlingen på 74 titler“. Når Gregor VII var så ivrig for at få lavet en romersk retsbog, har det været, fordi han kunne se, hvilken styrkelse af romerkirken i forhold til landskirkerne og i forhold til de verdslige myndigheder det ville være, om der tilvejebragtes en retsbog, der fastslog, at den kanoniske rets centrum og dermed Europas centrum var Rom, naturligvis forudsat, at denne samling blev accepteret som „ret“. Gregor VII har haft den samme forståelse af lovgiverfunktionens betydning som Justinian og Napoléon, og han var også klar over den propagandaværdi, som en ikke-accepteret samling efter omstændighederne kunne have. Han lod under kampen med Henrik IV sine legater tage afskrifter af Humberts samling med til Tyskland og udbrede der, og han lod samlingen fremtræde som anonym samling. Så virkede den bedre, end når den fremtrådte som udfærdiget af kardinal Humbert, hvis pave-absolutistiske indstilling var velkendt i kirkelige kredse. Det er først for nogle år siden, at den tyske historiker Anton Michel har påvist, at samlingen er lavet af Humbert.

Den undersøgelse, som Gregor VII antagelig satte igang kort efter, at han var blevet pave, var bl a et led i hans bestræbelser for at få tilvejebragt et udkast til en romersk retsbog. Man kender tre samlinger af kanoniske bestemmelser, som er udarbejdet under Gregor VII's pontifikat eller i tiden umiddelbart derefter,

og som alle må være udarbejdet efter tilskyndelse fra Gregor VII, Attos, Anselms og Deusdedits. Den første, der forsøgte, var kardinal Atto. Resultatet var et henlagt udkast. Det var ubrugeligt. Derefter tog Anselm, der var biskop i Lucca og var en nær ven af Gregor, fat. Anselms samling blev fuldendt ca 1083. Den havde et passende omfang, og den blev publiceret og fik nogen udbredelse, men den blev ikke accepteret i praksis, og den kunne navnlig ikke fortrænge Burchards decretum. Indholdet var for paveligt, og de stridigheder, som var igang om sacerdotium eller regnum, gjorde det umuligt at få accepteret en samling, der var i den grad rettet mod den verdslige magt. Forsøget glippede. Den tredje Gregorianske retssamling er lavet af en kardinal Deusdedit, som var en ganske kyndig kanonist. Men hans samling vakte ikke større opmærksomhed.

Gregor VII's ihærdige, man kan næsten sige febrilske, anstrengelser for at få lavet og få accepteret en romersk retsbog, førte således ikke til noget, og efter Gregor VII's død kom arbejdet med den romerske retsbog ud for det uheld, at det i 1090'erne lykkedes biskop Ivo i Chartres, der ikke hørte til de yderliggående gejstlige, at lave en samling, Panormia, som i den kirkelige praksis i et vist omfang trådte i stedet for biskop Burchards decretum. Initiativet med hensyn til tilvejebringelsen af samlinger af kanoniske bestemmelser til brug for det praktiske retsliv var påny hos en biskop af den moderate type. Arbejdet med den romerske retsbog synes dog ikke af den grund at være blevet stillet i bero. Der findes en samling, som er lavet af en kardinal Gregor, Polycarpus, antagelig mellem 1104 og 1106. Efter Gregors død blev denne samling ca år 1120 overarbejdet af en anden gejstlig.

Ca år 1140 tilendebragtes arbejdet med den romerske retsbog, og i løbet af den følgende tid fortrængte den i praksis efterhånden alle de ældre private samlinger af kanoniske bestemmelser, hvilket dog ikke er det samme som, at den i alle lande blev accepteret i fuld udstrækning som „gældende ret“. Pavedømmets stilling var på dette tidspunkt meget stærk især i forhold til Tyskland, og det giver forklaringen på, at det netop er på dette tidspunkt, at det lykkes at få den romerske retsbog til at fortrænge de lokale samlinger. Det var Bernhard af Clairvaux's epoke. „Nie war die Macht der Kirche über die Seelen der Menschen so gross

und ungeteilt wie in diesen Jahrzehnten vor der Mitte des 12. Jahrhunderts. Sie war die Herrin“, skriver Erich Maschke. I 1125 var den stridbare kejser Henrik V, den sidste salier, blevet afløst af den pavevenlige sachser Lothar fra Supplinburg. Han efterfulgtes i 1138 af Konrad III, den første hohenstauffer. Men den første hohenstauffer, som iøvrigt ikke blev kronet som kejser, var en helt anden natur end de senere hohenstaufere. Han var et religiøst gemyt, og han lod sig især i den første tid lede af kirkens mænd. Det var først fra 1152, da nevøen Frederik Barbarossa blev konge, at den fordragelige periode hørte op.

Den romerske retsbog, som skulle komme til at præge retsudviklingen i hele Vesteuropa i de følgende århundreder, fremtræder dog ikke som udfærdiget i Rom. Retssamlingen har slet ikke officiel karakter. Den er efter traditionen lavet i Bologna, og den skal være et privatarbejde af en magister Gratian, der var munk i camaldolenserklostret St Felix og Nabor.

Kirkehistorikeren Schulte har allerede i slutningen af det 19. århundrede gjort opmærksom på det usandsynlige i, at der i et klosterbibliotek i Bologna eller i et andet bibliotek i Bologna har befundet sig afskrifter af alle de håndskrifter, som har været benyttet ved udarbejdelsen af Gratians dekret. Det drejer sig om et betydeligt antal ret omfattende håndskrifter. Da Schulte med traditionen forudsætter, at Gratian har udført arbejdet i Bologna, går han derfor ud fra, at Gratian for en dels vedkommende har måttet nøjes med udtog. Det usandsynlige i traditionen om Gratian er imidlertid selve beretningen om, at samlingen er lavet på Gratians initiativ og efter hans plan, og at samlingen er et privatarbejde lavet i Bologna. Når man ved, at der siden ca 1050 var arbejdet med udkast til en romersk retsbog, at tilvejebringelsen fra kuriens synspunkt måtte være en meget vigtig sag og efterhånden også lidt af en prestigesag for kurien, og at en del højtstående gejstlige i tidens løb havde måttet give op overfor opgaven, så kan man ikke anse historien om, at der uden kuriens medvirkning fremtræder en munk, som een-to-tre laver den samling, som ingen hidtil havde kunnet lave, publicerer den, giver sig til at undervise i kanonisk ret på grundlag af den og i løbet af kort tid opnår, at man i den kirkelige praksis nu kun bruger hans samling, som andet end en fabel, der er opstået, fordi der

aldrig er blevet givet nærmere oplysninger om enkelthederne ved planen om og udarbejdelsen af den romerske retssamling. Man har fra kuriens side mørkelagt det hele, og først efter syv-otte århundreders forløb bliver det bl a gennem Anton Michels og Peitz's undersøgelser til dels klarlagt, hvad der egentlig skete. Historien om Gratian er højst usandsynlig.

Det er vel rigtigt, at magister Gratian har udført den væsentligste del af arbejdet med at kompilere den samling, som fra ca 1140 blev undervisningsgrundlaget i Bologna. Rolandus har i Stroma karakteriseret Gratian som kompilatoren, og der er ingen grund til at tvivle om rigtigheden af denne oplysning. Men for det første har der været tale om holdarbejde. Een mand har umuligt kunnet lave det hele, jfr herved, at selv et arbejde som Burchards decretum er et resultat af holdarbejde. For det andet er arbejdet blevet udført under tilsyn af en højtstående gejstlig. For det tredje er arbejdet for en dels vedkommende blevet udført i Rom under benyttelse af de der værende håndskrifter, derunder de ældre udkast til en romersk samling. For det fjerde har kurien ydet Gratian bistand til at få undervisningen igang i Bologna på grundlag af samlingen. Alene tilvejebringelsen af de dertil fornødne afskrifter af samlingen har været en bekostelig affære.

Denne opfattelse, som man kommer til ved en kølig vurdering af hele udviklingsgangen fra ca 1050 til ca 1140, finder sin bekræftelse ved nogle undersøgelser, som for nylig er foretaget af historikeren Wilhelm M Peitz af forholdet mellem Dionysiana og Gratians dekret. Dionysius Exiguus lavede sin samling i det pavelige kancelli i Rom. Peitz's tekstundersøgelser viser nu, at Gratian må have haft adgang til at benytte det arbejdsseksemplar, som Dionysius selv brugte. Det er senere gået tabt. I begyndelsen af det 12 århundrede kan Dionysius's arbejdsseksemplar kun have ligget eet sted, i det pavelige arkiv i Rom. Det kan umuligt have befundet sig i et klosterarkiv eller et andet arkiv i Bologna. Gratian må derfor have arbejdet med sin samling i Rom, hvor han har kunnet benytte det pavelige arkiv. „Rom, ikke Bologna, turde være fødestedet for det store værk, og det er vel udelukket, at Gratian uden pavens viden og protektion, blot som privatmand, havde kunnet gennemføre sin store opgave. Som for scythermunken Dionysius var også for camaldolensermunken fra St

Felix og Nabor i Bologna det pavelige Rom det åndelige arsenal“. Jfr *Studia Gratiana*, I, 1953, s 53 ff. Den amerikanske historiker Henry Charles Lea, som i 1887—88 udgav sit store værk om munkeinkquisitionen *A History of the Inquisition of the Middle Ages*, havde en fornemmelse af, at der var noget galt med traditionen om Gratians dekrets tilblivelse. Han skrev, at Gratian „*at the command of the Roman curia*“ forgæves havde forsøgt at bevise, at den kanoniske ret var et harmonisk hele. Men han begrundede det ikke nærmere.

Fra ca 1140 docerede magister Gratian kanonisk ret i Bologna på grundlag af den nye samling, der fremtrådte under navnet „*Concordia discordantium canonum*“, „Harmonisering af modstridende kanoniske bestemmelser“. Men vi tør ikke fastslå, at det først er fra begyndelsen af 1140'erne, at Gratian har begyndt at give undervisning i kanonisk ret. Gratian, der efter alt at dømme var en ældre mand i 1140, har måske også nogen tid før 1140 i en til St Felix og Nabor knyttet klosterskole eller i katedralskolen i Bologna undervist i kanonisk ret på grundlag af fx Ivos Panormia og noget supplerende materiale og netop derved henledt kuriens opmærksomhed på sin person, og Gratian har nok også før 1140 fået bistand ved undervisningen af den Paucapalea, som fra ca 1140 ved siden af Gratian gav undervisning i Bologna i dele af den kanoniske ret på grundlag af den nye samling. Paucapalea har skrevet den første *Summa decretorum*. Den er dog kun et ubehjælpsomt begynderarbejde. Det er Paucapalea, der har foretaget visse inddelinger af samlingen, og det er vistnok også Paucapalea, der er ophavsmanden til en del af de indskud eller tilføjelser, der er foretaget til samlingen efter 1140, indskud, der går under navnet „paleæ“ ɔ: avner.

Paucapalea har kun været Gratians hjælper, den, der har aflastet ham ved det kæmpearbejde, som det har været at gennemgå hele det kildemateriale, der er blevet benyttet ved samlingens udarbejdelse. Hans åndelige standard har, som man kan se af hans *Summa*, der er udgivet ved trykken i 1890 af Schulte, ligget en del under Gratians. Der er derimod en anden gejstlig, som i 1140'erne docerer kanonisk ret i Bologna på grundlag af den nye samling, og som ligger i et andet og højere intellektuelt plan end såvel Paucapalea som Gratian, magister *Rolandus*

Bandinelli alias fra 1159 pave Alexander III. Rolandus skrev — som *Paucapalea* — en lille lærebog i dele af den kanoniske ret, *Stroma*, og det kan ses, at denne bog er skrevet før 1148. Det er navnlig emner fra samlingens anden del, som er behandlet i *Stroma*. *Stroma* blev en vigtig kilde for nogle af de nærmest følgende kanonister, Rufinus og Stephan fra Tournai, men det blev glemt, at det var Rolandus, der skrev den første brugbare lærebog i dele af den kanoniske ret. Håndskriftet blev først fremdraget og trykt i slutningen af det 19 århundrede, jfr T Thaner *Die Summa magister Rolandus nachmals Papstes Alexander III*, 1874. Det vides ikke, hvorlænge magister Rolandus virkede som lærer i Bologna i teologi og kanonisk ret. Han skrev også et lille teologisk værk, og dettes indhold viser tilknytning til Paris.

Rolandus var en berømt kanonist med elever rundt om i Europa, da han i 1159 blev valgt til pave, den første jurispave, og det var nærliggende, at bl a hans gamle elever rådspurgte ham, når de kom ud for et intrikat problem fra den kanoniske ret. Sådanne henvendelser får enhver universitetslærer, der har et vist format, og Rolandus havde format. Rolandus gav som pave sig beredvilligt til at besvare sådanne forespørgsler, af og til dog under en vis irritation over, hvad man dog kunne finde på at spørge ham om, og herved lagde han grundlaget for de senere samlinger af pavedekretaler og dermed grundlaget for pavernes livlige lovgivervirksomhed fra slutningen af det 12 århundrede og til de første årtier af det 14 århundrede. Antallet af de af Alexander III udfærdigede dekretaler er så stort, at der næppe er nogen, der har overblik derover. Man har opgjort antallet til ca 500.

Traditionen om Gratian, der også går ud på, at det er Gratian, som er kanonisk rets „fader“, tiltrænger herefter endnu en korrektion. *Det er i nok så høj grad magister Rolandus alias pave Alexander III, der er kanonisk rets „fader“*. Som magister Rolandus gav han sig til at undervise i kanonisk ret på grundlag af den nye samling i Bologna og måske også i Paris. Som magister Rolandus gik han i spidsen med hensyn til at skrive en brugbar lærebog i dele af den kanoniske ret. Som Alexander III udfærdigede han dekretaler i massevis og optrådte således i gerning som lovgiver på vigtige retsområder. Og som Alexander III kæm-

pede han i mange år med en af de stærkeste kejsere, som Tyskland nogensinde har haft, Frederik Barbarossa, tilføjede ham, da han blev svigtet af Henrik Løve, ved hjælp af forbundet med de lombardiske stæder i 1176 nederlaget ved Legnano og fejrede triumfen over Frederik Barbarossa i 1177 i Venedig. Her måtte Frederik i Marcuskirken bøje sig for paven og modtage det fredskys, som var blevet en politisk nødvendighed, og derefter hjælpe paven op på en hest og måske også løbe et par skridt med hånden på hestens bidsel. Det var den „*strator*“- og *marskalktjeneste*, som var antydnet i Konstantins gavebrev til Silvester, handlinger, hvis symbolik Frederik Barbarossa tilfulde forstod. Der er i kampen mellem paverne og de tyske kejsere mange dramatiske højdepunkter, og mødet i 1177 mellem Frederik Barbarossa og Alexander III er kun eet af dem. Her viste Alexander III i gerning, at det var ham, der var den øverste i Europa. Forestillingerne om, at det var paven, der havde overherredømmet i „kristenheden“, blev fra at være et postulat i et vist omfang en politisk realitet.

Der er dog endnu mange dunkle punkter, fx spørgsmålet om, hvem der på kuriens vegne førte tilsyn med Gratians og Paucapaleas arbejde med samlingen. Rolandus har vist i 1130'erne været så ung, at man vanskeligt kan tænke sig, at opgaven har været betroet til ham, selvom man allerede da har været klar over hans umiskendelige juridiske og diplomatiske talent. Han døde i 1181 og kan vel tidligst være født ca 1110. Årstallet er ukendt. Men han kan have været med i arbejdet med at tilvejebringe samlingen. Det er nærliggende at pege på kardinal Aimericus, der var romerkirkens kansler fra 1123 til 1141. Han synes at have været ganske velbevandret i den Justinianske romerret, og hans interesse for juridiske problemer fremgår af en henvendelse, som han foretog til legisten Bulgarus i Bologna om at få nogen vejledning i den Justinianske procesret, der fik så stor betydning for udviklingen af den kanoniske procesret, en henvendelse, der ikke kan tidsfæstes helt præcist, men som nok er foretaget engang i løbet af 1130'erne, idet Bulgarus da havde virket som lærer i Justiniansk romerret i nogle år. Der er endelig problemet, om det ikke på en eller anden måde, fx gennem markgrevinde Mathilde, overhovedet for huset Canossa, er kurien, der

har tilskyndet latinlæreren Irnerius til at interessere sig for håndskrifterne af og indholdet af Justinians Digeste. Efter en bemærkning hos en annalist gik „dominus Wernerius“ noget ind i det 12 århundrede igang med at forny „libros legum, qui dudum neglecti fuerant, nec quisquam in eis studuerat, *ad petitionem Mathildæ comitissæ*“. Mathilde døde i 1115.

Pavedekretaler og kanonistskrifter forvandlede i løbet af kort tid store dele af Gratians dekret til retshistorie, men man holdt ikke af den grund op med at arbejde med dekretet i kanonist-skolerne ved universiteterne. Det kan man bl a se af det store antal håndskrifter, der findes af dekretet idag, ca 600, deraf alene 136 i Frankrig, jfr *Studia Gratiana*, bd I, 1953, s 121 ff. Blivende betydning for retsudviklingen i de følgende seks århundreder fik de bestemmelser, som Gratian tog op i de indledende bestemmelser i dekretet, og de dicta, som han knyttede dertil, om den guddommelige og den menneskelige ret, om den guddommelige rets identitet med naturretten og om den menneskelige rets ståen på et lavere gyldighedstrin end naturretten = den guddommelige ret. De blev et af midlerne til at fæstne forestillingerne om, at paverne var overordnet kongerne og kejseren, og de var udgangspunktet for kanonisternes udviklinger om rettens grundlag og rettens kilder. Når jurister idag diskuterer naturret, er det som regel det 18 århundredes retsfilosofi eller den græske retsfilosofi, der er i søgelyset. Den „rationalistiske“ naturretsfilosofi er imidlertid kun den sidste fase i udviklingen. Gennem hele middelalderen er forestillingerne om jus naturale levende, og man finder udviklinger herom hos de fleste kanonister og hos talrige legister og publicister, og det fortsætter i 16 og 17 århundrede.

Det er græske tænkere, som har formuleret forestillingerne om den evige og uforanderlige naturret, der så at sige svæver over den positive ret og har sin selvstændige eksistens før den positive ret, uafhængigt af den positive ret og „over“ den positive ret. Idéen om den evige og uforanderlige naturret accepteres af den stoiske filosofi, og herfra går den over i Ciceros skrifter, navnlig i *De republica*.

I den tidlige middelalder beskæftigede man sig i den vestlige verden ikke meget med den græske litteratur. Den var sjældent

oversat til latin, og kun få var i stand til at læse græsk. Håndskrifterne af *De republica* var også gået i glemmebogen. Når det alligevel blev Ciceros udviklinger om naturretten i *De republica*, som blev af betydning i den tidlige middelalder og derigennem for Gratians dekret, beror det på, at kirkefaderen Lactantius i sit skrift *Divinarum Institutionum Liber*, VI, 8 (jfr bd XIX i udgaven af hans værker) har excerperet stedet hos Cicero *De republica* III, 22. Lactantius er den kilde, hvorfra man kender Ciceros udviklinger om den evige og uforanderlige naturret. Da Ciceros udviklinger har været af stor betydning for middelalderens forestillinger om naturretten, skal vi gengive dem:

„Den sande lov er sund fornuft, der stemmer med naturen. Den finder anvendelse overalt, er uforanderlig og varer evigt. . . . Det er ikke ret at ændre denne lov eller tilladt at ophæve noget af den, så lidt som den som helhed kan afskaffes. Hverken senatet eller en folkeforsamling kan befri os fra denne lovs bånd. Der skal ikke hjælp til at forklare den eller fortolke den. Der gælder ikke een lov i Rom, en anden i Athen, een lov idag, en anden i morgen, for der skal gælde een evig og uforanderlig lov for alle folkeslag og til alle tider. Der skal være een som herre og hersker over alle, den Gud, der er ophavsmanden til denne lov . . .“

I Gratians dekret støder man med det samme på naturretstankegangen. Gratian indleder samlingen med sit eget dictum til et citat fra Isidor fra Sevilla:

„Menneskeheden regeres på to måder, nemlig dels af naturret, dels af menneskelig ret (*moribus*). Naturret er det, der er omhandlet i (Mose)loven og i evangeliet, når det siges, at man skal optræde således overfor andre, som man ønsker, at andre skal optræde overfor een selv. Således siger jo Kristus i evangeliet: „Derfor, alt hvad I vil, at menneskene skal gøre mod jer, det samme skal I gøre mod dem; thi sådan er loven og profeterne“. Mattæus 7, 12, bjergprædikenen.

Herefter følger et citat fra Isidor fra Sevilla. Men dette er kun det første af en række „klip“ fra Isidor fra Sevilla. Kompilatorerne af Gratians dekret lader nemlig dekretet begynde med ikke

mindre end 20 *distinctiones* (kapitler) om retten og rettens kilder, og i hver *distinctio* er der mange klip (paragraffer, citater). Meget af det udviklede har dog kun perifer forbindelse med retskildelæren, og en væsentlig del falder udenfor og er ikke dækket af overskrifterne. De sidste *distinctiones*, 15—20, handler om de særlige kanoniske retskilder: konciliebeslutninger og dekretaler. De mange indledende citater fra Isidor fra Sevilla er taget fra hans *Etymologia*, et leksikalsk værk, som han arbejdede på til sin død.

Fra Isidor stammer Gratians hovedinddeling af lovene i guddommelige og menneskelige love. Der er, skriver Isidor, to slags love, leges *divinæ* og leges *humanæ*, guddommelige love og menneskelige love, og to slags ret, *fas* eller *lex divina* og *jus* eller *lex humana*. De guddommelige love har deres udspring i og grundlag i „*natura*“, og de menneskelige love har deres udspring i og grundlag i „*mores*“. *De menneskelige love veksler. Det, som behager nogle folkeslag, finder andre ikke behag i.*

Denne tanke om, at *jus naturale* er omhandlet i Moseloven og i evangeliet, gentager Gratian i et dictum til § 3 i *distinctio* 6. Men det er dog, tilføjer han her, ikke alt det, der står i Moseloven og i evangeliet, som er *jus naturale*. Der må sondres. Herefter følger nogle udviklinger, der skal tydeliggøre tanken om, at noget af det, som er omhandlet i Moseloven og i evangeliet, er tidsbestemt og derfor fra den kanoniske rets synspunkt uden betydning, og at noget af det gengiver den guddommelige eller naturlige ret. Her bliver det som hos Cicero fastslået, at det særlige for *jus naturale* er, at den er uforanderlig. „*Naturale jus ... manet immobile*“. Om forholdet mellem den menneskelige ret og den guddommelige ret siges det endelig, at „*fyrsternes love bør ikke gælde mod naturretten*“, men dette er ikke et dictum af Gratian. Det er et citat fra Augustin, der er optaget i *distinctio* 9 § 1. At det er udtryk for Gratians synspunkt, fremgår imidlertid af en indledende bemærkning til afsnittet om, at „det kan med mangfoldige autoriteter bevises, at en lov (*constitutio*) viger for naturretten“.

Den lære om, at der findes to slags ret, guddommelig ret og menneskelig ret, som Gratian gennem sine „klip“ fra Augustin, Ambrosius, Isidor m v og sine egne dicta har skaffet større ud-

bredelse i en vis periode end nogen anden kanonist, har forlængst tabt sin magt over menneskers sind, og den er fra et retsteoretisk synspunkt uholdbar. Al ret er menneskeskabt. Landene, havene, bjergkæderne osv er måske skabt af et udenforstående „væsen“, selvom idag mange ikke accepterer denne tanke. Men retsregler er et humant produkt. Der findes ikke retsregler af guddommelig oprindelse. Også det, der gives ud for guddommelig ret, er skabt af mennesker og blot udtryk for visse ideale krav. Ingen kan idag i Folketinget eller i Højesteret med held argumentere ud fra forestillingen om, at Gud steg ned på Sinai bjerg og gav love for israelitterne, navnlig de ti bud, som vi læser i anden Mosebog 19 og følgende kapitler. Det er Moses selv, der har skrevet de 10 bud, og Moses var et menneske. Også Moseloven er et humant produkt. Den, der argumenterer ud fra forestillingen om, at det er Gud selv, der har redigeret Moseloven, vil i alt fald blive imødegået med en henvisning til, at loven blev givet for israelitterne og ikke med henblik på de under helt andre livsvilkår levende nordboer.

Da Gratian levede, var imidlertid alle overbevist om, at bl a Moseloven var formuleret af Gud og gennem Moses overleveret til efterlevelse, og de tesar, som findes i de indledende bestemmelser i Gratians dekret om, at der er to slags ret, guddommelig ret og menneskelig ret, og at den guddommelige ret ligger i et højere plan end den menneskelige, var derfor acceptable. Alle, også kongerne og juristerne, accepterede princippet om, at den menneskelige lov lå i et lavere plan end den guddommelige lov, og at den var ugyldig, såfremt den var i strid med den guddommelige lov.

Reformationen førte ikke umiddelbart til en ændring i denne opfattelse. Det er i virkeligheden først i løbet af det 18 århundrede, at det i retsteorien bliver „herskende lære“, at „jus divinum“ slet ikke er „ret“. Synspunktet var gjort gældende allerede i 1324 af lægen Marsilio fra Padua, der var professor ved universitetet i Paris.

§ 8. Dekretalesamlinger. Højmiddelalderens kanonister.

Paucapalea og Rolandus er de første kanonister, der har skrevet små lærebøger i dele af den kanoniske ret, og de gør det

før 1148, nogen tid før legisten Rogerius gik igang med at lave sin *Summa codicis*, der er den første legistsumme, og længe før Placentin og Azo skrev deres fremstillinger af dele af den Justinianske romerret. Paucapalea og Rolandus fik hurtigt følge af andre kanonister.

Først skrev *magister Rufinus* sin *Summa decretorum*. Den er skrevet mellem 1157 og 1159. Rufinus benyttede såvel Paucapaleas som Rolandus's bøger som kilde. Hans fremstilling er imidlertid selvstændig, og han er mere metodisk og skriver mere systematisk og dækker et større stof end Rolandus. Det er den betydeligste fremstilling, der er givet af dekretretten, før Huguccio skrev sin fremstilling, og det er den lærebog, som man har brugt i 1160'erne. Rufinus var vist franker, men om han var fransk franker eller tysk franker, vides ikke. Han havde studeret i Bologna, og han nøjedes ikke med at studere kanonisk ret. Han studerede også Justiniansk romerret. Studiet af Justiniansk romerret synes til at begynde med i nogen grad at have været et hjælpestudium for kanonistikken, en slags bifag. Rufinus citerer Bulgarus og på den tid, da han studerer i Bologna, er det Bulgarus og Martinus, der er de førende legister. Irnerius er antagelig afgået ved døden i 1130'erne, inden der blev tale om undervisning i kanonisk ret på grundlag af dekretet.

Rufinus var muligvis lærer i Paris. Måske har også Rolandus en kort tid undervist i Paris, som bl a gennem Hugo fra St Victor og Petrus Lombardus's virke skulle blive det sted, hvor der studeredes teologi i høj- og senmiddelalderen. Noget kan tyde på, at Rolandus har haft en vis tilknytning til Paris, og måske har også Rufinus undervist i Paris, i hvert fald i en periode. Det varede i hvert fald ikke længe, før der i Paris og måske også i Orléans blev givet undervisning i kanonisk ret på grundlag af Gratians dekret. Se Stephan Kuttner i *Studia et Documenta Historiæ et juris Romæ*, 1938, s 193—204. Det kunne fra kuriens synspunkt ikke være uvigtigt, om der også i Paris, Vesteuropas åndelige centrum, blev givet undervisning i kanonisk ret ved siden af undervisningen i teologi på grundlag af den nye samling, for Ivo fra Chartres's *Panormia* var meget udbredt og meget anset i regnum Franciæ. Også den *Stephan fra Tournai*, som i 1160'erne skrev en dekretsumme, har nok været knyttet til un-

dervisningen i Paris, og i det 13 århundrede var Hostiensis, middelalderens berømteste kanonist, knyttet til undervisningen i Paris.

Fra slutningen af det 12 århundrede har man herudover fire dekretsummer, hvis forfattere er kendt, og flere anonyme summer. I begyndelsen af 1170'erne skrev *Johannes Faventinus* en dekretsumme. Johannes var ikke nogen selvstændig tænker, og han tog store dele af fremstillingen fra Rufinus og Stephan fra Tournai, men han havde pædagogiske evner, og hans lærebog har sikkert været påskønnet af de studerende i Bologna, hvor man benyttede den. Derefter blev der skrevet dekretsummer af *Simon fra Bisignano* (1177—79), *Sicardus* (1179—81) og *Huguccio* (ca 1188). Herudover er der de anonyme summer, hvoraf kan nævnes *Summa Coloniensis* og *Summa Parisiensis* fra ca 1170 og *Summa Lipsiensis* fra ca 1186.

Det var således lykkedes for magister Rolandus dels gennem sin lærervirksomhed, dels gennem sin forfattervirksomhed, dels gennem sin senere virksomhed som pave med at udstede dekretaler i den store stil at få gang i undervisningen i den kanoniske ret i Bologna og kort tid derefter også i Paris. Det må endvidere have virket stærkt befordrende for lysten til at studere kanonisk ret, at den første betydelige kanonist i 1159 blev valgt til pave, og at kardinalkollegiet i 1187, seks år efter Alexander III's død, valgte en anden kanonist som pave, den Albertus, som tog navnet Gregor VIII, og derved viste, at han ville fortsætte linjen fra Gregor VII. Albertus skrev glosser til dekretet og har, så vidt man kan se, ikke begået andet på den kanoniske rets område. Hans pontifikat blev kort, idet han døde i det samme år, hvor han var blevet pave.

Den kanoniske ret var i Bologna den „levende“ del af retsstudiet. Kundskaaber i kanonisk ret var en fordel for den, der ville gøre sig håb om at opnå et godt kirkeligt embede. Studiet af kanonisk ret var derfor et godt „brødstudium“. Den Justinianske ret, som legisterne dyrkede i Bologna i de første mange år, var for store deles vedkommende obsolet. Det var i byer som Florenz, Venedig og Genua ikke den Justinianske romerret som udviklet i legisternes forelæsninger, der var „gældende ret“, men et konglomerat af sædvaneret, statutret og Justiniansk romerret.

De mange af Alexander III udstedte dekretaler drejede kanonisternes interesse mod de dekretaler, der fandtes udenfor Gratians dekret, mod extravagantes, den aktuelle kanoniske ret, og der tilvejebragtes efterhånden visse private samlinger heraf. Mod slutningen af det 12 århundrede tilvejebragte *Bernardus Papiensis* († 1213) en samling af de nyere dekretaler, som havde den fordel, at dekretalerne var ordnet efter et vist system. Bernardus Papiensis var, som navnet angiver, fra Pavia, og han blev provst i Pavia og til sidst biskop i Pavia. Bernardus må have virket som lærer i Bologna i kanonisk ret, før han blev provst i Pavia, eller have haft en ordning med embedet, medens han docerede. Der vides intet nærmere herom. Fra 1192—98 var han biskop i Faenza. Derefter blev han biskop i Pavia.

Det første literære arbejde fra Bernardus Papiensis's hånd er hans *Summa de matrimonio*, der er en kort fremstilling af den kanoniske del af ægteskabsretten. Emnet var forinden behandlet af talrige kanonister som led i deres samlinger eller lærebøger, og det var blevet behandlet ret indgående af Petrus Lombardus i hans *Libri Sententiarum*, som er skrevet kort efter, at Gratians dekret blev publiceret. Det særlige er, at Bernardus Papiensis finder på at skrive en sammenfattende fremstilling af den katolske ægteskabsret, en monografi, og at denne monografi var læselig. Bernardus Papiensis's næste bedrift var hans systematiske samling af pavedekretaler, som han publicerede ca 1191. Den fik navnet *Breviarium extravagantium*, men blev senere kaldt *compilatio prima*, idet den er den første af de fem større compilationer, der tilvejebringes efter Gratians dekret, og som Gregor IX lader samle i sin dekretalesamling. *Breviarium extravagantium* blev accepteret som en del af undervisningsgrundlaget i Bologna i tiden indtil udstedelsen i 1234 af Gregor IX's dekretalesamling σ : i lidt over 40 år. Bernardus må selv have forelæst over sin samling, for han har som den første glosseret den. Systemet i denne første dekretalesamling er et andet end i Gratians dekret, og da det blev fulgt i senere dekretalesamlinger, er det Bernardus Papiensis, der er årsagen til, at der er nogen disharmoni mellem systematikken i Gratians dekret og dekretalesamlingerne. Bernardus har bl a foretrukket en inddeling i 5 libri, som han så efter forbilledet fra Justinians *Digester* har inddelt i tituli.

Bernardus Papiensis havde imidlertid ikke udtømt sit talent som pædagog og skribent med sin *Summa de matrimonio* og sit *Breviarium extravagantium*. Han skrev derudover en *Summa decretalium*, der er den første fremstilling af den kanoniske ret, der hviler på dekretalerne. Også dette værk må han i alt væsentligt have gjort sig færdig med, før han blev biskop i Faenza, men de håndskrifter, der er kendt, viser værket i den skikkelse, som han gav det, efter at han var blevet biskop. Bernardus Papiensis's *Summa decretalium* er som hans *Summa de matrimonio* skrevet under fornuftig benyttelse af alt det, som hans forgængere havde skrevet. Bogen kan forsåvidt ikke sidestilles med Rolandus's *Stroma*. Det er altid den mest krævende opgave at skrive den første fremstilling på et vist retsområde. Det, som Bernardus havde sin styrke i, var at give stoffet en — forholdsvis — lettilgængelig form. Hans *Summa decretalium*, som jo desuden havde det fortrin, at den var skrevet af den, der havde lavet den første større samling af nye dekretaler, blev læst og udbredt.

Samtidig med, at Bernardus Papiensis virkede som lærer i Bologna og i tiden umiddelbart derefter optræder som lærere i Bologna en del kanonister, som er ikke-italienere: Petrus (*Hispanus*), Ricardus (*Anglicus*), Laurentius (*Hispanus*), Vincentius (*Hispanus*), Bernardus (*Compostellanus*), Johannes (*Galensis* eller *Walensis*), Johannes (*Teutonicus*), Alanus (englænder), Paulus (*Hungarius*), Damasus (*Boëmus*) osv. Nogle af disse gav sig til at skrive glosser og apparater til dekretet og til *compilatio prima*. Dette er et af de mange vidnesbyrd, som man har om den grøde, der var i studiet af den kanoniske ret i Bologna ved slutningen af det 12 og begyndelsen af det 13 århundrede. Der findes hos en lidt senere legist en talangivelse om, hvor mange der i denne tid hørte Azos forelæsninger over den Justinianske romerret. Tallet er kendeligt overdrevet, og det må erindres, at det var kanonistikken, der trak de fleste studerende til Bologna, og at Bologna fra gammel tid var berømt for sin undervisning i latin. Nu var Innocens III blevet pave (1198—1216), og Innocens III, som havde studeret kanonisk ret under Huguccio, havde den samme sans for jura og diplomati som Alexander III. En stor del af de studerende har været clerici, som håbede gennem erhvervelsen af kundskaber i kanonisk ret og til dels i Justi-

niansk romerret at kunne opnå et bedre embede. De har kunnet studere, fordi de fik lov til at beholde indtægterne, medens de studerede. Andre har, hvis de ikke havde en rig fader, måttet tjene til opholdet ved at give undervisning og ved at afskrive håndskrifter.

I begyndelsen af det 13 århundrede var den mest fremtrædende kanonist *Tancred* († 1235). Tancred var lærer i Bologna. Han indtog på denne tid en lignende stilling blandt Bolognas kanonister, som Johannes Andreæ, der også underviste i Bologna i kanonisk ret, indtog i første halvdel af det 14 århundrede. Begge var pavernes loyale støtte og så at sige pavernes talerør i kanoniske anliggender, og begge var ret ukritiske i deres stilling til de pavelige synspunkter og doktriner. Tancred var dog noget betydeligere end Johannes Andreæ.

Mellem 1210 og 1214 skrev Tancred den anden monografi eller lærebog i den del af ægteskabsretten, som kanonisterne behandlede, *Summa de sponsalibus et matrimonio*. På omtrent samme tid skrev han desuden en *Ordo judicarius*, et procesværk. Tancreds *Ordo judicarius* er langt fra det første værk om processen. Bulgarus var den første, der begyndte at skrive om procesretlige emner. Hans *Ordo judiciorum* er skrevet før 1141, men efter 1123, idet den er rettet til romerkirkens kansler Aimericus, og Aimericus var kansler fra 1123 til 1141. Der var fra Bolognas skolens oprettelse en brændende interesse netop for procesreglerne. Det kan man se af de mange fremstillinger, der blev skrevet allerede i sidste halvdel af det 12 århundrede af den romersk-kanoniske proces. Historikere har indtil nu fremdraget og ladet trykke mindst 12—13 afhandlinger og værker om procesretlige emner fra denne periode bl a af glossatoren Otto Papiensis og kanonisterne Ricardus Anglicus og Eilbertus Bremensis. 5—6 af disse skrifter er anonyme. Fra det 13 århundrede er der endnu flere skrifter om processen. Tancreds *Ordo judicarius* var således ikke som Bernardus Papiensis's *Summa de matrimonio* og *Summa decretalium* en nydannelse. Men bogen er en af de bedre og udførligere fremstillinger af den kanoniske proces. På omtrent samme tid skrev Damasus Boëmus, der en tid var lærer i kanonisk ret i Bologna, også et procesværk, *Summa de ordine judicario*.

Tancred var desuden en flittig forfatter af glosser og en meget virksom deltager i det arbejde med at inddrage de yngre pave-dekretaler i undervisningen i kanonisk ret, der lidt efter lidt havde flyttet tyngdepunktet i universitetsundervisningen fra Gratians dekret og til dekretalerne. Til Bernardus Papiensis's *Breviarium extravagantium*, *compilatio prima*, skrev Tancred en sammenhængende række glosser, et „apparat“, idet han udnyttede det af ældre eller samtidige kanonister som Petrus Hispanus, Ricardus Anglicus, Alanus, Laurentius og Vincentius tidligere udførte arbejde med at skrive glosser til *compilatio prima*.

Samtidig med, at disse og andre kanonister var beskæftiget med at undervise på grundlag af Gratians dekret og Bernardus Papiensis's *breviarium*, med at skrive glosser dertil og for nogles vedkommende med at skrive lærebøger, gik Innocens III rask videre med at lovgive gennem dekretaler, og det var Innocens III, der først fik idéen med at lave en officiel samling af dekretaler. Nu havde den pavelige lovgivningsvirksomhed på visse retsområder været udøvet så længe, at der var grund til at tro, at man ville acceptere en samling, der var lavet i Rom. Innocens III lod sin notar lave en samling af de af ham selv udfærdigede dekretaler, og i 1210 publicerede han den ved at oversende den til lærere og studerende i Bologna til brug „tam in judiciis quam in scholis“ ø: såvel ved afgørelse af retstrætter som ved undervisningen. Innocens III fandt det ikke nødvendigt at skrive, at samlingen var en autentisk samling, der skulle bruges og følges. Det har for ham, der lod sig kalde og optrådte, som om han var *vicarius Dei*, været en selvfølge. Samlingen fik navnet *compilatio tertia*, idet man brugte navnet *compilatio secunda* om en kort derefter af en kanonist tilvejebragt samling, som omfatter dekretaler fra tiden efter ca 1191 og indtil 1198. *Compilatio tertia* blev glosseret, og der blev skrevet apparat dertil af ikke mindre end fire forskellige kanonister, derunder Tancred.

Compilatio quarta, som navnlig indeholder beslutningerne på det fjerde Laterankoncilium i 1215, er også en privat samling. Den er vistnok lavet af Johannes Teutonicus, og det er i hvert fald Johannes Teutonicus, som har skrevet apparat til denne samling. *Compilatio quinta*, som er den sidste af de fem samlinger af dekretaler fra tiden før den Gregorianske dekretalesam-

ling, er en officiel samling, der er tilvejebragt på foranledning af pave Honorius III. Den indeholder i alt væsentligt de dekretaler, som Honorius III selv havde udstedt. Den blev publiceret i 1226 ved oversendelse til lærere og studerende i Bologna til brug „tam in iudiciis quam in scholis“, og nu var den pavelige lovgivning gennem dekretaler blevet så indarbejdet i praksis, at Honorius III kunne påbyde, at samlingen skulle anvendes. Den indeholdt efter hans opfattelse „gældende ret“.

Da Gregor IX i 1227 var blevet valgt til pave, var forholdet således dette, at der ved undervisningen i kanonisk ret og ved pådømmelse af retssager, der skulle afgøres efter den kanoniske ret, blev anvendt ikke mindre end 5 dekretalesamlinger, to officielle og tre private. Det var naturligvis en ulempe, at man skulle arbejde med så mange samlinger ved siden af Gratians dekret, og hertil kom den ulempe, der bestod i, at store dele af Gratians dekret havde mistet sin betydning gennem nye regler givet i form af dekretaler. Det rationelle ville have været at lave en samling, der afløste såvel Gratians dekret som de fem dekretalesamlinger og at kodificere hele den kanoniske ret. Det var den *Raimundus de Pennaforte*, som Gregor IX betroede reformarbejdet til, klar over. Han havde som lærer i Bologna givet sig til at skrive en *Summa juris canonici*, som skulle omfatte såvel dekret- som dekretalestoffet, jfr herved Stephan Kuttner *Repertorium der Kanonistik* (1140—1234), 1937, s 438 ff. Men bogen blev aldrig skrevet færdig, og Gregor IX's reform blev ikke så vidtgående. Man opgav at smelte dekretet og dekretaleret sammen.

Løsningen blev i stedet en samling af dekretaler, hvor de 5 ældre samlinger er smeltet sammen og harmoniseret, så man fremtidig kunne nøjes med een samling, Gregor IX's dekretalesamling. Den blev publiceret i 1234 ved oversendelse til universitetet i Bologna og tillige ved oversendelse til universitetet i Paris med den vante klausul om, at den oversendtes såvel til brug ved afgørelse af retssager som til brug ved undervisningen, jfr bullen *Rex Pacificus* trykt i Friedbergs samling. Som Honorius III påbød Gregor IX, at samlingen skulle bruges, og han forbød, at man fremtidig gjorde brug af de 5 ældre samlinger og forbød endvidere, at private herefter lavede samlinger af pavedekretaler mv.

Gregor IX's retsbog er det indtil da stærkeste udtryk for, at paverne var af den opfattelse, at de i kraft af deres stilling kunne optræde som øverste lovgivere for „kristenheden“ *med en i princippet ubegrænset lovgivningskompetence*, når man ser bort fra den grænse, der lå i, at paver efter herskende lære måtte acceptere, at *over dem rangerede jus naturale*. Den var jo evig og uforanderlig. Da det var paverne, der afgjorde, hvad der var indholdet af jus naturale, var denne begrænsning af den pavelige lovgivningskompetence ikke meget bevendt. Vigtigere var den begrænsning, der lå i, at paverne, såfremt de gik meget vidt ad denne vej, måtte forvente, at der blev lagt dem hindringer i vejen af konger og fyrster, og den begrænsning, at det pavelige embedsapparat var lidet egnet til at lovgive på store retsområder, fx feudalretten, handelsretten, søretten, selskabsretten, fordi man havde for lidt indsigt i de herhenhørende forhold. Men i begyndelsen af det 13 århundrede var af mange grunde modstanden mod den pavelige lovgivning ad dekretalevejen ikke nær så stor, som den blev fra slutningen af det 13 og begyndelsen af det 14 århundrede.

Gennemblader man Gregor IX's retsbog, der er inddelt i 5 bøger handlende om judex, judicia, clerus, connubia og crimen, eller gennemser man de oversigter, som Friedberg har stillet i spidsen af sin udgave af bl a denne retsbog, ser man, at de store bidragydere er Alexander III, Lucius III, Urban III, Clemens III, Coelestinus III, Innocens III, Honorius III og Gregor IX. Der findes dog herudover dels en del dekretaler af Gregor den store og af andre paver, dels en del konciliebeslutninger. Af Friedbergs oversigter kan man endvidere se, at Raimundus de Pennaforte har hentet ca 90 % af stoffet fra de ældre samlinger, og her har han kunnet begrænse sig til at bearbejde stoffet. Hans indsats er derfor ikke så betydelig, som man kunne tro. Der var lavet forarbejder af talrige kanonister.

Gregor IX's retsbog citeres som Gregor IX's dekretalesamling. Dette navn stammer ikke fra Gregor IX, men er senere blevet hæftet på samlingen. Det er ikke helt adæquat. Udtrykket dekretale fremkalder forestillinger om, at der kun er tale om en række enkeltafgørelser, rescripter, men der findes i samlingen en del stof, der ikke er formuleret som enkeltafgørelser og ikke er

enkeltafgørelser. Benævnelsen er dog typisk rigtig. Det væsentlige er enkeltafgørelserne. Samlingen citeres ofte som *Liber extra* (*decretum*), forkortet som *Liber X*, bogen udenfor Gratians dekret.

Herefter måtte kanonisterne af hensyn til universitetsundervisningen igang med at glossere Gregor IX's retsbog og skrive nye lærebøger og kommentarer, men da stoffet i retsbogen for ca 90 %'s vedkommende var gammelt retsstof, kunne de i stor udstrækning bruge de gamle glosser og stoffet fra de tidligere fremstillinger. Det skulle kun have et kritisk gennemsyn og suppleres. Arbejdet blev fuldført i løbet af ret kort tid, og det viser, hvilken interesse der var for den kanoniske ret og dennes bearbejdelse.

Gregor IX's efterfølger Innocens IV (1243—54) alias kanonisten *Sinibaldus Fliscus* er den pave, for hvem det lykkedes at realisere den plan om at knække hohenstaufferne, som han havde arvet fra Gregor IX. Han afsatte på Lyonerkonciliet 1245 kejser Frederik II. Som lovgiver gik han videre ad den hidtil betrædte vej, og han er en af de paver, der personlig har været bedst kendt med den kanoniske rets og den Justinianske rets krinkelkroge. Han havde i sin tid studeret kanonisk ret og Justiniansk romerret i Bologna, hvor han bl a havde studeret under Azo og Accursius. Derefter havde han været lærer i kanonisk ret i Bologna og i denne egenskab lavet forelæsninger over Gregor IX's retsbog, *Lectura super decretales*. Han var så velbevandret i den kanoniske ret og den Justinianske romerret, da han blev pave, at det faldt ham let at skrive en håndbog i dekretaleretten, som den forelå efter Gregor IX's retsbog. Denne håndbog, *Commentaria in libros quinque decretalium*, skrev han færdig som pave, idet man kan se, at den er fuldendt efter Lyonerkonciliet af 1245.

Af en fortegnelse over de bøger, som blev brugt ved studiet i Bologna i begyndelsen af det 14 århundrede, som er publiceret af Sarti og derefter genoptrykt af v Savigny og Schulte, kan man se, at endnu efter ca 150 års forløb var Innocens IV's kommentar til Gregors retsbog et standardværk ved undervisningen i kanonisk ret. Dette er det bedste bevis for, hvor godt det var lykkedes for kurien at realisere de planer om samvirke mellem paverne og dem, der underviste i den kanoniske ret, som Gratians dekret

og oprettelsen af skolen i Bologna for undervisning i kanonisk ret var en gennemførelse af. Man underviste bl a på grundlag af en af en pave forfattet kommentar. Det må indrømmes, at Innocens IV var meget velbevandret i kanonisk ret og i den Justinianske romerret. Men hvad er der tilbage af den akademiske frihed, når endog den håndbog, der er skrevet på grundlag af samlingen af pavedekretaler, er skrevet af den, der er indehaver af embedet som pave? Så havde pavedømmet sikret sig i alle ender og kanter imod, at der ved undervisningen ved universiteterne i kanonisk ret kom selvstændige synspunkter frem om fx rettens grundlag og rettens kilder. Fremgangsmåden minder om den, som Justinian valgte, da han lod en lærebog i den Justinianske romerret være en del af sit lovgiverarbejde.

Den berømteste kanonist fra det 13 århundrede er dog ikke Sinibaldus Fliscus, men *Henricus de Segusia*, altid kaldt *Hostiensis*, biskoppen i Ostia. Henricus endte som kardinalbiskop i Ostia og Velletri. Hostiensis, der havde et venskabeligt forhold til Innocens IV, havde som denne studeret i Bologna, og han havde også dyrket den Justinianske romerret ved siden af kanonisk ret, men medens Innocens IV havde studeret under Azo og Accursius, havde Hostiensis studeret under Jacobus Balduinus, og det viser, at han har studeret lidt senere end Innocens IV. Jacobus Balduinus er en af de få legistglossatorer, som er af praktikertypen. Hostiensis var doctor juris utriusque, og det har afspejlet sig i hans værker, at han var kyndig også i den Justinianske romerret. Hostiensis virkede som lærer ved universitetet i Paris, dog ikke i ret lang tid. Han holdt op med at docere kanonisk ret før 1244 og gik i den engelske konges tjeneste, og i 1244 vendte han tilbage til Italien for at blive biskop. Sarti har i sin biografi af lærerne i Bologna taget Hostiensis med, for det ville jo pynte svært på Bologna, om Hostiensis havde været lærer her. Det har han imidlertid ikke, bortset fra, at han måske har vicarieret lidt som baccalaureus. Hostiensis har selv et sted oplyst, at han var lærer i Paris.

Man kender såvel Hostiensis's *Lectura in decretales Gregorii IX* som hans *Lectura in decretales Innocentii IV* 6: hans forelæsninger over Gregor IX's dekretalesamling og Innocens IV's dekretaler. Hans hovedværk er hans *Summa super titulis decre-*

talium, og efter kataloget over bøger, der blev brugt ved undervisningen i Bologna i begyndelsen af det 14 århundrede, var denne lærebog i dekretaleretten stadig et hovedværk ved studiet af kanonisk ret. Manuskriptet til bogen er skrevet, medens Hostiensis var lærer i Paris, men Hostiensis kom derefter ud for det uheld, at det eneste eksemplar af manuskriptet brændte. Hostiensis gav sig derefter som biskop til at skrive et nyt manuskript, og det er bogen nok kun blevet bedre af. Den er skrevet færdig i begyndelsen af 1250'erne. Den yndest, som Hostiensis's *Summa* var i hos de studerende, og den anseelse, som værket nød i den kirkelige praksis, fremgår af, at bogen gik under navnet *Summa aurea*, den gyldne lærebog. Bogen indeholder betydningsfulde bidrag angående den Justinianske romerret ved siden af udviklingerne om dekretaleretten. Hostiensis's berømmelse som kanonist beror på den overlegenhed, hvormed stoffet fremstilles, og den — forholdsvis — lettilgængelige form, som det har fået i hans fremstilling, men også på den konsekvens, hvormed han udvikler de pavelige synspunkter om den pavelige absolutisme eller det pavelige universalmonarki i „kristenheden“. Der er med hensyn til dette sidste bortset fra Tolomeo fra Lucca næppe nogen, der i det 13 århundrede har overgået Sinibaldus Fliscus og Hostiensis. De er førende blandt hierokraterne, et udtryk, som man bruger om dem, der gik ind for paveligt overherredømme i såvel gejstlige som verdslige anliggender i alle de lande, der hørte til „kristenfolket“, *populus Christianus*, ja tildels endog i lande, der ikke hørte til den kristne verden. De har derfor et stort medansvar for, at Bonifacius VIII et halvt århundrede senere accentuerede læren om paveabsolutisme så stærkt, at der måtte komme en reaktion herimod fra de lande, som var ved at udvikle sig til nationalstater, England og Frankrig.

Da der ved studiet af den kanoniske ret hele tiden forelå brugelige lærebøger og håndbøger, kom glosseringen af Gratians dekret og af dekretalesamlingerne aldrig til at spille den rolle for universitetsundervisningen i den kanoniske ret, som den gjorde for universitetsundervisningen i Justiniansk romerret. Glosseringen var dog hele tiden igang. Der var så mange kanonister, og også de, som ikke havde talent for at skrive sammenhængende fremstillinger, måtte have afløb under en eller anden

form for literær virksomhed. De skrev da glosser, noget, der var en stor fordel for dem, der skulle skrive de sammenhængende fremstillinger. Johannes Teutonicus satte et foreløbigt punktum, da han noget før 1215 skrev den kort efter 1215 publicerede *Glossa ordinaria til Gratians dekret*. Denne Glossa, som var færdig en del år, før legisten Accursius lavede Glossa ordinaria til Justinians retsbøger, blev i 1240'erne overarbejdet af Bartholomæus Brixiensis, hvis Glossa ordinaria til Gratians dekret dog først er publiceret efter 1245. Gregor IX's dekretalesamling blev ca 1260 glosseret af Bernardus Parmensis. Det materiale, der foreligger til belysning af den kanoniske rets udvikling i tiden fra Gratians dekret og til og med Johannes XXII's extravagantes i form af samlinger med glosser, lærebøger, håndbøger m v, er naturligvis af interesse for den historiker, som vil have et eller andet problem fra denne tid belyst. Men det er så stort og så uoverskueligt, at *historikerne er ved at blive kvalt i det*. Jurister kommer lettere om ved det, for fra juristernes synspunkt er det kun visse store linjer i udviklingen, der har interesse.

Pavernes lovgivning gennem dekretaler fortsatte også efter Gregor IX's udfærdigelse i 1234 af dekretalesamlingen. Innocens IV lovgav i ret betydeligt omfang, og det gjorde også Gregor X og Bonifacius VIII. Bonifacius VIII lod derfor udarbejde og i 1298 ved bullen *Sacrosanctæ Romanæ ecclesiæ* publicere en tilægssamling med de efter Gregor IX's dekretalesamling udfærdigede dekretaler af varig betydning, *Liber sextus*. Det var den sjette bog, der føjedes til Gratians dekret, idet der var 5 bøger i Gregor IX's dekretalesamling. *Liber sextus* var selv inddelt i 5 bøger efter systemet i Gregors samling α : *judex*, *judicia*, *clerus*, *connubia* og *crimen*.

Clemens V, der vistnok havde været professor ved universitetet i Orléans, lod udarbejde en samling, der overvejende bestod af hans egne dekretaler, og han nåede at få den behandlet i konsistorium, men han nåede ikke at få den publiceret, før han døde. Johannes XXII publicerede samlingen i 1317 med visse ændringer. Denne samling, som kaldes *Clementinæ*, er den sidste officielle dekretalesamling. De samlinger af Johannes XXII's extravagantes og af extravagantes communes, som findes i Friedbergs udgave af *Corpus juris canonici*, er tilvejebragt ved privat

foranstaltning. De fik først den form, hvori vi kender dem, ved Jean Chappuis's udgave i 1500 af Corpus juris canonici.

Når paverne efter 1317 hørte op med at udfærdige dekretalsamlinger, beror det formentlig på, *at de vanskeligheder, som paverne altid i et vist omfang havde haft med at få visse af deres dekretaler respekteret af de verdslige myndigheder, voksede i slutningen af det 13 og begyndelsen af det 14 århundrede.* Bonifacius VIII's udfærdigelse i 1296 af bullen Clericis laicos blev udgangspunktet for en bitter strid mellem Bonifacius VIII og Philip den smukke, der først sluttede, da Bonifacius VIII døde i 1303. Derefter udbrød der strid først mellem Clemens V og Henrik VII og derefter mellem Johannes XXII og Ludvig af Bayern, fortsat af Johannes XXII's efterfølgere Benedikt XII og Clemens VI, bl a om rigsadministrationen i Italien og om den kuriale translationsteori i en nu skærpet form. Den ville Ludvig af Bayern ikke bøje sig for.

Sideløbende med disse stridigheder var der strid mellem paverne og franciskanerordenen om „den evangeliske fattigdom“. Visse af Johannes XXII udfærdigede dekretaler om den evangeliske fattigdom blev i 1320'erne kritiseret af franciskanergeneralen Michael fra Cesena og af franciskanerjuristen Bonagratia fra Bergamo, og denne kritik blev fra 1332 fortsat af franciskanermunken William fra Ockham, der sammen med Michael og Bonagratia havde fået politisk asyl i München, i en række skrifter. De gjorde gældende, at Johannes XXII ved udfærdigelsen af disse dekretaler og ved udviklinger i visse prædikener havde gjort sig skyldig i kætteri. I fortsættelse af denne strid gav Ockham sig til at kritisere bl a hierokraternes lære om paveabsolutisme og den kuriale translationsteori. Og efter hundredårskrigens udbrud begyndte engelske parlamenter at kritisere det pavedømme, som længe havde været franskorienteret, og gav sig til at lægge hindringer i vejen for pavedømmets magtudøvelse i England, og beskyttet heraf skrev Wyclif sine mange skrifter mod pavedømmet. De blev grundlaget for Johan Huss's kritik af pavedømmet. Pavedømmet var kommet i hård modvind, skønt det i og for sig havde sejret i forhold til Tyskland. Det var en Pyrrhussejr.

Den oftest citerede kanonist fra slutningen af det 13 århun-

drede er *Guillelmus Durantis* (senior). Han udarbejdede i 1271—72 et værk *Speculum judiciale*, der har været af betydning for procesteoriens udvikling. Durantis ville ligesom lade retten „afspejle sig“ i hans bog, deraf navnet og Durantis's literære navn speculator, den, der spejler eller spejder. Durantis var lærer i kanonisk ret, måske i Bologna, i hvert fald i Modena. Men han virkede kun en kort tid som lærer. Derefter blev han biskop og beskæftigede sig med den praktiske gennemførelse af den kanoniske ret, og dette har præget hans bog. Den er eet stort samlearbejde. Durantis tog store dele fra andre håndskrifter, ofte uden kildeangivelse. Dette blev man tidligt klar over. Vi ville sige, at Durantis stjal som en ravn. Men det var der så mange andre forfattere, der gjorde i middelalderen, fx et halvt århundrede senere Alvaro Pelayo, uden at det gjorde videre skår i deres anseelse.

Durantis's *Speculum judiciale* har været meget udbredt i middelalderen. Det kan man se af antallet af bevarede håndskrifter og af henvisninger og notitser. Bogen er blevet læst ved universiteterne, og den er også blevet læst af praktikere. Af de bogudlånslistes fra 1459—60, der findes s 127—28 i Alfred Ottos afhandling fra 1933 *Liber Daticus Roskildensis*, fremgår det, at den også er blevet læst i Danmark. Bogens popularitet selv efter middelalderens slutning fremgår af, at der findes mere end 40 efter bogtrykkunstens opfindelse trykte udgaver af denne bog fra slutningen af det 13 århundrede. De viser som regel bogen i den omarbejdede skikkelse, som Durantis gav den i 1280'erne. Det er et vidnesbyrd om den ikke særlig gode standard i kanonistlitteraturen fra det 14 og det 15 århundrede, at en bog fra slutningen af det 13 århundrede, som ikke var særlig velskrevet, kunne blive ved med at være standardværket på procesrettens område.

Blandt de mindre profeter fra denne tid kan nævnes Johannes de Deo, Martinus de Fano, Ægidius Fuscararius og Guido de Baysio. Guido de Baysio citeres i reglen som „archidiaconus“. Bonifacius VIII, som protegerede ham, gjorde ham i 1296 til archidiaconus ved katedralen i Bologna. Gennem nogle år virkede archidiaconus som privat lærer i kanonisk ret, vel nærmest som manuduktør, og han må have været en god manuduktør, for de studerende gik ind for, at han blev gjort til professor. I 1301

blev manuduktøren udnævnt til professor i dekretet, hvilket nærmest vil sige i almindelig retslære og retshistorie, men han fik dog kun stillingen for 3 år. Han var for ringe. I 1304 tog archidiaconus, der nu var blevet en holden mand, til Avignon, og han opnåede at blive pavelig kapellan.

Ca år 1300 forfattede archidiaconus et værk, som han kaldte Rosarium, stedet, hvor der kan plukkes roser. Det er en kompilation af materiale vedrørende Gratians dekret, og man ser det ofte citeret af historikere, der kan bruge bogen som ledetråd i den ældre litteratur. Bogen opnåede stor udbredelse, og den blev tidligt trykt, noget, der viser, at den stadig blev læst. Der findes på Det kongelige Bibliotek en inkunabel fra ca 1473 af Guidos Rosarium og desuden udgaver fra 1516 og 1577. Det kongelige Bibliotek er velforsynet med trykte udgaver af kanonisternes værker.

§ 9. *Kuriale doktriner om „kristenhedens“ forfatning.*

Det væsentlige i middelalderhistorien er pavedømmets historie med den trehundredårige kamp mellem kurien og den tyske kongemagt om magten i „kristenheden“ og magten i Italien som det dramatiske højdepunkt. Dette drama begynder ved midten af det 11 århundrede, da kardinal Humbert udsender et skrift om simoni, og hører op i 1347, da Ludvig af Bayern dør, og der er fire store akter og en række små. Første akt investiturstriden mellem Gregor VII og hans efterfølgere og kongerne Henrik IV og Henrik V, der begynder i 1075 og slutter i 1122. Anden akt den strid, der begynder kort efter, at Frederik Barbarossa i 1152 er blevet valgt til konge, og varer til freden i Venedig i 1177, hvor modstanderne fra 1159 er Alexander III og Frederik Barbarossa. Tredje akt kampen mellem Gregor IX, der blev pave i 1227, og hans efterfølger fra 1243 Innocens IV og den tyske kejser Frederik II, der varer til dennes død i 1250. Fjerde akt, som er en udløber af Bonifacius VIII's strid med Philip den smukke af Frankrig, begynder kort efter det tyske dobbeltvalg i 1314 og er til at begynde med en strid mellem Johannes XXII og Ludvig af Bayern, men den fortsætter under Johannes XXII's efterfølgere og hører først op, da Ludvig dør i 1347.

Denne magtkamp var først og fremmest en politisk kamp med alliancer på kryds og på tværs. Men den var også en kamp mellem idéer om „kristenhedens“ forfatning, mellem retsteoretiske synspunkter, som var uforligelige. Allerede kort efter midten af det 11 århundrede udviklede der sig i kuriale kredse den lære om paveabsolutisme også i verdslige anliggender med paven som „universalmonark“ i „kristenheden“, som skulle være en vedvarende årsag til stridigheder i resten af middelalderen.

Disse stridigheder blev mindre forbitrede efter Ludvig af Bayerns død i 1347. Men de hørte ikke op. Kurien har hverken før eller efter Reformationen afskrevet læren om paven som universalmonark i kristenheden og dermed håbet om, at stillingen kunne blive denne, at det var paverne og kurien, der regerede i Vesteuropa. Knap et år, før Luther den 31 oktober 1517 slog sine 95 teser imod afladshandlen op på slotskirkens dør i Wittenberg, havde pavedømmet tilsyneladende overvundet den svækkelse, som skyldtes bl a skismaet i 1378, idet Leo X efter forhandlinger på det femte Laterankoncilium den 19 december 1516 kunne udfærdige bullen *Pastor æternus*. Heri bliver det bl a slået fast, at koncilier står under paven, og at der til sjælenes frelse kræves underkastelse under paven i Rom. Dette sidste fremgår af den hellige skrift, af kirkefædrenes skrifter og af Bonifacius VIII's bulle *Unam sanctam*, og med *Laterankonciliet* godkendelse blev denne bulle derfor godkendt og fornyet. Den stædige fastholden ved grundsætningerne i *Unam sanctam* og *Pastor æternus* fremgår bl a af, at en pave ved en bulle afsatte den engelske dronning Elisabeth på et tidspunkt, hvor England forlængst havde frigjort sig for afhængigheden af pavedømmet. Ja selv i året 1875 anså en pave, Pius IX, sig for beføjet til ved en bulle at erklære den preussiske kirkelovgivning ugyldig.

Paveabsolutismens politiske program er udformet i det *Dictatus papæ*, som er indført i Gregor VII's register for marts 1075. *Dictatus papæ* er 27 korte teser om pavens beføjelser. Den romerske kirke er grundlagt af selve Herren. Kun den romerske pontifex kan med rette kaldes universel. Hans legat står på et koncil over alle biskopper. Det er alene den romerske pontifex, der efter tidens behov kan give nye love, og det er kun ham, der kan bruge de kejserlige insignier. Paven er det eneste menneske,

hvis fødder fyrster skal kysse. Hans navn er enestående i hele verden, hævet over alt. Han har magt til at afsætte (selv) kejser. En almindelig synode kan kun sammenkaldes efter hans befaling. Ingen kanonisk tekst eller samling har gyldighed uden hans autoritet. Han kan ikke dømmes af nogen. Ingen må dømme den, der har appelleret til den apostolske stol. Den romerske kirke har aldrig fejlet og vil efter skriftens udsagn heller aldrig fejle. Den, der ikke er i overensstemmelse med den romerske kirke, er ikke katolik.

Dictatus papæ er et besynderligt dokument, og det er derfor ofte blevet draget i tvivl, om indholdet er redigeret af Gregor VII. Det anføres ikke i dokumentet, hvilken pave det er, som har udformet det. Når nogle antager, at dets indhold er udformet af Gregor VII, beror det på, at dokumentet er anbragt i Gregor VII's register, og på slutninger fra indholdet. Men dokumentet kan være lavet på et lidt senere tidspunkt, hvor kurien har haft interesse i at gøre Gregor VII ansvarlig for de synspunkter, som kurien kæmpede for, og derefter smuglet ind i Gregor VII's register. Forfalskninger af denne art må man regne med. Det er på forhånd mindre sandsynligt, at Gregor VII allerede i 1075 har haft så afklarede forestillinger om „kristenhedens“ forfatning, som dokumentet angiver, og dermed om formålet på langt sigt med investiturstriden. Men som en efterfølgende rationalisering af de grundsætninger, som paver som Gregor VII, Alexander III, Innocens III og følgende paver kæmpede for, er dokumentet træffende, omend indholdet er noget rodet og i visse henseender uklart. Intet afslører mere end Dictatus papæ, at det, som hierokraterne kæmpede for, var *usminket paveabsolutisme*, paveligt universalmonarki i „kristenheden“. Målet var ikke blot ordningen af religiøse forhold, men opnåelsen af den øverste politiske magt i „kristenheden“. Og kamp for den politiske magt er primært en kamp for at komme i besiddelse af fast ejendom, guld og sølv og andre materielle goder.

Gregor VII har selv forsøgt at begrunde læren om paveabsolutisme bl a i et brev til en biskop i Metz, men han skænkede ikke dette spørgsmål om begrundelse for de ekstreme krav synderlig opmærksomhed. Han var ikke en pave af den lærde type. Det måtte være eftertidens sag at give læren om paveabsolutisme

form og at forsøge på at give den en begrundelse. Talrige paver og talløse kanonister arbejdede i de følgende århundreder videre med denne opgave. Læren blev først og fremmest begrundet ud fra Biblen, idet man gik ud fra den opfattelse, at *Biblen var „kristenhedens“ øverste lov, så at sige kristenhedens grundlov*. Men da der i Biblen ikke står et ord om en pave og et pavedømme, blev det væsentlige den tradition, der var skabt af paver og kirkefædre, og allegorisk fortolkning af steder i Biblen. Ved allegorisk fortolkning kan man få alt muligt ud af Biblen. Herudover blev der henvist til historiske begivenheder. Allerede Gregor VII gjorde brug af historieforskning, idet han påstod, at den sidste af merovingerne, Childerich, var blevet afsat af paven. På et senere tidspunkt var det navnlig Karl den stores kroning julen 800 som kejser, der blev udlagt tendentiøst af paver og kanonister og historieskrivere. Quasifilosofiske betragtninger spillede også en rolle. Og endelig spillede allerede i slutningen af det 11. århundrede visse forfalskede dokumenter en stor rolle for begrundelsen af de pavelige krav, *de symmachianske forfalskninger, Konstantins gavebrev og den pseudo-isidorianske samling*.

De symmachianske forfalskninger stammer fra den tid, da sarderen Symmachus var pave, fra 489 til 514. Fra dem stammer den grundsætning „Den hellige stol kan ikke dømmes af nogen“, „Prima sedes a nemine judicatur“, der har fundet udtryk i Dictatus papæ. Den gik op i Gratians dekret, jfr dekretets anden del, causa 9, quæstio 3, canon 13, og har derefter været en fast bestanddel af den kanoniske ret. Det var imidlertid den stik modsatte grundsætning, der blev fastslået under denne ringe paves pontifikat, og da dette ikke passede pavepartiet, lavede man forfalskninger, der skulle vise, at grundsætningen om, at den hellige stol ikke kan dømmes af nogen, forlængst var fastslået. Ved samme lejlighed opfandt forfalskerne en pave, der aldrig har eksisteret, og en synode i Sinvessa, der aldrig har været afholdt. Det er forlængst, også fra katolske videnskabsmænds side, erkendt, at der under Symmachus blev foretaget visse forfalskninger.

Konstantins gavebrev til pave Silvester er et forfalsket dokument, som er udfærdiget i det pavelige kancelli i sidste halv-

del af det 8 århundrede, sandsynligvis kort før 754. Antagelig allerede i 778 og i hvert fald fra midten af det 11 århundrede begyndte paver at påberåbe sig Konstantins gavebrev, og fra slutningen af 11 århundrede og middelalderen ud var der en livlig diskussion om indholdet af og betydningen af Konstantins gave til Silvester. Nogle få personer havde mistanke om, at gavebrevet var en forfalskning, men der var ikke nogen, der var så begavet, at han kunne indse *og begrunde*, at Konstantins gavebrev var en forfalskning, før en tysk professor i kanonisk ret Nicolaus fra Cues, en af de få betydelige historikere fra middelalderen, i 1433 i et skrift gjorde opmærksom på, at gavebrevet måtte være en forfalskning, og begrundede det med enkle historiske ræsonnementer.

Det ældste håndskrift, som findes af Konstantins gavebrev, er et håndskrift fra ca år 800 fra klostret St Denis i Frankrig. En munk har ført en afskrift ind i en samling af dokumenter. Gavebrevet blev optaget i Pseudo-Isidors samling, og herfra vandrede det videre. Det blev ikke optaget i Gratians dekret. Man kan kun gætte om, hvad der har været grunden hertil. Jeg tror ikke, at det har været Gratian, der på egen hånd har taget stilling til dette overordentlig vigtige problem. Afgørelsen er truffet af og ansvaret må placeres hos den, der på kuriens vegne førte tilsyn med udarbejdelsen af den romerske samling eller det såkaldte Gratians dekret. Gavebrevet blev imidlertid senere sat ind i håndskrifterne af Gratians dekret som „palea“, og det blev sat ind i et afsnit, der har den krævende overskrift „Kejserne bør være pavernes underordnede, ikke deres overordnede“, „Imperatores debent pontificibus subesse, non præesse“, jfr første del, distinctio 96, c 13 og c 14.

Efter denne fremstilling overdrog Konstantin sin krone og alle kongelige beføjelser i byen Rom, i Italien og i de vestlige egne — partes occidentales — til den apostolske stol. På grundlag af den fremstilling, der var givet i et skrift om Silvester, Gesta Silvestri, Silvesters bedrifter, gives der derefter i dekretet på samme måde som i det gamle håndskrift fra ca år 800 en detailleret fremstilling af, hvad der skete. På fjerde dagen efter sin dåb gav Konstantin romerkirkens pontifex det privilegium, at præsterne i hele den romerske verden skulle have ham

som statsoverhoved, ligesom dommere har kongen som overhoved. I dette privilegium står der bl a:

„Vi, alle vore satraper, hele senatet med rigets bedste mænd og også hele det folk, som er underlagt det berømmelige Roms magt, har anset det for hensigtsmæssigt, at ligesom Sankt Peter er indsat som vicar for Guds søn her på jorden, således skal de pontifices, som optræder på denne apostlenes førstemandes vegne, fra os og fra vor kejsermagt have overdraget en herskermagt, der er større end den, som vor jordiske kejserlige milde gunst har indrømmet dem. Vi udpeger apostlenes førstemand og hans stedfortræder til vor permanente talsmand hos Gud.“

Dette uddybes i det følgende med mange detaljer. Konstantin afgav sit diadem, sin tiara (frygium), skulderstroppen om den kejserlige nakke, purpurkåben, skarlagentunikaen og hele den kejserlige prydt til Silvester, og det fortælles endvidere, at Konstantin af ærbødighed overfor Sankt Peter hjalp hans efterfølger op på en hest og fik hesten sat igang. Det var dette ceremoniel, som Frederik Barbarossa måtte igennem, da han efter freden i Venedig i 1177 i Marcuskirken havde bøjet sig for paven og modtaget fredskysset, og som mange andre konger og kejsere også før denne tid eller efter måtte igennem, bl a Lothar III. I § 6 anføres det derefter, at Konstantin til Silvester overdrog såvel Lateranpaladset som byen Rom og alle provinser, steder og byer i Italien og i „de vestlige egne“. I § 7 berettes det, at Konstantin så besluttede at overføre kejserdømmet til orienten, da det ikke var klogt, at der var to i spidsen for styret i Rom. I § 8 sluttet der af med en erklæring om, at dette skulle vare til alverdens ende, og med frygtelige trusler mod dem, der ville lave ordningen om. De skulle brænde op i det nederste helvede sammen med Satan og alle de ugudelige. Dokumentet blev anbragt „i Sankt Peters grav“.

Konstantins gavebrev er antagelig blevet fabrikeret under det diplomatiske spil, som paverne begyndte ved midten af det 8 århundrede for at komme fri fra det byzantinske styre og dermed fra de „cæsaropapistiske“ bestemmelser i Justinians Codex og hans senere noveller. Dette styre var endnu i det 7 århundrede ingenlunde en formalitet. Der blev stadig fra Byzans udstedt love for den del af Italien, som var under byzantinsk herredømme,

og i 649 viste Byzans sin magt ved at lade en pave, Martin I, dømmes til døden for højforrædderi. Dommen blev dog ændret til forvisning til Sortehavsområdet, hvor Martin døde i landflygtighed. Nogle år derefter var den byzantiske kejser i Rom for at tilkendegive rigets autoritet. I en periode var den byzantiske kejsers indflydelse på de kirkelige anliggender så stor, at græske gejstlige blev valgt til paver.

Efterhånden blev imidlertid byzantinerne så stærkt engageret i forsvaret af rigets grænser mod araberne, at de ikke samtidig kunne hævde deres herredømme i Italien i samme omfang som før. Paverne og kurien gav sig herefter til at intrigere imod Byzans, og der var til tider ligefrem revolte i det byzantinske Italien. I begyndelsen af det 8. århundrede var der en pave, der nægtede at medvirke til opkrævning i sit område af en skat, som den byzantinske kejser havde pålagt, og som var meget upopulær i Italien. Ved midten af det 8. århundrede besatte longobarderne under Aistulf Ravenna. Da paven ikke kunne få militær hjælp mod longobarderne fra Byzans, henvendte han sig til frankerne om hjælp og fik den. Konstantins gavebrev er antagelig udstedt som et led i hele dette spegede spil fra pavedømmets side om frigørelse fra Byzans og samtidig gennemførelse af visse territoriale fordele for pavedømmet i Italien. Det er i hvert fald udfærdiget før år 800, ved begyndelsen af dette spil, der skulle vare længe. Nogle antager, at det er udstedt før det møde, der blev holdt i Ponthion i 754 mellem paven og Pippin den lille, andre antager, at det er udstedt lidt senere. Fra vort synspunkt er dette problem mindre væsentligt.

Ved midten af det 9. århundrede blev Konstantins gavebrev optaget i den frankiske samling af kanoniske bestemmelser, der kaldes Pseudo-Isidor, blandt talrige andre forfalskninger, og det er gennem denne samling, at kendskabet til Konstantins gavebrev senere spredtes. Gavebrevet er omtalt ved enkelte lejligheder i det 9. århundrede. I det 10. århundrede er det nævnt af et par annalister, men det var ikke et dokument, som man da hæftede sig ved. Det var i det 10. århundrede, at tyskerne erobrede Italien. Og hverken i det 10. århundrede eller senere kunne paverne få de tyskere, som ved midten af det 10. århundrede havde erobret

Italien, ud blot ved at henvise til, at de havde „fået“ Italien af Konstantin den store ved et gavebrev.

Når der ses bort fra midten af det 8 århundrede og fra et pavebrev fra 778, er det først ved midten af det 11 århundrede, at paverne begynder på at påberåbe sig Konstantins gavebrev som grundlag for visse krav, og det påberåbes til at begynde med overfor Byzans. Fra Gregor VII's tid bliver det væsentlige i gavebrevet taget op i de „romerske“ samlinger af kanoniske bestemmelser, navnlig i Anselm af Lucas og Deusdedits samlinger, og det tyder på, at Gregor VII og hans efterfølgere har troet, at gavebrevet var ægte. Ellers ville de vel have draget omsorg for, at det blev udeladt. Risikoen ved at optage et falsk dokument af dette indhold i de romerske samlinger var for stor.

Fra slutningen af det 11 århundrede begynder man derefter at diskutere indholdet af og betydningen af Konstantins gavebrev. Det var jo et besynderligt dokument. Nicolaus Cues's afsløring i 1433 og et skrift af Laurentius Valla fra 1440 gav anledning til et vist røre i den lærde verden, men i den store befolkning var der ingen, der skænkede dette problem nogen tanke, før Luther i 1537 rettede et frygteligt angreb på pavemagten for misbruget af Konstantins gavebrev ledsaget af Luthers sædvanlige grovheder mod pavedømmet. Fra dette tidspunkt kom der røre om Konstantins gavebrev.

I 1863 udgav Ignaz v Döllinger, en katolsk videnskabsmand, et skrift *Die Papst-Fabein des Mittelalters*, hvori han bl a gav en oversigt over de forfattere, der har diskuteret gavebrevet i middelalderen, og gjorde gældende, at *forfalskningen var foretaget i Rom*, og herefter begyndte en stor diskussion. Man får den bedste oversigt over den rolle, som gavebrevet har spillet i middelalderens „lærde“ diskussion om de kuriale doktriner ved at læse Gerhard Laehrs skrift fra 1926 *Die Konstantinische Schenkung in der abendländischen Literatur des Mittelalters bis zur Mitte des 14 Jahrhunderts* og supplementet dertil *Die Konstantinische Schenkung in der abendländischen Literatur des ausgehenden Mittelalters*, som findes i bd XXIII i *Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven*. Men selv disse oversigter er på ingen måde udtømmende. Enhver kanonist med interesse for de rets-

teoretiske problemer og respekt for sig selv måtte berøre spørgsmålet om indholdet og betydningen af Konstantins gavebrev, og det er derudover diskuteret af utallige legister og publicister og berørt i officielle aktstykker. Selv efter, at Enea Silvio, den senere pave Pius II, i et skrift kort efter forfalskningens afsløring havde erkendt, at gavebrevet ikke var ægte, kan man hos kanonister finde diskussioner om gavebrevet, der er meningsløse, når gavebrevet er en forfalskning. Ja selv efter Luthers angreb forsøgte man ved subtile argumenter at bevise, at gavebrevet var ægte. Diskussionen om Konstantins gavebrevs betydning holdt først op mod slutningen af det 16 århundrede.

Det, som fra et retsteoretisk synspunkt er af interesse ved Konstantins gavebrev, er blot konstateringen af, at grundlaget for læren om paveabsolutisme i verdslige anliggender og grundlaget for den aflægges, som denne lære fik fra det 13 århundrede, den „kuriale translationsteori“, bl a var et i det pavelige arkiv ved midten af det 8 århundrede fabrikeret dokument, en plump og grov forfalskning. Enkelthederne i den vidtløftige diskussion, som var igang fra slutningen af det 11 århundrede og middelalderen ud om indholdet af samt om betydningen af Konstantins gavebrev, har fra et retsteoretisk synspunkt ikke større interesse. Når man er klar over, at gavebrevet er en forfalskning, svæver hele denne diskussion i luften.

Konstantins gavebrev blev optaget i den ved midten af det 9 århundrede i Frankrig fabrikerede samling af kanoniske bestemmelser *Pseudo-Isidor*, og denne indeholder ved siden heraf talrige andre forfalskninger. Forfalskerne lavede endvidere en samling af falske kapitularier af Pippin den lille, Karl den store og Ludvig den fromme og en lille samling, *Capitula Angilramni*, samt fiksede op på håndskrifter af Hispana ved at indsætte forfalskninger. Det er nu almindelig erkendt, at disse forfalskninger er foretaget i Frankrig af personer, der hørte til et kirkeligt reformparti, som ikke på legal måde havde kunnet få gennemført visse ønsker om reformer i kirkens favør. De var blevet afvist på et møde i Epernay i 846.

Derefter besluttede disse foretagsomme franske gejstlige i stedet at præsentere reformkravene som „gammel ret“, der ikke behøvede nyt grundlag ud fra tanken, at „gammel ret er god ret,

og god ret er gammel ret“. De lod foretage en undersøgelse i de frankiske arkiver og biblioteker, og der blev samlet en mængde materiale sammen fra de eksisterende kanoniske samlinger, fra *breviarium Alaricianum*, fra den verdslige lovgivning iøvrigt osv, og på grundlag heraf flikkede man i et „værksted“ samlingerne sammen, idet man lavede en række „forbedringer“ i materialet således, at man endnu idag har vanskeligheder ved at skille klinten fra hveden. Det hele er lavet med snedighed og behændighed med det resultat, at der forløb næsten otte århundreder, før en lærd kalvinsk præst, Blondel, i 1628 kunne sandsynliggøre, at der var tale om forfalskning. Samlingen af falske dekretaler fremtræder som udarbejdet af „Isidorus mercator“ (peccator). Tanken med at bruge dette navn har været at kæde samlingen af dekretaler sammen med den højt ansete biskop Isidor fra Sevilla, og det lykkedes.

Brodden i hele dette storslåede forfalskningsarbejde er vendt mod de verdslige myndigheder. Forfalskerne lavede kildesteder, der kunne påberåbes som støtte mod adelens overgreb mod kirkegodset, kildesteder, der udvidede privilegium fori for gejstligheden, og kildesteder, der konsoliderede biskoppernes stilling. Det er i denne sammenhæng, at det understreges, at biskopperne står under den hellige stol ρ : er beskyttet af paven mod de verdslige myndigheders overgreb. Men der er også kildesteder, der skulle tjene som grundlag for at reformere kirken indefra, fx om, at gejstlige ikke måtte gøre militærtjeneste eller deltage i krig, om ægteskabets uopløselighed og om ægteskabsforbudene. Nogle mener, at forfalskernes værksted lå i Rheims, andre er af den opfattelse, at det har ligget i Le Mans. Tanken om, at også denne forfalskning er foretaget i det pavelige arkiv i Rom, er derimod opgivet.

På grundlag af Biblen, historieforvanskning, quasi-filosofi og forfalskede dokumenter og samlinger skabte paverne og deres hjælpere ρ : kurien, kanonisterne og paveligt sindede publicister den lære om paveabsolutisme i verdslige anliggender, som var det ideologiske våben under stridighederne mellem pavedømmet og de verdslige myndigheder i „kristenheden“ fra investiturstridens begyndelse og middelalderen ud. Læren kom ud for en voldsom kritik, da Gregor VII afsatte Henrik IV. Det blev i vide kred-

se opfattet som et enestående overgreb, hvad det også var. Man kender mere end 100 flyveskrifter fra investiturstridens periode, og det viser, hvilket røre Gregors strid vakte i kristenheden. De er trykt i en særlig afdeling af Monumenta Germaniae Historica, Libelli de lite.

Investiturstriden sluttede i 1122, og da Lothar III og Konrad III var pavevenlige konger, var der i mange år stille om læren. Mange udviklinger af Bernhard af Clairvaux skulle dog senere give inspiration til argumentationen for paveabsolutismen, og en bog af John fra Salisbury fra 1159 Policraticus var paveabsolutistisk i sin tendens. Alexander III's pontifikat måtte også virke stimulerende for alle dem, der ønskede paven og ikke kejseren anbragt i pyramidens top, for det lykkedes efter mange års kampe og stridigheder Alexander III ved alliancen med de lombardiske stæder at tilføje Frederik Barbarossa det nederlag ved Legnano, der var stærkt medvirkende til, at hans, hans søns og hans sønnesøns, Frederik II's italienske politik led nederlag. „Mit dem Ende der Staufer erreicht aber auch die italienische Kaiserpolitik ihren wesentlichen Abschluss. Nichts greifbares bleibt von ihr in Italien. Das deutsche Königtum ist durch das fortdauernde Unglück der italienischen Politik so ruiniert, dass es, trotzdem die Idee des Kaisertums weiterlebt, ein halbes Jahrhundert lang keinen Versuch machen kann, dass Kaisertum zu erneuern und später über ein schwächliches Kaisertum nicht mehr hinauskommt“. Jfr Georg v Below Die italienische Kaiserpolitik des deutschen Mittelalters, 1927, s 108.

Det er især under de diplomatiske manøvrer og de stridigheder, der begyndte straks i 1198, efter at Innocens III var blevet pave, fordi de tyske kurfyrster ikke kunne blive enige om, hvem der skulle være konge i Tyskland, at paverne begynder at give en dyberegående begrundelse for læren om verdslig paveabsolutisme, og det er fra det samme tidspunkt, at Innocens III giver den anskuelse om pavens *særlige* beføjelser i forhold til Det hellige romerske rige, som man har kaldt den kuriale translationsteori, form og begrundelse. Denne lære er kun en afart af den langt vidererækkende lære om paveabsolutisme, og den begrundedes derfor i det væsentlige på samme måde. Når paven er universalmonark i hele kristenheden, er han naturligvis også den tyske

kejsers overordnede. Endnu Innocens III's lærer i kanonisk ret, Huguccio, der var lærer i Bologna, var moderat i sit syn på pave-magt og verdslig magt og kan ikke opfattes som „hierokrat“ eller „Gregorianer“. Innocens III skulle imidlertid mere end nogen anden pave omsætte hierokraternes synspunkter til praktisk pavepolitik. Fra hans tid begynder hierokraternes glansperiode. Blandt de daværende kanonister var det især Alanus og Tancred, som videreudviklede læren om paveabsolutisme.

Honorius III, Gregor IX, Innocens IV og Bonifacius VIII var ligeså overbevist om, at paven var universalmonark i „kristenheden“, som Innocens III, men der er nogen forskel på den måde, hvorpå de begrundede dette. Gregor IX lagde megen vægt på Konstantins gavebrev og er vel den pave, der oftest har påberåbt sig dette, fx i et brev af 23 okt 1236 til Frederik II. Han kunne ikke se, at det var en svaghed i argumentationen, om man for stærkt fremhævede overdragelsessynspunktet. Det kunne derimod Innocens IV, som kort tid efter sin udnævnelse blev nødsaget til at gennemtænke begrundelsen, for Frederik II havde i et manifest klaget over, at han var blevet afsat på Lyonkonciliet, og det måtte Innocens IV svare på. I Innocens's svar til Frederik II i bullen *Æger cui lenia* fra slutningen af 1245 finder man den udførligste begrundelse fra paveside af læren om paveabsolutisme i verdslige anliggender. Denne begrundelse fra den lærde og ansete kanonist skulle få stor betydning for den følgende udvikling.

Men også mellem Innocens IV og Bonifacius VIII er der en række paver, som er ligeså principfaste hierokrater, fx Alexander IV (1254—61), Urban IV (1261—64), Clemens IV (1265—68), Gregor X (1271—76) og Nicolaus III (1277—80). Når man fæstner sig mindre derved, beror det på, at der i de sædvanlige historiske fremstillinger ikke gøres så meget ud af denne periode, som ikke er så dramatisk med hensyn til ydre begivenheder som tiden før 1250 og efter 1300. Men læser man en af de udførlige fremstillinger af verdenshistorien eller den tyske kirkehistorie, fx Haucks, igennem, vil man hurtigt bemærke, at paverne også i denne periode er besjælet af de samme forestillinger om egen almagt som Innocens IV og Bonifacius VIII. I tiden fra 1198, da Innocens III blev valgt til pave, og til 1254, da Innocens IV døde, havde læren om paveabsolutisme i verdslige anliggender og den

kuriale translationsteori fæstnet sig således, at man kan sige, at disse doktriner var blevet „herskende lære“. De mødte ikke nogen modsigelse hos kanonisterne. Den tradition, der var skabt, blev videreført af det allerede da veludviklede pavebureaukrati, der som alle bureaukratier fik stigende betydning, når personskifter i toppen blev hyppige, hvad de blev i sidste halvdel af det 13 århundrede. Der er udover de nævnte paver nogle paver, hvis pontifikater var meget korte.

Man kan iagttage det samme fænomen i begyndelsen af det 14 århundrede. På forhånd ville man vente, at Bonifacius VIII's nederlag overfor Philip den smukke ville have ført til en revision af læren om paveabsolutisme. Og der skete da også dette, at Clemens V ophævede bullen *Unam sanctam ecclesiam* for regnum Franciæ vedkommende og gav ordre til, at der skulle stryges forskellige passager i andre pavebuller, som fra den franske konges synspunkt var fornærmelige, og at *kanonisterne* i deres skrifter i almindelighed undlod at stille sig på det ekstreme standpunkt. *Hverken Johannes Andreæ eller Baldus er yderliggående hierokrater*. Men *kurien* afskrev ikke læren om paveabsolutisme i verdslige anliggender, og den afskrev heller ikke den kuriale translationsteori. Selv Clemens V, som i sin politik overfor regnum Franciæ var en svag pave, gik ud fra læren om paveabsolutisme og læren om, at det var paverne, der havde overdraget kejsermagten til tyskerne, og lagde disse doktriner til grund for sine handlinger. Det samme gjorde hans efterfølger Johannes XXII og følgende paver.

Når man hos senmiddelalderens paver kan spore nogen usikkerhed i deres synspunkter og politik, skal forklaringen herpå ikke søges i, at kurien havde opgivet de gamle doktriner, men i andre forhold. Sålænge paverne opholdt sig i Avignon, måtte politisk klogskab kræve, at de ikke påny som Bonifacius VIII udfordrede den franske kongemagt. Den kritik af pavedømmet, som blev fremført i det engelske parlament fra lidt før midten af det 14 århundrede, og det skisma, som begyndte i 1378, medførte en svækkelse af pavemagten, og i det 15 århundrede har vi de to koncilier, Konstanzerkonciliet fra 1414—18 og Baselerkonciliet fra 1431—49, hvor pavemagten kom ud for megen kritik og derfor måtte navigere forsigtigt. Men at doktrinerne om pave-

absolutisme og translatio imperii ikke var afskrevet, kan man bl.a. se af, at Leo X den 19 december 1516 ved bullen *Pastor æternus* påny turde fastslå, at der til sjælernes frelse kræves underkastelse under paven i Rom, og samtidig med godkendelse af det femte Laterankoncilium påny sætte grundsætningerne i Bonifacius VIII's bulle *Unam sanctam* i kraft og fastslå, at et koncilium var underordnet paven.

Under omtalen af Johannes Parisiensis's skrift om kongemagt og pavemagt skal jeg give nogle eksempler på, hvorledes paver, kanonister og publicister vendte og drejede steder i Biblen for at få dem til at yde støtte for læren om paveabsolutisme, og hvorledes Johannes Parisiensis, den første universitetslærer, som opponerede mod hierokraternes doktrin, imødegik deres argumentation. Da den forudsætning om, at Biblen er en slags grundlov for „kristenheden“, som er lagt til grund af hierokraterne, forlængst er opgivet som retsteoretisk uholdbar, er der lige så lidt grund til at gå i dybden her som med hensyn til det Konstantinske gavebrev. Der kan derimod være anledning til at gøre nogle bemærkninger om den kuriale translationsteori, for spørgsmålet om *Sacrum imperium* skulle beskæftige retsteorien i lange tider. *Sacrum imperium* blev først ophævet i 1806.

Den kuriale translationsteori er udformet af Innocens III. Straks efter, at Innocens III var blevet pave, blev han stillet over for politiske vanskeligheder som følge af, at de tyske kurfyrster ikke kunne blive enige om, hvem der skulle være konge i Tyskland. Nogle valgte Philip af Schwaben til konge, andre Otto af Braunschweig. Innocens III tog sit udgangspunkt i dette dobbeltvalg og den deraf følgende strid, da han gav den kuriale translationsteori dens første officielle udformning. Der foreligger fra hans side flere aktstykker herom, men størst betydning fik en skrivelse fra marts 1202, som han sendte til biskop Berthold i Zähringen. Denne skrivelse lod han nemlig optage i den samling af egne dekretaler, som han publicerede i 1210, og fra denne samling gik dekretalet over i Gregor IX's dekretalesamling som dekretalet „*Venerabilem*“, jfr herved 1,6,34.

Innocens III udvikler i dette dekretale, at han ikke ville bestride, at de tyske fyrster, som efter lov og sædvane var kaldet til at vælge, havde magt og ret til at vælge en konge, som så senere

skulle promoveres til kejser. Denne magt og ret havde de jo *fået indrømmet af den apostolske stol, den stol, som havde overdraget det romerske imperium, i Karl den stores person, fra grækerne til tyskerne*, „quæ Romanum imperium in personam magnifici Caroli a Græcis transtulit in Germanos“. Fyrsterne måtte dog på den anden side anerkende, og det havde de også gjort, at retten til at prøve valget af den, som var valgt til konge, og som skulle promoveres til kejser, tilkom ham, som jo skulle indvie og krone ham. Hvad enten fyrsterne var enige eller uenige, kunne de ikke lovligt vælge en kirkeskænder, en excommuniceret, en tyran, en sindssvag, en kætter eller en hedning til konge med den virkning, at han, Innocens III, skulle salve og krone ham.

Innocens III kunne selvsagt ikke skabe denne statsretlige doktrin uden en vis støtte i en tradition. Traditionen var imidlertid ikke entydig. En kejser, som Frederik Barbarossa havde gang på gang understreget, at det tysk-romerske rige var skabt af de tyske konger, og at han herskede i kraft af et valg og i kraft af sværdets ret og ikke som følge af et mandat fra paven. Da det på et møde i Besançon i 1157 fra pavemagtens side blev antydet, at det tyske rige var et len fra paven, blev de tyske deltagere i mødet meget ophidsede, og een af dem trak sværdet for at overfalde pavens repræsentant. Forhandlingerne måtte som følge heraf straks afbrydes.

Denne „stauferdoktrin“ blev i virkeligheden aldrig opgivet fra tysk side. Og da Innocens III gav tilkende, at han ville træffe afgørelsen om, hvem der gyldigt var konge i Tyskland, blev der straks af Philip af Schwabens tilhængere protesteret imod, at han blandede sig i valget. Det vedkom ikke kirken. Men det satte Innocens III sig ud over. Pavedømmets politiske interesse i forholdene i Italien var så stor, at han måtte give sig til at intrigere, først imod Philip af Schwaben og derefter imod Otto af Braunschweig.

Betydningen af dette præcedens for, at pavemagten kunne blande sig op i kongevalget, skulle navnlig vise sig i den sidste tredjedel af det 13 århundrede og i det 14 århundrede. Det imperium, som tyskerne havde skabt, og som de uforsigtigt nok selv havde døbt Sacrum imperium, stod så svagt, efter at Innocens IV havde knust Frederik II, og efter at den af pavemagten som sici-

liansk konge indsatte Karl af Anjou i 1268 havde beordret Konradin, den sidste hohenstauffer, en dreng, henrettet som oprører, at det politisk ikke kunne have større betydning, hvad de tyske ledere mente om den kuriale translationsteori. Det kunne ikke nu spille nogen større rolle, om den af Innocens III udformede statsretlige doktrin var rigtig eller forkert. Paverne var så stærke, at de kunne henholde sig til, at det var paven, der havde skabt *Sacrum imperium*, ikke tyskerne. Pavedømmet havde overdraget *imperium Romanum* fra grækerne til tyskerne med Karl den store som „gennemgangsled“. Det havde Innocens III fastslået i et dekretale, omend kun i en bisætning. Og da Innocens III var *vicarius Dei* — en titel, som bl a Innocens III havde tilladt sig at antage —, kunne han jo ikke tage fejl.

Pavernes såre stærke stilling overfor de tyske konger og fyrster i sidste tredjedel af det 13 århundrede fremgår bl a af, at de kunne tillade sig at tage under overvejelse, om de ikke skulle benytte sig af stillingen som „universalmonark“ i „kristenheden“ til at gennemføre en nyordning af de statsretlige forhold i Vesteuropa hen over hovedet på tyskerne. Der er en del vidnesbyrd herom. Den tidligere dominikanergeneral Humbert de Romanis, en franskmand, skrev således et responsum til Gregor X, hvori han fastslog, at *Sacrum imperium* næsten var tilintetgjort, og at det ville gå i opløsning, om der ikke blev foretaget noget, og han udkastede derefter en — løs — plan om, at Tyskland burde gøres til et arverige med en særlig konge, og at der i Italien burde oprettes et par selvstændige kongedømmer. Karl af Anjou stillede i 1273 forslag om, at den franske konge og ikke den tyske blev kronet som kejser således, at kejsermagten gik tilbage til den „rette“ indehaver. Ifølge et aktstykke fra 1240 skal Gregor IX have været inde på den samme tanke. Og Tolomeo fra Lucca har i sin *Historia ecclesiastica* fortalt, at Nicolaus III forhandlede med Rudolf om en opdeling af *Sacrum imperium* i selvstændige kongedømmer, en beretning, som vistnok ikke er helt korrekt, men som dog viser, at der nok også på dette tidspunkt har været visse overvejelser igang.

Den måde, hvorpå Interregnum endte i Tyskland, viser ligeledes, at det var blevet en almindelig statsretlig opfattelse, at paverne kunne ordne forholdene i *Sacrum imperium* efter deres

forgodtbefindende. Da Gregor X var blevet valgt til pave, besluttede han at gøre en ende på de urolige forhold i Tyskland. De generede ham, for han ønskede afholdt nyt korstog, og det kunne han ikke få igang, før der var en vis ro i Tyskland. Da den nominelle konge i Tyskland, Richard af Cornwall, var død, var han blevet interesseret i, at kurfyrsterne valgte en efterfølger forholdsvis hurtigt. Men igen kunne kurfyrsterne ikke blive enige. I august 1273 erklærede Gregor X derefter, at det nu var slut med hans tålmodighed. *Hvis kurfyrsterne ikke inden en vis kort frist besluttede sig til et enstemmigt valg, ville han, Gregor X, selv bestemme, hvem der skulle være konge.* Truslen virkede. Kurfyrsterne må have været klar over faren for, at den franske konge blev gjort til kejser, og de skulle ikke have deres overhoved påoktroieret. Hele situationen mindede om besættelsen af et embede i kirken.

Den Rudolf af Habsburg, som kurfyrsterne havde valgt til konge, havde som næsten alle tyske konger den forfængelighed, at han gerne ville være kejser, og der blev indledt forhandlinger herom. Til alt uheld for Rudolf skete der, hver gang forhandlingerne var ført så langt frem, at der var opnået en vis enighed, dette, at paven døde, og så måtte man begynde påny, hvis da ikke ligefrem den nye pave erklærede, at han slet ikke ville acceptere Rudolf som kejser. Under disse endeløse forhandlinger måtte Rudolf for at have udsigt til at blive kronet som kejser skrive under på den kuriale translationsteori i den udformning, som den nu havde fået, og herved indledte pavedømmet en ny praksis. Det kunne naturligvis ikke gøre en fabel til sandhed, at den blev tiltrådt af den tyske konge. Men fra et politisk synspunkt var det tungtvejende, at paverne ikke ville gå med til, at den tyske konge blev kronet som kejser, før han havde erklæret sig enig i den kuriale translationsteori og afgivet en del andre forsikringer og løfter til pavemagten og således i virkeligheden afgivet en håndfæstning til paven. I et af Rudolf i 1279 underskrevet dokument stod der, at han var enig i, at de tyske herskere var paven og kirken tak skyldige, „fordi denne samme moder . . . ved at overdrage kejsermagten (*imperium*) fra grækerne til tyskerne havde gjort tyskerne til det, som de var (!).“ Også kurfyrsterne måtte skrive under på teorien. Her står der, at de var enige i, at det var paven,

der overdrog det verdslige sværd, og at paven var det store lys, hvorfra den verdslige magt fik sit lys. Men før sagen gik i orden, døde paven, og så måtte Rudolf påny igang med at forhandle. Nicolaus IV nægtede pure at ville krone Rudolf som kejser, og under hans pontifikat døde Rudolf. Han fik trods 18 års forhandlinger derom aldrig sin forfængelighed tilfredsstillet.

Den ængstelse, som disse langvarige overvejelser fremkaldte i de toneangivende kredse i Tyskland, afspejler sig i et skrift fra denne tid af en tysk kannik Alexander fra Roes, som han sendte til kardinal Jacob Colonna tilligemed et ældre skrift af Jordanus fra Osnabrück. I disse skrifter, som man har haft visse vanskeligheder ved at skille ud fra hinanden, jfr herved bl a Herbert Grundtmanns udgave i *Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters* for 1930, går såvel Jordanus fra Osnabrück som Alexander fra Roes uden videre ud fra fabeln om, at det var pavedømmet, som havde overdraget det romerske imperium fra grækerne til tyskerne i Karl den stores person, og der fabuleres derefter videre. Opgaverne fordeles således mellem italienerne, tyskerne og franskmændene, at italienerne får tildelt sacerdotium og tyskerne imperium, medens franskmændene må nøjes med studium o: videnskaberne. Der advares herefter imod, at man ophæver Sacrum imperium. For når Sacrum imperium forgår, går jorden under, og så har vi Antikrist. Vil man være sikret imod jordens undergang, må man opretholde Det hellige romerske rige. „Det skal ligeledes bemærkes, at da Antikrist ikke kommer, før imperiet er gået til grunde, så er alle de, der arbejder på at få riget ophævet . . . utvivlsomt forløbere for og talsmænd for Antikrist“.

Denne forestilling om, at Antikrist kommer, når det romerske imperium hører op, har været af stor betydning såvel for udformningen af den kuriale translationsteori som for, at Sacrum imperium blev opretholdt længe efter Reformationen. Selv ved slutningen af det 17 århundrede kan man under polemikken imod Samuel Pufendorfs skrift om Det hellige romerske rige, som han udsendte pseudonymt, støde på den samme betragtning. Rigets opretholdelse er en garanti mod jordens undergang og Antikrists komme.

Når vi skal forstå dette, må vi slå op i Daniels bog i det gamle testamente og læse Daniels beretning om Nebukadnezers drøm.

Daniel beretter, at Nebukadnezer havde en drøm. Han lod drømmetydere tilkalde, for at de kunne fortælle ham, hvad han havde drømt, og hvad drømmen betød. Drømmetyderne bad Nebukadnezer om at få at vide, hvad han havde drømt. Men det ville Nebukadnezer ikke fortælle dem. Det måtte de selv finde ud af. Men drømmetyderne gav op. Så blev Nebukadnezer rasende og gav ordre til, „at alle Babels vismænd skulle henrettes“. Daniel fik da i et nattesyn drømmen åbenbaret ved Jahves hjælp. Han refererede drømmen korrekt for Nebukadnezer og tydede den derefter.

Nebukadnezer havde drømt om en billedstøtte, men en ganske ejendommelig billedstøtte. Dens hoved var af guld, bryst og arme af sølv, bug og lænder af kobber, benene af jern og fødderne halvt af jern og halvt af ler. Men en sten rev sig løs og ramte støttens fødder, og støtten blev knust, og derefter bar vinden det hele sporeløst bort. Det tydedes derhen, at det var Nebukadnezer, der var hovedet. Efter ham skulle der komme et andet og ringere rige, derpå et tredje rige af kobber, og dets herredømme skulle strække sig over hele jorden. Siden skulle der komme et fjerde rige stærkt som jern, men alligevel, jfr fødderne, et rige uden sammenhold, et rige, der delvis skulle være stærkt, delvis svagt. Derefter skulle Gud oprette et rige. Det skulle, jfr stenen, knuse alle de andre riger, og det skulle ingensinde forgå.

Nebukadnezers drøm blev grundlaget for den lære om „de fire verdensmonarkier“, som var yndet og udbredt i middelalderens „historieteori“. Det er kirkefaderen Hieronymus, der har skaffet læren udbredelse, for Hieronymus var i middelalderen en læst og en yndet forfatter. Selve hovedtanken med en vis opdeling af historien efter de store herskere er klassisk.

Hieronymus's udviklinger findes i hans kommentar til Daniels bog. Der var fire verdensriger, det *babyloniske*, det *persiske*, det *græske* (macedonsk-hellenistiske) og det *romerske*, og man var således allerede på Hieronymus's tid nået til det fjerde og altså det sidste verdensrige. Hieronymus har i sin kommentar bemærkningen „dominus transfert regna et constituit“, „det er Gud, der overfører herredømmet fra det ene rige til det andet“. Det er denne tanke, som er grundlaget for den kuriale translationsteori som udformet af Innocens III. Og allerede Gregor IX fandt ud af,

at såfremt det var den apostolske stol, der havde overdraget imperium Romanum til tyskerne, så måtte den apostolske stol også kunne gøre det om, når den tyske kejser optrådte som han gjorde overfor pavemagten. For paven var vicarius Dei.

Hieronymus's lære om de fire verdensmonarkier fik hurtigt tilslutning fra andre, fx fra Orosius, en elev af Augustin, og den blev videreført så af den ene, så af den anden forfatter. Den blev varieret og udsmykket på forskellig måde, men kernen er den samme, for kernen er Daniels tydning af Nebukadnezers drøm. Hvor udbredte disse forestillinger om de fire verdensriger og om Antikrists komme var i middelalderen, skal vi kun belyse ved at nævne to skrifter, Adso's skrift fra ca 950 *De ortu et tempore Antichristi* og Ottos skrift fra ca 1146 *Historia de duabus civitatibus*.

Abbed Adso fra Montier-en-Der skrev sit skrift, der er rettet til dronning Gerberga, på en tid, da de frankiske konger ikke længere kaldte sig kejsere, og på den anden side de tyske konger ikke var trængt ned i Italien og havde begyndt at kalde sig kejsere. Der var ofte også i denne mellempriode en „kejser“, men det var en ret ligegyldig „regulus“. Man syntes at være nået til, at det fjerde verdensrige var gået under, og herefter skulle Antikrist komme. Nu har man til alle tider haft profeter, der har spået jordens snarlige undergang. Men på den tid, da Adso skrev sit skrift til dronning Gerberga, synes man at have været særlig ængstelig. Den første halvdel af det 10 århundrede var i Mitteleuropa en lige så urolig periode som den sidste halvdel af det 13 århundrede.

Adso delte ikke datidens forventninger om, at Antikrists komme var umiddelbart forestående. For frankerne var blevet romernes arvinger, og så længe der fandtes frankiske konger, ville Antikrist ikke komme. „For skønt vi ser det romerske rige for størstedelen ødelagt, så vil dog, så længe der er frankiske konger til, som kan udøve det romerske imperium, romerrigets værdighed slet ikke gå til grunde. For den vil fortsætte med disse konger.“

Da biskop Otto af Freising, Frederik Barbarossas onkel, kort før midten af det 12 århundrede skrev sin verdenshistorie, var Mitteleuropa ikke inde i en opløsningsperiode og uroperiode, som da Adso skrev sit skrift. Det var en ret rolig periode, bl a fordi

Lothar III og Konrad III var pavevenlige, og der derfor ikke var store stridigheder igang mellem Tyskland og pavemagten. Men man kan sige, at det var en vanskelig periode for den tyske kejsermagt, for paverne var på vej til at realisere en ordening med paven som universalmonark i „kristenheden“. Otto af Freising var i hvert fald i en noget dystre stemning, da han ca 1146 skrev sin verdenshistorie.

I denne i middelalderen meget læste historiebog finder vi temaet fra Daniels bog og Hieronymus's kommentar med de fire verdensmonarkier, og man har nu længe været inde i det fjerde verdensmonarkis periode, romerrigets. Og da romerriget unægtelig havde fået nogle slemme blessurer, er Otto af Freising tilbøjelig til at tro, at jordens undergang er nær.

Efter Otto af Freising havde romerriget allerede på hans tid været igennem to såkaldte mutationer, to omformninger. Den første mutation fandt sted i året 330 ved det Konstantinske gavebrev. Den anden skete i året 800 ved Karl den stores kroning som kejser. Med Otto I's kroning som kejser var kejsermagten gået over til teutonici, men det, der skete ved denne lejlighed, var dog ikke en ægte mutation.

Det var Otto af Freising's opfattelse, at man ikke kunne regne med flere mutationer af romerriget, og Otto var i det hele af den opfattelse, at det ikke kunne vare så længe, før jorden gik under. For når romerriget gik under, så var efter profetien i Daniels bog også verdens ende nær. Romerrigets ende og verdens ende faldt sammen. Den sten, som der var tale om i Daniels bog, havde begyndt sit ødelæggende værk under investiturstriden. Man må herved erindre, at investiturstriden var rettet imod det verdslige bispedømme, som var hovedhjørnestenen i det tyske rige, og at Otto var biskop og tillige af kongeslægt.

Da Innocens III udformede den kuriale translationsteori, gjorde han således brug af forestillinger, som var meget udbredte. Han appellerede til middelalderens overtro, og han henholdt sig til visse ret udbredte forestillinger om betydningen af Karl den stores kroning som kejser. Karl den stores kejserkroning har givet anledning til en lige så omfattende litteratur som Konstantins gavebrev. Se herom fx Robert Folz *Le Couronnement impérial de Charlemagne*, 1964, med literaturoversigten s 303—04.

§ 10. *Bonifacius VIII's buller og Philip den smukkes reaktioner.*
 1. *Clericis laicos fra 1296.*

Philip den smukke havde været konge i regnum Franciæ i en del år, da Benedetto Gaëtani juleaften 1294 blev valgt til pave. Hans forgænger, en from, i denne verdens intriger og hykleri ukyndig eremit, havde trukket sig tilbage. Benedetto Gaëtani tog navnet Bonifacius VIII. En af hans første handlinger var, at han sikrede sig forgængerens person og holdt ham i sikkerhedsforvaring, og da forgængeren snart døde, opstod der sære rygter om Bonifacius. Kort tid efter udbrød der en bitter strid mellem Bonifacius og kardinalerne Colonna. De fandt det tilrådeligt at flygte ud af Italien.

Da Bonifacius tiltrådte sit pontifikat, var der krig mellem den engelske og den franske konge. Krig koster penge, og Edvard I og Philip den smukke gav sig hurtigt til at udskrive nye skatter. Spørgsmålet om gejstlighedens forpligtelse til at betale de af de verdslige myndigheder udskrevne skatter havde tidligt givet anledning til klager fra gejstligheden og til stridigheder. Allerede på et i Rom i 1179 under Alexander III afholdt kirkemøde var der blevet klaget over, at de, der styrede stæderne og i ikke mindre grad „alle andre, som mente, at det var dem, der havde magten“, pålagde kirken så store afgifter og byrder, at gejstligheden syntes ringere stillet „end den havde været under Farao. Og han var dog uvidende om Guds lov“. Når en borg skulle befæstes, eller der skulle foretages en militær ekspedition eller noget andet af offentlig interesse, søgte de at vælte udgifterne herved over på den ejendom, som var kirkens og gejstlighedens eller var bestemt til at underholde fattige. Der klagedes desuden over krænkelse af biskoppernes og andre kirkeprælaters jurisdiktion. Derfor bestemtes det, at der fremtidig ikke måtte pålægges sådanne afgifter, medmindre lægfolket ikke kunne overkomme at afholde udgifterne, og biskoppen og de gejstlige fandt udgiften så indlysende nødvendig eller nyttig, at de også uden foregående opfordring ville have set sig tilskyndet til at yde noget. De, der på trods heraf pålagde kirken afgifter eller hjalp med til at inddrive dem, skulle excommuniceres.

Da praksis selv efter denne vedtagelse tilsyneladende ikke blev væsentlig anderledes end før, indskærpede Innocens III be-

stemmelsen i 1215 på et i Rom afholdt kirkemøde, det fjerde Laterankoncilium, og skærpede den derhen, at paven skulle spørges, før der ydedes frivillige bidrag af kirkemidler, og at de verdslige myndigheders forordninger og afgørelser om sådanne skatter og afgifter skulle være nulliteter uden nogen forbindende kraft. Endvidere havde Alexander IV indskærpet reglerne i et i 1260 udfærdiget dekretale, der handlede om forholdene i regnum Franciæ. Jfr herved Gregor IX's dekretalesamling 3,49,4 og 7 og Liber sextus 3,23,1.

Hverken Edvard eller Philip havde søgt om, endsige opnået, pavens tilladelse til at udskrive de omhandlede skatter også på gejstligheden. Nu kunne Bonifacius som mange paver før og senere af den diplomatiske type have ladet som ingenting og henlagt de klager, der måtte indløbe fra gejstlige og fra klostre. Bonifacius var ikke diplomat. Med ham var en aggressiv, impulsiv og stædig dr jur og advokat kommet på pavestolen. Bonifacius var uddannet som jurist. Han havde først studeret legistik i Todi. Derefter havde han studeret kanonisk ret, vistnok i Paris. Han var blevet dr jur, formentlig i legistik. Derefter havde han i ret lang tid virket som advokat, og senere havde han været notar ved kurien. Da han i 1294 blev valgt til pave i en fremrykket alder — hvor gammel han var, er uklart, men han var gammel —, havde han bag sig en langvarig praktisk og administrativ uddannelse, og han var stolt af sin uddannelse, hvad man bl a kan se af en tale, som han engang holdt i konsistorium.

Der havde før været jurister på pavestolen fx Alexander III, Gregor VIII og Innocens IV, men de havde været lærere i kanonisk ret ved universiteter og var ikke deciderede praktikere, således som Bonifacius var. Bonifacius var advokaten — prokuratoren — på pavestolen. Han var ikke indstillet på at se gennem fingre med, at konger, fyrster og stæder satte sig ud over, at de efter de regler, der fandtes i Gregor IX's dekretalesamling, skulle have hans tilladelse til skatteudskrivning hos gejstlige og hos klostre. Lov er lov, og lov skal holdes. Som udgangspunkt er dette en selvfølge. Men når grundlaget for den pavelige doktrin om paveligt universalmonarki i „kristenheden“ og for alle de særregler, som flød heraf fx om skatteudskrivning, var så skrøbeligt, som det var, måtte en pave tænke sig om nogle gange, før han på

dette grundlag lagde op til konflikt med konger i lande, som var på vej til at blive nationalstater. Bonifacius var ikke så kløgtig som politiker, at han kunne indse dette, og kardinalkollegiet var svækket på grund af hans stridigheder med Colonna'erne. Han drev hårdt på og udfærdigede den 25 febr 1296 bullen *Clericis laicos*. I realiteten var der ikke meget nyt i denne bulle. Det, som Bonifacius gjorde, var nærmest, at han gav det kirkelige standpunkt en skarp og meget udfordrende formulering. Man sporer bag bullen den trænede advokat, som er vant til at give tanken en klar formulering og til at procedere sin sag. Fra et juridisk synspunkt er dette en dyd. Fejlen var, at man havde valgt en advokat til pave.

Det er, således begynder *Clericis laicos*, en gammel erfaring, at lægmænd er fjendtligt indstillet overfor de gejstlige. Dette viser sig også i „nutiden“. De pålægger gejstlige og munke svære skatter og byrder uden at tage hensyn til, at de ikke har nogen retslig magt over dem, og kræver halvdelen, tiendedelen, tyvendelen eller en anden del af deres indkomster eller ejendele og afpresser dem skatten eller inddriver den ved magtanvendelse. Med sorg måtte Bonifacius bekende, at der var en og anden prælat eller anden gejstlig, som skælvende, når man ikke måtte være bange, og søgende en forståelse, som kun kunne være forbigående, mere frygtede at handle imod den timelige end imod den evige majestæt. De giver efter for disse misbrug, ubetænksomt og ubesindigt, og det har de ikke fået den hellige stols tilladelse til.

Bonifacius havde derfor for at forebygge sådanne ulovligheder efter konference med kardinalerne og i kraft af sin apostolske magt besluttet at give nærmere bestemmelser. I den meget udførlige § 1 i bullen bestemmes det for det første, at gejstlige eller munke, der betaler eller lover at betale sådanne ydelser, ifalder bandstraf. Det er i denne forbindelse ganske ligegyldigt, om ydelsen kamoufleres som „hjælp“, „lån“, „subvention“, „subsidiar“ eller „gave“, eller hvad man nu kan finde på at kalde en sådan ydelse. Dernæst pådrager også de „kejsere, konger, fyrster, hertuger, baroner, podesta'er, capitanei“ mv, som pålægger eller modtager eller lader inddrive sådanne ydelser, samt deres hjælpere, sig bandstraf. Kollektive enheder, som

handler herimod, pålægges der interdikt. Prælater og andre gejstlige, som handler herimod, vil blive afskediget. Den band, der er tale om, indtræder uden videre, „ipso facto“. Ingen kan bortset fra dødslejetilfældet absolvere fra band eller hæve interdikt uden den apostolske stols tilladelse, og denne tilladelse skal foreligge som en speciel tilladelse, „da det på ingen måde er vor hensigt at se gennem fingre med sådanne skrækkelige misbrug af den verdslige magt“. Intet privilegium, hvem det så måtte være udstedt af, og hvordan det end lyder, fritager for overholdelse af de fastsatte bestemmelser.

2. *Philip forhindrer udførsel fra regnum Franciæ af pавens indtægter.*

Clericis laicos, som Bonifacius to år senere lod optage i sin dekretalesamling, jfr herved Liber sextus 3,23,3, skønt han havde været ude af stand til at håndhæve bullens bestemmelser overfor England og overfor Frankrig, var ikke særlig rettet til Philip. Den havde adresse til alle og da navnlig til den engelske konge, som i 1290, 1294 og 1296 havde pålagt også gejstlige meget høje skatter og afgifter. Edvard gik mindst lige så hårdt frem i sine krav til gejstligheden som Philip. Hverken Edvard eller Philip agtede at rette sig efter bullen, men det viste sig allerede ved denne lejlighed, at Philip og hans politiske rådgivere, der for en væsentlig del var jurister — legister —, var langt dygtigere politikere end Bonifacius og hans kardinaler og kanonister. Den 17 aug 1296 udfærdigede Philip ediktet Ad statum prosperum, hvori han under påberåbelse af den fra forfædrene nedarvede kompetence forbød udførsel fra regnum Franciæ til ethvert andet land uden kongens særlige tilladelse af guld og sølv i barrer, møntet guld og sølv, smykker, ædelstene, levnedsmidler, heste, våben og andre krigsfornødenheder og forbød at sende anvisninger, der lød på betaling i Frankrig, over grænsen, for at fjenden ikke skulle få fordel deraf, og for at Frankrigs ressourcer ikke skulle blive svækket. Overtrædelse af forbudet straffedes med konfiskation. Og ifølge et andet edikt forbødes det fremmede at opholde sig i og at drive handel i regnum Franciæ.

Disse bestemmelser var formelt ikke rettet mod gejstligheden

og paven, som end ikke var omtalt. Desuden havde Philip forbeholdt sig at kunne gøre undtagelse. Men Philip havde ramt paven på pengepungen, og det var allerede da forlængst blevet det ømme punkt. Bonifacius behøvede penge til krigsførelse på Sicilien, og nu stoppede Philip for den virksomhed, som de italienske købmands- og bankierselskaber udfoldede med at få pavens indtægter fra regnum Franciæ, der var meget betydelige, overført til Rom. Han spærrede pavens indtægter inde i regnum Franciæ, hvorved han lettede sin egen krigsførelse og besværliggjorde pavens. Det kunne paven ikke holde til ret længe. Han måtte have penge til sin krigsførelse, og han måtte have dem hurtigt.

Bonifacius besluttede derfor at gøre et forsøg på at få krigen mellem England og Frankrig standset. Han udsendte to kardinaler som legater. De skulle tilbyde mægling. Førte dette ikke til noget, skulle de påbyde våbenstilstand. Desuden sendte han en ny bulle til Philip, bullen Ineffabilis amoris af 21 sept 1296. Tonen i bullen er ophidset. Det er uhørt, at kongen har standset for udførsel til lande, som ikke er i krig med regnum Franciæ. Clericis laicos var desuden kun en gentagelse af, hvad tidligere paver, og det vil navnlig sige Alexander III, Innocens III og Alexander IV, havde bestemt. Formelt var dette korrekt. Det, som Bonifacius gjorde, var, at han gav kirkens standpunkt en såre præcis formulering og en udfordrende form fx ved direkte at nævne konger i bullen. Bonifacius lod imidlertid skinne igennem, at han var villig til kompromis. Han var allerede tydeligt på tilbagetog.

Det gjorde kun Philip og hans rådgivere mere bestemt på at trodse paven. Der blev sendt et afvisende svar. Samtidig blev der udsendt et flyveskrift, der vistnok er kladden til svaret til paven på bullen Ineffabilis amoris. Dette flyveskrift er antagelig forfattet af den *Peter Flote*, som var kongens højre hånd fra 1295 til 1302 og var den bedste politiske begavelse blandt de jurister, der optrådte som rådgivere under stridighederne med Bonifacius. Flyveskriftet begynder med de stolte ord „Antequam essent clerici“. *Førend der overhovedet var klerke til, havde den franske konge sit kongedømme.* Det er toner, som man erindrer fra hohenstaufernes strid med paverne. De franske konger kunne gøre brug af edikter til at beskytte sig og deres rige imod fjendtlig virksomhed. Han havde derfor udstedt sit eksportforbud. Men

han havde forbeholdt sig at dispensere fra forbudet. Privilegier kunne ikke forhindre ham i at regere og at forsvare sit kongerige. Den hellige kirke bestod forresten ikke blot af gejstlige, men også af lægmænd. Og endelig citeredes det sted i det nye testamente om skattens mønt, som gennem tiderne og da især under Reformationen så ofte er blevet anført mod pavens krav om overherredømme også i verdslige anliggender: „Giv kejseren, hvad kejserens er, og Gud, hvad Guds er“. Jfr Markus 12, 17, Mattæus 22,21.

Den 7 febr 1297 afgik der påny en bulle fra Bonifacius til Philip, bullen *Romana mater*, hvor paven tillod frivillige gaver fra gejstligheden også uden særlig tilladelse fra paven. Kort tid derefter ankom de to kardinaler, som skulle foranstalte våbenstilstand mellem England og Frankrig, langt om længe til det franske hof. Men da de den 20 april 1297 skulle læse deres medbragte bulle op for Philip, brød han ind og lod først oplæse en erklæring fra ham om, at den verdslige magt i hans kongedømme var hos ham, og at han i denne henseende ikke havde nogen over sig og ikke ville rette sig efter nogen levende. Med hensyn til „spiritualia“ var hans majestæt derimod som kirkens lydige søn villig til at adlyde den hellige stol. På dette tidspunkt var striden imidlertid praktisk taget standset fra pavens side. Philips erklæring var kun en understregning af hans principielle standpunkt.

3. *Pavebullerne fra 1301.*

Forholdet mellem pavemagten og regnum Franciæ var i de følgende år tåleligt, omend langt fra godt. I efteråret 1301 blev det igen spændt. Philip havde ladet biskoppen i Pamiers anklage for og fået ham dømt for højforræderi og ladet ham fængsle. Dette var mere, end Bonifacius ville lade sig byde. Hans selvbevidsthed var blevet yderligere styrket under de festligheder, som han lod afholde i Rom i „jubilåret“ 1300.

Den 5 decb 1301 kom Bonifacius's reaktion, ikke i een bulle, men i 7—8 buller. Først en bulle med krav om øjeblikkelig løsladelse af den fængslede biskop. Derefter en bulle, hvorved de fra pavens side foretagne indrømmelser i den gamle, nu glemte, skatteaffære fra 1296 blev tilbagekaldt. Derefter bullen *Ausculda*,

fili carissime, Lyt, kære søn, der dog først blev overleveret til Philip i begyndelsen af febr 1302. Ausculta, fili er en forløber for og en speciel anvendelse af de synspunkter, som Bonifacius året efter gav udtryk for i den almindelige bulle Unam sanctam, men samtidig rettede Bonifacius en række anklager mod Philip. Bullen er på en måde skarpere end Unam sanctam. Bonifacius beskyldte Philip for at krænke og bedrøve den guddommelige majestæt, for at plage undersåtterne uden måde, for at undertrykke kirken, gejstlige og lægfolk, adel, korporationer og folket. Synd hobedes på synd trods alle formaninger og advarsler fra pavens side.

Bonifacius's ophidselse over Philips og hans rådgiveres optræden var ved bullens redaktion så stor, at han flere steder glemmer, at han er pave og anslår en vulgær tone. Den kan her ved minde lidt om Gregor IX's grovheder mod Frederik II i hans encyklika *Ascendit de mari bestia*, Der steg et uhyre op af havet, hvor den frygtløse og stædige olding på pavestolen sammenlignede den tyske kejser med det dyr, der ifølge Johannes åbenbaring steg op af havet, og derefter injurierede ham på det groveste, det aktstykke, som formentlig betegner lavmålet i det pavelige arkiv. Bonifacius skriver således i sin bulle, at Philip har stoppet ørerne til som en anden døv odder. Det, der går igen og igen i denne bulle, er, at det er paven, der er nr 1. Paven er den første i den katolske kirke, og den katolske kirke har kun eet hoved, ikke som et uhyre flere. Gud havde sat ham, Bonifacius, over konger og riger for i hans navn at nedbryde, ødelægge, bygge og plante. Jfr herved Jeremias 1,10. Det er tanker, der gentages i det følgende år i Unam sanctam. „Lad dig derfor ikke forlede af nogen til at tro, at du, min kære søn, ikke har nogen, der er over dig, og at du ikke står under den øverste i det kirkelige hierarchi“. „Quare, fili carissime, nemo tibi suadeat quod superiorem non habes et non subsis summo Hierarchæ Ecclesiasticæ Hierarchiæ“. For den, der tænker således, er en dåre, og den, der er forstokket på dette punkt, er en vantro, der ikke hører hjemme i den gode hyrdes hjord. Til slut meddelte Bonifacius Philip, at han havde sammenkaldt den franske gejstlighed til et møde om de franske anliggender i Rom i det følgende efterår, hvor Philip kunne give møde eller lade være med at give møde. Han kunne blive

væk. Mødet ville alligevel blive afholdt. „Og du skal høre, hvad Herren vor Gud vil tale til dig gennem os“. Store dele af denne bulle blev senere slettet i det pavelige arkiv efter ordre fra Clemens V. Det var for groft. — Endelig afgik der buller til den franske gejstlighed om indkaldelse til det omhandlede kirke-møde i Rom.

På dette tidspunkt må Philip og hans ministre være blevet klar over, at ligesom Gregor IX og Innocens IV gennem lang tid bevidst forfulgte en plan om at ødelægge den tyske kejser Frederik II, en plan, der var lykkedes, således forfulgte nu Bonifacius en plan, der gik ud på ødelæggelse af den franske kongemagt eller i hvert fald af Philip. De tilrettelagde deres strategi derefter med stor politisk dygtighed. De var klar over betydningen af, at hele det franske folk „so oder so“ sluttede op bag kongemagten.

Først fabrikeredes der en kort pavebulle Deum time, der blev sat i omløb i stedet for den vidtløftige og derfor i den politiske agitation uhensigtsmæssige bulle Ausculta, fili. „Frygt Gud og hold hans bud. Vid, at du er os underordnet i gejstlige og i verdslige anliggender. Den, der mener anderledes, er en kætter osv“. Hertil føjedes et kort, stolt afvisende svar fra kongen. Men dette svar er aldrig blevet afsendt.

Efter den herskende opfattelse er det kongens førsteminister Peter Flote, der har lavet disse aktstykker, og formålet har været at „vække“ den offentlige mening og at få befolkningen til at slutte op bag kongen. Virkningen kom til at svare til beregningerne. Der rejste sig en stemning mod paven, fordi han på denne måde krænkede frankernes konge og dermed regnum Franciæ. Forestillingerne om, at regnum Franciæ var en enhed, blev stimuleret, og det var det, som var formålet. Derefter forbød Philip påny udførsel fra Frankrig af guld mv, hvorved han igen tilbageholdt pavens indtægter, og desuden forbød han under frygtelige trusler den franske gejstlighed at deltage i mødet i Rom. Endelig indkaldtes der en nationalforsamling til rådslagning om kongerigets og kongens vigtigste interesser med deltagelse af repræsentanter for adel, gejstlighed og kommuner. På det den 10 april 1302 afholdte møde i nationalforsamlingen holdt førsteministeren Peter Flote en politisk tale, som skal have været et mester-

stykke. Han appellerede til nationalfølelsen hos alle befolkningslag og opfordrede forsamlingen til at forsvare kongerigets og den franske kirkes suverænitet og frihed. Spørgsmålet om den franske kirkes løsrivelse fra Rom var ved at blive brændende.

Den franske gejstlighed var kommet i klemme mellem pave-magt og kongemagt. Det lykkedes for kongens ministre og deres mange hjælpere at få en væsentlig del af de franske gejstlige overtalte eller truet til at slutte op bag kongen og herved at gøre betydningen af det møde, som et halvt år senere blev holdt i Rom, mindre.

Kort efter mødet i Rom udstedte Bonifacius den 18 novb 1302 bullen *Unam sanctam ecclesiam*. Denne bulle, som Leo X godkendte og genoplivede ved bullen *Pastor æternus* af 19 december 1516, blev optaget i *Extravagantes communes* under 1,8,1. Jfr herved Friedbergs udgave af *Corpus juris canonici*, bd II, sp 1245—46.

4. *Bullen Unam sanctam ecclesiam fra 1302.*

„Een kirke, katolsk og også apostolsk, tvinger troens magt os til at tro på og til at holde fast ved. Vi tror inderligt på den og bekender os enfoldigt til den. Udenfor den gives der ikke frelse eller syndsforladelse. Som brudgommen i Højsangen siger: „Een er hun, min due, min rene, hun sin moders eneste, hun sin moders udvalgte“. Denne kirke er een mystisk krop (*corpus mysticum*), hvis hoved er Kristus. Men Kristi hoved er Gud.

2. I denne kirke er der een herre, een tro, een dåb. På syndflodens tid var der nemlig kun een Noahs ark, som gjorde det ud for een kirke, lavet i eet stykke, med een styrmand og skipper, Noah. Alt, hvad der var udenfor den på jorden, blev, som der står i skriften, ødelagt.

3. Denne kirke ærer vi som den eneste. Som Herren siger hos profeten: „Red, o Gud, min sjæl fra spyddet, og min eneste af hundes vold.“ For sjælen, det er for sig selv, hovedet og tillige kroppen, bad han jo. Denne krop har han kaldt sin eneste kirke på grund af brudgommens, troens, sakramenternes og kirkens kærligheds enhed.

4. Denne kirke er hin herrens kjortel uden sammen-syning, som soldaterne ikke skar i stykker, men kastede lod om.

5. Derfor har denne ene og eneste kirke kun een krop og eet hoved, ikke som et uhyre to. Dette hoved er Kristus og Kristi vicar Peter og Peters successor. Herren har jo selv sagt til Peter: „Vogt mine får“.

6. Herren siger mine, taler altså om alle, ikke specielt om disse eller hine enkelte. Herved har Herren øjensynlig betroet Peter dem allesammen. Hvis derfor grækere eller andre siger, at de ikke er blevet betroet til Peter eller til hans successor, så må de også bekende, at de ikke hører til Kristi får. Thi Herren siger hos Johannes: „Der er kun een hjord og een hyrde“.

7. Evangeliet belærer os om, at der i kirken og i kirkens magt er to sværd, et åndeligt og et verdsligt. For da apostlene sagde: „Se her er to sværd“, — „her“ det vil sige i kirken — så svarede Herren ikke, at „det er for meget“, men at „det er nok“.

8. Den, der nægter, at Peter har rådighed over det verdslige sværd, han agter visselig ikke på Herrens ord der, hvor han siger: „Stik dit sværd i skeden“.

9. Kirken har følgelig begge sværd i sin magt såvel det åndelige som det verdslige. Men det sidste skal bruges for kirken, det første skal bruges af kirken. Det første skal bruges af paven, det sidste af konger og riddere, men efter pavens anvisning og i det omfang, som paven tillader.

10. Det er nødvendigt, at det ene sværd står under det andet. Den verdslige magt må stå under den gejstlige magt. For når apostlen siger: „Der er ingen øvrighed uden af Gud, og de, som findes, er indsat af Gud“, så ville de ikke være indsat, om ikke det ene sværd stod under det andet, og om ikke det nedre ligesom blev ført i vejret af andet. For ifølge St Dionysius er det en guddommelig lov, at det nederste forbindes med det øverste af det midterste.

11. Efter verdensordenen er således ikke alt lige og uformidlet. Det nederste bringes i orden af det midterste, og det laveste bringes i orden af det højere.

12. Men at den gejstlige magt i henseende til værdighed og fornemhed går forud for enhver jordisk magt, må vi så meget mere indrømme, som alt åndeligt står over alt legemligt. Det ser vi jo også tydeligt af tiendebetaling, af velsignelse og indvielse, af modtagelse af magten og af selve tingenes styrelse.

13. Thi, som sandheden bevidner, den åndelige magt skal indsætte den jordiske magt og skal dømme den, hvis den ikke har handlet godt.

14. Således bekræftes om kirken og kirkens magt Jeremias's spådom, når han siger: „Se, jeg giver dig idag myndighed over folk og riger osv“.

15. Hvis altså den verdslige magt viger fra den rette vej, skal den dømmes af den gejstlige magt. Hvis den lavere gejstlige magt viger fra den rette vej, skal den dømmes af den gejstlige magt, som er den overordnet. Skulle imidlertid den højeste gejstlige magt vige fra den rette vej, så kan den alene dømmes af Gud, ikke af et menneske. Som der står hos apostlen: „Det åndelige menneske kan dømme alt, men han kan ikke dømmes af nogen“.

16. Skønt denne myndighed er givet til et menneske, og skønt den udøves af et menneske, er den ikke menneskelig, men næsten guddommelig, gennem et gudsord givet til Peter, til ham og til hans successorer, fæstnet ved ham, som blev kaldt klippen, da Herren, som han havde bekendt sig til, sagde til Peter selv: „Hvad du binder på jorden osv“.

17. Den, som øver modstand mod denne af Gud således ordnede magt, han øver følgelig modstand mod Guds orden, medmindre han som Manichaeus antager to principper. Og det erklærer vi hermed er falsk og kættersk. For efter Moses's udsagn skabte Gud himmel og jord ikke i og med to principper, men i og med eet. (non in principiis, sed in principio).

Derfor erklærer, siger, fastslår og forkynnder vi herved, *at det til enhver menneskelig skabnings frelse kræves, at han underkaster sig paven i Rom.*“

Fra en protestantisk jurists synspunkt er der ikke grund til at gennemanalysere teksten i denne bulle. Den taler for sig selv.

5. *Bonifacius's tale 30 april 1303 i konsistorium. Fransk anklage mod Bonifacius for kætteri m v. Anagni.*

I februar 1303 ankom derefter kardinal Johannes Monachus til Paris med et dokument til Philip med 12 betingelser for fred. Det var i realiteten et ultimatum fra Bonifacius, og det var Philip og hans ministre straks klar over. Den ledende minister var nu Vilhelm Nogaret, der tidligere havde været professor i Justiniansk romerret i Toulouse, idet Peter Flote var faldet i slaget ved Courtrai. Flotes død var en Gudsstraf, fordi Flote havde forfalsket pavebullen Ausculta, fili, hævdede de paveligsindede.

Nogaret udkastede nu den plan om at anklage Bonifacius for et koncilium afholdt i Frankrig, som måske var blevet gennemført, om ikke Nogaret var kommet ud for det uheld, at beboerne i Anagni havde befriet Bonifacius, efter at Nogaret med bistand af Sciarra Colonna og en sammenløbet og lejet flok havde taget Bonifacius til fange. Den 7 marts 1303 opnåede Nogaret kongelig fuldmagt med hensyn til visse politiske forretninger i Italien. Den 12 s m afholdtes der en forsamling i Louvre af „rigets bedste mænd“, hvor Nogaret oplæste et langt anklageskrift mod Bonifacius bl a for åbenbart kætteri og opfordrede til indkaldelse af et almindeligt koncilium til afsigelse af dom i anledning af anklagen. Han opfordrede kongen til at foretage det fornødne og foreholdt ham, at dette var hans pligt som kristen og som konge og erklærede, at han, Nogaret, i et sådant nødstilfælde var actor competens.

Den 13 april 1303 pålagde Bonifacius to biskopper at meddele Philip, at han var blevet bandlyst, og den 30 s m foretog han et skridt, som han havde forberedt gennem nogen tid. Bonifacius havde gennem mange år forholdt sig yderst køligt overfor en anmodning fra Albrecht af Habsburg, der i 1298 var blevet valgt til konge i Tyskland, om at blive kejser. Først havde Bonifacius givet blankt afslag, idet han opfattede Albrecht som og også betegnede ham som kongemorder. Derefter forsøgte Bonifacius i overensstemmelse med en praksis, som Innocens III var slået ind på, at gøre godkendelsen betinget af, at kejseren afstod et stykke rigsterritorium til pavemagten, og det område, som Bonifacius's øjne var faldet på, var Toscana. Albrechts fader Rudolf havde afstået Romagna. Det var for hårde konditioner for Albrecht.

Han ventede. Og efterhånden som Bonifacius's forhold til Philip blev dårligere og dårligere, kom Bonifacius ind på tanken om at godkende Albrecht som kejser og at få ham til at føre krig mod Philip. Han frafaldt kravet om afståelse af Toscana og erklærede sig villig til at give den ønskede godkendelse på betingelse af, at Albrecht på samme måde, som hans fader Rudolf af Habsburg havde gjort i 1279, erklærede sig enig i den kuriale translationsteori. Albrecht var som faderen så opsat på at blive kejser, at han den 17 juli 1303 skrev under på, at han anerkendte, „at imperium Romanum af den apostolske stol var overført fra grækerne til tyskerne i Karl den stores person, og at retten til at vælge romernes konge med henblik på den efterfølgende ophøjelse til kejser af samme stol var indrømmet visse gejstlige og verdslige fyrster. Af samme stol modtager kongerne og de kejsere, som har været og vil blive udnævnt, magten til at bruge det verdslige sværd.“

Under disse forhandlinger holdt Bonifacius den 30 april 1303 en tale i konsistorium til Albrechts gesandter, der skulle få stemningen imod ham i Frankrig til at blive endnu mere ophidset. Han gjorde Albrecht til sin vasal. Albrecht måtte aflægge en egentlig vasaletid til Bonifacius. Samtidig gjorde han den forholdsvis ubetydelige Albrecht til „dominus mundi“, til kejser i hele „kristenheden“, herunder i Frankrig og England. Bonifacius indtog Frankrig og England i imperium Romanum, og Albrecht blev „monarcham omnium regum et principum terrenorum“ ø: „absolut indehaver af al retsmagt over alle jordens konger og fyrster“.

Da kongerne i Frankrig gennem mere end et århundrede klart havde indtaget det standpunkt, at regnum Franciæ ikke hørte ind under det såkaldte imperium Romanum, var denne ændring i „kristenhedens“ forfatning, som Bonifacius foretog i sin egenskab af „universalmonark“ i „kristenheden“, det værste, som han kunne finde på at gøre. Og Bonifacius lagde ikke skjul på, hvad der var meningen. Hans „forfatningsændring“ var velovervejet. Han havde ikke overset noget. Der kunne ikke tages hensyn til de franske påstande om, at regnum Franciæ ikke hørte til imperium Romanum og dermed under tyskerne. *„De lyver. De er de jure og bør være underordnet den romerske konge og*

kejser“. „Mentiuntur quia de jure sunt et esse debent sub rege Romano et imperatore“.

Formålet med denne „forfatningsændring“ og med at godkende Albrecht som kejser var at få Albrecht til at gå i krig med Philip. Talen afslører den pavelige politik med at spille den ene europæiske magt ud mod den anden, alt som det passede med den pavelige magt- og balancepolitik. Gennem størstedelen af det 13. århundrede havde paverne bekæmpet hohenstaufferne, og det var lykkedes dem at knække hohenstaufferne. Frederik II døde i 1250 som afsat og bandlyst kejser og uden at have fået den revanche mod Innocens IV, som han forsøgte at få til det sidste. Hans sønnesøn, Konradin, en dreng, var i 1268 blevet henrettet af Karl af Anjous folk på torvet i Neapel som oprører. Et langvarigt interregnum havde svækket Tyskland yderligere. Men nu passede det Bonifacius at spille Albrecht ud mod Philip. Bonifacius vakte nyt håb i Tyskland ved at gøre den ret ubetydelige Albrecht til „dominus mundi“, og han kildrede den tyske forfængelighed bl.a. ved i sin tale at vende op og ned på billedet med paven som solen og kejseren som månen, som talrige paver havde brugt før ham. Nu var det kejseren, som var „den opgående sol“. Det hele var så plumpt fra Bonifacius's side, at tyskerne må have været klar over, at Bonifacius's formål var at få dem til at gå i krig med Philip den smukke. Albrecht lod klogelig være dermed.

Den udnævnelse, som Bonifacius havde foretaget af Albrecht til kejser under udtrykkelig fremhævelse af, at hans kejserrige også omfattede regnum Franciæ mv, forblev dog ikke uden virkninger. Den styrkede tyskernes selvfølelse og selvtillid på et tidspunkt, hvor de længe havde været langt nede på grund af interregnet og de derefter følgende urolige år. Det kan man se af begivenhederne under Henrik VII og Ludvig af Bayern. De genoptog Frederik Barbarossas Italienspolitik, og de foretog begge det togt til Rom, som en kejser da måtte foretage for at blive kronet. Og der foreligger fra Henrik VII's side en del proklamationer, som viser, at han fuldt og fast troede på, at han skulle være dominus mundi, universalmonark i Vesteuropa. *Næppe nogen anden tysk konge har som Henrik VII givet udtryk for, at han følte sig kaldet til at regere hele Europa.* Men de reale poli-

tiske forhold kom i de få år, hvor Henrik VII var konge og kejser, aldrig til at svare til hans eksalterede forestillinger om eget værd og egen magt.

I regnum Franciæ gik man videre med planen om at rejse anklage mod Bonifacius. Der blev den 13 og 14 juni 1303 i Paris afholdt en notabelforsamling, og her blev der givet tilslutning til, at der blev rejst anklage imod Bonifacius for et almindeligt koncilium. Anklageskriftet blev under Nogarets fravær forelagt af en anden af kongens ministre, legisten Vilhelm Plaisians. Det var udformet under medvirkning fra kardinalerne Colonna, bitre modstandere af Bonifacius, som tidligt havde søgt tilflugt i Frankrig. Det indeholdt ikke mindre end 29 anklagepunkter, derunder nogle punkter, der angik Bonifacius's sædeligeandel. Kirkeretligt var det afgørende, at der rejstes anklage mod paven for kætteri, idet det blev gjort gældende, at han ikke troede på læren om sjælens udødelighed og på læren om det evige liv. Indenrigspolitisk var det vigtigste, at man fra fransk side anklagede paven for, at han i talen i konsistorium havde sagt, at han gjorde Albrecht til kejser, for at han kunne ødelægge den franske nation og gøre en ende på det franske overmod, og at franskmændene løj tykt, når de gjorde gældende, at de ikke stod under ham, og at de ikke hørte under imperium Romanum og tyskerne.

Kongen og hans ministre nøjedes imidlertid ikke med tilslutning fra de notabler, som havde givet møde i Paris. Der blev for det første den 24 juni 1303 afholdt et møde i den kongelige have i Louvre med deltagelse af den almindelige befolkning, hvor appellen til konciliet blev læst op og mødt med stort bifald. Derefter blev der sendt kongelige kommissærer rundt i provinsen forsynet med kopier af skrivelsen om appellen til koncilium, og de fremskaffede tilslutning fra ærkebiskopper, biskopper, kapitler, ordener, universiteter og de mere betydende lærere, fra de fremtrædende adelsmænd, borgere osv. Hele landet blev så at sige taget i ed af kongen således, at kravet om indkaldelse af et koncilium til bedømmelse af pavens tro, sædeligeandel og embedsførelse fremtrådte som et krav fra befolkningen i regnum Franciæ. I det franske Trésor des Chartres er der stadig opbevaret mere end 800 af disse tilslutningsskrivelser. At det ikke var alle,

der skrev under med samme begejstring, og at der derfor af og til er blevet anvendt overtalelse, siger sig selv og fremgår af forskellige oplysninger.

Få måneder senere forsøgte Nogaret i forening med en italiensk adelsmand Sciarra Colonna og med bistand af håndfaste mænd i Anagni at sikre sig Bonifacius's person for at lade ham føre til Frankrig og stille ham for et koncilium som anklaget bl a for kætteri, alt efter den forud lagte plan. Men her glippede det. Beboerne i Anagni og bønderne omkring Anagni befriede Bonifacius, og Nogaret og Sciarra Colonna måtte flygte. Derefter blev Bonifacius under stærk rytterdækning eskorteret til Rom.

Den 11 oktober 1303 døde Bonifacius i Rom. Han var ganske vist så gammel, at man måtte være forberedt på, at han kunne dø nårsomhelst, men den omstændighed, at han døde kort tid efter overfaldet, gav anledning til, at der cirkulerede rygter om, at han var død som følge af overfaldet, og overfaldet har nok været medvirkende årsag til hans død. Philip stod ikke som formelt ansvarlig for overfaldet. Men da Nogaret var hans minister, kunne han kun undgå mistanke for at have godkendt planen og financieret dens udførelse, såfremt han med det samme havde taget afstand og afskediget Nogaret som minister, og det gjorde han ikke. Han lod Nogaret træde i baggrunden i nogen tid, men få år derefter finder vi Nogaret som kongens vigtigste minister ved gennemførelsen i 1307 af arrestationen af samtlige tempelriddere i Frankrig og under den sag om kætteri, som derefter blev rejst imod dem. Det varede ikke så længe, før der var stilhed om affæren, og det er måske det mest chokerende, at pavedømmet på dette tidspunkt var så lidet estimeret, at en konge under påberåbelse af, at det var ham og ikke paven, der repræsenterede den rette tro, kunne slippe så let ud af den lidet flatterende affære.

Der er visse lighedspunkter mellem Philips kamp mod Bonifacius og hohenstaufferkejseren Frederik II's kamp mod Gregor IX og Innocens IV i årene 1239—50. Men forskellen er mere iøjnefaldende. Frederik II og hans legister var ikke så drevne politikere som Philip og hans legister. Frederik II's kamp var også i stor udstrækning en kamp med pen og blæk, en kamp,

hvor der såvel fra kejserens som fra pavernes side blev gjort brug af politisk og religiøs propaganda. De mange og omfattende manifeste og skrivelser, som Frederik II udsendte imod paverne, blev imidlertid som regel udsendt til konger og fyrster i andre lande. Frederik II søgte støtte hos de andre verdslige myndigheder i Europa, idet han spillede på, at såfremt det lykkedes for pavemagten at knække kejsermagten, ville turen i anden omgang komme til konger og fyrster. Han sørgede ikke for at få befolkningen i det såkaldte *Sacrum imperium* til at danne en enig front mod pavemagten, og den var vel så forskelligartet, at han slet ikke havde været i stand til at få den til at slutte op bag sig imod pavemagten på den måde, som Philip den smukke kunne. Philip var en dygtigere politiker end Frederik II. De erfaringer, som han gjorde under striden med Bonifacius om betydningen af at have den offentlige mening i ryggen, udnyttede han senere, for det var ikke sidste gang, at han under stridigheder med pavemagten indkaldte en folkeforsamling.

Der er også den væsentlige forskel, at Philip kæmpede for Frankrigs uafhængighed og suverænitet ikke blot i forhold til pavemagten, men også i forhold til kejsermagten. Han kæmpede dels mod sacerdotium, dels mod imperium, navnlig til sidst, da Bonifacius inddrog hans kongerige i *Sacrum imperium*. Hans legister måtte derfor skabe deres egen argumentation. Af forskelligt materiale i *Trésor des Chartres* tør man slutte, at Philip og hans ministre i store træk har kendt manifeste og buller fra Frederik II's strid, og de har i stilistisk henseende været under en vis påvirkning fra Frederik II's administration. Det var den, der skabte den verdslige kancellistil. Men stort set efterlignede de ikke hans argumentation.

Der har været nogen uenighed om, hvad det var for motiver, som førte Philip til at indlade sig i denne strid med Bonifacius, og hvad det var for motiver, som førte ham til i 1307 at arrestere samtlige tempelriddere i regnum Francia og anklage dem for kætteri for munkeinkvisitionen med den følge, at han kom ud for visse vanskeligheder fra Clemens V's side. Forsåvidt angår striden med Bonifacius gav Philip allerede den 20 april 1297 selv begrundelsen. Philip ville ikke under nogen omstændigheder finde sig i, at paven tiltog sig magten i verdslige anliggender i

hans kongerige. Dette standpunkt opgav han aldrig, og det blev heller ikke opgivet af følgende franske konger. Når det drejede sig om spiritualia, var han derimod, sagde han, *kirkens lydige søn* og villig til at adlyde den hellige stol.

Det motiv, som Philip angav for aktionen mod tempelridderne, var *hans interesse for kirken, for troens renhed*. Under de forhandlinger, som blev ført med Clemens V i denne langstrakte sag, blev det gang på gang fremhævet, at kongen var en god og rettroende katolik, som handlede i kirkens interesse. Efter de oplysninger, som man har om Philip, er der ikke grund til at tvivle om, at han var en religiøs natur og en rettroende katolik. Han var absolut ikke skinhellig. I sædelig henseende var han vist uden plet og lyde. Man har for hans vedkommende ikke noget sidestykke til de giftige historier om elskerinder m v, som var i omløb såvel om Bonifacius VIII som om Clemens V. Philip blev enkemand i en alder af 37 år. Han giftede sig ikke igen, hvilket man ellers gerne gjorde i de fyrstelige kredse på den tid. Det må også have i erindring, at det fra Abelards, Hugo fra St Victors og Petrus Lombardus's tid var Paris og ikke Rom eller Bologna eller Avignon, som var teologiens højborg i Vesteuropa.

Ministeren Plaisians var inde på motivet til tempelridderaktionen i to taler, som han holdt under nogle forhandlinger, som blev ført i Poitiers i maj og juni 1308, taler, der blev holdt i et udvidet konsistorium på Philips og regeringens vegne, og hvis hovedtræk selvsagt var godkendt af kongen og regeringen. Plaisians sagde, at den franske konge havde handlet „ut fidei catholicæ zelator, defensor ecclesiæ et purgator hereticæ pravitas“ og som „minister Dei, pugil fidei catholicæ, legis divinæ zelator“. I den første tale sagde han til slut følgende: „Og, sandelig, Hellige Fader, I må ikke tage mig det ilde op, men *kirken har mere at takke den franske konge for, end den har at takke jer for*. For mange af kongens forfædre osv“. „Et certe, pater sancte, non displaceat vobis, plus deconstat ecclesia Dei regi Franciæ quam vobis . . .“ Jfr herved H Finke Papsttum und Untergang des Templerordens, 1907, bd I, s 96, bd II, s 136 og s 146.

Forklaringen på Philip den smukkes aktion mod tempelridderne er vist den enkle, som han selv har angivet, at han ønskede ordenen ophævet, fordi den var fuld af kættere og depraverede

forhenværende militære. Ordenen havde på dette tidspunkt forlængst tabt sin militære betydning. Når Clemens V ikke selv ville gøre et energisk forsøg på at få ordenen ophævet, så skulle han, Philip, nok selv forsvare troen og gøre det. Man har i Paris under Philip den smukkes senere regeringsår ved hoffet og på universitetet og blandt teologerne været overbevist om, at *det var i Paris og ikke i Avignon, at de virkelig rettroende fandtes*. Når Philip stemplede Bonifacius VIII som kætter, mente han det, og han havde vistnok også nogen føje til at være af denne mening.

Den samme følelse af at være „helligere“ end paven møder vi nogle år senere hos Philip VI. Han korsede sig, da han hørte, hvad Johannes XXII havde udviklet fra prædikestolen om visio beatifica, og han gav sig med solid teologisk rygdækning til at opponere imod paven i et trosanliggende. Philip VI havde ikke behov for at stemple Johannes XXII som en kætter, men han var i Johannes's sidste år overbevist om, at denne jurist fra Cahors, som man havde gjort til pave, ikke var rettroende. Johannes var i defensiven. Han var næsten 90 år, men dog så åndsfrisk til det sidste, at man ikke kan bortforklare hans standpunkt med henvisning til senilitet. Philip den smukke var nødsaget til at løbe en risiko i forhold til Bonifacius for at redde sin kongekrone. Det gjorde han. Han var en modig mand, også i krig.

Philip den smukke har været en katolik af den kølige, fanatiske, egocentriske type, noget i retning af Innocens III og Innocens IV. Hans tilnavn er vildledende. Man tror, at han var en kvindebedårer. Han burde hedde Philip den ortodokse eller Philip den hellige.

Den vigtigste kilde til oplysning om stridighederne mellem Philip og Bonifacius er Dupuys *Histoire du différend entre le pape Boniface VIII et Philippe le Bel* fra 1655, der indeholder afskrift af talrige aktstykker fra Trésor des Chartres. Derefter er emnet behandlet af talrige historikere.

§ 11. *Dialog mellem klerk og ridder.*

Striden mellem Philip den smukke og Bonifacius VIII minder, når man ser på den literatur, som striden affødte, snarere om striden mellem Henrik IV og Gregor VII end om striden mellem

Frederik II og Gregor IX og Innocens IV. Investiturstriden satte sig spor i mere end 100 flyveskrifter og afhandlinger. Der er dog den forskel mellem polemikken i slutningen af det 11 århundrede og polemikken i begyndelsen af det 14 århundrede, at de, der nu polemiserede imod hinanden, havde fået deres uddannelse ved de universiteter, der var opstået i løbet af det 12 og 13 århundrede i Paris, Bologna, Montpellier, Toulouse, Orleans osv. Der er færre skrifter, og skrifternes kvalitet er bedre. Det gælder navnlig skrifterne mod paveabsolutismen.

Det første flyveskrift fra kongepartiets side under striden mellem Philip og Bonifacius synes at være det s 113 omtalte skrift „Førend der overhovedet var klerke til“, der er udsendt allerede i slutningen af 1296. Bonifacianernes svar herpå er vistnok det flyveskrift „Non ponant laici os in coelum“, som er trykt s 471—84, jfr s 166 i Scholz's i 1903 udgivne bog *Die Publizistik zur Zeit Philipps des Schönen und Bonifaz' VIII*, der efter Scholz er forfattet af en doktor i kanonisk ret Henrik fra Cremona. Han var i Bonifacius's tjeneste og forfattede senere et andet skrift mod kongepartiet, og som belønning blev han udnævnt til biskop. Da det væsentlige i det nævnte flyveskrift er et forsvar for bullen *Clericis laicos* mod den fremsatte kritik om, at pavedekretaler og buller vedrørende „temporalia“ ikke havde gyldighed i kongeriger og andre verdslige områder, er flyveskriftet antagelig forfattet og udsendt i begyndelsen af 1297.

Omtrent på samme tid blev der fra kongepartiets side udsendt et flyveskrift på næsten samme størrelse *Dialog* mellem klerk og ridder, og dette lille skrift på 10—12 sider er vistnok det første skrift fra denne periode, hvor der tages klart og skarpt afstand fra hierokraternes lære om paveabsolutisme. Fra et retsteoretisk synspunkt er udviklingerne i dette skrift af større interesse end de spredte bidrag, som de bolognesiske legistglossatorer havde ydet på forfatningsrettens og retsteoriens område. Skriftet udmærker sig endvidere ved, at det behandler vanskelige emner på en sådan måde, at den dannede læser kan forstå problemerne.

Forfatteren, som skal søges blandt kongens nærmeste rådgivere i striden mod paven, har gjort en klerk til talsmand for hierokraternes synspunkter og en ridder til kritiker af disse synspunkter og derved til talsmand for kongen og hans rådgivere.

Han lader klerken begynde med en klage. „Jeg går og spekulerer over, kære ridder, hvorledes i løbet af få dage forholdene har forandret sig fuldstændigt. Retfærdigheden er begravet, der er vendt op og ned på lovene, og rettigheder bliver trådt under fode“.

„Det er store ord“, svarer ridderen. „Jeg er en uoplyst lægmand. Jeg har nok lært lidt i skolen, men ikke så meget, at jeg kan forstå dybsindigheder fra din side. Derfor, ærværdige klerk, må du tale jævnt og ligefremt, hvis du vil diskutere med mig“.

Klerken: „Jeg har, da jeg var yngre, set kirken holdt i stor ære af kongerne og af stormændene. Og nu oplever jeg det stik modsatte. Kirken er beklageligvis blevet et bytte for alle. Meget presses ud af os, og vi får intet i stedet. Hvis vi ikke går med til at aflevere vore ejendele, tager I dem fra os ved røveri. Vore rettigheder trædes under fode, vor frihed er knust“.

Ridderen: „Du får nu ikke så let mig til at tro, at kongen, hvis rådgivere jo (også) består af gejstlige, behandler jer på uret vis og lader hånt om jeres ret“.

Klerken: „Jo netop. Vi må i strid med al ret finde os i umådelig megen uret“.

Ridderen: „Jeg vil egentlig gerne vide, hvad I forstår ved ret“.

Klerken: „Ved ret forstår jeg fædrenes dekreter og de romerske pavers forordninger“.

Ridderen: „Det, som paverne bestemmer om „temporalia“, kan måske være „ret“ for jer. For os er det ikke „ret“. Ingen kan nemlig træffe bestemmelse om de ting, som han ikke har ret over (dominium). Frankernes konge kan ikke træffe bestemmelser vedrørende kejserriget, og kejseren kan ikke gyldigt træffe bestemmelser for frankernes kongerige. Svarende hertil kan de verdslige fyrster ikke bestemme noget om „spiritualia“. Det har de ikke kompetence til at bestemme noget om. Og I kan heller ikke bestemme noget om deres „temporalia“, idet I ikke har nogen kompetence til at bestemme noget herom. Det, som I bestemmer om „temporalia“, er nul og nichts. Det har Gud ikke givet jer magt til at bestemme noget om.

Jeg fik mig derfor en god latter, da jeg for nylig hørte, at Bonifacius VIII har forordnet, at han er og må være alle fyrsters og alle kongerigers overordnede og således nemt og ligetil kan erhverve ret for sig over det, som han vil have. Nu mangler der

blot, at han forordner, at alt skal være hans og således jeres, og at han bestemmer, at der ikke er noget tilbage, som ikke er hans (og jeres). At have „ret“ bliver ensbetydende med en viljesakt. Hvis paven vil have fat i min borg eller gård, min mark, mine penge eller anden skat, har han dog kun „ret“, hvis han skriver: Jeg vil, at dette skal være „ret“. Du kloge klerk. Du kan nok forstå, at en sådan diskussion fører ud i det helt latterlige“.

Så langt har flyveskriftets forfatter kunnet undgå at inddrage steder fra Biblen i diskussionen. Han er som kong Philip og hans legister „anti-hierokrat“, men samtidig „dualist“. Det vil sige, at han vel er modstander af paveabsolutisme i de verdslige anliggender, men på den anden side mener, at det øverste princip for „kristenhedens“ forfatning er „dualistisk“. Der er to fra hinanden adskilte zoner „spiritualia“ og „temporalia“. „Spiritualia“ betragtes som pavens område, „temporalia“ er kongernes og fyrsternes område.

„Dualisterne“ var ikke nået så vidt, at de mente, at hele dette spørgsmål om forfatningen for de riger og lande og fristæder, som allerede da havde eller dog var ved at tage form som selvstændige enheder, skulle og kunne afgøres uden nogen hensyntagen til, hvad der stod i Biblen. De gik ikke imod den nedarvede opfattelse, hvorefter Biblen var „kristenhedens“, „grundlov“. Den var så gammel, og den havde derfor et sådant herredømme over menneskers sind, at det i begyndelsen af det 14 århundrede var håbløst at bekæmpe den. Marsilio fra Padua gjorde ca 25 år senere et forsøg på at frigøre tænkningen fra de dualistiske baner, som den kom ind i under Philip den smukke. Ludvig af Bayern lagde Marsilios doktriner til grund for sine politiske handlinger i 1328. Men resultatet blev den forfærdeligste fiasko for såvel Marsilio som Ludvig.

Dualisterne var ikke i stand til at afvise debat om steder i Biblen ud fra den opfattelse, som vi idag er nået til, at forfatningsproblemer og Biblen ikke har noget med hinanden at gøre, og de gjorde det heller ikke. Fra midten af det 11 århundrede havde det svirret med citater fra Biblen, så snart der var debat om pavemagt, kejsermagt og kongemagt. Hvad dualisterne afviste, var den tendentiøse fortolkning, som hierokraterne fra første

færd havde gjort brug af, når de skulle „bevise“ læren om pave-absolutisme ud fra Biblen.

Forfatteren af Dialog mellem klerk og ridder kunne ikke komme udenom at levere også et indlæg om steder i Biblen, hvis han ville gøre sig håb om, at hans skrift nåede ud til en videre kreds og ikke blev anset for det rene kætteri. Men han havde naturligvis den fordel, at det var ham, der bestemte, hvilke steder i Biblen der skulle diskuteres i hans skrift. Han fortsætter derfor med en klage fra klerken over, at kirkens modstandere bare uden videre benægter, at paven kan træffe bestemmelse om „temporalia“. De vil ikke ind på en „saglig“ diskussion. Når, fortsætter klerken, kirkens mænd vil føre bevis ud fra skriften, bliver deres argumenter ignoreret. „Men vil I være kristne og sande katoliker, kan I ikke nægte, at Kristus er herre over alle ting. For der står i Salmernes bog 2,8: Bed mig, og jeg giver dig hedningefolk til arv og den vide jord til eje“. Det er ikke ord, som vi har fundet på. Det er Guds ord. Herren har sendt os dem. *Helligånden har dikteret dem*. Og hvem tvivler om, at Herren kan bestemme, han, som ubestridt er herre over alt“.

Ridderen: „Jeg modsætter mig på ingen måde Guds magt og overherredømme. Jeg er kristen, og jeg vil forblive kristen. Hvis I derfor med skriftens ord kan bevise, at paverne er herrer på hele det verdslige område, ja så må alle konger og fyrster jo herefter være underkastet paverne såvel i de gejstlige som i de verdslige anliggender“.

Klerken: „Det er let at føre beviset herfor. Efter vor tro er apostlen Peter for sit eget og for alle sine successors vedkommende indsat som befuldmægtiget stedfortræder for Jesus Kristus. En befuldmægtiget stedfortræder kan gøre det samme som hans herre, såfremt der ikke er gjort nogen undtagelse eller foretaget begrænsning i hans fuldmagt. Hvis I ikke vil gå så vidt som til at benægte, at Kristus kan træffe bestemmelse om de verdslige anliggender, han som er Herre over både himmel og jord, så kan I ikke uden at rødmme frakende Kristi befuldmægtigede stedfortræder den samme magt“.

Ridderen: „Jeg har hørt af fromme og meget kloge mænd, at der må sondres mellem to perioder i Kristi tilværelse, ydmyghedens

og storhedens. Ydmyghedens periode varede, indtil hans lidelser hørte op, storhedens periode begyndte efter hans opstandelse. Han har jo selv sagt: „Mig er givet al magt i himmelen og på jorden“, jfr slutningen af Mattæusevangeliet. Peter er kun gjort til Kristi stedfortræder forsåvidt angår ydmyghed, ikke forsåvidt angår ære og herlighed. Han er ikke gjort til Kristi stedfortræder for at optræde på samme måde, som Kristus nu gør i sin ophøjethed, men for at optræde, som Kristus gjorde her på jorden i ydmyghed. Det er det, som fattes os. Kristus har givet sin stedfortræder den magt, som han udøvede som dødeligt menneske, ikke den, som han modtog efter ophøjelsen“.

Som bevis herfor citerer ridderen Johannes 18,36: „Mit rige er ikke af denne verden“ og stedet Lukas 12, 13—14, hvor en mand i folkeskaren sagde til Jesus: „Mester! Sig til min broder, at han skal skifte arven med mig“. Men han svarede ham: „Menneske! Hvem har sat mig til at dømme eller skifte mellem jer“. Derefter følger en lang række skriftsteder, som skal bevise det samme, bl a steder fra Pauli breve og et citat fra Hebræerbrevet. Til slut gentager ridderen, at Peter kun havde med de åndelige anliggender at gøre. „Han blev hverken slået til ridder eller kronet som konge. Han blev indsat som præst og biskop“.

Forfatteren lader herefter klerken spørge ridderen, om han benægter, at det er kirken, der afgør, om en handling er syndig eller ej. Det svarer ridderen nej til. Klerken ræsonnerer herefter således: „Når der handles uretmæssigt, syndes der. Den, der afgør, om der er syndet, afgør også, om der er handlet retmæssigt eller uretmæssigt. Når det drejer sig om ret og uret i de verdslige anliggender, følger heraf, at den, der afgør, om der er begået en synd, afgør også, om der er handlet retmæssigt eller uretmæssigt“.

Det er jo rigtigt nok, svarer ridderen, at når landevejsrøvere og andre forbrydere bliver hængt, bliver de det, såvel fordi det drejer sig om ret og uret, som fordi det drejer sig om synd. Hvis man imidlertid herfra slutter, at det så også er pavens sag at dømme i sager om liv og død, laver man en fejlslutning. Det er den, hvis sag det er at give love, at fortolke love, at håndhæve love og at formidle love, når dette må anses for hensigtsmæssigt, som skal dømme efter lovene og træffe afgørelse efter lovene om

ret og uret. Kirkens mænd kan naturligvis i disse som i andre tilfælde fordømme, at der er syndet. Men giver de sig også til at udøve den verdslige jurisdiktion i domssagerne, ja så kan fyrsterne lige så godt afskaffe domstole og lade lovene tie.

I det følgende berøres bl a spørgsmålet om kirkegodsets stilling. Her er det ridderens opfattelse, at det er „ecclesia“, som er ejer af kirkegodset, og ecclesia identificeres med det „populus Christianus“, som spillede en så stor rolle i middelalderens debat. Det understreges som i flyveskriftet „Førend der overhovedet var klerke til“, at ecclesia rummer både lægmænd og gejstlige. Det var en betragtning, som også Frederik II havde været inde på i et manifest fra 1239. Det påhviler imidlertid de verdslige myndigheder at føre tilsyn med, at kirkegodset anvendes efter sin bestemmelse og ganske særligt, at det kirkegods, som skal anvendes til fordel for fattige og syge, bliver anvendt som bestemt af givere og testatorer og ikke i stedet bliver anvendt til fordel for de gejstlige. Det er kongens opgave at beskytte og forsvare kirkens gods. For denne beskyttelse kan han kræve skat af kirken. Vil kirken ikke gå med til at betale sådanne skatter, kan det ende med, at kongen må fratage kirkens dens privilegier.

Til slut lader forfatteren ridderen komme ind på det spørgsmål om regnum Franciæ's forhold til imperium Romanum, som under den sidste fase af striden mellem Bonifacius og Philip skulle komme til at spille en så afgørende rolle. Hvis klerken vil se efter i Karl den stores registrum, så vil han se, „at det frankiske kongerige ved kejserrigets oprettelse var den mest betydningsfulde del af dette rige, at det senere blev skilt ud ved en lighedeling, at det er lige så værdigt, og at det har været overordentlig anset gennem henved fem hundrede år. Den stilling og den anseelse, som kejserriget kan gøre krav på i den ene del, den kan regnum Franciæ gøre krav på i den anden del. For da frankeriget ved brødrenes deling af det skiltes ud fra resten af kejserriget, så fik den del, som skiltes ud, og som så at sige opstod af riget, selv status som en slags kejserrige. Den højhedsret og den offentlige magt, der var udøvet i kejserriget, overgik fuldstændigt og i samme omfang til fyrsten eller frankernes konge. Ligesom alt, som befinder sig indenfor kejserrigets grænser, efter den herskende opfattelse er undergivet kejsserens magt, således er alt,

som befinder sig indenfor frankerrigets grænser, undergivet den frankiske konges magt. Ligesom kejseren kan give love, give tillæg til love og foretage ændringer i love, således kan den frankiske konge helt ophæve de i det tidligere kejserrige gældende love eller foretage de ændringer heri, som han finder for godt eller, såfremt love er gået af brug eller faldet bort, udfærdige de nye bestemmelser, som han finder for godt. Og hvis det forresten, som det ofte er sket, blev anset for nødvendigt at give bestemmelser om noget nyt, så ville, hvis ikke kongen, som er den øverste, kunne gøre det, overhovedet ingen kunne gøre det. For der er over ham ikke nogen højere myndighed“.

Resten er igen i det væsentlige „beviser“ ud fra Biblen.

Der er bevaret et ret stort antal håndskrifter af denne dialog, og den er tidligt blevet oversat til fransk, tysk og engelsk. Den er også tidligt blevet trykt. Jeg har oversat teksten på grundlag af Goldast *Monarchia*, bd I, 1611, s 13—18, men da det her til grund lagte håndskrift har været mangelfuldt, har jeg korrigeret visse steder ved hjælp af teksten i det — sammenflikkede — skrift *Somnium viridarii*, der er trykt Goldast I s 58 ff. Forfatteren af dette mod slutningen af det 14 århundrede under skismaet udsendte propagandaskrift, Philip de Mézières, har uden væsentlige ændringer optaget store dele af dialogen i sit også i dialogform affattede skrift. Da også *Somnium viridarii* blev meget læst, nåede de politiske og statsretlige tanker i Dialog mellem klerk og ridder ud i vide kredse, først og fremmest i Frankrig, men også i Tyskland og England.

Den engelske franciskanermunk William Ockham, der i årene 1332—48 i franciskanerklostret i München skrev en række skrifter mod Johannes XXII og Benedikt XII og mod det verdslige pavedømme, er tidligt blevet udpeget som forfatter af skriftet Dialog mellem klerk og ridder, og Goldast har anført Ockham som forfatter i sin udgave. Skriftet kan imidlertid af flere grunde ikke være skrevet af Ockham. Ockhams stil er en helt anden, selvom også han yndede dialogformen. Han var desuden, da skriftet blev udsendt i slutningen af det 13 århundrede, antagelig i 1297, så ung, måske endog endnu ikke født, at han ikke kan være forfatteren, og vi ved fra et brev fra Ockham, at det først var fra 1328, at han efter tilskyndelse fra sin ordensgeneral begyndte at

beskæftige sig med spørgsmålet, om Johannes XXII var en kætter på grund af den stilling, som han indtog i striden om den evangeliske fattigdom. Ockhams profanpolitiske forfatterskab begynder først i 1338.

Skriftet er skrevet af en moden mand med lang tids træning i at formulere og nedskrive sine synspunkter og i at tænke politisk. Og skønt forfatteren ikke citerer kildesteder fra den Justinianske romerret eller den kanoniske ret, så må han være en universitetsuddannet fransk jurist. Det viser navnlig hans betragtninger om forholdet mellem kejserriget og regnum Franciæ. Det er en yderst velbegavet legist med flair for politik og sans for stil, som har skrevet dette. Når han ikke citerer juridiske kildesteder og i det hele undgår en „lærd“ juridisk argumentation og polemik, beror det på, at han har villet skrive et skrift, som den dannede lægmand, adelsmanden og borgeren, kunne læse og forstå. Det er muligt, at juristen har fået hjælp hos en teolog med hensyn til de mange steder i Biblen og deres fortolkning, men meget af dette har han selv kunnet klare.

Skriftet er et så behændigt indlæg i striden med paven, og skriftet og regeringspolitikken passer i den grad sammen, at der ikke kan være grundet tvivl om, at Peter Flote enten selv har lavet det eller dog i hvert fald formuleret de afgørende passager i det.

§ 12. *Johannes Parisiensis's skrift mod paveabsolutismen.*

Bonifacius lod ikke kongepartiets flyveskrifter stå uden svar. I 1301—02 publiceredes der på hans foranledning tre skrifter, som resumerede, forsvarede og uddybede hierokraternes lære. Det første var en lille afhandling af Henrik fra Cremona *De potestate papæ*. Bonifacius belønnede ham ved i 1302 at udnævne ham til biskop i Reggio. Det næste, *De ecclesiastica potestate*, er skrevet af en italiensk augustinermunk Ægidius Colonna også kaldet Ægidius Romanus, som i 1295 var blevet ærkebiskop i Bourges. Ægidius skrev en del politiske og teologiske skrifter. Han skrev vistnok først skriftet *De regimine principum*, som er en popularisering af Aristoteles's skrift *Politica*. Dette skrift var kort forinden blevet oversat fra græsk til latin af en elev af

Thomas Aquinas. Ægidius Romanus's *De regimine principum* var i senmiddelalderen et meget læst skrift, og det blev studeret selv efter Reformationen. Skriftet blev trykt allerede i 1473 og er derefter flere gange blevet genoptrykt. I 1301—02 stod Ægidius Romanus på pavens side, og han opholdt sig da i Rom. Da Bonifacius i 1303 var død, lykkedes det ham ved en politisk saltamtale at vende tilbage til Frankrig. Det tredje skrift *De regimine christiano* er skrevet af augustinermunken Jacob Capocci fra Viterbo. Han havde været lærer i teologi. Bonifacius takkede ham for skriftet ved at gøre ham til ærkebiskop, først i Benevent, men kort derefter i Neapel.

Da hierokraterne på dette tidspunkt havde argumenteret for paveabsolutisme gennem mere end to århundreder, omend på noget forskellig måde, kunne det ikke volde vanskeligheder at tilvejebringe nye skrifter, der forsvarede Bonifacius's synspunkter. Forfatterne kunne hente og hentede faktisk i stor udstrækning deres argumenter fra dekretaler og breve af paver som Gregor VII, Innocens III, Gregor IX og Innocens IV — Æger cui lenia — og fra skrifter, samlinger eller glosser af Humbert fra Silva Candida, Hugo fra St Victor, Anselm fra Lucca, Deusdedit, Bernhard fra Clairvaux, John fra Salisbury, Alanus, Tancred, Sinibaldus Flicus, Hostiensis osv. Endelig havde i slutningen af det 13 århundrede Tolomeo (Bartholomæus) fra Lucca, en elev af Thomas Aquinas, skrevet skriftet *Determinatio compendiosa de jurisdictione imperii*, som vel overvejende handlede om forholdet *sacerdotium-imperium*, men dog også kunne bruges i relationen *sacerdotium-regnum*. Dette skrift er et af de mest konsekvente hierokratskrifter, der nogensinde er skrevet. Paven har efter Tolomeo „*potestas directa in temporalibus*“.. Han er „*judex omnium*“, og enhver ret jurisdiktion beror på ham, og han har ingen „*superior in terris*“, hvad kejseren derimod har. For han står under paven. Argumentationen hentes navnlig fra steder i Biblen, og Tolomeo kommer i den forbindelse ind på profetien i Daniels bog om billedstøtten.

Henrik fra Cremonas, Ægidius Romanus's og Jacob fra Viterbos bestillingsarbejder er blevet trykt i nyere tid og kommenteret, og det er også Tolomeo fra Luccas skrift. De har historisk interesse. Fremstillingsform og stofordning er naturligvis meget

forskellig hos disse forfattere. Men med hensyn til det væsentlige, læren om paveabsolutisme, er der ikke stor forskel. Bonifacius opfordrede naturligvis netop disse tre personer til at skrive skrifter, fordi han vidste, hvad de ville skrive om hovedproblemet. Det er stort set suppe på den samme gamle pølsepind.

Svaret fra kongepartiets side var nye stridsskrifter bl a *Quæstio in utramque partem*, *Rex pacificus* og *Johannes Parisiensis's* skrift om kongemagt og pavemagt *De potestate regia et papali*.

Quæstio in utramque partem er trykt af Goldast, bd II, s 95—107, og Goldast har endvidere i bd I s 39—57 trykt en oversættelse til fransk af dette skrift, idet han dog ikke var opmærksom på, at der blot var tale om en oversættelse. Oversættelsen er foretaget mod slutningen af det 14 århundrede af Raoul de Presles. Da skriftet er på ca 25 sider, ville man være i tvivl om, hvorvidt det blev brugt som flyveskrift, om det ikke kunne ses af indledningen. „Bonifacius, biskop, Guds tjeneres tjener, til Philip, frankernes konge. Frygt Gud og hold hans bud. Vid, at du er os underordnet i gejstlige og i verdslige anliggender osv.“ Det er den forfalskede bulle *Deum time*, som kongepartiet benyttede i agitationen mod Bonifacius, og derefter er trykt det svar fra Philip, som aldrig var afsendt. Bortset herfra synes skriftet at være et responsum, som er afgivet til kongen, eller vel snarere to responsa, som er stillet sammen. *Rex pacificus*, også kaldt *Quæstio de potestate papæ*, synes ligeledes at være et responsum til kongen. Det er ikke optaget i Goldasts samling, men det blev trykt allerede i 1506 og gik over i andre samlinger end Goldasts. Begge skrifter fremtræder uden angivelse om, hvem der har forfattet dem, og hvem der har publiceret dem.

Det vides derimod, at skriftet *De potestate regia et papali*, som er trykt Goldast II s 108—47, er skrevet af Johannes Quidort kaldet *Johannes Parisiensis*. Skriftet er publiceret i slutningen af 1302 eller i begyndelsen af 1303, altså på et tidspunkt, hvor striden mellem Philip og Bonifacius havde nået klimaks. Johannes havde først studeret artes og var blevet magister artium. Derefter underviste han i nogen tid ved universitetet i Paris i artes, måske navnlig i filosofi, for han udsendte et skrift, hvori han forsvarede Thomas Aquinas mod kritik fra en Vilhelm de la Mare. Dette skrift af Johannes er vistnok publiceret omkring

år 1280. På et tidligt tidspunkt blev Johannes dominikanermunk, og han kastede sig derefter over teologien. I 1303 blev han licentiat i teologi, og han må allerede som baccalaureus have undervist i teologi, for han har som mange andre skrevet en kommentar til Petrus Lombardus. Johannes har desuden skrevet et skrift om Kristi genkomst, et skrift om Antikrist og et skrift om nadveren. Dette sidste skrift skaffede ham en sag på halsen ved kirkelig domstol, og afgørelsen gik ham imod. Han appellerede, men døde i 1306 før den endelige afgørelse. Jfr Martin Grabmann *Studien zu Johannes Quidort von Paris*, 1922. Det er således forholdsvis lidt, der vides om Johannes Parisiensis udover, hvad man kan slutte fra hans skrifter. Man ved navnlig ikke, om det er ham selv, der har fået idéen med at skrive dette første kampskrift fra en universitetslærers side mod den hierokratiske doktrin, eller om han er blevet opfordret til at skrive skriftet af en af Philips ministre eller måske endog af Philip selv. Sandsynligheden taler for, at Johannes har haft kontakt med kongens ministre.

Det tema, som der skulle responderes over i de responsa, som indgår i *Quæstio in utramque partem*, refereres således: Er de to magter, den gejstlige magt og den verdslige magt, to fra hinanden forskellige magter, eller har paven den fulde suverænitet og magtfuldkommenhed i de verdslige såvel som i de gejstlige anliggender? Herpå gives der med det samme et svar. Der er tale om to adskilte magter. Paven har ikke „dominium“ i de verdslige anliggender. Dette bevises først ved en opregning af argumenter fra filosofien, og det vil sige fra Aristoteles, fra teologien, fra den kanoniske ret og fra den civile ret. Derefter følger en fortsættelse ordnet som 5 artikler, og denne fortsættelse er vistnok skrevet af enkeltmand. Begyndelsen bærer derimod præg af at være et resultat af fleres arbejde, måske en diskussion på universitetet, måske et i hast sammenflikket responsum med flere bidragydere. Skriftet er løsere og mindre gennearbejdet end *Dialog mellem klerk og ridder*. Forfatteren eller forfatterne har ikke spidset pen med samme oplagthed og eftertanke som forfatteren af *Dialog mellem klerk og ridder*.

Det væsentlige i *Quæstio in utramque partem* og forsåvidt også i *Rex pacificus* og Johannes's skrift har været *opregningen*

af argumenterne mod pavedoktrinen. Modstanderne af pavedoktrinen fik et lager, hvorfra de kunne hente svar på hierokraternes argumentation, og dette var vigtigt, for hierokraterne havde en masse kurante argumenter for deres lære, som de kunne køre frem med i en akademisk diskussion, og så måtte en modstander ikke mangle svar. Der findes i Henrik fra Cremonas, Ægidius Colonnas og Jacob fra Viterbos tre skrifter en mængde citater fra Biblen. Herudover findes der i *Quæstio in utramque partem* en summarisk oversigt over, hvilke sager der da hørte under den gejstlige jurisdiktion, og en meget udførlig argumentation for, at den franske konge var konge af Guds nåde og ikke havde sin kongemagt fra paven. Endvidere inddrages Konstantins gavebrev i diskussionen.

Også i *Rex pacificus* er der en opregning af argumenter mod doktrinen om paveabsolutisme. En del af argumenterne fra *Quæstio in utramque partem* genfindes, men der er nye argumenter. Betydningen af Konstantins gavebrev drøftes også i dette responsum.

Johannes's afhandling, som er på ca 80 sider, har først en indledning, hvor han tager afstand fra Valdesiernes „kætterske“ lære om, at det ikke var paven og kirkeprælaterne tilladt at have verdslig magt eller at være rige på jordisk gods. Men samtidig opregner han en mængde af de skriftsteder i det nye testamente, som Valdesierne, Valdoses tilhængere, påberåbte sig for deres lære. „Samler eder ikke skatte på jorden“, „I kan ikke tjene både Gud og mammon“ osv. Det er fikst fundet på. Herodes begik en anden fejl end Valdesierne, udvikler Johannes derefter. Da han hørte, at Kristus var født til konge, troede han, at det var til konge her på jorden. Jfr herved Mattæus 2,1 ff. Nogle nyere forfattere — *quidam moderni* — synes at udlede deres opfattelse af det samme sted som Herodes. De afviser Valdesiernes lære, men de havner i den anden grøft. De lærer, at paven i sin egenskab af Kristi *vicarius* på jorden har den øverste magt med hensyn til fyrsternes og baronernes verdslige ejendom, at paven har jurisdiktion i verdslige anliggender, og at paven har denne øverste magt med bedre ret end den verdslige fyrste. Paven har den nemlig primært, som fyrste indsat umiddelbart af Gud, medens fyrsten har den middelbart, nemlig fra paven. *Alene paven er den sande herre i*

de verdslige anliggender. De øvrige prælater og fyrster er ikke herrer, men „tutores, procuratores et dispensatores“. Denne anskuelse beror dog ikke blot på den fejltagelse, som Herodes gjorde sig skyldig i. De begår en række andre fejltagelser derudover. Sandheden ligger i midten. Det er ikke forbudt paverne at udøve magt i verdslige anliggender, som Valdesierne mente, eller at udøve jurisdiktion. Når paverne udøver magt i verdslige anliggender og udøver jurisdiktion i verdslige anliggender, beror det imidlertid ikke på deres stilling som vicarii Christi og som apostlenes efterfølgere, men alene på en overdragelse eller tilladelse fra de verdslige fyrster.

Det fra et politisk synspunkt væsentlige ved Johannes's afhandling har været den imødegåelse i enkeltheder af hierokraternes argumentation, som findes i afhandlingens midterafsnit. Johannes gendriver i realiteten her den argumentation for paveabsolutisme, som lige havde fundet udtryk i Henrik fra Cremonas, Ægidius Colonnas og Jacob fra Viterbos skrifter og i Bonifacius's bulle *Unam sanctam ecclesiam*. Johannes nævner flere steder „ille“ fra Cremona. Men han nævner ikke Ægidius og Jacob. Han henviser heller ikke til *Unam sanctam ecclesiam*, men han tangerer de fleste af de 7—8 steder i Biblen, som er støtten for bullens lære om paveabsolutisme også i verdslige anliggender. Grunden til, at Johannes ikke direkte nævner Bonifacius VIII's bulle, har vel været, at han har anset det for tilrådeligt, at han ikke rettede sit skyts altfor direkte imod paven. Johannes har været en forsigtigere natur end Marsilio fra Padua.

Blandt de mange steder i det gamle testamente, som hierokraterne påberåbte sig for deres lære, skal nævnes to, 1 Mosebog 1, 14—19, og Jeremias 1,10.

Efter 1 Mosebog 1,14—19, skabte Gud på den fjerde dag solen, månen og stjernerne. „Og således skete det: Gud gjorde de to store lys, det største til at herske om dagen, det mindste til at herske om natten“. Gregor VII og på en måde også en tidligere pave havde i breve brugt dette sted allegorisk. Solen var paven, månen kongen (kejseren). Innocens III brugte også dette billede, jfr Gregor IX's dekretalesamling 1,33, 6, § 4. Og derefter gik argumentet over i kanonisternes skrifter som argument for paveabsolutisme og blev banket ind i dem, der studerede kanonisk ret

ved universiteterne. Månen låner sit lys fra solen. Kongen afleder sin magt fra paven. Det var bl a Hostiensis, som udpenslede dette sol-måneargument.

Johannes behandler argumentet som argument nr 4 i den § 12, hvori han på stribe opregner 42 argumenter, som hierokraterne har fremført for paveabsolutisme. Johannes gengiver stedet i 1 Mosebog fra den ærværdige skabelsesberetning, hvis rigtighed man på denne tid ikke drog i tvivl, og refererer derefter hierokraternes slutning: „Altså, hvad kejseren eller kongen forestår og udretter i de verdslige anliggender, det foretager han i kraft af den magt, som han modtager fra paven“.

Johannes's modargumenter mod hierokraternes 42 argumenter finder man i §§ 15—21, og hans opstilling er forsåvidt enkel nok, som man i § 15 finder en gendrivelse af de første 6 argumenter i § 12, i § 16 en gendrivelse af de næste 6 argumenter i § 12, i § 17 en gendrivelse af de næste 6 osv, ialt 6 gange 7 paragraffer = 42 argumenter og modargumenter. Når man først har opdaget dette, er det ikke svært at finde frem til sammenhængen i skriftet. Der er på en måde system i hans opstilling. Men det er et udvendigt system, og det er nok lavet, efterhånden som han arbejdede sig igennem de mange hierokratskrifter. Hvis der skulle være et godt system i hans fremstilling, skulle han have taget for sig argumenterne fra det gamle testamente, argumenterne fra det nye testamente, de historiske argumenter, de filosofiske argumenter, argumenterne fra kanonisternes skrifter og fra den kanoniske ret, argumenter fra de teologiske skrifter osv. Så megen sans for systematik havde Johannes Parisiensis imidlertid ikke. Argumenterne kommer hulter til bulter, modargumenterne i den samme rækkefølge som argumenterne, men altså også i den samme hulter til bulter.

Johannes's modargument til sol-måne argumentet går ud på, at det, som hierokraterne her udvikler, er en mystisk-allegorisk fortolkning, som de har fra Dionysius o: Pseudo-Dionysius. En allegorisk fortolkning er imidlertid ikke noget bevis, medmindre den har støtte andetsteds i skriften. Det har den ikke. Tilfældigvis skriver enkelte kirkefædre det modsatte. Således skriver Isidor, at ved solen forstås kongemagten, ved månen pavedømmet. Følger man Isidor, taler argumentet for Johannes's standpunkt. Men

iøvrigt, selvom månen ikke lyser om natten undtagen ved hjælp af lys, som den får fra solen, så fik månen dog, da den blev skabt, sin kraft direkte fra Gud, den „kraft, hvormed det kan blive koldt og fugtigt“. Solens kraft går ud på det modsatte, er „kraft til at gøre det varmt og tørt“. Derefter konkluderer Johannes, at vel har fyrsten sin oplysning om troen fra paven og fra kirken. Men fyrsten har sin særlige og tydelige egenmagt. Og den har han ikke fra paven, men umiddelbart fra Gud.

Det andet sted i det gamle testamente, Jeremias 1,10, er påberåbt i *Unam sanctam ecclesiam*. Johannes har dette hierokratiske argument som nr 1, jfr § 12, hvor han foruden at henvise til Jeremias henviser til Gregor IX's dekretalesamling 1, 33, 6 § 3. Der citeres hos Jeremias et ord af Herren til Jeremias. Jeremias var imidlertid ikke af kongeslægt. Han var af præsteslægt. Der står i begyndelsen af Jeremias's bog, at Jeremias var søn af en af præsterne i Anatot i Benjamins land. Jeremias skriver, at Herren udstrakte sin hånd til ham og rørte ved hans mund og sagde til ham, at han lagde sine ord i hans mund. „Se jeg giver dig i dag myndighed over folk og riger til at oprykke og nedbryde, til at ødelægge og nedrive, til at opbygge og plante“. Herfra sluttede hierokraterne, at paven, som er den øverste i den katolske kirke, havde magt til at afsætte og indsætte jordens konger.

Da paverne jo ikke så let kunne få accepteret, at de var succederet i Jeremias's stilling som gammeltestamentlig profet, må stedet tolkes allegorisk. Det fortolkedes derhen, at stedet havde hensyn til Kristus, at det så at sige foruddiskonterede Kristus. Så kunne det ved hjælp af læren om Peters nøgle-, binde- og løse-magt og læren om apostolsk succession vrides således, at det blev et argument for paveabsolutisme. Det var et af Bonifacius's yndlingssteder, hvad man bl a kan se af *Unam sanctam ecclesiam*. „Myndighed over konger og riger“ var lige det, som dr juren og advokaten på pavetronen kunne bruge. Stedets argumentationsbetydning er i hvert fald opdaget allerede i 1146, idet det er berørt i et skrift af den tyske teolog Gerhoh fra Reichersberg. Derefter blev det brugt af Bernhard fra Clairvaux og af Innocens III, jfr herved det sted 1,33,6 § 3, i Gregor IX's dekretalesamling, som Johannes Parisiensis henviser til, og af Tolomeo fra Lucca.

Johannes oplyser i § 15 under modargument 1, at der er dem, der mener, at der i Jeremias 1,10 tales om Herrens udvalgte 5: at Jeremias står for Kristus, idet de paralleliserer stedet med visse steder, hvor der var sagt ting om Salomon, som gik i opfyldelse med Kristus. Stedet kan imidlertid forstås på flere måder. Det skal forstås således, at han (Jeremias/Kristus) er sat over folk og riger med magt over dem til at forkynde og prædike sandheden. Til støtte herfor henviser Johannes til glosserne til stedet. Der står som glosse til „for at oprykke“: „det onde“; som glosse til „og nedbryde og ødelægge og nedrive“: „nemlig djævelens riger“; som glosse til „at opbygge“: „nemlig kirken, som du ikke må skade“; som glosse til „og plante“: „nemlig det gode, således som det forklares af de fromme; ikke for at uddrive og ødelægge jordens konger og sætte andre i deres sted, men for at ødelægge synder og plante tro i stedet“.

Af bullen *Unam sanctam ecclesiam* kan man se, at Bonifacius blandt de mange kildesteder i det nye testamente, som hierokraterne i tidens løb havde fundet frem til støtte for læren om paveabsolutisme i verdslige anliggender, anså Efeserbrevet 5,23—24, Lukas 22,38 og Mattæus 26,52, Romerbrevet 13,1, 1 Korinterbrev 2,15 og Mattæus 16,18—19 som særlig egnede som grundlag for læren, når han skulle forsøge på at få den accepteret som vesteuropæisk forfatningsret. Stederne var påberåbt af talløse kano-nister og paver. Johannes omtaler dem også. Vi kan se lidt på hans bemærkninger om „binde- og løsemagten“ og „sværdstederne“.

Hierokraternes argument fra „binde- og løsestedet“ citerer Johannes som argument nr 2, jfr hans § 12, nr 2, men det skal dog bemærkes, at han allerede tidligere i skriftet har været inde på udviklingerne hos Mattæus 16,18—19. Stedet har altid været hovedstedet, når der skulle gives en begrundelse ud fra Biblen af den intetsteds i Biblen omtalte pavemagt. Det er ikke tilfældigt, at der oppe i Peterskirkens kuppel med guldbogstaver står „Tu es Petrus osv“. Det er den allegoriske fortolkning af dette „nøg-lested“, legenden om, at Peter var biskop i Rom, og læren om succession, som har været hovedgrundlaget for forestillingerne om pavens særlige stilling. Når paver som Gregor VII, Innocens III

og Innocens IV ikke kunne nøjes med at kalde sig vicarius Petri eller vicarius Christi, men tillagde sig titlen vicarius Dei, kan man sige, at de fik alt det ud af „nøglestedet“, som tænkes kunne.

Hos Mattæus 16,13—20 fortælles det, at Jesus, da han var kommet til egnen ved Kæsarea Filippi, spurgte sine disciple: „Hvem siger folk, at menneskesønnen er?“ Disciplene svarede: „Nogle siger: Johannes Døber; andre Elias; andre: Jeremias eller en anden af profeterne“. „Men I, hvem siger I, at jeg er?“ spørger Jesus derefter disciplene. Og Simon Peter svarede og sagde: „Du er Kristus, den levende Guds søn“. Til denne bekendelse fra Peter svarer Jesus: „Salig er du, Simon, Jonas's søn! Thi det har kød og blod ikke åbenbaret dig, men min fader, som er i himlene. Så siger også jeg til dig, at du er Petrus, og på den klippe vil jeg bygge min kirke, og dødsrigets porte skal ikke få magt over den. Og jeg vil give dig himmeriges nøgler, og hvad du binder på jorden, det skal være bundet i himlene, og hvad du løser på jorden, det skal være løst i himlene“. Da forbød han sine disciple strengt at sige til nogen, at han var Kristus“.

Johannes citerer hierokraternes påberåbelse af nøgle-, binde- og løsestedet med en kort tilføjelse om, at „det sted er da tydeligt nok, siger de“. Hans modargument følger i § 15 under 3: „Hertil svarer jeg i overensstemmelse med Johannes Chrysostomos og Rabanus Maurus, at der her ikke sigtes til nogen anden magt end den åndelige, nemlig magten til at løse fra syndernes bånd. Det ville være den rene tåbelighed, om man opfattede stedet således, at der herved også blev givet magt til at løse debitorer fra deres bånd“ (ø: til at eftergive debitorer, hvad de skylder af penge). Johannes fortsætter med nogle yderligere udviklinger af Johannes Chrysostomos og slutter med at bemærke, at Ricardus fra St Victor har skrevet følgende: „Herren siger ikke: „Hvad du vil, skal være løst og bundet“, men: „Hvad du har bundet og løst, det binder og løser paven også ved en retfærdig dom, ikke ved en uretfærdig““.

De to sværd, som er omtalt Lukas 22,38, har siden Bernhard af Clairvaux været et hovedargument for læren om paveabsolutisme også i de verdslige anliggender, og man kan selv hos nutidige katolske historikere finde lange udviklinger om „sværdteorien“ hos de forskellige kanonister og teologer. Et andet sted

i evangelierne, hvor der tales om sværd, er Mattæus 26,52. Det er disse steder, som der henvises til gennem citaterne i *Unam sanctam ecclesiam*. Den subtile argumentation, som er brugt i bullen, er taget fra Bernhard af Clairvaux. Den minder en del om en argumentation, som en af de store kanonister kom ind på ud fra „nøglestedet“. Mattæus lader Jesus overgive Peter „himmeriges nøgler“. Der står „nøgler“, ikke „nøgle“, altså er der i hvert fald to. Men når der er to, må der være en nøgle både vedrørende de åndelige og de timelige anliggender. Ergo er paven den øverste også i de verdslige anliggender. Denne argumentation var der dog ikke mange, der accepterede. Man kan jo også indvende et og andet, fx at der kræves mange nøgler til at åbne himmeriges port, som er forsynet med flere låse, eller at Peter fik en reservenøgle for det tilfælde, at nøglen til den åndelige port skulle blive borte osv.

Med hensyn til de to sværd gør Johannes i § 12 under 30 opmærksom på, at hierokraterne har hentet argumentationen herom fra Bernhard af Clairvaux's skrift til pave Eugen, 4 bog. „Hvad frister dig til påny at gøre brug af sværdet? Det sværd, som du engang fik ordre til at lægge tilbage i skeden. Du, som, hvis du nægter, at det er dit, ikke synes at agte tilstrækkeligt på Herrens ord der, hvor han siger: „Stik dit sværd i skeden“. Det er altså dit. Måske føres det efter din anvisning, selvom det ikke trækkes ud af skeden af din hånd. Det var en anden sag, hvis det ikke vedkom dig. Men da apostlene sagde: „Se her er to sværd“, så svarede Herren ikke, at „det er for meget“, men at „det er nok“. Begge sværd er altså kirkens, både det åndelige og det verdslige. Det sidste skal bruges for kirken. Det første skal bruges af kirken. Det første ved pavens ord, det sidste ved ridderens hånd, dog efter pavens anvisning og kejserens befaling. Heraf ses det, at paven umiddelbart har begge jurisdiktioner. Hans magt er den primære, omend udførelsen ved det timelige sværd henhører under kejseren“.

Johannes's modargumentation findes i § 19 under 30. „Der er her kun tale om en art allegori, ved hjælp af hvilken der ikke kan bevises noget som helst. For efter (Pseudo) Dionysius er mystik-teologi ikke bevis. Augustin skriver også i brevet til Vincetius, at en allegori ikke er nok til at bevise noget, hvis der ikke

tillige et andet sted findes en klar støtte derfor“. Lidt senere skriver Johannes: „Hvis man nu går ud fra, at der ved disse to sværd, som apostlene havde, skal forstås de to magter, den åndelige og den verdslige, så siges det dog, skønt der står, at de er „der“, ikke, at de begge er Peters eller en anden apostels. Peter greb overhovedet ikke fat i det ene af sværdene, nemlig det verdslige. Det var slet ikke hans. Det var det andet sværd, det åndelige, som han greb. Herren sagde selv, at det var det, som var hans. Dette sværd skal Peter dog ikke straks trække ud af skeden. For der står skrevet: „Stik dit sværd i skeden“. Den kirkelige dommer bør derfor ikke straks gøre brug af sit åndelige sværd, men først efter indgående overvejelse, og når det er meget påkrævet. For ellers trækker folk på skuldrene, når det bliver brugt. Hvis man altså i kraft af allegorisk fortolkning går ud fra, at der ved de to sværd forstås de to magter, så taler argumentet for min opfattelse. For skønt der var to sværd, så fik Peter kun det ene.“

Johannes begrænsede sig imidlertid ikke til at gendrive hierokraternes hovedargumenter fra Biblen. Han gik meget grundigt til værks og gendrev herudover en række perifere argumenter fra Biblen samt de historiske og filosofiske argumenter, der var „sekundære udsmykninger“ af hierokraternes lære. Henrik fra Cremonas særlige argumenter trævler han meget omhyggeligt op. Den „dualist“, der skulle deltage i en akademisk diskussion om problemet pavemagt-kongemagt eller skrive et skrift herom, ville herefter, såfremt han havde ved hånden Johannes's afhandling, *Quæstio in utramque partem* og *Rex pacificus*, som regel kunne finde svar på de argumenter, som hierokraterne traditionelt gjorde brug af.

Johannes's indflydelse beror imidlertid ikke blot på, at han således forsynede „dualisterne“ med „lærde“ modargumenter i den diskussion, som med små afbrydelser fortsatte middelalderen ud, og som forsåvidt fortsatte i nogen tid efter Reformationen. Der er en del udviklinger i hans skrift, hvis betydning navnlig skulle vise sig et århundrede senere, da det brændende problem var blevet forholdet koncilium-pave. Kardinal Ailli fremførte i et skrift, som han publicerede under konciliet i Konstanz (1414—18), mange betragtninger, som faldt sammen med det af Johannes udviklede, og også en anden da kendt konciliarteoretiker

Gerson har i skriftet *De potestate ecclesiastica* fra begyndelsen af det 15 århundrede udviklet synspunkter, som er hentet fra Johannes's skrift. At man selv i det 16 århundrede tillagde Johannes's skrift betydning, fremgår bl a af, at skriftet blev trykt i 1506, og af, at håndskriftet blev oversat til fransk. Men om denne kirkepolitiske side af Johannes's skrift henvises til fremstillingen i kirkehistorien, jfr herved Scholz's bemærkninger herom i *Die Publizistik zur Zeit Philipps des Schönen und Bonifaz' VIII*, 1903, s 298—333.

I alle tre skrifter drøftes endelig spørgsmålet om frankerigets forhold til det imperium Romanum eller Sacrum imperium, der efter den tyske opfattelse, som for såvidt deltes af kurien, fandtes i Vesteuropa, Det hellige romerske rige. Forestillingerne om, at der fandtes et Sacrum imperium var opstået eller dog fæstnet i Frederik Barbarossas første regeringsår, da han gennem sin italienske politik sigtede imod at tiltage sig overherredømmet i verdslige anliggender i hele „kristenheden“. Frederik Barbarossa havde i den første tid heldet med sig i sine militære operationer i Italien, og hans penneførere Eberhard af Bamberg og Reinald fra Dassel lod ham da tale „*die brutale Sprache des niederdeutschen Junkers*“, og de anvendte selv det samme sprog under forhandlinger. Kongerne i England, regnum Franciæ, Danmark osv karakteriseredes taktløst som „reguli“, „die armen künige“, „die kungelins“ mv, og de opfattedes som underordnede Frederik Barbarossa i dennes egenskab af imperator i det imperium Romanum, som han var ved at genskabe. Det er vistnok Reinald fra Dassel, der fandt på at karakterisere dette imperium som Sacrum imperium, kejserdømmet af Guds nåde, ikke af paven, og fandt på at slå politisk mønt af de absolutistiske forestillinger, som gennemsyrede Justinians retsbøger, og som havde fået nyt liv under det studium af den Justinianske romerret, der da havde været igang i Bologna gennem nogle årtier. Reinald havde den samme forståelse af den politiske propagandas betydning som paverne og kurien. Han var Frederik Barbarossas dr Göbbels. Jfr Friedrich Heer *Die Tragödie des Heiligen Reiches*, 1952, s 57 ff.

Kanonisten Huguccio var påvirket af disse forestillinger, da han i slutningen af det 12 århundrede skrev sin Summa. Han ud-

viklede, at alle konger, også kongerne i England og Spanien, hørte under imperium Romanum. *Det var kun den romerske konge, der med rette kaldtes kejser.* Enhver konge, ligegyldig hvilken, burde være underkastet kejseren. Men på dette tidspunkt havde de lombardiske stæder allerede tilføjet Frederik Barbarossa det militære nederlag, som han — og Tyskland — aldrig senere forvandt. Huguccios udviklinger svarede ikke til de politiske realiteter. Hans standpunkt kom derfor hurtigt ud for kritik. Ricardus Anglicus skrev således i slutningen af det 12 århundrede meget fornuftigt, at vel havde i oldtiden alle riger været inde under imperium Romanum, *men dette var opnået ved vold, og derfor havde kongerigerne også ved vold kunnet få deres frihed tilbage.* Det fremgik af de faktiske forhold. Enhver kunne se, at der var mange konger, som faktisk ikke adlød kejseren.

Da Innocens III i begyndelsen af det 13 århundrede benyttede sig af den splittelse i Tyskland, der i 1198 havde ført til, at der var blevet valgt to konger, til at give den kuriale translationsteori dens foreløbige udformning, undlod han, der var franskorienteret, at tage præcis stilling til, om Sacrum imperium nu også som hævdet af hans gamle lærer i kanonistik omfattede lande som England, Frankrig og Spanien. Disse lande havde været uafhængige af Byzans siden det vestromerske riges sammenbrud i det 5 århundrede, og hverken Otto den store eller Frederik Barbarossa havde udøvet nogen myndighed over regnum Franciæ, England og Spanien, langt mindre de, som havde været konger i tiden mellem Otto I og Frederik Barbarossa.

Innocens III's forestillinger om, hvorledes Sacrum imperium var opstået, fremgår især af hans dekretale Venerabilem, der er optaget i Gregor IX's dekretalesamling 1,6,34. Der er kun tale om gentagelse af synspunkter, som han forlængst havde udviklet, men de blev gennem den senere optagelse i samlingerne vigtige, fordi de var det naturlige udgangspunkt for senere diskussioner om grundlaget for Sacrum imperium. Tankegangen blev i begyndelsen af det 13 århundrede stærkt kritiseret fra tysk side.

Med hensyn til spørgsmålet om Englands, Frankrigs og Spaniens forhold til Sacrum imperium var det et andet dekretale af Innocens III, der var af interesse, dekretale *Per venerabilem* fra året 1201. Det blev optaget i Gregor IX's dekretalesamling 4,17,13.

En adelsmand i Montpellier, som havde forladt sin hustru, havde ansøgt paven om en bevilling til at få legitimeret to sønner, tvillinger, som han havde fået med en anden kvinde, så de kunne arve hans ejendom. Han havde til støtte for sin ansøgning bl a henvist til, at den apostolske stol havde udvist mildhed med hensyn til de to børn, som Philip August havde fået med sin tredje hustru Agnes fra Meran, og efter hendes død legitimeret dem ved en bevilling.

Innocens III fremfører i dekretale en del betragtninger om selve spørgsmålet om pavens magt til at udfærdige sådanne legitimationsbevillinger og spørgsmålet om deres virkninger, og han benytter lejligheden til at påberåbe sig flere bibelsteder bl a nøgle-, binde- og løsestedet i Matæus 16,19 og stedet i Paulus's 1 Korinterbrev 6,3 „Ved I ikke, at vi skal dømme engle? Så meget mere over de timelige ting“. Disse udviklinger er i den følgende tid utallige gange blevet citeret af tilhængerne af paveabsolutisme. Den bevilling, som adelsmanden bad ham om at få, ville han dog ikke give, og han forklarer ham, at hans tilfælde er et andet end Philip Augusts. Problemet i Philip Augusts sag var navnlig, om hans anden hustru Ingeborg, den danske kongedatter, som antaget i den dom, hvorved ærkebiskoppen i Rheims, en onkel til Philip August, havde erklæret ægteskabet ugyldigt, var i slægt med Philip Augusts afdøde første hustru. Hvis dette var tilfældet, hvilket var genstand for fornyede undersøgelser, da Cølestin III i 1195 havde annulleret ærkebiskoppens dom, havde ægteskabet med Ingeborg været ugyldigt, og i så fald havde Philip Augusts ægteskab med Agnes fra Meran været et fuldgyldigt ægteskab med bl a den virkning, at børnene var ægtebørn. „Hertil kommer yderligere, at denne konge, fordi han i verdslige anliggender ikke anerkender nogen over sig osv“. „*Insuper cum rex ipse superiorem in temporalibus minime recognoscat*“.

Dette dekretale blev i samlingerne hurtigt forsynet med en mængde glosser. En glossator skrev en glosse til den anførte sætning, der blot lød på „de facto“. Men Vincentius Hispanus præciserede gennem tilføjelsen „immo de jure“, at efter hans mening var der ingen, der de jure var den franske konges overordnede i de verdslige anliggender. Og også Alanus gik imod Huguccio. Han skrev et sted som glosse til nogle udviklinger vedrørende

kejseren, at de havde hensyn til enhver konge, som ikke stod under nogen anden. „For enhver af dem har så megen ret i sit kongerige, som kejseren har i sit kejserrige“. „Unusquisque enim tanti juris habet in regno suo quantum imperator in imperio“. Laurentius Hispanus var i overensstemmelse hermed. I en glosse til Gratians dekret afviste han, at frankerne og spanierne skulle vise lydighed mod de romerske love, som kirken kun havde godkendt forsåvidt angik undersåtterne i det romerske rige.

Huguccios opfattelse havde derimod fået tilslutning fra Johannes Teutonicus. De nationale modsætninger mellem kanonisterne er således meget tydelige. Italieneren Huguccio og tyskeren Johannes Teutonicus støtter Frederik Barbarossas og Rainald fra Dassels imperialistiske synspunkter. Den franskvenlige Innocens III lader spørgsmålet stå åbent, idet han henviser til, at den franske konge ikke anerkendte nogen overordnet i verdslige anliggender. Og englænderne Ricardus Anglicus og Alanus og spanierne Vincentius og Laurentius Hispanus afviste, at *Sacrum imperium* omfattede lande som England, Frankrig og Spanien.

Det standpunkt, som Philip den smukke indtog under stridighederne med Bonifacius, at *regnum Franciæ* ikke hørte til *Sacrum imperium*, svarede til, hvad Philip August havde gjort gældende hundrede år tidligere. Nogle år senere sluttede legisten Oldradus de Ponte fra Lodi sig til det i et responsum, som han afgav til paven i anledning af, at Henrik VII havde afsagt en dom over kong Robert af Neapel, og i et derefter følgende responsum. Oldradus bestred på det kraftigste, at den tyske kejser var universalsalmonark. Oldradus, som havde været professor i legistik i Padua i årene 1307—10, var gået i Clemens V's tjeneste og fortsatte under Johannes XXII. Disse responsa, som er oplaget i den samling af responsa af Oldradus, som er trykt under titlen *Consilia* i flere udgaver, er tynde i begrundelsen og viser, at Oldradus ikke var nogen stor jurist. Men det er naturligvis ikke uden interesse at konstatere, at en jurist, som var konsistorialadvokat i mange år i Avignon og derefter auditor ved Rotaen og vistnok også professor ved universitetet i Avignon, stillede sig på det franske standpunkt.

I *Quæstio in utramque partem* finder vi som udtryk for det franske standpunkt formuleret grundsætningen „*rex Franciæ est*

imperator in regno suo“ „Den frankiske konge er kejser i sit eget kongerige“. Men det er jo blot en anvendelse af den grundsætning, som Alanus havde udformet hundrede år tidligere. Når ved slutningen af det 14 århundrede en kanonist som Baldus kunne lære, at „*rex est imperator in regno suo*“, betyder det derfor blot, at den grundsætning, som Alanus udformede, og som forfatteren af *Quæstio in utramque partem* gentog, var „gældende ret“. Påstande om, at *Sacrum imperium* omfattede England, Frankrig og Spanien, var ved slutningen af det 14 århundrede lige så urealistiske som påstande om, at månen hørte til *Sacrum imperium*. Hvilket dog ikke forhindrede, at der var enkelte i Tyskland, der stadig drømte om et hele Vesteuropa omfattende *Sacrum imperium*, på samme måde som Frederik Barbarossa og Reinald af Dassel og mange efter dem.

I tiden mellem Philip August og Philip den smukke var der mange kanonister, der gentog Huguccios lære om, at *Sacrum imperium* omfattede også det engelske og det franske kongerige og kongerigerne på Pyrenæerhalvøen, og det må bl a være denne lære, som i højmiddelalderen skabte så stor uklarhed med hensyn til den Justinianske romerrets gyldighedsområde. Og i begyndelsen af det 14 århundrede var det kommet så vidt, at Bonifacianerne kunne gøre forsøg på at gøre standpunktet til „gældende ret“.

Under hele denne diskussion kom man også ind på spørgsmålet om betydningen af Konstantins gavebrev. Dette er omtalt såvel i *Quæstio in utramque partem* som i *Rex pacificus* og i Johannes Parisiensis's afhandling. Alle tre steder afvises det bestemt og indigneret, men samtidig værdigt, at Konstantins gavebrev eller noget andet skulle kunne bevirke, at *regnum Franciæ* skulle høre under paven i verdslige anliggender eller under *Sacrum imperium*.

Der henvises først og fremmest til decretalet *Per venerabilem*, udfærdiget af Innocens III. Man fandt en anerkendelse heri af det franske standpunkt. Hvis man heroverfor ville gøre gældende, at den frankiske konge dog de jure har sine overordnede i de verdslige anliggender, så kan der hertil svares, at frankerne aldrig nogensinde har været underkastet nogen, hverken romerne eller kejseren eller nogen anden. Det uddybes gennem nogle be-

mærkninger om frankernes historie. Og da man ikke kan bortgive noget, som man aldrig har haft, så kunne Konstantins gavebrev ikke få nogensomhelst betydning for så vidt angik frankerne. Hertil følger Johannes Parisiensis en bemærkning om, at man jo kunne se, og at en ældre historiker også havde gjort opmærksom derpå, at Konstantin ved gavebrevet kun bortgav bestemt begrænsede områder, nemlig Italien og en smule derudover, men så sandelig ikke Frankrig.

Men fortsættes der, selvom gavebrevet skulle omfatte Frankrig — hvad man absolut ikke kan anerkende —, så er der den hage derved, at det slet ikke er gyldigt. „Alle jurister er enige om, at det af mange grunde er ugyldigt“. Herefter følger nogle indvendinger, som er hentet fra Accursius's *Glossa ordinaria*, hvor Accursius havde opregnet, hvad der var blevet fremført af indvendinger. For det første var gavebrevet ugyldigt, fordi kejseren havde handlet i strid med sine pligter. Kejseren hed altid Augustus, og heri lå (augeo!), at det var kejserens pligt at forøge kejserriget, ikke at formindske det, navnlig ikke ved en gave, der var så umådelig og så umådeholden. For det andet var gavebrevet ugyldigt, fordi kejseren kun var administrator af rettigheder (og en administrator kunne ikke forære rettighederne bort). For det tredje kunne en kejser ikke præjudicere en efterfølgers stilling. En lov kunne altid hæves ved en senere lov. Og for det fjerde ville konsekvenserne af, at man anerkendte gavebrevet være, at man måtte acceptere, at en efterfølger kunne forære resten væk og tilintetgøre kejserriget (og det ville være et helt uacceptabelt resultat). I *Quæstio in utramque partem* bemærkes det herudover, at selvom dokumentet skulle være gyldigt, så var gaven dog aldrig blevet opfyldt ved besiddelsesovergang undtagen for så vidt angik de områder i Italien, som hed *patrimonium Petri*. Denne sidste betragtning er meget realistisk. Laurentius Valla slog ned på det samme ca halvandet hundrede år senere.

Imødegåelsen er imidlertid så grundig — nu skulle dette spørgsmål een gang for alle manes i jorden —, at der også fremføres indvendinger for det tilfælde, at nogen alligevel skulle mene, at gavebrevets tekst omfattede Frankrig, og at gaven var gyldig. Skulle dette være tilfældet, ja så havde *regnum Franciæ* for-

længst opnået sin frihed ved „frihedshævd“ (præscriptio). Kongen og hans forgængere havde haft „justa possessio“ i umindelig tid, de havde ikke anerkendt nogen overordnet i denne tid, og de havde haft „justus titulus“. Selv mod kirken kunne der vindes hævd, når der var forløbet 100 år. Og til dem, der havde gjort gældende, at et land ikke kunne komme ud af kejserriget ved hævd, bemærkede Johannes Parisiensis, *at de måtte huske, at der jo havde været en tid, hvor frankerne havde taget herredømmet i Italien, og hvor Italien hørte til det frankiske kejserrige*. Og dog var det klart, at Italien ikke nu de jure var underkastet frankerne. Hvad det ville være, hvis et land ikke kunne „hævde sig“ ud af et kejserrige.

Johannes har endvidere nogle bemærkninger om den translatio imperii, der efter den kuriale doktrin skulle have fundet sted fra grækerne til tyskerne i Karl den stores person, jfr Innocens III's decretale Venerabilem. Det kan af de fremstillinger, der findes i nærmere angivne historiske værker, ses, at der slet ikke var tale om nogen translatio. Imperiet blev jo hos grækerne. Snarere kunne man sige, at der blev foretaget en deling af kejserriget, så der derefter var to kejsere, en i Rom og en i Konstantinopel. Man kan af en bemærkning se, at Johannes har været klar over, at der var en sammenhæng mellem den kuriale translationsteori og den verdensmonarkilære, som man udledte af Daniels bog. Han omtaler kort Daniels bog med drømmen om billedstøtten. Johannes afviser således den kuriale translations-teori. Hans delingstanke er på linje med de udviklinger om deling, som findes i „Dialog mellem klerk og ridder“, med hensyn til forholdene ved frankerrigets opløsning. Peter Flote — for det har været ham, der skrev dette brillante lille skrift — havde lige så svært ved at forstå den kuriale translationsteori som Johannes Parisiensis. Den er også kun en konstruktion, som er lavet for at skaffe en begrundelse for, at paverne kunne blande sig i afgørelsen om, hvem der skulle være kejser i Sacrum imperium.

Anagni gjorde det klart, at de franske konger for enhver pris ville modsætte sig, at de fik en overordnet i verdslige anliggender, det være sig paven eller den tyske kejser eller, som det var Bonifacius's plan til sidst, begge. Retsgrundsætningen „Kon-

gen er kejser i sit kongerige“, som i den følgende tid blev „her-skende lære“, var den realistiske anerkendelse af det franske standpunkt.

Endelig skal nævnes *Pierre Dubois*, som også hørte til kongepartiet, og som skrev en række indlæg i striden. Nogle af disse er gået tabt. Pierre Dubois alias Petrus de Bosco er en legist, som beklædte et mindre embede. Han blev aldrig minister, og han hørte ikke til blandt Philips rådgivere. Men han var levende interesseret i offentlige anliggender, og han lavede af egen drift en række henvendelser og skrifter.

Det mest kendte af hans skrifter er skriftet *De recuperatione terræ sanctæ*. Skriftet er først publiceret efter 1305, altså på et tidspunkt, hvor Bonifacius var død, og hvor striden pavemagt-Philip var kulmineret. Det indeholder nogle udviklinger om en plan om erobring af det hellige land, et emne, som senere også beskæftigede Philip de Mézières. Herudover beskæftiger han sig i skriftet med de mest forskellige emner, kirkereform, international voldgift, undervisningsreformer, domstolsreformer, præstecoelibat, tempelridderne. Men det var Pierre Dubois's tanke, at det meste af dette skulle gennemføres ved, at paven gik i spidsen.

Pierre Dubois var en af disse utopister, som har været kendt til alle tider, en idealistisk radikaler uden jordforbindelse. Som skribent var han ringe. Tankerne kommer i den orden, hvori de melder sig. Når hans navn nævnes, beror det på, at man fra slutningen af det 19 århundrede har beskæftiget sig en del med Pierre Dubois og tillagt ham en indflydelse på Philips politik, som han næppe har haft. Men hans skrifter viser, hvilket røre striden mellem Philip og Bonifacius vakte i Frankrig.

§ 13. *Engelberts og Dantes småskrifter om imperium Romanum.*

Johannes Parisiensis er den første universitetslærer, der har imødegået hierokraternes lære om paveabsolutisme. Hans skrift *Om kongemagt og pavemagt* er sammen med skriftet *Dialog mellem klerk og ridder* og skrifterne *Quæstio in utramque partem*

og Rex pacificus begyndelsen til den udvikling, der århundreder senere ender med, at den formelle sammenblanding af „ret“ og „religion“ hører op. Der skulle dog gå mange år, før retten var sekulariseret. Paverne, kurien og kanonisterne afskrev ikke læren om paveabsolutisme i verdslige anliggender og opgav ikke det verdslige pavedømme, blot fordi en fransk konge var kommet godt fra et sammenstød med pavemagten og en fransk universitetslærer i teologi og nogle franske legister skrev skrifter imod hierokraterne.

Det kan man bl a se af den begrundelse, som Clemens V gav, da han efter Henrik VII's død ophævede dennes dom over kong Robert af Neapel, jfr dekretet *Pastoralis cura* i Clementinæ 2, 11,2. Han fastholdt paveabsolutismen og den kuriale translations-teori. Dommen var ugyldig og blev ophævet „tam ex superioritate, quam ad imperium non est dubium nos habere, quam ex potestate, in qua vacante imperio imperatori succedimus, et nihilominus ex illius plenitudine potestatis, quam Christus Rex regum et Dominus dominantium, nobis licet immeritis, in persona beati Petri concessit“. Hans efterfølger Johannes XXII handlede ud fra det samme synspunkt, da han efter dobbeltvalget i Tyskland i 1314, medens Ludvig af Bayern og Frederik af Østrig kæmpede med hinanden, og der ikke var nogen kejser, overtog rigs-administrationen. Han begrundede det med, at Gud havde betroet paven også den verdslige magt i riget „in persona beati Petri“, jfr *Extravagantes Joanni XXII* 5,1, dekretet *Si fratrum*. Og under Johannes XXII's pontifikat skrives der skrifter af Augustino Triompho og Alvaro Pelayo, som med hensyn til pavelig absolutisme om muligt går endnu videre end Tolomeo fra Lucca, Henrik fra Cremona, Ægidius Romanus og Jacob fra Viterbo var gået. Men så længe paverne residerede i Avignon var de forsigtige med at håndhæve synspunkterne i forhold til Frankrig. Det blev Tyskland, pavedømmets traditionelle modstander, og England og smålandene, som det gik ud over.

Med dobbeltvalget i Tyskland i 1314 begyndte sidste akt i det skæbnedrama, som Gregor VII satte på plakaten i 1075. Den sluttede først i 1346. Så gav de tyske kurfyrster op og valgte under pres fra Clemens VI luxemburgeren Karl af Böhmen til „Pfaffenkönig“ og holdt op med at støtte Ludvig af Bayern. Året efter

døde Ludvig af et slagtilfælde under en ridetur, og Tyskland slap for en borgerkrig. For en ydre betragtning var det pavemagten, der havde sejret. Pavemagten havde i forhold til Tyskland opretholdt læren om paveabsolutisme selv i de verdslige anliggender og den kuriale translationsteori, som også Karl IV måtte skrive under på, og det var lykkedes at formindske den tyske indflydelse i Italien. De forbitrede stridigheder mellem Ludvig og hans tilhængere og paverne og deres tilhængere og den strid og splid og ødelæggelse i Italien, som var en følge heraf, havde imidlertid frembragt endnu nogle skrifter af trænede universitetslærere, Marsilio fra Paduas Defensor pacis fra 1324 og en serie af skrifter af William fra Ockham mod Johannes XXII og hans efterfølger Benedikt XII og det verdslige pavedømme fra 1332—48. De blev farlige for pavedømmet, da dette fra slutningen af det 14. århundrede gradvis svækkedes på grund af skismaet og fra midten af det 15. århundrede omformedes til en institution, hvor kunst og videnskab, magt og ydre glans betød mere end religion. De gik ikke i glemmebogen.

Fra perioden før Johannes XXII indledte sine processer mod Ludvig af Bayern i 1323 og derved skærpede striden om „kristenhedens“ „forfatning“ er der to småskrifter om imperium Romanum, som i nogen grad belyser de forestillinger, man da havde i visse tyske og norditalienske kredse om imperium Romanum, og som bør nævnes, Engelberts skrift *De ortu, progressu et fine Romani imperii* og Dantes skrift *Monarchia*. Begge skrifter må henregnes til gruppen populærvidenskabelige småskrifter. Engelbert havde studeret teologi ved universitetet i Padua, og han havde også studeret filosofi hos Aristoteles, men hans filosofiske træning og hans kritiske evner var begrænset. Dante var autodidakt. Dante var kyndig i latin og i vulgærlatin, i den romerske litteratur, i Biblen og i meget andet, men ikke i legistik og kanonistik, og hans filosofiske træning og kritiske evner var ligeså begrænsede som Engelberts. Dante var sprogmand, sprogskeber, lyriker og amatørpolitiker, men ikke jurist eller retsfilosof.

Engelbert, som var abbed for et kloster i Admont i Østrig, skrev sit skrift, der er trykt i Goldasts *Politica Imperialia* fra 1614 s. 754—73, i årene 1308—10. Der var da på grund af mordet i 1308 på Albrecht og forhandlingerne om valg af en ny konge

påny røre om imperium Romanum. Af indledningen kan man se, at man da i de interesserede kredse diskuterede betydningen af imperium Romanum og dette riges fremtid. Der var nogle, der gjorde gældende, at det var gået ned ad bakke med rigets rettheder og magtmidler i et sådant tempo, at det var det sandsynligste, at riget om kort tid faldt sammen og forsvandt. Der var andre, der mente, at imperium Romanum fra første færd på ulovlig vis havde undervunget en mængde folkeslag ved våbenmagt og gennem krige, og at imperium Romanum derfor nu måtte tåle, at det stadig var udsat for angreb og trusler fra andre riger og fra andre folk. Og også disse personer var af den mening, at det næppe ville vare længe, før imperium Romanum blev helt udsluttet.

Engelbert var ikke enig i disse synspunkter, som han hævder blev fremført under en diskussion med venner. Efter deres opfordring — hævder han — havde han skrevet dette „opusculum“ om oprindelsen til, fremgangen for og formålet med rigerne og da navnlig regnum Romanum. Dette udtryk bruger han i samme betydning som imperium Romanum. Hans formål med skriftet var at påvise, hvor nyttigt og hvor nødvendigt imperium Romanum i virkeligheden var, og hvor farligt det ville være at ophæve det. For så kom Antikrist!

Før forfatteren kommer ind på dette, som efter hans tanke er det væsentlige i skriftet, har han nogle udviklinger, som er fyldekalk. Han begynder med citater og referater fra Aristoteles's *Politica* og *Ethica* og fra Cicero, Augustin mv. Derefter følger nogle udviklinger om romerrigets oprindelse og nogle betragtninger om lykkelige-ulykkelige, retfærdige-uretfærdige, store-små riger og om, hvad „lykke“ egentlig er osv. I denne forbindelse kommer forfatteren ind på et meget diskuteret og i indledningen berørt spørgsmål, om imperium Romanum var et „retmæssigt“ eller et „uretmæssigt“ rige. I kapitel 15 går han derefter over til hovedspørgsmålet, om det er retfærdigere og bedre, at alle riger står under een konge eller kejser som monark for hele verden, universalmonark, eller om det er bedre, at de enkelte riger er selvstændige og styres af deres egen konge uden nogen overordnet.

Det, som Engelbert drøfter, var følgelig ikke så meget, hvordan „kristenhedens“ „forfatning“ var, som spørgsmålet, hvorle-

des forfatningen *burde være*. Skriftet er snarere en de lege ferenda end en de lege lata drøftelse. Forfatteren tager med det samme klart standpunkt. Det ville være det bedste, om alle konger stod under een monark. Til støtte herfor anføres der en række argumenter, og derefter fremføres der en række modargumenter, som så igen gendrives. Der er een konge over alle vilde dyr, nemlig løven. Der er også een konge over alle fugle, nemlig ørnen. Kunsten og fornuften efterligner naturen. Altså bør der efter selve naturens orden også være een konge og een hersker over alle mennesker —. I enhver velordnet mængde er de flere underordnet de færre. I en velordnet hær står således ti menige under en befalingsmand, og ti befalingsmænd og deres menige står under en højere befalingsmand osv, indtil vi i toppen har en konge. Men det, som fornuften fører til i delene, bør den også føre til i helheden. Altså bør alle konger stå under een overkonge, unus rex et dominus omnium. — Fra Augustin har Engelbert taget en definition, som Cicero har givet af „respublica“ lige „res populi“. Populus lig folk defineres derefter som en gruppe mennesker, der er forenet af den guddommelige og den menneskelige ret. Og da der i hele verden kun er een sand jus divinum — som der kun er een sand gudsyndelse — og een sand jus humanum, nemlig de canones og love, der støtter sig på og afleder deres gyldighed af jus divinum, ja så er der kun een fyrste og konge over dette samfund. Augustin kunne derfor i De civitate Dei konkludere, at der aldrig havde været eller ville kunne være et sandt imperium udenfor kirken.

Nogle af de følgende argumenter er lige så spinkle, nogle er lidt bedre, fx en betragtning om, at det af hensyn til forsvaret mod hedningerne var nødvendigt at have en overledelse. Men det er alt sammen de lege ferenda argumenter. For Engelbert måtte se i øjnene, at kongerne i Spanien og de franske, engelske, ungarske, slaviske, bulgarske og græske konger ikke hørte under imperiet. Det Bonifacianske standpunkt fra 1303, at imperium Romanum omfattede hele kristenheden, hele mundus, derunder Frankrig, var og blev en papirdoktrin. I alle disse tilfælde var der dog en særlig grund til undtagelsen, og privilegiet måtte ikke blive regel. Hvis alle kongeriger blev frie, og de slap for at høre under imperium Romanum, ville riget være helt ødelagt. Og så

ville Antikrist komme. „Derfor synes de, som udviser flid og udfolder deres talent for at få imperiet slået i stykker, direkte at fremskynde, at der kan gives mulighed for og plads til tyrannen Antikrist“. Jfr Goldast 1 c s 768.

Tanken om, at verden ville forgå, hvis Italien blev skilt ud fra imperium Romanum og gjort til nogle selvstændige kongeriger og imperium Romanum ophævet, er blot en gentagelse af, hvad der var skrevet og sagt før. Engelbert mobiliserede overtroen imod den kurie, der flere gange havde været inde på at overveje, om imperium Romanum ikke burde ophæves, noget, som man frygtede i Tyskland. Og det er ikke blot en en passant bemærkning i skriftet. Han tager temaet op igen i slutningen, jfr Goldast 1 c s 771—73. Her bankes det ind med skeer, at når imperium Romanum går under, kommer Antikrist. Det første tegn på hans komme er en tredobbelt „discessio“. Først frigør kongerne sig fra imperium Romanum, og som en følge heraf hører imperium Romanum helt op med at eksistere. Dernæst frigør de enkelte kirker sig fra den apostolske stol. Til sidst hører de troende op med at tro. Der er henvisning til Daniels bog med Hieronymus's teori, og desuden henviser Engelbert til en profeti om Ismaels sønner, som var fremsat af martyren Methodius. Men det var en af disse profetier, som var lavet, efter at begivenheden, arabernes erobringer, havde fundet sted, et vaticinium ex eventu.

Den, der læser Engelberts lille skrift, lægger mærke til, at Engelbert har brugt udtrykket jus positivum. Lex falder i jus naturale og jus positivum, og jus positivum varierer fra folk til folk. Det er den samme tanke, som Gratian var inde på, når han citerede Isidors bemærkning om, at de verdslige love veksler, og at det, som behager nogle folkeslag, finder andre ikke behag i, og det var en tanke, som Marsilio fra Padua skulle beskæftige sig indgående med nogle år senere i Defensor pacis. Udtrykket jus positivum støder man ikke ofte på i højmiddelalderens retsteori.

Dantes *Monarchia*, som tidligst kan være skrevet ca 1285 og senest er skrevet i 1321, året for Dantes død, handler ligeledes om imperium Romanum. Skriftet, som er på ca 60 sider, har tre kapitler — libri — og tre dertil svarende teser. Det er nødvendigt at have et universalmonarki, et imperium Romanum. Imperium

Romanum er retmæssigt skabt af det romerske folk. Det er et legitimt regimente og ikke rå voldsherredømme. Og imperatorens magt stammer umiddelbart fra Gud og er ikke afledt af pavens autoritet.

Skriftets betydning beror navnlig på, at *Dante gennem sin tredje tese vender sig mod hierokraternes lære om paveabsolutisme og translatio imperii* og dermed imod pavemagtens standpunkt i slutningen af det 13 og begyndelsen af det 14 århundrede. Dante var antihierokrat og modstander af læren om paveabsolutisme og læren om, at imperium Romanum var overdraget fra grækerne til tyskerne af pavemagten og de konsekvenser, som pavemagten drog af dette synspunkt. Men Dante var dualist, ikke monist. Der var efter hans opfattelse to zoner, spiritualia, som var kirkens, og temporalia, som var imperatorens. Dantes standpunkt er således beslægtet med det standpunkt, som Philip den smukke og hans tilhængere havde stillet sig på. Dante er udenfor Frankrig, så vidt jeg ved, den første betydelige forfatter, der har taget afstand fra Bonifacianernes doktriner. Men der er den forskel, at Philip og hans legister og Johannes Parisiensis hævdede, at regnum Franciæ ikke hørte under Sacrum imperium, medens Dante i overensstemmelse med hohenstauferdoktrinen ville inddrage regnum Franciæ under Sacrum imperium eller, som Dante foretrak at sige, imperium Romanum.

Få år senere publicerede Marsilio fra Padua, der havde været lærer ved universitetet i Paris og måske var det endnu i 1324, Defensor pacis. Dette skrift var såvel fra et retsteoretisk synspunkt som fra et politisk synspunkt et langt betydeligere skrift end Dantes Monarchia. Marsilios kritik af det verdslige pavedømme var mere indgående, var bedre begrundet og var mere talentfuld end Dantes. Der er i Monarchia ikke meget, der har brodt mod pavedømmet udover tesen om, at imperatorens magt stammer fra Gud, og at den ikke er afledt af pavens autoritet. Dantes udviklinger herom er imidlertid slet ikke udfordrende. Der er ingen lidenskab i hans kritik i Monarchia af pavedømmet. Dante var af overbevisning katolik, og det lå helt udenfor hans tanke at fremføre en kritik, der måske kunne resultere i, at visse landskirker rev sig løs fra pavedømmet.

Når Dante således i kapitel 3, § 3, bemærker, at paverne og

andre kirkelige ledere vil kæmpe imod hans tredje tese, begrundet han det blot med, at paven vil være jaloux. For paverne mener jo, at det er dem, der har fået overdraget himmeriges nøgler og dermed magten. Paverne og de kirkelige ledere vil kun være modstandere af hans tese af iver for kirkens sag. Det er et helt andet tema end Marsilios, som går ud på, at det er paverne, der er urostifterne i Europa og ustandselig laver intriger og ulykker, fordi de vil sikre deres verdslige magt. Hertil føjer Dante så en bemærkning om, at de såkaldte dekretalister også vil kritisere hans tese om imperiets guddommelige karakter, men det betyder ikke så meget, for disse dekretalister er helt uvidende om og uerfarne i teologi og filosofi. Det er en uskyldig bemærkning, som næppe nogen ville studse over, for den var ikke ubegrundet. Den ledende kraft i kanonistik ved Bolognas universitet i første halvdel af det 14. århundrede var Johannes Andreæ, og Johannes Andreæ havde ikke studeret teologi, og han var heller ikke skolet i filosofi. Hans horizon var snæver.

Dantes første tese om, at det var nødvendigt at have et stærkt universalmonarki i Europa bl. a. til opretholdelse af freden mellem folkene, svarer i princippet til udviklinger i Engelberts skrift og i Marsilios bog. Det er let at forstå, at det i og for sig er det samme problem, der interesserer de tre forfattere, for der havde i meget lang tid været uroligheder i Italien og i Tyskland. Først havde Frederik Barbarossa ligget i krig med de lombardiske stæder, og et halvt århundrede senere var det hans sønnesøn, Frederik II, der kæmpede med disse stæder. Derefter kom det langvarige interregnum, der var en uroens og opløsningens tid, men samtidig den periode, hvor en række italienske bysamfund faktisk opnåede uafhængighed af riget. Mitteleuropa trængte til fred. Intet under, at såvel Engelberts som Dantes og Marsilios hovedtema er, at nu trænger Europa til fred, til en stærk verdslig universalmagt.

Dantes nærmere gennemførelse af den smukke tanke var imidlertid mindre heldig, og den viser, at Dantes politiske dømmekraft og politiske forståelse lod meget tilbage at ønske. Hans vision — hvis *Monarchia* var en vision og ikke en apologi — havde ingen praktisk-politisk mulighed for at blive til virkelighed. Det universalmonarki, som han gik ind for, ville komme til at

stå under tysk ledelse. Og det var der hverken i Italien eller i Frankrig, England, Danmark osv mange, der ville være glade for at komme ind under. Universalmonarkiet skulle styres af en af de tyske kurfyrster valgt imperator og blev således oprettet på den enkle måde, at man inddrog de lande i „kristenheden“, som ikke var indordnet under det såkaldte imperium Romanum eller Sacrum imperium, under dette imperium. At dette var Dantes tanke, fremgår for det første af hans definition i kapitel 1, § 2, stk 1, af begrebet monarki. Monarki er det samme som universalmonarki, en magt, der er overordnet alle andre verdslige myndigheder i „kristenheden“, og dette universalmonarki er det samme som imperium Romanum. Dette er også klart forudsat andre steder i skriftet, hvor universalmonarken identificeres med kejseren. Den imperator, som står i spidsen for imperium Romanum, og som efter Dante skal stå over alle konger, fyrster og stæder i „kristenheden“, skal imidlertid vælges af de tyske kurfyrster. De udfører herved et guddommeligt kald. Jfr kapitel 3, § 16, næstsidste stykke.

Selvom der på denne tid var mange, der var enige med Dante i, at Europa trængte til fred, så var det klart, at det ikke var fred for enhver pris. *Det var hverken på Frederik Barbarossas og Henrik VI's tid eller på Henrik VII's og Ludvig af Bayerns tid pax Teutonica, som Europa længtes efter.* Dantes forslag om, at de lande, som ikke hørte til imperium Romanum, så at sige blev tvangsindlemmet i imperium Romanum og derved underkastet en kejser, som blev valgt af de tyske kurfyrster, var politisk naivt. Dantes idealisering af kurfyrsternes valg som en guddommelig funktion havde heller ikke meget med virkeligheden at gøre, medmindre man antog, at det var en guddommelig funktion at modtage bestikkelse. Bestikkelse under en eller anden form har ved mange lejligheder spillet en stor rolle ved kejservalget.

De, der vurderer Monarchia som et realpolitisk skrift, kan ikke afvinde det interesse. James Bryce, som i slutningen af det 19 århundrede skrev en bog om det romerske rige The Holy Roman Empire, hører til på denne fløj. Han går ud fra, at Monarchia er skrevet for at forkynde Henrik VII's march mod Rom for at blive kronet som kejser, der begyndte i efteråret 1310. Den

vakte forventninger i store kredse, bl a fordi hverken Rudolf af Habsburg eller Adolf af Nassau eller Albrecht af Habsburg havde foretaget et sådant kroningstog. Bryce skriver derefter, at med Henrik VII endte imperium Romanums historie i Italien. „Dante's book is an epitaph instead of a prophecy“. Denne vurdering er gentaget af talrige senere historikere, fx Bertrand Russell.

Mange af dem, der har vurderet Monarchia som et realpolitisk skrift eller som et filosofisk skrift, har gjort opmærksom på den ubehjælpssomme måde, hvorpå Dante argumenterer for sine tre teser. Den første tese begrundes således med mere end en halv snes argumenter, men ved en nærmere analyse viser de sig at være meget lidt værd. Det anføres således i kapitel 1, § 5, under påberåbelse af et sted i Aristoteles's Politica, at når flere ting retter sig mod det samme mål, så må der være een, der leder og hersker, og andre, der ledes og beherskes. I en familie er der således een, der leder og hersker, pater familias eller hans stedfortræder, jfr Aristoteles „Ethvert hus regeres af den ældste“. Da det står fast, at hele menneskeheden retter sig mod eet mål, så må der være een og kun een, der leder og hersker“. Dette er verdensmonarken lig kejseren. „Og det er derfor klart, at verdensherskeren eller kejseren er nødvendig for freden“. Eller § 9. Enhver søn har det godt, ja han har det bedst, når han træder i sin fuldkomne faders spor, forsåvidt hans egen natur tillader det. Menneskeheden er himlens søn. Himlen styres af een bevægende urkraft og af een eneste bevæger, nemlig Gud. Menneskeheden har det derfor bedst, når den styres af een eneste øvrighed. „Det er herefter klart, at det af hensyn til verdens vel er nødvendigt, at der er et verdensmonarki eller een eneste øverste myndighed. Denne myndighed er imperium Romanum“.

Dante har desuden nogle betragtninger om, at det af hensyn til ret og retfærdighed er nødvendigt at have et universalmonarki, jfr kapitel 1, §§ 10 og 11. Overalt, hvor der kan opstå retstvister, må der være een, der kan afgøre tvisten. To ligestillede fyrster må have en overordnet instans, der kan træffe afgørelse om deres stridigheder. Altså er et verdensmonarki nødvendigt for verden. Tanken er jo i og for sig meget tiltalende. Men logikken kræver ikke, som Dante hævder, at denne verdensmonark, denne fredsfyrste, bør være en af de tyske kurfyrster valgt imperator. Sam-

me indvending rammer Dantes derefter følgende betragtning om hensynet til retfærdigheden. Verden er bedst indrettet, når retfærdigheden er størst. Retfærdigheden er størst, når den udøves af en verdensmonark, der har vilje og magt til at udøve retfærdighed, og en sådan verdensmonark vil ikke have fjender. Altså må der være en verdensmonark. „Den til hjælp tagne hovedsætning er altså gjort tilstrækkelig klar. Derfor er slutningen sikker, nemlig at verdensmonarki er nødvendigt for at opnå den bedste tilstand i verden“.

Kapitel 2, som handler om, hvorledes det romerske folk med rette har opnået monarkiet eller kejserdømmet, er een eneste, man kan næsten sige skamløs, lovprisning af imperium Romanum og kritik af alle dem, der allerede på Dantes tid var af den opfattelse, at dette imperium som andre imperier var oprettet ved et utal af krige med overfald på nabofolk. Dante vil eller kan slet ikke se, at hærførere som Cæsar, Pompejus og Crassus var kyniske politikere og brutale imperialister, ikke spor bedre end Mussolini, Hitler og Stalin. Han var florentiner, og Florenz var „Roms datter“. Dante indrømmer, at han engang havde undret sig over, at det romerske folk havde hersket over hele verden uden at møde synderlig modstand. Han troede da, at det havde samlet sig dette imperium ved våbenmagt og ikke på retmæssig måde. Nu var han imidlertid blevet klar over, at dette var en overfladisk betragtning. Da han ved åndens hjælp havde lært mere om emnet, havde han opdaget, at hans tidligere opfattelse var forkert, og han ville derfor nu gøre rede for hele dette spørgsmål således, at de konger og fyrster, som selv havde taget magten i deres områder, og som falskeligt talte om det romerske folks anmasselser, kunne få lejlighed til at revidere deres opfattelse. Det var dem, der var anmassende. De var i virkeligheden usurpatorer.

Dante udvikler derefter, *at det romerske folk var det ædleste af alle folk og derfor ifølge et højere kald bestemt til at styre verden.* Denne „adel“ havde det fra stamfaderen Æneas. I ham var tre verdensdeles adelskab blevet forenet, han havde tre verdensdeles adelsblod, det, der hidrørte fra hans stamfader Assaracus fra det asiatiske Frygien, det, der hidrørte fra Dardanus fra Europa, og det, der hidrørte fra Electra, som var datter af Atlas fra Afrika. Dante accepterer kritikløst disse fabler som

„bevis“. Som yderligere bevis genfortælles diverse fabler om underfulde gerninger, kong Numas skjold, der faldt ned fra himlen, gåsen, der gækkede på Kapitol, da gallerne om natten var ved at overliste fæstningen, og som derved vækkede vagtposterne og frelste Rom fra gallerne, haglvejret, der standsede Hannibal og hans hær, da denne stod foran Roms porte osv. Og endelig er der lange udviklinger om, hvorledes det romerske folk opnåede herredømme ved afgørelse i tvekamp, der var et guddommeligt afgørelsesmiddel, samt nogle betragtninger om, at Jesus gennem sin fødsel under det romerske kejserdømme og ved sin død under dette havde gjort det retmæssigt. „Og nu bør de, som giver sig ud for at være kirkens sønner, følgelig holde op med at smæde det romerske kejserdømme. For de ser, at brudgommen Kristus ved begyndelsen og ved enden af sin vandring her på jorden har bekræftet det på denne måde“.

Dantes „beviser“ for imperium Romanums legitimitet er således fabler og myter, som han har hentet hos Virgil, Livius, Orosius, Lucanus osv, og som han gengiver uden nogen form for kritik. Det er historieskrivning, når den er værst, og „filosofi“ af den sletteste art. Derefter henholder Dante sig til andre velkendte fabler, uden at han går dybere ind på dem, for at få kontinuitet mellem det imperium Romanum, der fandtes i oldtiden, og det Sacrum imperium, som man talte om på Dantes tid. For det første verdensmonarkilæren med imperium Romanum som det fjerde og sidste verdensmonarki. For det andet fablen om, at Karl den stores imperium var en fortsættelse af imperium Romanum, skønt det vestromerske rige brød sammen i det 5 århundrede og aldrig senere genopstod, og skønt det rige, der derefter opstod, og som Karl den store forøgede, overhovedet ikke faldt sammen med og ikke havde nogen forbindelse med imperium Romanum. For det tredje fablen om, at Sacrum imperium var en fortsættelse af Karl den stores rige.

Dantes tese i kapitel 3 om, *at imperatorens magt stammer umiddelbart fra Gud og ikke skyldes pavens mellemkomst*, er kun den klassiske hohenstauferdoktrin, som vistnok fik sin formulering af Rainald fra Dassel, Frederik Barbarossas kansler. Det var vist Rainald, som fik idéen om „Sacrum“ imperium. Det var denne doktrin, som Ludvig af Bayern genoptog, der var den

dybeste årsag til, at Ludvig aldrig fik sluttet forlig med pave-
magten, skønt han fra 1330 udfoldede store bestræbelser for at
få sluttet et forlig. Ludvig ville ikke bøje sig for den kuriale
translationsteori, hvorefter kejsermagten var afledt af pavens
magt. Dantes bevisførelse går her ud på, at kejsermagten ikke
kan hidrøre fra paven. Ergo må den stamme umiddelbart fra
Gud. Beviset for, at kejsermagten ikke kan stamme fra paven,
føres bl a ud fra en række steder i skriften, hvis betydning drøf-
tes, fx i 1 Mosebog om de to store lys, sol og måne, stedet fra Mat-
tæus om binde- og løsemagten, stedet hos Lukas om de to sværd.
Det var steder, som var endevendt af utallige forfattere, senest
af Tolomeo fra Lucca, Ægidius Romanus, Jacob fra Viterbo, Hen-
rik fra Cremona, Johannes Parisiensis, Engelbert fra Admont.
Dante behøvede ikke at studere teologi eller jura for at kunne
skrive det, der står i kapitel 3 i *Monarchia*. Måske har Dante
kendt Johannes Parisiensis's skrift fra 1302—03 eller Engelberts
skrift. Men han har ikke plagieret dem. Dante har vistnok selv
givet betragtningerne i kapitel tre deres nærmere udformning.

Dantes meget omtalte og af mange humanister berømmede
skrift *Monarchia* falder fra hinanden, når det underkastes en hi-
storisk og retsteoretisk analyse. Bevisførelsen for tesaerne er fra
et historisk og retsteoretisk synspunkt værdiløs. Der ville ikke
være anledning til at omtale det, hvis forholdet ikke var dette, at
man i Dantes skrift skal finde en del af forklaringen på den glori-
ficering af den Justinianske romerret, som man kan spore alle-
rede i senmiddelalderen, og som fortsatte længe efter Reforma-
tionen. Dantes glorificering af imperium Romanum i kapitel 2 af
Monarchia og andetsteds er en del af forklaringen på den grænse-
løse beundring og den naive overvurdering, som den Justinianske
romerret kom ud for gennem mange århundreder.

Spørgsmålet er imidlertid, om det er rigtigt at opfatte *Monar-
chia* som et retsteoretisk-historisk-filosofisk skrift. Dante var jo
hverken jurist eller historiker eller filosof. Han var lyriker og
filolog, og man bør ikke — selv om mange har gjort det — måle
en lyriker med en videnskabelig alen.

Hermed er vi inde på det omstridte spørgsmål, hvornår og
hvorfor Dante skrev *Monarchia*. Når dette spørgsmål har været
genstand for diskussion, beror det på, at der ikke er ydre bevid-

nelse for, at Dante har publiceret skriftet. Det er måske først blevet kendt efter hans død. Ifølge en beretning af Boccaccio blev et eksemplar af *Monarchia* nogle år efter Dantes død brændt offentligt på foranledning af en pavelig legat, og skriftet blev optaget på *Index librorum prohibitorum*, da man i 1564 indførte dette.

Man har imidlertid ikke sikre oplysninger om, at Dante, medens han levede, ligefrem blev forfulgt af kirken på grund af *Monarchia*, og man har derfor heller ikke her beviset for, at *Monarchia* blev publiceret af Dante. Der er heller ikke i skriftets indhold sikre vidnesbyrd om, hvornår det er skrevet. Skriftet er tidløst i den forstand, at det kan være skrevet i hele perioden fra ca 1285 til ca 1321. Der er intet spor af Bonifacius VIII's bulle fra 1302 *Unam sanctam ecclesiam*, intet sikkert spor af Johannes Parisiensis's skrift fra 1302—03 og intet sikkert spor af Engelberts skrift fra 1308—10. Afgørelsen om, hvorfor skriftet er skrevet, er heller ikke sikker.

De fleste er tilbøjelige til at sætte skriftet i forbindelse med Henrik VII's optræden i Italien i 1310—13, og de følger herved en tradition, som hviler på en oplysning af Boccaccio, der hævder, at skriftet er skrevet ca 1310. Det er således en hyldest fra Dante til den *imperator electus*, som rykkede ned i Italien for at blive kronet, og som man i vide kredse opfattede som en „fredsfyrste“. Andre er tilbøjelige til at antage, at skriftet er skrevet senere og måske er et af de sidste skrifter, som Dante har skrevet bortset fra *Den guddommelige komedie*, som Dante aldrig fik fuldendt, og som først blev publiceret efter Dantes død.

Går man ud fra den sidste opfattelse, må skriftet snarere opfattes som en apologi end som en vision. For forholdet var jo dette, at Dante vovede sig langt ud i politisk henseende i de år, da Henrik VII var i Italien og efterhånden måtte slås så med den ene så med den anden gruppe italienere. Henrik VII var ikke særlig populær i Italien, da han rykkede derned i 1310, og han blev hurtig upopulær, fordi han udskrev skatter, og fordi han slet ikke var i stand til at spille rollen som „fredsfyrste“. I løbet af forbausende kort tid var der store grupper af italienere, der havde vendt sig imod ham. Og da han kun havde en lille hær, kunne han ikke tilvejebringe fred og orden ved militære midler. Han kørte fast.

Dante optrådte i disse år meget uforsigtigt. Han udsendte et flyveskrift i anledning af Henriks togt til Rom, hvori han talte om den nye tid, der ville komme, om det mørke, som skulle spredes, og om de venner, som han havde ventet på i den tid, da han var i ørkenen. Og da Florenz blev en slags centrum for modstanden mod Henrik, sendte Dante den 31 marts 1311 et åbent brev til florentinerne, hvori han truede dem med de frygteligste ulykker, hvis de blev ved med at yde modstand imod Henrik. Han sendte også breve til Henrik, hvor han tilkendegav, at han optrådte som talsmand for alle de florentinere, som ønskede fred i landet, og gav råd med hensyn til krigsførelsen.

Dette glemte man ikke i Florenz, så længe Dante levede. Da der blev givet amnesti, holdt man Dante udenfor amnestien, og også ved en senere lejlighed optrådte man sådan overfor ham, at man afskar ham fra at vende tilbage til Florenz. Dante blev i Florenz betragtet som en forrædder, og han måtte som andre forræddere dø i landflygtighed. Han fandt til sidst eksil i Ravenna, hvor han døde i 1321, men han var en ensom mand i de sidste 8 år efter Henrik VII's pludselige død i 1313. Dantes sidste år har berøringspunkter med Knut Hamsuns, Valdemar Rørdams og Harald Bergstedts.

Dante kan have skrevet *Monarchia* for at retfærdiggøre sin optræden i 1310—13, og han kan da have haft en særlig interesse i at kamouflere, at skriftet var skrevet, efter at han havde tabt i 1313 som følge af Henrik VII's pludselige død. Hvis læseren af skriftet gik ud fra, at skriftet var skrevet før 1310, ville Dantes optræden ikke fremtræde som politisk dumhed eller politisk opportunisme, men som udtryk for dyberegående overvejelser, der havde nedfældet sig i en bestemt politisk filosofi. Hvis denne hypotese er rigtig, kan man sige, at planen lykkedes, for allerede Boccaccio placerede skriftet i 1310. Det er påfaldende, at der i et sådant skrift, der dog er på ca 60 sider, ikke er nogen henvisning til begivenheder, hvorfra man kan slutte sig så nogenlunde til, hvornår skriftet er skrevet.

Den guddommelige komedie gjorde hurtigt Dante til en af de store mænd i Italien, og Dante fik efter sin død tilgivelse, selv i Florenz. Kort efter, at Dante var død, var der — om dette ikke er en legende — en pavelig legat, der ville have hans jordiske

rester gravet op og brændt og spredt for alle vinde. Men et århundrede senere begyndte Florenz og Ravenna at strides om, hvor Dante skulle ligge begravet. Nu ville florentinerne have Dantes jordiske rester overført til Florenz.

§ 14. *Johannes XXII's buller om den evangeliske fattigdom.*

Jacob Duèse eller Jacob fra Cahors, Clemens V's efterfølger, som tog navnet Johannes XXII, så sig straks fra sin tiltrædelse i 1316 som pave stillet overfor vanskelige problemer. Pavedømmets finansielle stilling var ikke god. Der skulle skaffes penge til lønninger til et hurtigt voksende bureaukrati og til et kostbart pavehof. Dobbeltvalget i Tyskland i 1314 havde fremkaldt en krig mellem Ludvig af Bayern og Frederik af Østrig, som skulle vare i mange år, hvor begge parter på forskellig måde forsøgte at få støtte fra kirkens side. Og i de to år, hvor pavestolen havde været ubesat, havde striden indenfor franciskanerordenen mellem spiritualer og konventualer nået højdepunktet.

Johannes XXII tilvejebragte i og for sig en løsning på disse problemer. Han bragte ved sit finansielle talent og ved sin administrative dygtighed orden i pavedømmets finanser, og han efterlod sig ved sin død en kasse med overskud, selvom den ikke var så bugnende, som det blev fortalt. Deraf Johannes XXII's ry for at have været pengepuger. Han fastholdt overfor Ludvig af Bayern og de tyske kurfyrster til sin død i 1334 med stor styrke og stædighed den overleverede doktrin om, at det var ham og ikke de tyske kurfyrster eller våbenmagt, der bestemte, hvem der skulle være imperator i Sacrum imperium, og hvem der, indtil afgørelsen var truffet, havde ansvaret for forvaltning og domsmyndighed i Sacrum imperium. Og han knuste spiritualernes oprør mod konventualerne indenfor franciskanerordenen ved hårdhændet optræden og ved inkquisitionens bistand, hvorefter han vendte sig mod selve ordenen og gennem nogle buller tilintetgjorde den doktrin om den evangeliske fattigdom, som gennem mere end et halvt århundrede havde været en urofaktor ikke blot indenfor franciskanerordenen, men også i forholdet til andre munkeordener, især dominikanerordenen. Clemens V var meget tilbageholdende med hensyn til at sætte inkquisitionen i

sving imod pavedømmets modstandere. Johannes XXII anvendte inkquisitionen i stort omfang dels imod kættere, dels imod dem, der gav sig til at kritisere ham eller pavedømmet. Han er i det 14 århundrede den pave, der gjorde mest brug af munkeinkquisitionen.

Johannes XXII var i og for sig en stærk pave. Den forsigtige og vankelmødige Clemens V, der slet ikke kunne hamle op med Philip den smukke, var blevet efterfulgt af en energisk og beslutsom pave, der til det yderste udnyttede de magtmidler, der stod til hans rådighed, rådigheden over embeder og pengekasse, excommunication og inkquisition og det klerikale propaganda-apparat. Johannes regerede. Det var en videreførelse af Bonifacius VIII's politik. Der er også en del lighed mellem Bonifacius VIII's og Johannes XXII's psyke og karriere. Begge var meget gamle og som følge deraf meget selvrådige og selvbevidste, da de blev valgt til paver, og begge var jurister med forudgående praktisk juridisk uddannelse. Johannes's personlige livsførelse var dog uangribelig, hvad Bonifacius's ikke var. Arbejdet for kirken var det eneste, som beskæftigede ham. I de 18 år, hvor han var pave, opholdt han sig kun to steder, nemlig i sit palads og i domkirken i Avignon. Det beroede på, at han før pavevalget havde lovet en italiensk kardinal, at såfremt han satte sig på en hest, var det for at begive sig til Rom. Og da han næppe nogensinde for alvor overvejede at forlægge residensen til Rom, satte han sig, efter at han var blevet pave, aldrig på en hest.

Den måde, hvorpå Johannes optrådte som pave, skaffede ham og pavedømmet en række nye fjender. Det første generende resultat heraf var, at Marsilio fra Padua i 1324 skrev det skrift *Defensor pacis*, som fra et retsteoretisk synspunkt er det bedste af de skrifter imod pavedømmet, som er skrevet i hele middelalderen. Det næste blev, at han ved fire prædikener holdt fra allehelgensdag 1 november 1331 og til 2 februar 1332 gav samtlige sine fjender en anledning til kritik, idet han gav udtryk for synspunkter med hensyn til, hvad der sker med mennesker efter døden, som gik på tværs af den herskende lære. Teologerne forfærdedes over de betragtninger, som juristen udviklede i denne prædiken og til dels gentog i senere prædikener bl a med hensyn til *visio beatifica*. Den opstandelse, der opstod som følge heraf,

og den mistanke, som bredte sig om, hvorvidt Johannes var en hereticus, foruroligede den franske konge og det franske hof. Dette blev den flygtede og derefter afsatte franciskanergeneral Michael fra Cesena og hans tilhængere, der havde fået asyl i München, hurtigt klar over, og nu gik Ockham igang med at skrive de skrifter mod Johannes XXII og mod pavedømmet, som efter skismaets udbrud i 1378 skulle vise sig at være farlige skrifter. Ockham var troende katolik, og han fik et navn som teolog og navnlig som filosof. Intet af hans skrifter blev nogen- sinde specielt fordømt på grund af kætterske meninger som Marsilios *Defensor pacis*. Marsilio var kun læge og retsfilosof, og hans forhold til religion synes at have været blakket eller i hvert fald køligt.

Fra et retsteoretisk synspunkt er *Defensor pacis* middelalderens betydeligste skrift. Det var frygtet af paverne og af kurien. Men det har fra et kirkepolitisk synspunkt måske ikke haft den samme betydning som den serie af skrifter, som Ockham spydede ud imod pavedømmet i 1332—48 fra franciskanerklostret i München. Ockham blev ved med at skrive imod pavedømmet fra sit fristed i München, og gutta cavat lapidem non vi sed sæpe cadendo.

Jacob fra Cahors, der var født ca 1245, var ikke teolog. Han havde aldrig taget en teologisk grad ved et universitet. Jacob var jurist. Marcel Fournier har i sin *Histoire de la science du droit en France*, 1892, anført Jacob blandt dem, der mod slutningen af det 13. århundrede var professorer ved universitetet i Orléans. I et brev af 3 april 1298 fra Charles II af Anjou er Jacob omtalt som professor juris utriusque, og ifølge et brev af 4 februar 1300 var han doctor juris utriusque, jfr Noël Valois i afhandlingen Jacques Duèse i *Histoire littéraire de la France*, bd XXXIV, 1915, s 394. Jacob har været en af de mange, der underviste i Justiniansk romerret eller i kanonisk ret ved det vigtige universitet i Orleans. Han hørte ikke til blandt dem, der som Jacobus de Ravannis og Petrus de Bellapertica gennem literær produktion og spirituel undervisning kastede glans over universitetet i Orléans. Dokortitlen er ikke udtryk for, at han har skrevet videnskabelige skrifter. Men den viser dog, at man har anset ham for at være en ganske dygtig jurist, og en bekræftelse herpå er hans

buller om den evangeliske fattigdom. De er skrevet af en skolet jurist.

Det blev fortalt, at Jacob var søn af en beskeden skoflikker i Cahors, og denne fortælling gav Voltaire anledning til en åndfuldhed i *Essai sur les mœurs* om, at det er al ære værd, om en skoflikker når op til det embede, hvor andre må kysse hans fødder. Endnu i det 19. århundrede troede man på denne fortælling, men det er en fabel. Det er en af hans modstandere blandt teologerne, der ikke kunne døje denne jurist og opkomling, der i 1300 var blevet biskop i Fréjus, i 1310 biskop i Avignon og i 1312 kardinal for i 1316 at ende som pave, som har fundet på historien. Jacobs fader var en velstillet købmand i Cahors, der var i stand til at holde sønnen til studierne, og det var det juridiske studium, som sønnen valgte. Han studerede i Paris og i Orléans, måske også en kort tid i Toulouse og i Montpellier. I slutningen af det 13. århundrede var han i Charles II af Anjous tjeneste, og først i året 1300 begyndte hans egentlige karriere indenfor kirken, da han i en alder af 55 år blev valgt til biskop i Fréjus nær Cannes.

Forklaringen på det kaos, som der var i franciskanerordenen i 1316, skal søges langt tilbage. For Frans fra Assisi var idealet det liv i fuldstændig fattigdom og i ubekymrethed om dette livs materielle goder, som Jesus og hans disciple havde levet. Frans havde imidlertid ikke filosoferet over, om denne fattigdom havde haft en særlig juridisk farve. Han var en ulærd mand med idealer, som man ikke let kunne leve op til i en munkeorden. Fejlen var, at han havde den ærgerrighed, at han ville mindes ved at have stiftet en ny munkeorden. Det, der måske kunne leves op til i en meget lille kreds, var for store idealer for den større kreds i en organiseret sammenslutning, en munkeorden. Munke og klostre hører sammen. Klostre resulterer i kapeller og kirker. Hvem skulle udadtil fremtræde som ejer af disse bygninger? Var bygningerne end nok så tarvelige, så måtte der dog være nogen, der „ejede“ dem.

De vanskeligheder, der stammede fra forestillinger om, at der kunne skabes en formueløs orden af tiggermunke, havde Frans næppe gjort sig klart. Han blev ved enkelte lejligheder stillet overfor dem, men veg udenom. Efter hans død varede det

ikke længe, før spekulationerne om, hvorledes der kunne findes en tiggermunkeorden, hvor de enkelte munke *og selve ordenen* „ikke ejede nogetsomhelst“, skønt der dog til munkenes beskedne livsførelse fandtes klostre med små jorder til dyrkning af korn, grøntsager og frugt, med redskaber til dyrkningen og med visse beskedne forråd, især med henblik på vinteren, af korn, tørrede bønner og ærter, olie, landvin osv. Munkene kunne jo heller ikke gå nøgne. De måtte være iført kutter og om vinteren dog have sandaler på. Hvem ejede dette? Og da der efter Frans fra Assisi tidlige død på ganske kort tid var indsamlet midler til at bygge en basilica i Assisi til minde om ham, var der problemet om, hvem der var „ejer“ af de indsamlede midler og den for disse opførte basilica.

Den betændte samvittighed, som den gradvise opståen af bygninger mv. af „formue“ for en „proletarisk“ munkeorden, fremkaldte hos dem, som ikke havde glemt, hvad Frans havde prædikeret om Jesus og hans disciples fattigdom, forsøgte man på forskellig måde at helbrede. Allerede Gregor IX var som kardinal Ugolino blev stillet overfor problemet, da Frans fra Assisi ved en bestemt lejlighed erfarede, at nogle af brødrene i Bologna var flyttet ind i et hus, som var „deres“, og derefter gav ordre om, at de øjeblikkelig skulle rykke ud af huset. Ugolino klarede situationen ved at udstede en erklæring om, at huset var hans, ikke brødrenes.

Nogle år efter Frans's død udstedte Gregor IX dekretet *Quo elongati*, hvorved han traf bestemmelse om en række franciskanerordenen vedrørende forhold og derunder erklærede, at et af Frans efterladt testamente ikke havde nogen retsgyldighed. Det blev her bestemt, at der skulle være en nuntius, hvis funktion var at modtage penge, og at denne nuntius optrådte på almissegivernes vegne, og allerede med denne ordning var man gået et betydeligt stykke bort fra det oprindelige ideal. Få år senere, i 1245, udfærdigede Innocens IV dekretet *Ordinem vestrum*, hvori han erklærede, at de aktiver, som var reserveret til brug for franciskanerne, var pavelig ejendom, var *jus et proprietas beati Petri*, og ved et senere dekretale, *Quanto studiosius*, gav Innocens IV ordenen ret til at udnævne procuratorer, som, skønt de qua administratorer af aktiverne optrådte som

befuldmægtigede for paven og på pavedømmets vegne, modtog direktiver fra ordenen.

Herved var man havnet i en ejendomsretlig fiktion, og da det var let at se, gav ordningen anledning til diskussion og til kritik såvel indenfor franciskanerordenen som fra udenforstående. Ved universitetet i Paris udbrød der i 1253 en bitter strid mellem nogle magistre og repræsentanter for de to tiggermunkeordener om disses akademiske rettigheder, og allerede under denne strid gav de verdslige magistre sig til at diskutere problemet om den franciskanske fattigdoms nærmere beskaffenhed og foruddiskonterede en del af de betragtninger, som skulle blive afgørende, da Johannes XXII i 1322 og 1323 tog afstand fra franciskanernes doktrin. Den uro, som fremkaldtes bl a ved denne lejlighed, forsøgte franciskanergeneralen Bonaventura at fjerne ved i 1269 at udsende en afhandling *Apologia pauperum*, hvori han indgående behandlede spørgsmålet om den franciskanske fattigdom og præciserede, hvad ordenens lære gik ud på.

Skønt Bonaventura var teolog, ikke jurist, fandt han det væsentlige for den franciskanske fattigdom i et juridisk træk, nemlig i dette, at der såvel fra munkenes som fra ordenens side var blevet givet *afkald på ejendomsret*, på dominium eller proprietas, til jordisk gods. Munkene og ordenen kunne ikke eje noget-somhelst, for det havde de givet afkald på. Der var derimod ikke noget i vejen for, at munkene og ordenen kunne *bruge* jordisk gods. Det havde de ikke givet afkald på, og det kunne de efter sagens natur heller ikke give afkald på. Men denne usus måtte være begrænset. Da det nu hele tiden havde været tanken, at den franciskanske fattigdom var en kopi af den fattigdom, som havde været Jesus's og hans apostles lod her på jorden, så måtte Bonaventuras bestræbelser i afhandlingen være rettet imod at påvise, at det var „den evangeliske fattigdoms“ natur, at Jesus og hans apostle havde givet afkald på ejendomsret, og det lykkedes ham da også at „bevise“ dette ud fra forskellige bibelsteder. Væsentlig var missionsbefalingen i Mattæusevangeliet 10, 5 ff, hvor det bl a hedder: „Skaf jer ikke guld eller sølv eller kobber i jeres bælt, ikke taske til rejsen eller to kjortler eller sko eller stav. Thi en arbejder er sin føde værd“. Der var også den kendte samtale mellem Jesus og den rige unge mand, der spurgte ham,

hvad han skulle gøre for at få evigt liv, hvor Jesus sagde: „Vil du være fuldkommen, så gå hen og sælg, hvad du ejer, og giv det til de fattige, så vil du have en skat i himlene. Og kom så og følg mig!“, jfr Mattæus 19,21. Påberåbt blev også det umiddelbart derefter følgende ord af Peter: „Se, vi har fortaget *alt* og fulgt dig“, stedet Mattæus 8,20, hvor Jesus sagde: „Ræve har huler og himlens fugle reder, men menneskesønnen har ikke det sted, hvor han kan lægge sit hoved til hvile“, og stedet Johannes 14,30 om, at verdens fyrste kommer, og at der i Jesus ikke var noget, som hørte ham til. Endelig var der stedet hos Mattæus om tempelskatten, hvor Jesus overfor Peter gjorde gældende, at han som Guds søn strengt taget var fritaget for at betale tempelskat. „Men for at vi ikke skal forarge dem, så gå ned til søen, kast en krog ud, og tag den første fisk, som kommer op. Og når du åbner dens mund, så skal du finde en statér. Tag den og giv dem den for mig og for dig!“.

Visse bibelsteder talte imod denne opfattelse. Der var navnlig omtalen hos Johannes 12,4-6 og 13,27-29 af Judas's pengepung, der syntes at forudsætte, at der var et vist fællesskab om penge. Stedet havde fra første færd givet franciskanerne anledning til mange overvejelser, og Bonaventura drøfter det indgående. Han ser herefter bort fra det argument, der kunne hentes herfra, og han bortfortolker en del andre steder fx Johannes 4,8 og 6,5 og Markus 1,29.

Bonaventura identificerede den evangeliske fattigdom og den franciskanske fattigdom. Og da dominikanerordenens — og de andre munkeordeners — doktrin om fattigdom ikke gik så vidt som franciskanerordenens, lå der i hans lære et postulat om, at franciskanerne var mere „fuldkomne“ eller „hellige“ end andre munke. Det kunne blive, og det blev, et irritationsmoment, specielt i forhold til dominikanerne, som også var tiggermunke. Det, der skulle blive afgørende for begivenhederne i 1322 og de følgende år, da Johannes XXII omkalfatrede læren om den evangeliske fattigdom, var, at pave Nicolaus III, som var meget positivt indstillet overfor franciskanerne, i 1279 efter Bonaventuras død udfærdigede dekretet *Exiit qui seminat* om forskellige forhold indenfor franciskanerordenen, hvori han roste ordenen og tilsyneladende accepterede Bonaventuras udviklinger om den

franciskanske fattigdoms natur og derved implicite den evangeliske fattigdoms natur. Dette dekretale, som er meget udførligt, kan efterses i Liber sextus 5,12,3. Det væsentlige er følgende passus: „... dicimus quod abdicatio proprietatis hujusmodi omnium rerum (non) tam in speciali quam etiam in communi propter Deum meritoria est et sancta, *quam et Christus, viam perfectionis ostendens, verbo docuit et exemplo firmavit...*“. Clemens V skrev også noget om spørgsmålet, da han i 1312 udfærdigede et franciskanerordenen vedrørende dekretale *Exivi de paradiso*, jfr herved *Clementinae* 5,11,1.

Bonaventuras — og Nicolaus III's — bestræbelser for at tilvejebringe et midterstandpunkt i læren om den franciskanske fattigdom, et kompromis mellem idealisterne og de moderate, mislykkedes. Uroen fortsatte, bl a fordi praksis med hensyn til „brugen“ af materielle goder blev noget løs. Lysten til at bygge nye bygninger var visse steder for stor, og byggeri koster penge, ofte mange penge, og dermed opstod der motiver til at se mindre strengt på hele dette fattigdomsproblem, men samtidig et grundlag for rigoristerne til kritik og til at lancere radikale synspunkter med hensyn til „brugen“. Uroen havde dog også andre årsager fx påvirkning fra idéer, der var udviklet af — eller blev tilskrevet — abbed Joachim fra Fiore. Clemens V foranstaltede i 1309—12 en undersøgelse af forholdene indenfor franciskanerordenen, og han bestræbte sig for at tilvejebringe et kompromis mellem spiritualer og konventualer, men kompromisset kunne ikke holde, og efter Clemens V's død blev forholdene indenfor ordenen visse steder, især i Sydfrankrig, kaotiske. Munkene sloges om visse klostre.

Johannes XXII havde på nært hold fulgt Clemens V' bestræbelser for at få ro indenfor franciskanerordenen, og han kendte forholdene i Sydfrankrig. Kort tid efter, at han var tiltrådt som pave, slog han til overfor spiritualerne, hvis idealer om den yderste fattigdom, om en *usus pauper*, nok forekom den kølige advokat- og bankierpave for verdensfjerne og for urealistiske. Han imødekom en begæring fra den nyvalgte franciskanergeneral Michael fra Cesena om, at der blev skredet ind overfor spiritualerne bl a på grund af lydighedsnægtelse og udfærdigede et særligt dekretale, og kort efter blev der skredet hårdt ind. Spiritu-

alernes ledere, Ubertino fra Casale og Angelo fra Clarene, blev forflyttet til andre munkeordener, og derefter blev størstedelen af de menige spiritualer fra Sydfrankrig „pacificeret“ ved hjælp af inkquisitionen. „Kun“ 4 blev dømt for kætteri — på grund af lydighedsnægtelse — og udleveret til „den verdslige arm“. De blev i 1318 brændt på torvet i Marseille.

Fire år derefter vendte Johannes XXII sig imod de konventualer, hvis begæring om indskriden overfor spiritualerne han havde imødekommet. Anledningen hertil var ifølge en beretning af franciskanermunken Nicolaus (minorit) et sammenstød i 1321 mellem en dominikanermunk, der var inkvisitor, og en franciskanerlærer i Narbonne Berengar Talon. Efter afhøringen af en anklaget havde inkvisitor erklæret følgende sætning, som den anklagede havde gjort gældende „Jesus har aldrig ejet noget, hverken selv eller sammen med andre“, for kættersk. Men i det consilium, som inkvisitor efter reglerne havde sammenkaldt til afgivelse af responsum herom, var der en franciskanerlærer Berengar Talon, og da han hørte dette, skreg han, at dette var ikke kætteri, men et af kirken accepteret dogme, hvad man kunne se i Nicolaus III's dekretale fra 1279 *Exiit qui seminat*. Inkvisitor opfordrede franciskaneren til at trække sig ud af consiliet, men det nægtede denne, og han indankede derefter spørgsmålet for paven.

Da sagen kom for i konsistorium, procederede Berengar Talon selv sagen, og han må gennem sin procedure have irriteret Johannes XXII, for resultatet blev, at han i betragtning af sagens alvor skulle tilbageholdes i Avignon som fange. Derefter formulerede Johannes følgende spørgsmål „Utrum asserere quod Christus et apostoli non habuerunt aliquid sive in proprio sive in communi sit hereticum?“ „Skulle det mon være kætteri at påstå, at Jesus og apostlene intet ejede, hverken enkeltvis eller i fællesskab?“ og lod problemet komme til diskussion i konsistorium.

Nyere undersøgelser har imidlertid vist, at det ikke alene var Berengar Talons appel, der foranledigede, at Johannes XXII i 1323 erklærede Bonaventuras lære om den evangeliske fattigdom og dermed franciskanernes lære om den franciskanske fattigdom for kætteri. Det var navnlig det, som Johannes XXII i rea-

liteten gjorde. Udrensningen af spiritualerne havde givet anledning til, at Johannes i 1317 overdrog til kardinal Nicolaus Albertis — der var dominikaner — at undersøge, om udviklingerne i et skrift *Lectura super Apocalipsim*, som den i 1298 afdøde franciskanermunk Pierre Olieu havde forfattet, var i overensstemmelse med kirkens lære. Det var Pierre Olieu, som i slutningen af det 13 århundrede var den åndelige leder af de urolige hoveder, som man kaldte spiritualer. Han havde som enkelte franciskanermunke og endog en tidligere franciskanergeneral, Johannes fra Parma, koketteret med Joachimitisk mystik, og han havde kritiseret den måde, hvorpå man mange steder indenfor ordenen praktiserede læren om den evangeliske fattigdom og udformet en speciel lære om *usus pauper*, som var højst generende, især for de franciskanermunke, der blev valgt til biskopper.

Nicolaus nedsatte en kommission af otte teologer, der afgav en betænkning. Den er senest afgivet i 1320. Den fremdrog en række sætninger i *Lectura super Apocalipsim*, som den tog afstand fra, og en række sætninger, som den anså for kætterske. Meget af dette var „Joachimisme“ uden interesse fra vort synspunkt, men Olieu havde etableret en forbindelse mellem den Joachimitiske mystik og den evangeliske fattigdom gennem nogle udviklinger om, at Jesus og apostlene intet ejede, og at den sande kirke kun kunne findes der, hvor man efterlevede dette ideal — hos spiritualerne! Disse udviklinger gav kommissionen anledning til at henlede opmærksomheden på de vanskeligheder, der beroede på Nicolaus III's udviklinger i *Exiit qui seminat*. Se om Pierre Olieu — Petrus Olivi — fx artiklerne „Olieu“ og „Spirituels“ i *Dictionnaire de Théologie Catholique* og M D Lambert *Franciscan Poverty*, 1961, s 152 ff, 217 ff, med litteraturhenvisninger.

Johannes XXII har således været fortrolig med franciskanernes lære og det sted i *Exiit qui seminat*, som man — jfr Berengar Talon — mente havde ophøjet Bonaventuras lære om den evangeliske fattigdom til kirkeligt dogme, før ankesagen i 1321, gennem den senest i 1320 afgivne kommissionsbetænkning. Han har vel også længe inden været fortrolig med læren. Han stu-

derede ved universitetet i Paris nogle år efter, at der havde været en stor strid mellem verdslige magistre og repræsentanter for tiggemunkeordenerne, og på en tid hvor Bonaventura og enkelte magistre skrev eller lige havde skrevet skrifter imod hinanden om den evangeliske fattigdoms natur. Han havde i slutningen af det 13 århundrede virket i Sydfrankrig, Pierre Olieus højborg, og må have været klar over den indflydelse, som Pierre Olieu havde på lægmænd gennem sine prædikener og gennem sine synspunkter. Og han havde som biskop i Fréjus og i Avignon kunnet følge Clemens V's tålmodige og langvarige forsøg på at stifte fred mellem spiritualer og konventualer. Det synspunkt, som han gav udtryk for, da han i 1323 erklærede Bonaventuras lære om den evangeliske fattigdom for kætteri — for det var det, som han gjorde —, har sikkert bundfældet sig i ham længe før. Appelsagen fra Narbonne har kun været den anledning, som han søgte, for at han kunne vende sig mod konventualerne. At en snu politiker først knuser een gruppe ved hjælp af en anden og derefter finder en tredje gruppe til at knuse hjælperne, er jo iøvrigt noget, som man ikke så sjældent har oplevet. Og Johannes var en snu politiker — eller troede, at han var det.

Nicolaus III havde i slutningen af *Exiit qui seminat* forbudt diskussion om dekretalets indhold under trusel om excommunication, en konsekvens af hans formål med dekretalet, som var at tilvejebringe ro om fattigdomslæren. Det kunne fortolkes derhen, at han havde truffet en dogmatisk afgørelse, og det blev senere udlagt således af Johannes XXII's kritikere. Når Johannes XXII nu ønskede sætningen om, at det var kætteri hårdnakket at påstå, at Jesus og apostlene intet ejede, hverken enkeltvis eller i fællesskab, sat under diskussion, måtte han ophæve dette forbud. Det gjorde han den 26 marts 1322 ved dekretalet *Quia nonnumquam*, jfr herved *Extravagantes Joanni XXII* 14, 2. Indledningen til dekretalet gjorde det klart, at Johannes var inde på overvejelser om at ændre læren, og at han mente, at han var kompetent dertil. Han skriver her, at da erfaringen har vist, at det, som man formodede var gavnligt, ofte senere viste sig at være skadeligt, så burde det ikke give anledning til kritik, om

lovgiveren tog skridt til at tilbagekalde bestemmelser udfærdiget af ham selv eller af hans forgængere, såfremt han kunne se, at de snarere skadede end gavnede.

Franciskanerne lugtede lunt. I pinsen 1322 holdtes der konvent i Perugia, og her blev det vedtaget at udsende en encyclica til alle troende, hvori det blev gjort gældende, at spørgsmålet om den evangeliske fattigdom var blevet afgjort ved dekretale *Exiit qui seminat*, der var en del af den kanoniske ret. Det havde Johannes XXII selv forudsat i et dekretale *Quorundam exigit*, som han udfærdigede i 1317. Johannes XXII kunne derfor ikke nu lave dette om. Af denne encyclica blev der taget og udsendt i hundredvis af afskrifter, og desuden blev der lavet en længere, akademisk version.

Dette var krigserklæring. Johannes XXII's modtræk var stærkt. Et halvt år derefter, 8 december 1322, udfærdigede han dekretale *Ad conditorem*. Her gentog han først, at der fra et lovgiversynspunkt ikke kunne være tvivl om, at lovgiveren, når han indså, at bestemmelser i dekretaler udfærdiget af ham selv eller af hans forgængere gjorde mere skade end gavn, var kompetent til at ændre dem. Og derefter ophævede han den ordning, som havde bestået i hvert fald siden Innocens IV's dekretale af 1245 *Ordinem vestrum* med, at det var paven, der stod som den formelle ejer af de aktiver, som var forbeholdt franciskanermunkene til brug.

Dette begrundede Johannes på flere måder. Der er lidt ind i dekretale *Exiit qui seminat* en antydning om, at ordningen gav franciskanerne anledning til at hævde, at de var fattigere end andre munke, fordi hverken de eller ordenen ejede noget, og at Johannes misbilligede sådant praleri. Og det gøres gældende, at det, når — som efter *Exiit qui seminat* — franciskanerne under visse betingelser kunne bytte, sælge og bortgive noget, der var pavelig ejendom, så var det snarere den pavelige ejendomsret, der var nudus (nøgen), end den brug, som munkene havde. Men det sted, hvor Johannes navnlig satte ind, var, om konstruktionen *usus* overhovedet var holdbar, når der var tale om *genstande, som blev fortæret gennem „brug“*. Herom gjorde han gældende, at det var i strid med ret og med sund fornuft — *repugnat juri et obviat rationi* —, at man talte om *usus juris* eller *usus facti* til sådanne

goder adskilt fra ejendomsret, og det kunne ikke have været Nicolaus III's mening, at der var forbeholdt paven ejendomsret også til sådanne goder. „Quis enim sanæ mentis credere poterit, quod intentio fuerit tanti patris, unius ovi, seu casei, aut frusti panis, et aliorum usu consumptibilium, quæ sæpe fratribus ipsis ad consumendum e vestigio conferuntur, dominium Romanæ ecclesiæ, et usus fratribus retinere?“ Hvem kan dog tro, at det har været en så begavet paves tanke, at der skulle forbeholdes Romerkirken ejendomsret og kun gives brødrene brug til det æg eller til den stump ost eller brød eller andet spiseligt, som bliver givet til fortæring på stedet? Og når — tanken frit gengivet — franciskanerne dog ejede noget, selvom det ikke var meget, ja så kunne munkene ikke løbe rundt og prale af, at de intetsomhelst ejede og derfor var „helligere“ end andre. De var hverken værre eller bedre end dominikanermunkene. Bonaventuras lære om den evangeliske fattigdom var noget snak, var „jura“ lavet af en teolog, som ikke havde den mindste forståelse af legistik.

Johannes's angreb i *Ad conditorem* kom fra et helt uventet hold, og det satte kun temperaturen yderligere i vejret. Man kan, når man læser dekretalet, mærke, hvor rasende han er blevet, da han fik afskrift af franciskanerkonventets encyclica. Den har foranlediget, at han har gennemarbejdet og gennemtænkt visse retsteoretiske problemer. Der er visse paralleler mellem hans ræsonnementer og ræsonnementer fremført i 1269 af en forfatter Gerard fra Abbeville i et skrift, som han publicerede, kort før Bonaventura publicerede *Apologia pauperum*.

Franciskanerordenens svar på *Ad conditorem* var en anke. På ordenens vegne fremsatte Bonagratia fra Bergamo, en doctor juris utriusque og derfor en værdig modstander af den doctor juris utriusque, der sad på pavestolen, indsigelse mod dekretalet. Den 14 januar 1323 gav Bonagratia, der allerede i 1310 havde optrådt på ordenens vegne, møde i konsistorium, hvor han bl a gjorde gældende, at systemet med pavelig ejendomsret gik helt tilbage til Gregor IX's tid, at man med hensyn til fortærlige goder meget vel kunne tale om en brug adskilt fra ejendomsret, og at en pave ikke havde ret til at ændre i bestemmelser hørende til *jus divinum* 5: til den del af den kanoniske ret, som hidrørte

umiddelbart fra Gud. Han forelagde nu sagen for paven til fornyet overvejelse. Gik afgørelsen ordenen imod, ja så var sagen forelagt den kirke, som Johannes stod i spidsen for. Johannes's svar herpå var, at han lod Bonagratia vandre i fængsel, hvor han måtte opholde sig et lille år, og at han foretog visse ændringer i dekretale. Hvorpå han, stædig som han var, slog det op påny med samme dato som før. Der er således to versioner af dette dekretale. Det er den seneste, som findes i *Extravagantes Joanni XXII* 14,3.

Johannes's næste svar på franciskanerkonventets encyclica, der blev omhyggeligt forberedt, er dekretale Cum inter nonnullos af 12 november 1323, hvorved han i realiteten erklærede Bonaventuras lære i *Apologia pauperum*, der var accepteret af Nicolaus III, for kætteri. Nogle har forsøgt at bortforklare dette, men det lader sig ikke gøre. Teksten i denne bulle er i modsætning til teksterne i de fleste af de tidligere buller i fattigdomsstriden og til teksten i den bulle af 10 november 1324 *Quia quorundam*, som er afslutningen på striden, meget kort. Jfr *Extravagantes Joanni XXII* 14,4. Det væsentlige er sætningen om, at eftersom den hårdnakkede fastholden (*pertinaciter affirmare*) af en påstand om, at Jesus og hans apostle ikke havde ret til at bruge de ting, som de efter skriften vitterligt var i besiddelse af, og at de ikke havde ret til at sælge dem og bortgive dem og ombytte dem med andre — hvad skriften viser, at de gjorde eller kunne have gjort (*quaæ tamen ipsos de præmissis fecisse scriptura sacra testatur, seu ipsos potuisse facere supponit expresse*) —, *implicerer, at Jesus og apostlene handlede retsstridigt*, skal en sådan påstand anses for urigtig og for kætteri.

Samtidig med, at Johannes XXII således omkalfatrede læren om den evangeliske fattigdom, tilspidsedes den strid med Ludvig af Bayern, der, sålænge krigen mellem Ludvig og Frederik af Østrig stod på — den endte i 1322 —, fra pavens side mere blev udkæmpet i Italien end ført med pen og blæk. Johannes stillede sig på det standpunkt, at sålænge han ikke havde godkendt Ludvig, var Ludvig hverken konge eller kejser. Ludvig lod sig desuagtet hylde som konge bl a i Milano. Svaret herpå var det overraskende, at legisten på pavestolen den 8 oktober 1323 indledte en proces imod Ludvig med stævning opslået på domkirkedøren

i Avignon, fordi han havde *udøvet kongemagt uden godkendelse* og med påstand om, at Ludvig inden tre måneder skulle *nedlægge regeringen og ikke genoptage den, før Johannes havde godkendt ham som konge*. Begrundelsen fulgte de synspunkter med hensyn til rigets forfatning, som var udviklet i dekretaler af Johannes og hans forgængere. Gregor X havde i 1273 ekspederet „sagen“ om, hvem der skulle være konge i Tyskland, som om det drejede sig om besættelsen af et kirkeligt embede. Johannes XXII indledte en proces om spørgsmålet, som om det drejede sig om mangler eller vanhjemmel i en hestehandel. Situationen var barok.

Herefter begyndte nogle af pavens modstandere indenfor franciskanerordenen og nogle af Ludvigs tilhængere eller embedsmænd at stikke hovederne sammen. Det kan man se af det svar fra Ludvig, som kaldes hans Sachsenhausenappel af 1324. Hvorledes det skete, og hvem det var, der agerede, lader sig næppe opklare, men der må have været en eller anden højtstående franciskaner, som har spillet dobbeltspil. Sachsenhausenappellen har et langt indlæg om den evangeliske fattigdom, der er et voldsomt angreb på Johannes på grund af hans optræden og hans standpunkt i fattigdomsstriden. Johannes stempledes som kætter. Denne sammenkobling skulle vise sig at have været politisk meget uklog, og Ludvig af Bayern måtte senere fralægge sig ethvert ansvar for dette indlæg.

Johannes så sig sig derefter på grund af det røre, som der nu igen blev om fattigdomsproblemet, foranlediget til at udfærdige endnu en bulle om den evangeliske fattigdom, bullen *Quia quorundam* af 10 november 1324, der er trykt i *Extravagantes Joanni XXII* 14,5. Johannes henviser først til, at *Ad conditorem* og *Cum inter nonnullos* var udfærdiget efter nøje overvejelser og efter samråd dels med kardinalerne, dels med mange ærkebiskopper og biskopper og kyndige teologer og jurister. Løgnens fader drev imidlertid sit spil, og man forvanskede bullernes indhold ved urigtige og skøre påstande i ord og i skrift. Da nu det væsentlige angrebspunkt var en påstand om, at Johannes ikke kunne lave noget om, som var ophøjet til kirkeligt dogme, er det, som Johannes ofrer størst opmærksomhed i *Quia quorundam*, spørgsmålet, om nu også Bonaventuras lære om den evangeliske fattigdom var

blevet ophøjet til kirkeligt dogme. Dette bestrider Johannes XXII på det bestemteste. Ingen af hans forgængere var gået så vidt. Han viser derefter gennem citater af Honorius III, Gregor IX, Innocens IV og Alexander IV, at ingen af disse paver havde gjort en lære svarende til den lære om den evangeliske fattigdom, som Bonaventura udformede i 1269 og altså på et senere tidspunkt, til kirkeligt dogme.

Det var heller ikke her, at problemet lå. Det fra franciskanernes synspunkt væsentlige var visse udviklinger af Nicolaus III i dekretet *Exiit qui seminat* fra 1279, som hvilede på Bonaventuras udviklinger i *Apologia pauperum*. Dette går Johannes derefter ind på, idet han bl a citerer det kildne sted „*quam et Christus, viam perfectionis ostendens, verbo docuit et exemplo firmavit*“. Johannes henviser nu først til, at Nicolaus III — ikke som der står i Friedbergs udgave Nicolaus IV — i *Exiit qui seminat* ikke skrev noget om, at *Jesus* og hans apostle kun havde *usus facti* til deres ejendele. Det, som han skrev, var kun, at *fratres minores*, franciskanermunkene, havde „*simplicem usum facti*“ til det, som man gav dem. Men skulle dette betyde, at franciskanerne havde en *usus facti*, som ikke var en rettighed (*denudatum omni jure, ita, quod ipsi seu ordo nullum jus habeant utendi*)? Johannes XXII bestrider på det bestemteste, at dette havde været Nicolaus III's tanke. For det første ville det have været i strid med, hvad Gregor IX, Innocens IV og Alexander IV udtrykkeligt havde skrevet. For det andet ville en sådan brug være uretmæssig (*retsstridig*), og det var usandsynligt, at det var en sådan ordning, som var tilsigtet. Johannes slutter derefter bullen med at fastholde, at en sætning om, at Jesus og hans apostle til de ejendele, som de efter skriften havde haft, kun havde „*simplicem usum facti absque jure aliqua*“, hvoraf ville følge, at „*usum Christi fuisse non justum, quod prefecto blasphemiam continet*“, er urigtig og er kættersk.

Fra en protestantisk jurists synspunkt er det i hele denne diskussion om den evangeliske fattigdom Johannes XXII, der indtager det fornuftige standpunkt. Han er „*le vieux pontife, dont la position de bons sens dans la querelle de la pauvreté avait reçu l'assentiment quasi général*“, jfr herved den katolske historiker Georges de Lagarde i *La naissance de l'esprit laïque*, bd IV,

Guillaume d'Ockham *Défense de l'empire*, 1962, s 11. Resultatet af Johannes's buller blev jo også, at man efterhånden holdt op med de endeløse og nytteløse diskussioner om, hvem der ejede de penge, som lå i Judas's pengepung, hvem der ejede „Simon og Andreas's hus“ osv.

Bonaventuras lære om den evangeliske fattigdom er teologisk snurrepiberi, som idag ingen ville interessere sig for, om forholdet ikke var dette, at Johannes XXII's stridigheder med franciskanerordenen efter mange katolikkers vurdering var noget af det værste, som han indlod sig på, set fra den katolske kirkes synspunkt. Da den i Avignon tvangstilbageholdte franciskanergeneral Michael fra Cesena i 1328 efter aftale med Ludvig af Bayern flygtede til Pisa og derefter fik asyl i franciskanerklostret i München, fulgtes han af den William fra Ockham, som havde opholdt sig i Avignon i fire år ventende på dom fra inkquisitionen. William fra Ockham skulle udvikle sig til at blive en ligeså kynig, hensynsløs og velskrivende polemiker som Jacob fra Cahors.

§ 15. *Marsilio fra Padua.*

Lægen og universitetslæreren Marsilio fra Padua er den første, som har skrevet en bog, der indeholder en underbygget og gennemgribende kritik af hele pavemagtens retsteoretiske grundlag, og denne bog, *Defensor pacis*, er samtidig det indtil da kraftigste angreb på den måde, hvorpå paverne havde udøvet den verdslige pavemagt. Bogen er skrevet i Paris. Den er ifølge den slutning, der findes i enkelte håndskrifter, skrevet færdig den 24 juni 1324. Johannes XXII havde da afsluttet striden med franciskanerordenen ved at erklære Bonaventuras lære om den evangeliske fattigdom for kætteri, Ludvig af Bayern var blevet excommuniceret, og der var blevet lagt interdikt over hans lande. Tidspunktet var inde til et angreb på Johannes XXII og på det verdslige pavedømme.

Defensor pacis, som er på ca 400 sider, er efter tidens skik skrevet på latin. Håndskriftet blev allerede i det 14 århundrede oversat til fransk og italiensk. Lidt før midten af det 16 århundrede blev det oversat til engelsk og til tysk, og disse oversættelser blev trykt, men oversættelserne var ufuldstændige, det

16 århundredes engelsk og tysk kan volde vanskeligheder, og det var svært at få fat på de trykte udgaver. Da interessen for Marsilios bog var stigende, udsendte Previt -Orton i 1928 og Scholz i 1932 nye udgaver på grundlag af kritisk gennemgang af håndskrifter, der havde en bedre tekst end den tekst, der findes i Goldasts *Monarchia*. Derefter har Gewirth i 1956 udsendt en revideret oversættelse til engelsk tilligemed kommentarer, og i 1958 har Kunzmann-Kusch udsendt en udgave, hvor venstre side har den latinske tekst og højre side en oversættelse til tysk.

Marsilio var født i Padua, antagelig ca år 1270. Da han voksede op, og da han studerede i Padua, var forholdene i dette Lombardi, som gennem århundreder med mellemrum havde været krigsskueplads og samtidig været en højborg for k ettere, urolige, men dog nogenlunde. Situationen forværredes i begyndelsen af det 14 århundrede. Henrik VII, „fredsfyrsten“, var i 1310 med en lille h r rykket over alperne for at indlede det romertogt, som skulle skaffe ham og faktisk også skaffede ham en kejserkrone, og han havde forsøgt at skaffe ro i Italien og at genoprette rigsmyndigheden. Resultatet var blevet, at han omgående var i krig med grupper af italienere, og at han derefter kom i strid med pave Clemens V. Han døde i 1313, excommuniceret af Clemens V.

Stridighederne i Italien fortsatte i de følgende år. Efter dobbeltvalget i 1314 begyndte Ludvig af Bayern og Frederik af Østrig at bekri e hinanden, og da Clemens V døde i 1314 indtrådte der to års vacance i paveembedet, og yderligere var der vacance i det vigtige embede som general i franciskanerordenen. Krigen mellem Ludvig og Frederik varede indtil 1322. Norditalien var ikke denne krigs primære krigsskueplads. Det var Sydtyskland og Østrig. Da Johannes XXII var blevet valgt til pave, gav han sig som så mange tidligere paver, derunder også Clemens V, til at arbejde på at begrænse den tyske indflydelse i Italien, en indstilling, der i og for sig var forståelig. Liges lidt som lombarderne i 568 var blevet tilskyndet til at sætte sig fast i Italien, var Otto I og hans sachser ved midten af det 10 århundrede af rette vedkommende blevet anmodet om at besætte størstedelen af Italien. Det er forståeligt, at italienere som Gregor VII, Alexander III, Innocens III, Gregor IX, Innocens IV og mange andre som paver førte en politik, der gik ud på at begrænse den tyske ind-

flydelse i Italien og i hvert fald at forhindre, at kirkens område i Midtitalien blev omklamret af tyskerne.

Franskmanden Johannes XXII fortsatte denne traditionelle pavepolitik. Den 31 marts 1317 udfærdigede han bullen *Si fratri*, jfr *Extravagantes Joanni XXII* 5,1, hvori han under påberåbelse af, at det, så længe der ikke var nogen godkendt kejser, var paven, der var øverste myndighed i *Sacrum imperium*, erklærede, *at han overtog regeringen og den øverste administration og jurisdiktion i imperiet*. Dette var dog kun en præcisering af synspunkter, der tidligere var blevet fremført fra pavemagtens side, jfr herved dekretet *Pastoralis cura* i *Clementinæ* 2,11,2 in fine. Og herefter udnævnte han den 16 juli 1317 kong Robert af Neapel, der få år før havde været i strid med Henrik VII, tyskerens fjende nr 1 i Italien, et barnebarn af den Karl af Anjou, som i 1268 havde ladet den sidste hohenstauffer henrette på torvet i Neapel, til rigsvikar i Italien. I 1320 blev Philip af Valois, den senere konge i Frankrig, udnævnt til underrigsvikar hos Robert, og nu rykkede Philip og en kardinallegat med en hær ind i Norditalien, som herefter på ny var krigsskueplads. Den Matteo Visconti, der var hersker i Milano, og som var Ludvigs støtte i Norditalien, blev exkommuniceret af Johannes XXII.

Det, som Marsilio sigter imod med sit skrift, er først og fremmest den traditionelle pavepolitik og de følger, som denne havde fået for befolkningen i Italien, og han fuldender sit kampskrift imod pavedømmet på et tidspunkt, hvor Johannes XXII's stridigheder med Ludvig af Bayern og stridigheder med franciskanerordenen havde nået et højdepunkt. Nu var også Ludvig blevet exkommuniceret. Der trængtes til en *Defensor pacis*, en forsvarer af freden. Det er, skriver Marsilio i skriftets begyndelse, fra ethvert riges synspunkt ønskeligt, at der er fredelige forhold, så at folk kan trives og menneskenes nyttige sysler fremmes og beskyttes. Freden er de ædle kunsters skønne moder. Fredens modstykke, splid og uenighed, har de ubehageligste følger. Det kan enhver se af forholdene i Italien. Så længe Italiens indbyggere levede i fred med hinanden, nød de fredens fordele, og de styrkedes derved så meget, at de kom til at herske over hele verden. Men da der opstod splid og strid, blev deres rige hjemsøgt af lidelser og af nød og kom under fremmede *og forhadte* folkeslags

herredømme. Således er det nu igen på grund af strid overalt sønderrevet, ja næsten opløst, så at enhver, der vil besætte det og har nogen magt, let kan marschere ind i landet.

Denne lovprisning af freden, som efter tidens literære stil ledsages af citater fra Biblen og fra den klassiske litteratur, efterfølges af en række meget udførlige kapitler om staternes indretning og om deres styre, der er inspireret af det studium af Aristoteles's *Politica* og *Ethica*, der kom igang ved universitetet i Paris og derefter ved andre universiteter, efter at Thomas Aquinas's elev Vilhelm fra Moerbeke ca 1260 havde oversat disse skrifter fra græsk til latin. Den, der skal vurdere disse tanker, må derfor sammenholde Marsilios udviklinger med, hvad der var blevet udviklet af andre fx af Ægidius Romanus nogle år forinden. Og først i det sidste kapitel i første bog, i kapitel 19, genoptager Marsilio tråden fra indledningen, idet han skriver, at han i denne del af skriftet nu kun mangler nogle afsluttende bemærkninger om årsagerne til freden og til fredens modstykke i bystater og i kongeriger. „Det var jo nemlig det hovedproblem, som vi fra begyndelsen har sat os for at behandle“. Disse årsager bliver derefter først drøftet abstrakt i tilslutning til udviklinger hos Aristoteles. Derefter foretages der en særlig undersøgelse vedrørende de usædvanlige årsager til splid og uro i staten, der som fremhævet allerede forlængst havde bragt eet rige i forvirring og stadig plagede det og bragte mere og mere forvirring i det, nemlig Italien.

Marsilio citerer derefter „nøglestedet“ hos Mattæus og forklarer, at på grundlag af dette sted i skriften og af andre steder — som han vender tilbage til — har nogle af de personer, der har været biskopper i Rom, især siden Konstantin den store, gjort gældende, at de havde jurisdiktion over alle andre biskopper og præster i verden. Nogle af de sidste af disse biskopper har endog hævdet, at de ikke blot har jurisdiktion over andre biskopper og præster. De gør gældende, at de har myndighed og jurisdiktion også over alle herskere, stæder og enkeltpersoner i hele verden, selvom de ikke håndhæver dette på samme måde overfor alle. Dette støtter de bl a på en gave, som Konstantin den store skal have givet pave Silvester. Ja en vis Clemens, den femte i rækken af romerske biskopper af dette navn, har endog i kraft af denne

magt udfærdiget et dekretale, som er optaget i Liber septimus 3: Pastoralis cura i Clementinæ 2,11,2. Dette dekretale blev udfærdiget i anledning af, at Clemens V havde ophævet en dom, som Henrik VII havde afsagt over kong Robert af Neapel, og herved var det forudsat, at paven kunne ophæve en dom af kejseren. At de romerske biskopper antog, at de var overordnet alle konger og fyrster i verdslige anliggender, kunne man endelig se af den romerske biskop Bonifacius VIII's angreb på afdøde kong Philip den smukke i Frankrig og af det dekretale, som han havde udfærdiget, og hvori han foreskrev, at det til enhver menneskelig skabnings frelse krævedes, at han underkastede sig den romerske biskops jurisdiktion 3: af Unam sanctam ecclesiam.

Disse romerske biskopper, fortsætter Marsilio, gik derefter løs på deres mål på den måde, at de under påskud af, at de ville stifte fred, excommunicerede nogle, der ikke ville adlyde deres afgørelser, og derefter pålagde straf, idet de gik hårdest frem imod de svage. Det gik navnlig ud over personer og stæder i Italien, idet Italien, delt og splittet, ret let kunne overmandes. Derfor de konger og fyrster, hvis magt de frygtede, gik de forsigtigt til værks, men de arbejdede dog også her stadig på at få fat i den øverste myndighed. Det var især, når stillingen som kejser var ubesat, at de romerske biskopper arbejdede på at udvide deres magt, og de hævdede nu, at de havde den øverste magt også over den romerske hersker. For nylig havde den nuværende pave 3: Johannes XXII, skrevet, at han overfor den romerske kejser i de italienske og tyske lande såvel som overfor fyrster, byer, sammenslutninger og enkeltpersoner havde den øverste jurisdiktion og magt i alle lenssager og andre verdslige sager og ligeledes magt til at indrømme regeringsrettigheder og til at overdrage regeringsrettigheder. Dette fremgik af visse skrivelser fra denne biskop, som han kaldte edikter eller afgørelser.

Det var denne urigtige opfattelse hos visse romerske biskopper, og det var denne fordærlige stræben efter verdsligt herredømme, som var den særlige, i indledningen efterlyste, årsag til uro og splid i bystater og i kongeriger. Det italienske rige var blevet hjem søgt, og det var med alle midler blevet forhindret, at der blev ro og fred, og at herskeren, den romerske kejser, kom på tronen og blev indsat og kom til at regere i dette rige. I denne

stræben efter herredømme søgte den romerske biskop at få den romerske kejser underkastet sin tvingende eller verdslige myndighed. Deraf opstod der hæftig strid og splid, og den kunne ikke bringes ud af verden uden stor fare for sjæl og legeme og uden stort tab af ejendom. Da denne ødelæggende pest, denne *perniciosa pestis*, dødsfjenden for freden mellem mennesker, kunne forgifte resten derved, at smitten bredte sig fra roden, var det nødvendigt at standse den. Og for at læseren ikke skal tro, at udtrykket *pestis* om det verdslige pavedømme er løbet i pennen ved en fejltagelse, gentager Marsilio udtrykket en side senere i den fortsatte kritik af pavedømmet som urostifteren.

Denne kraftige kritik af Bonifacius VIII's, Clemens V's og Johannes XXII's formulering af og gennemførelse i praksis overfor *imperator Romanorum* af læren om paveabsolutisme i verdslige anliggender gentager og uddyber Marsilio i slutningen af anden bog, efterat han i alle enkeltheder har undersøgt det påståede grundlag for læren. Der er misforståelser i det udviklede, men få grove fejl. Man kan se, at Marsilio har været skeptisk overfor indholdet af Konstantins gavebrev. Han drager dog ikke gavebrevets ægthed i tvivl. Havde han været klar over, at Konstantins gavebrev var fabrikeret i det pavelige kancelli, og at en væsentlig del af materialet i Pseudo-Isidor, som er en kilde, som han gør en del brug af, var forfalskninger, havde han haft et endnu bedre grundlag for sin kritik, og den ville være blevet endnu kraftigere og endnu farligere. Jeg skal citere et par steder fra kapitlerne 25 og 26 for at give et indtryk af angrebet. I kapitel 25 vender Marsilio tilbage til Clemens V's dekretale *Pastoralis cura* med den tredobbelte begrundelse in fine for, at paven havde magt til at ophæve en dom af kejseren. Her skriver Marsilio følgende:

„For at nu disse biskoppers lumskhed og træskhed fremtidig kan være afsløret for alverden, så vil jeg som sandhedens herold hæve min røst og råbe til og forkynde for jer konger, fyrster og folk af alle stammer og tunger: Med dette dekretale, som ganske åbenbart helt igennem er falsk, gør de romerske biskopper med samt deres slæng af gejstlige og klike af kardinaler jer den allerstørste fortræd. De forsøger nemlig at underkue jer. Det vil I blive, hvis I lader være med at gøre indsigelse mod dekretalet. Så får det virk-

ning og kraft som „gældende ret“. Betænk dog den uafviselige følge. Den, der har den øverste myndighed til at tilbagekalde en fyrstes dekret og en dommers dom, har nødvendigvis jurisdiktion og tvangsmagt over ham og magt til at give ham og at nægte ham myndighed og til at afsætte ham. Den romerske biskop tillægger sig selv sådan magt over alle fyrster i denne verden og over alle regeringer. For han har i kraft af den fuldmagt, som han påstår, at Kristus har givet ham via salig Sankt Peters person, tilbagekaldt et verdsligt dekret af Henrik VII“.

I kapitel 26 kritiserer Marsilio bl a den kuriale translations-teori som udformet af Innocens III og skærpet af senere paver, navnlig Bonifacius VIII, Clemens V og Johannes XXII, og fremhæver, hvor ødelæggende denne lære havde været for forholdene i imperium Romanum, og han fremsætter derefter en yderst skarp kritik af, at Johannes XXII havde nægtet at godkende Ludvig af Bayern som konge og som kejser. „På grund af de nævnte falske antagelser har for nylig den såkaldte pave betrådt vranglærens og urettens vej og med al kraft søgt at forhindre, at den berømmelige Ludvig, hertug af Bayern, som er valgt til romersk konge, på fredelig måde opnår den høje værdighed som kejser“. Som slangen i Æsops fabel bekymrer denne såkaldte romerske biskop sig ikke om, hvad de romerske kejsere har gjort for ham og for hans forgængere. Han rækker gift sammen med honningen, han er et dårligt træ med rædsomme frugter, han udgyder gift mod Ludvig for at opnå hans borgerlige død osv.

„Det er på denne måde, at den magtfuldkommenhed, som slaphed og slendrian har tilladt de romerske biskopper at udøve med hensyn til verdslige anliggender, hidtil er blevet udøvet, bliver udøvet og vil blive udøvet i stigende grad og til det værre, hvis de ikke bliver standset. De har udfærdiget oligarkiske love, hvorved de har undtaget hele gejstligheden samt andre med dem forbundne fra visse med rette givne verdslige love til den største skade for fyrsterne og for folkene. Og da de ikke er tilfreds med det, som de har opnået, lader de lægmænd indstævne for deres såkaldte officialer eller dommere, idet de vil overtage jurisdiktionen og herved helt ødelægge den verdslige jurisdiktion.“

Defensor pacis er først og fremmest *et kampskrift imod det verdslige pavedømmme og til forsvar for de verdslige myndigheder* i „kristenheden“ og da navnlig Ludvig af Bayern. Marsilio skrev skriftet af egen drift. Nogle af de skrifter til forsvar for det verdslige pavedømmme, som blev skrevet og udsendt i de følgende år, er skrevet efter opfordring fra Johannes XXII. Defensor pacis er ikke et sådant bestillingsarbejde, og det er navnlig ikke skrevet efter bestilling fra Ludvig. Først i 1326, da kurien havde fået en afskrift af dele af skriftet og begyndte at interessere sig for indholdet, som der gik mange rygter om, følte Marsilio, at jorden begyndte at brænde under fødderne. Han forlod sammen med sin kampfælle Johannes fra Jandun Paris og tog ophold i Bayern.

Fra et retsteoretisk synspunkt er det interessanteste i Defensor pacis den lære, som Marsilio udvikler om „ret“, og som bl a går ud på, at *jus divinum* — eller *lex divina* — *slet ikke er „ret“*. Man kan ikke sige, at Marsilio er den første, der i middelalderen gik igang med at skille „retten“ ud fra „religionen“. Det var allerede Peter Flote og Johannes Parisiensis gået igang med. Marsilio har imidlertid ved at frakende *jus divinum* og dermed den kanoniske ret gyldighed som ret og udvikle en monistisk retskildeteori stillet sig på et langt stærkere standpunkt end dualister som Peter Flote, Johannes Parisiensis, Dante og Ockham. For så længe der anerkendes en zone, *spiritualia*, hvor det er kirken, der bestemmer, har kirken store muligheder for så under eet, så under et andet påskud at blande sig i de verdslige anliggender. Det var nemlig i praksis meget vanskeligt at drage faste grænser for, hvad der var *spiritualia*, og hvad der var *temporalia*. Marsilio er den første og vel i middelalderen og langt ned i nyere tid den eneste videnskabsmand, der klart har set svaghederne ved dualisternes lære.

Man kan ikke sige, at Marsilio gør noget forsøg på at tilsløre, at han er ude efter at gøre det af med den kanoniske ret. Det sted, hvor han klarest udvikler sit syn på kanonisk ret, er nok i anden bog, kapitel 28, § 29. Her sammenfatter han sine tidligere udviklinger således:

„Det må derfor til dem, som ud fra de romerske biskoppers dekretter og dekretaler fremsætter kritik imod det af os udviklede, siges, at den slags dekretaler eller dekretter og

andre lignende skriftlige eller mundtlige udsagn — der ikke er af den slags, som vi har omtalt ovenfor i kapitel 19 — vel kan indeholde megen belæring og også mange råd, som kan være til nytte såvel på denne jord som i den næste tilværelse. Når sådanne statutter udgår fra den romerske biskop, måske endog med tilslutning fra hans kollegium af kardinaler, uden tilladelse fra den troende lovgiver eller fyrste eller på anden måde eller under krænkelse af den fremgangsmåde, som er omtalt foran i kapitel 21, har de imidlertid ingen gyldighed. Ingen pådrager sig skyld eller straf — og da navnlig ikke i verdslig henseende — ved at lade være med at rette sig efter dem.

Overfor dem, der bærer sig ad som farisæerne og de skriftkloge gjorde, skal der nemlig forholdes således, som Kristus har sagt ifølge beretningen hos Markus 7,8—9: „Det er forgæves, de dyrker mig, når de fører lærdomme, der kun er menneskebud. I sætter Guds bud til side og holder fast ved menneskers overlevering“, og lidt senere: „Hvor smukt, at I ophæver Guds bud for at holde jeres egen overlevering“, nemlig dekretaler og dekreter. Gennem disse søger de at tiltage sig afgørelsen af verdslige anliggender. Disse dekretaler er som sådanne ikke love, det være sig guddommelig lov eller menneskelig lov. De indeholder kun beretninger eller belæring og — i de fleste tilfælde — bestemmelser for et oligarki. De, som udfærdiger sådanne bestemmelser uden iagttagelse af den fremgangsmåde og uden den autoritet, som er omtalt tidligere, og de, som forfører andre til at overholde dem ved forblommede vendinger, idet de næsten bruger tvang og truer jævne mennesker, der har handlet derimod, med den evige fortabelse, samt de, som i ord eller skrift fordømmer eller forbander eller truer med andet ondt, skal straffes på kroppen med den hårdeste straf, fordi de er konspiratorer, og fordi de sår splid mellem mennesker. De gør sig skyldige i den allerværste form for majestætsforbrydelse. De begår den direkte imod dem, der regerer. Forbrydelsen fører til en splittelse af den øverste magt. Og den resulterer derfor nødvendigvis i enhver stats opløsning“.

Den tanke om forholdet mellem den menneskelige lov og den „evangeliske lov“, som gennemsyrrer hele skriftet, er i og for sig enkel. Den kan belyses gennem det eksempel med landevejsrøveren, som forfatteren af Dialog mellem klerk og ridder brugte, da han skulle forsøge at udrede forskellen mellem ret og religion. Landevejsrøveri er en handling, som er i strid med såvel den verdslige lov som med den „evangeliske lov“. Hvad sker der med landevejsrøveren, hvis den verdslige magt får fat i ham? Han bliver sat i fængsel, og i ældre tid blev han hængt. Hvis røveren blev hængt, hvad skete der så med ham efter hængningen? Nogle ville sige, at hans sjæl var fortabt og måske udtrykke dette på den måde, at røveren kom i helvede. Det beror på den verdslige lov, hvilken sanktion der skal anvendes overfor en landevejsrøver her på jorden. Hvad der sker med røveren, efter at han er død, vedkommer ikke den verdslige lovgiver. Det beror, skriver Marsilio, på den „evangeliske lov“. *Omvendt kan der ikke ved den „evangeliske lov“ træffes nogen bestemmelse om, hvad der her på jorden er sanktionen i tilfælde af landevejsrøveri.* Kompetencefordelingen er klar. Det er de jordiske lovgivere, der bestemmer, hvorledes der skal straffes her på jorden. Og det beror på den evangeliske lov, hvilke sanktioner der bliver tale om efter døden.

Marsilio når nu frem til at holde de jordiske og himmelske sanktioner og dermed den menneskelige og den evangeliske lov ude fra hinanden ved en behændig inddeling af skriftet. Det er opdelt i to hovedafsnit, dictiones, hvortil følger sig et afsnit tre med et resumé. Det første hovedafsnit er et filosofisk afsnit. Her vil Marsilio udvikle sine synspunkter ved anvendelse af sikre metoder udtænkt af den menneskelige fornuft og ud fra præmisser, der må accepteres af ethvert menneske, hvis tankevirksomhed ikke er blevet hæmmet af vanelænkning eller af en kontrær følelsesmæssig indstilling. I det andet afsnit vil Marsilio derefter vise, *at de synspunkter, som han er nået frem til ved anvendelse af „ren fornuft“, kan bekræftes ud fra den hellige skrift, kirkefædrenes skrifter og skrifter af ansete teologer, „så at min bog kan hvile i sig selv og ikke trænger til godkendelse fra anden side“.* Men det vil blot sige, at „Marsiliansk“ filosofi sættes i stedet for „pavefilosofi“.

Hovedstedet om den menneskelige lov er kapitel 10 i det første hovedafsnit. Det handler om de forskellige betydninger, som man kan tillægge ordet „lov“, „lex“, og om den betydning, som Marsilio anser for den mest hensigtsmæssige, og som han derfor vil tillægge ordet. Marsilio udvikler først, at de, der regerer, er nødsaget til at give regler for den menneskelige adfærd. Det gør de ved retsnormer, *regulae*. Retsnormer er den „form“, som de styrende anvender. De kaldes „statut“ eller „sædvane“ eller med et fælles udtryk „lov“. Udtrykket „lov“ er imidlertid tvetydigt, og det påviser Marsilio gennem citater fra Biblen og gennem citater fra Aristoteles. Med udgangspunkt i nogle bemærkninger af Aristoteles definerer Marsilio derefter i afsnit eet, kapitel 10, § 4 begrebet lov således:

„Lov er altså et *udsagn* eller en *sætning*, der grunder sig på klogskab og politisk forståelse o: den er en forskrift om det retfærdige og nyttige og det modsatte givet af politisk klogskab og *udstyret med tvangsmagt* (*potentia coactiva*). Heri ligger, at der med hensyn til dens overholdelse er givet en befaling, som man er tvunget til at rette sig efter“.

Denne definition gentages med lidt variation forskellige steder i det følgende fx i afsnit eet, kapitel 12, § 2, og i afsnit to, kapitel 8, § 5 og kapitel 9, § 3. Marsilio skriver fx det sidste sted følgende: „Lov kalder vi normer udrustet med tvangsmagt, altså normer, ifølge hvilke overtrædere rammes af tvangsmagt overdraget til den, som skal dømme i overensstemmelse med dem. Men den evangeliske lære — og han, der skabte denne lære — befaler ikke, at nogen på denne jord skal tvinges til at overholde det, som ved den befales, at mennesker skal gøre eller undlade at gøre. Derfor bør den forsåvidt angår menneskers forhold på denne jord og for denne tilværelse kaldes lære og ikke lov, medmindre lov forstås på den særlige måde, som vi har forklaret“. Lov er kort udtrykt „*præceptum coactivum* per poenam aut præmium in presenti sæculo distribuenda“ eller „*regula præceptiva et transgressores coactiva*“. Loven har „vis coactiva“.

Når Marsilio i afsnit to skal påvise, at den opfattelse, som han har af forholdet mellem den menneskelige og den evangeliske lov, lader sig forene med skriften, er det klart, at han må læse Biblen på en anden måde, end paverne og hierokratteologerne gjorde.

For det første afviser han, at der i denne forbindelse overhovedet kan argumenteres ud fra det gamle testamente, jfr afsnit to, kapitlerne 3, § 9 og 9, § 10. De kristne er ikke forpligtet til at iagttage de bestemmelser i det gamle testamente, som jøderne skulle overholde. Marsilio betragter det gamle testamente som uvæsentligt i sammenligning med evangelierne. Det er her, vi har Jesu lære. For det andet må han fortolke en række væsentlige kildesteder i det nye testamente på en anden måde end den traditionelle og finde en anden „ånd“ i evangelierne end paverne, hierokrateologerne og kanonisterne. Og det er dette, som Marsilio anvender en meget væsentlig del af afsnit to til.

Afsnit to, kapitel 9, er i denne forbindelse vigtigt. Her skriver Marsilio først, at der er en vis dommer, som har tvangsmyndighed over dem, som overtræder *lex divina*. Men denne dommer er een og kun een, Kristus. Denne dommers tvangsmagt — *potestas coactiva* — udøves ikke over nogen på denne jord på den måde, at der bliver tale om straf for dem, der overtræder, eller belønning for dem, der overholder denne lov, som Marsilio ofte kalder den evangeliske lov. „Kristus ønskede nemlig i sin store barmhjertighed at give enhver lejlighed til at gøre sig fortjent (til nåden), lige så længe den pågældende levede, og lejlighed til at angre de synder, som han havde begået imod den evangeliske lov. Det vil blive påvist i det følgende ud fra den hellige skrifs autoritet“.

Der er dog også en anden, som kaldes dommer, nemlig præsten, som skal give belæring i denne verden om den guddommelige lov og om dennes befalinger om, hvad der skal gøres til opnåelse af evigt liv, og hvad der ikke må gøres, hvis man vil undgå straf. Præsten har imidlertid ingen myndighed i denne verden til at tvinge nogen til at overholde disse befalinger. For det ville være nytteløst, om han tvang nogen til at overholde dem, eftersom den, der overholdt dem under tvang, slet ikke ville blive hjulpet til evig frelse. Til støtte for dette grundsynspunkt henviser Marsilio til udviklinger af Paulus og Chrysostomos. *Præsten kan derfor rettest sammenlignes med lægen*. Han lærer, befaler og dømmer om, hvad det er nyttigt at gøre og undlade at gøre, hvis man vil bevare sit helbred og undgå at blive syg og at dø. Det var også af denne grund, at Kristus kaldte sig selv læge og

ikke hersker eller dommer. „Kristus foreskrev ikke, at nogen skulle tvinges til at overholde på denne jord den lov, som han havde givet. Derfor udnævnte han ikke på denne jord en dommer, som skulle have tvangsmyndighed overfor dem, som overtrådte denne lov“.

Marsilios forestillinger om „ret“ adskiller sig endvidere fra samtidens derved, at han heller ikke accepterer den da almindelige lære om, at der over de menneskelige love findes et system af evige og uforanderlige love, en *jus naturale* eller *jus naturæ*. Marsilio bruger vel udtrykket *naturret*, men han står uforstående overfor tanken om en *jus naturæ* som et evigt og uforanderligt system af normer af højere gyldighed end de jordiske retssystemer. Hans mangel på evne til at forstå eller dog mangel på evne til at ville tilegne sig tidens forestillinger om *jus naturæ*, som iøvrigt i enkeltheder kunne variere en del, viser sig især i det, som han udvikler i første afsnit, kapitel 10, § 5, i umiddelbar fortsættelse af definitionen af begrebet lov. Her skriver han først, at selvom noget må erkendes at være retfærdigt og nyttigt, så er det dog ikke „lov“, medmindre der foreligger en „tvingende befaling“ med hensyn til overholdelsen. Til en fuldkommen lov kræves der, at den er retfærdig og nyttig. *Her på jorden bliver imidlertid undertiden noget til lov, skønt man må erkende, at indholdet af loven ikke er retfærdigt og nyttigt.* Det, der er afgørende, er nemlig det formelle, om der med hensyn til den menneskelige adfærd er givet en befaling om, at der skal handles på en bestemt måde. „Lovens“ gyldighed beror ikke på, om den er en konkretisering af en „højere“ retfærdighed. Den, der begår drab, kan efter primitiv ret, ofte slippe godt derfra ved at betale en bøde. Det er efter Marsilios mening absolut ikke nogen retfærdig ordening. Loven er meget ufuldkommen. Men hvis bestemmelserne er udfærdigede ad den sædvanlige lovgivningsvej, ja så er det „lov“, at drab kun straffes med bøde. Det medfører ikke lovens ugyldighed, at der savnes noget væsentligt, gennemførelsen af en sand og retfærdig ordening.

Skønt Marsilios filosofiske hovedkilde i første afsnit — bog —, som man kan se af talløse citater og henvisninger, er Aristoteles, så tager Marsilio meget frit på Aristoteles, hvad man bl a kan se af hans udviklinger om *jus naturæ*. Marsilio har frigjort

sig fra den klassiske græske naturretstænkning, og det er her og andetsteds ofte blot Marsilios egne filosofiske synspunkter, der udvikles, næppe Aristoteles's. Da de, som i højmiddelalderen arbejdede med filosofien  : Aristoteles, først efterhånden og ad forskellige veje var blevet bekendt med hele Aristoteles's produktion, var der mulighed for at fortolke Aristoteles på mange måder, og det gjorde man da også. Aristoteles var kun det traditionelle udgangspunkt for al højmiddelalderfilosofi. Jfr herved Leif Granes artikel Ockhamismen i *Catholica* for 1967 s 103 ff på s 106. Marsilios fortolkning af Aristoteles er i væsentlige henseender uforenelig med Thomas af Aquinas's fortolkning, formentlig på grund af påvirkning gennem Johannes fra Jandun af averroistiske synspunkter.

Marsilio har også berørt spørgsmålet om jus naturæ i andet afsnit, kapitel 12, § 7, hvor Marsilio bemærker, at rettigheder kan inddeles i naturlige og borgerlige rettigheder, og hvor man definerer jus naturale som „den lov givet af lovgiveren, som alle er enige om er rimeligt begrundet“ fx at forældre skal opdrage og underholde deres børn indtil en vis alder. Marsilio henviser i denne forbindelse til udviklinger i Aristoteles's Etik.

Marsilios hovedindsats fra et retsteoretisk synspunkt er hans destruktion af — eller rettere forsøg på destruktion af — de forestillinger om, at der er to slags ret jus divinum og jus humanum, som beherskede middelalderens tænkning, og som bl a havde fundet udtryk i Gratians dekret. *De i evangeliet indeholdte forskrifter hører slet ikke hjemme i det retlige plan*. At denne tanke, hvis den blev accepteret af de verdslige myndigheder, ville være ødelæggende for pavemagten, var man fra kuriens side med det samme klar over. Ved en bulle af 23 oktober 1327 Licet juxta doctrinam blev 5 nærmere angivne anskuelser i Defensor pacis erklæret for kætterske, og her fremhæves bl a som kættersk sætningen om, at paven og kirken ikke kan straffe noget menneske med straf i egentlig forstand, med „punitio coactiva“. Der skulle forløbe århundreder, f r det blev „herskende lære“ i retsteorien, at jus divinum og jus canonicum slet ikke er „ret“.

Marsilios kritik af grundlaget for læren om paveabsolutisme er meget indgående og fylder en væsentlig del af Defensor pacis. Peter Flote kunne nøjes med 10—12 sider i Dialog mellem klerk

og ridder. Johannes Parisiensis brugte ca 80 sider. Marsilios bog er på ikke mindre end ca 400 sider. Her finder man som hos Johannes Parisiensis en grundig drøftelse af betydningen af stedet hos Mattæus 16,18—20 om Peter som indehaver af nøglerne til himmeriget med magt til at binde og at løse, jfr andet afsnit, kapitel 6, og Marsilio drøfter også sværdstedet hos Lukas, fortællingerne om skattens mønt osv, osv.

Herudover indeholder skriftet en række udviklinger om den *legislator humanus*, som efter Marsilio alene var i besiddelse af lovgivningsmagt i egentlig forstand, og om kirkens forfatning. Der er i disse udviklinger visse uklarheder og visse modsigelser, og de har derfor givet anledning til en del diskussion. Nogle fortolker udviklingerne derhen, at Marsilio var en god „folkedemokrat“. Andre gør gældende, at dette er en fejlfortolkning, som beror på, at man læser Marsilios udviklinger med nutidens briller i stedet for at læse dem med datidens. I andet afsnit, kapitlerne 12—14 kommer Marsilio endelig i en stor digression ind på striden om den evangeliske fattigdom.

Den, der har arbejdet sig igennem Marsilios *Defensor pacis* og læst lidt i Ockhams skrifter mod Johannes XXII og mod det verdslige pavedømme og læst Johannes Parisiensis's skrift om kongemagt og pavemagt, vil bemærke, at Marsilio, skønt han er langt kraftigere i sin kritik af det verdslige pavedømme end Johannes Parisiensis var, og end Ockham var i sine første skrifter, dog er mindre engageret i religiøse problemer end Johannes og Ockham. Johannes og Ockham var religiøse naturer, hvad man også kan slutte fra den omstændighed, at de var indtrådt i munkeordener. Marsilio var ikke et religiøst gemyt. Det ser man tydeligst af hans udviklinger i første afsnit, kapitel 5, §§ 10 og 11 om, at det er opportunt at have et præsteskab, og at religionen er nødvendig for at sikre, at menneskene enkeltvis eller som gruppe gør det gode, og at religionsstiftere, filosoffer og lovgivere, selvom de ikke tror på et evigt liv, lader, som om de gør det. Det er nøgterne, kølige betragtninger over religionens nytte på linje med Voltaires betragtninger om, at såfremt der ikke fandtes en Gud, måtte man opfinde ham.

De oplysninger, som man har om Marsilios personlige forhold, er sparsomme. Marsilio har antagelig studeret naturfilosofi

i Padua under Peter fra Abano, der var lærer ved universitetet i Padua i naturfilosofi og i medicin. Peter fra Abano var efter tidens forhold en betydelig videnskabsmand og en så selvstændig tænker, at inkquisitionen fik øje på ham og arresterede ham. Han døde i fængsel i 1316 og slap for at komme på bålet. Marsilio havde desuden studeret til læge. Det fremgår af et versificeret brev fra hans ældre ven Albertino Mussato fra Padua og af oplysninger om, at han praktiserede som læge i Paris, og at han senere blev livlæge for Ludvig af Bayern. Marsilio har antagelig i de år, da han levede i landflygtighed i München, skaffet sig midler til livets ophold som læge.

Det er blevet gjort gældende, at Marsilio også havde studeret jura. Men denne opfattelse er næppe rigtig. Af Albertino Mussatos brev kan man se, at han havde rådet Marsilio til at studere medicin og netop ikke jura. Marsilios kendskab til indholdet af Justinians retsbøger og til legisternes skrifter er så sporadisk, at han ikke kan have studeret legistik, og selvom han efter citaterne at dømme har haft et ganske hæderligt kendskab til kanonistik, så har han næppe heller systematisk studeret kanonistik. Hvor mærkeligt det end kan lyde, så var den mand, som fra et retsteoretisk synspunkt er den betydeligste tænker i middelalderen, slet ikke jurist.

Marsilio er derimod så velbevandret i det nye testamente, at det ikke kan afvises, at han har studeret teologi og måske har haft to grader. Forklaringen på hans fortrolighed med indholdet af det nye testamente kan dog også søges i andet end et egentligt studium af teologi. Marsilio var vokset op i det Lombardi, som gennem to århundreder havde været kætteriets højborg i Europa, og han studerede senere ved og var lærer ved det universitet i Paris, der, så længe Philip den smukke var konge, var det sted i Europa, hvor der var den videste adgang til at kritisere hierokraternes doktriner og dermed de pavelige doktriner om paveabsolutisme. Der er udviklinger i *Defensor pacis*, som kan fortolkes derhen og er blevet fortolket derhen, at Marsilio på en eller anden måde har haft en vis tilknytning til kætterkredse. Når Marsilio således med få ord fejer hele det gamle testamente af bordet og slet ikke går ind i en drøftelse af, hvad der fx kunne sluttet ud fra det ofte påberåbte sted hos Jeremias 1,10, så er denne tanke-

gang på linje med, hvad der blev udviklet af katarerne. De lærte, at det gamle testamente var Satans værk, at patriarkerne og profeterne var Belials sønner, og at det var Satan, som havde fundet på den jødiske omskærelsesproces.

Under studierne i Paris kan Marsilio have haft adgang til at læse et af de værker om katarernes lære, som vi ved har eksisteret. Håndskrifterne er senere gået tabt, men har måske været tilgængelige endnu i begyndelsen af det 14 århundrede. Forklaringen på, at Marsilio på den ene side negligerer det gamle testamente og på den anden side er yderst velbevandret i det nye testamente, kan dog også være, at han er vokset op i et valdesiermilieu. Hans forældre har måske været valdesiere. Katarerne betød på dette tidspunkt så lidt, at det er lidet sandsynligt, at de har været katarere. Mange valdesiere var så fortrolige med indholdet af det nye testamente, at de kunne store dele af det udenad, og Marsilio kan have lært store dele af det nye testamente udenad som barn. Den, der som barn har lært bjergprædiken udenad, glemmer den ikke så let senere. Marsilios had til den verdslige kirke kan bero på, at hans forældre eller hans slægtninge som Vilhelm Nogarets er blevet forfulgt af inkquisitionen, eller på, at han har stået Peter af Abano så nær, at han er blevet oprørt over den behandling, som inkquisitionen gav denne ansete videnskabsmand. Alt, hvad der er blevet anført om Marsilio og kætteriet, beror imidlertid på slutninger ud fra indholdet af *Defensor pacis*. Der er kun tale om hypoteser.

Marsilio var indehaver af et lille *beneficium* i Padua, medmindre der var en anden Marsilio, også fra Padua, der var clericus. Da han havde skrevet *Defensor pacis*, tog Johannes XXII det fra ham. Herfra kan man dog ikke slutte, at Marsilio havde en teologisk grad. Johannes var blevet pave, uden at han havde taget en teologisk grad. Marsilios tilknytning til kirken kan have været ganske formel. Fra gammel tid var lægegerningen noget, der havde en vis tilknytning til munkevæsenet, men for det første var denne tilknytning på Marsilios tid ikke så fast som tidligere, og for det andet havde der også tidligere været læger, som ikke var munke.

I ældre fremstillinger ser man ofte fremført, at Marsilio har været elev af eller kollega med Ockham, og Ockham får herved

æren for visse udviklinger i *Defensor pacis*. Det er en misforståelse, som bl a beror på en urigtig udtalelse af en pave. Ockhams kirkepolitiske virke begyndte først efter flugten i 1328 fra Avignon til Pisa, og i de første mange år beskæftigede han sig alene med problemerne om den evangeliske fattigdom og Johannes XXII's og Benedikt XII's kætterier. Dette kan man bl a se af nogle udviklinger af Ockham i et brev, som han skrev i 1334 til sine brødre i franciskanerordenen, som var samlet til konvent i Assisi. Fra 1328 har Marsilio og Ockham kunnet udveksle tanker med hinanden, ikke før. Om der overhovedet har været nogen personlig kontakt mellem Marsilio og Ockham, er meget tvivlsomt. Det åndelige fællesskab mellem de to har ikke været stort. Vi ved, at det først var i midten af 1330'erne, at Ockham gav sig til at læse Marsilios hovedværk *Defensor pacis*, og det tyder ikke på, at der har været megen forbindelse i München mellem Marsilio og Ockham. Marsilio har sikkert ført et stille liv i München, for Johannes XXII og inkquisitionen var efter ham, og der var risikoen for, at der en skønne dag blev sluttet forlig mellem Ludvig af Bayern og paven, og at det blev et led i forliget, at Ludvig skulle udlevere Marsilio til paven, og så måtte Marsilio flygte videre til et andet land fx til Norditalien. En ærkekætter var ikke interesseret i publicity.

I 1327 blev en række sætninger i *Defensor pacis* erklæret for kætterske, og det blev herefter en farlig ting for en kritiker af pavedømmet at blive beskyldt for „Marsilianisme“. Pavernes og kuriens afsky for og had til Marsilio kendte ingen grænser. Den hierokrat, som læste *Defensor pacis*, må have været klar over, at Marsilios kritik på en måde var langt farligere end Johannes Parisiensis's og Ockhams kritik. Marsilio satte ind på det allerfarligste sted, når han erklærede, at *jus divinum* slet ikke var ret, for han huggede da roden over på hele den kanoniske ret. Alt, hvad paver og kanonister havde udrettet i henseende til at verdsliggøre pavedømmet, ville have været forgæves, om man accepterede dette retsteoretiske grundsyn. Hele det verdslige pavedømme ville falde sammen, medmindre man udelukkende søgte støtten i Konstantins overdragelse i gavebrevet. Og det var af mange grunde en farlig udvej.

Noget af det værste, som Ludvig af Bayern foretog sig, var

derfor, at han i 1326 gav politisk asyl til Marsilio og Johannes fra Jandun, da de ikke længere turde blive i Paris, disse „fortabelsens sønner og fordømmelsens børn“, som Johannes XXII kaldte dem i en bulle til Ludvig. Clemens VI, der som kardinal havde foretaget en grundig gennemgang af *Defensor pacis*, sagde den 10 april 1343 i en tale, at han aldrig i sit liv havde læst en værre kætter end Marsilio, og det havde han ret i. Det antal steder, som han havde udpeget som kætterske, androg 240. Der blev fra kuriens side udfoldet mange bestræbelser for at få fat i håndskrifter af *Defensor pacis* for at få dem brændt, og da man mod slutningen af det 14 århundrede blev klar over, at skriftet var blevet oversat til fransk og til italiensk, og nærede mistanke om, at en til det teologiske fakultet i Paris knyttet person havde haft en finger med i spillet ved disse oversættelser, blev der foretaget en undersøgelse til påvisning af, at mistanken ikke var berettiget. Alligevel er der bevaret i hvert fald 27 håndskrifter. De fleste er skrevet af i begyndelsen af det 15 århundrede, hvor konciliarbevægelsen havde skabt fornyet interesse for indholdet af *Defensor pacis*.

Omtrent samtidig med, at Marsilio skrev *Defensor pacis*, skrev augustinermunken Augustino Triompho en *Summa de ecclesiastica potestate*, og ca 1331 publicerede franciskanermunken Alvaro Pelayo skriftet *De planctu ecclesiae*. Begge forfattere har med hensyn til spørgsmålet *sacerdotium contra imperium* og *regnum* stillet sig på samme standpunkt som Johannes XXII og hans umiddelbare forgængere. Paven er indehaver af absolut magt, af plenitudo potestatis, såvel med hensyn til spiritualia som med hensyn til temporalia. Bellarmin, som i slutningen af det 16 århundrede skrev et skrift om disse emner, har kaldt deres lære for læren om potestas directa in temporalibus, og han rubricerer Augustino Triompho og Alvaro Pelayo som de mest yderliggående hierokrater.

Det kan forekomme påfaldende, at omtrent på samme tid, hvor Marsilio skriver det skrift, som i hele middelalderen går videst i retning af at kritisere pavedømmet og grundlaget for dets verdslige magt, får vi som modstykke dertil to skrifter af forfattere på pavefløjen, skrifter, der så at sige betegner kulminationen under bestræbelserne for at udvikle og at begrunde en

lære om paveabsolutisme. Forklaringen er, at det er Johannes XXII, der har provokeret de to skrifter. Johannes XXII havde samme indstilling som Bonifacius VIII. Når der blev skrevet skrifter imod paveabsolutismen, måtte der, for at man kunne opretholde balancen i tingene, også skrives skrifter, hvori paveabsolutismen blev forsvaret.

At Alvaro Pelayos bog er et bestillingsarbejde, kan ses af et udgiftsbilag om, at udgifter vedrørende håndskriftet er afholdt af den pavelige kasse, og det fremgår også af, at skriftet er skrevet under benyttelse af håndskrifter, som forefandtes i det pavelige bibliotek i Avignon, og som Alvaro Pelayo ikke selv har ejet, og at Alvaro Pelayo som tak for skriftet fik et bispeembede og kort tid derefter et endnu bedre embede. For Augustino Triomphos vedkommende har der nok kun været tale om en opfordring fra Johannes, måske givet gennem mellemænd, men da Augustino Triompho har dediceret skriftet til Johannes XXII, og da Johannes havde brug for skriftet, er det sikkert ham, der har tilskyndet Augustino Triompho til at skrive skriftet. Augustino Triompho var på dette tidspunkt en meget gammel mand. Han blev født i 1243, og han var således lidt ældre end Johannes. I modsætning til Alvaro Pelayo havde han en omfattende literær produktion bag sig og et navn som forfatter. Han havde efter Bonifacius VIII's død skrevet et skrift, hvori han forsvarede hans gerninger og standpunkter, og Johannes kunne derfor være sikker på, at såfremt han kunne få Augustino Triompho til at skrive et indlæg i den århundredlange diskussion om sacerdotium contra imperium og regnum, ville det blive et indlæg i hans favør. Og da Johannes altid var meget aktiv og foretagsom med hensyn til at hverve meningsfæller, noget, som vi især kan følge under de stridigheder, som han rodede sig ind i de sidste år af sit liv om visio beatifica, må man have lov til at gå ud fra, at det er ham, der på en eller anden måde har tilskyndet Augustino Triompho til at skrive *Summa de ecclesiastica potestate*.

Augustino Triompho har i denne bog stillet sig på det standpunkt, at pavens magt hidrører umiddelbart fra Gud, og at det kun er pavens magt, der hidrører direkte fra Gud. Kejserens, kongernes og fyrsternes magt er afledet fra pavens magt og stammer således kun middelbart fra Gud. Han gør gældende,

at paven står over den positive ret, og at alt det, som paven bestemmer, har lovs kraft, også når det drejer sig om verdslige anliggender. Herved har han i virkeligheden overført de grundsætninger, som har fundet udtryk i Justinians retsbøger om kejserens magt, på paven. Det er paven, som kan påberåbe sig grundsætningen „*princeps legibus solutus est*“ i Justinians Digeste 1,3,31, og det er paven, som kan påberåbe sig sætningen „*quod principi placuit, legis habet vigorem*“, jfr Digesterne 1,4,1 pr. *Grundlaget er ryddet for en lovgivning i „kristenheden“ fra pavedømmets side, der kan omfatte alle mulige anliggender.* De eneste grænser, der er for pavens verdslige magt, er dem, der beror på, at paven ikke kan give love, der er i strid med jus divinum eller med jus naturæ. Men den kom aldrig. Clementinæ kom til at betyde afslutningen på pavedømmets lovgivning for „kristenheden“.

En forfatter, der således har stillet sig på det standpunkt, at det er paven, der nu udøver alle de beføjelser, som efter Justinians retsbøger tilkom den romerske kejser på hans tid, har ikke vanskeligheder ved at få brikkerne på plads. Det er paven, der afgør, hvem der skal være kejser i Sacrum imperium, og paven kan afsætte en kejser og excommunicere ham og løse hans undersætter fra deres troskabsed. Hvis paven er af den opfattelse, at der er en begrundelse derfor, kan han fratage de tyske kurfyrster retten til at vælge kejseren, for denne ret beror kun på en overdragelse fra pavedømmet, og han kan da overdrage den til andre, og mener han, at det er i fredens interesse, kan han lave Sacrum imperium om til kongeriger med arvefølge og bestemme arvefølgen.

Da der i Augustino Triomphos Summa er hentydninger til stridighederne mellem Johannes XXII og Ludvig af Bayern, er skriftet næppe skrevet før ca 1322 eller i hvert fald ikke skrevet færdigt før 1322. Det må på den anden side være skrevet før 1328, for i dette år døde Augustino Triompho. Den sandsynligste affattelsestid er 1324—28.

Augustino Triomphos Summa er et ret omfattende skrift, bl a fordi han i slutningen har lange udviklinger om det middelalderlige samfund med en hel standslære. Men Alvaro Pelayos skrift er endnu større. Det overgår i omfang alt, hvad der er

skrevet før om disse emner, idet det er på 8—900 tryksider som denne. Alvaro Pelayos *De planctu ecclesiæ* og Augustino Triomphos *Summa de ecclesiastica potestate* har spillet en stor rolle under den diskussion, der var i resten af middelalderen om sacerdotium, imperium og regnum, for der var tale om skrifter, der var om ikke officielle indlæg fra pavedømmets side, så dog officiøse indlæg, og da Alvaro Pelayos skrift er skrevet, efter at Marsilio havde publiceret *Defensor pacis*, så kunne man på en måde anse dette skrift for pavedømmets svar på *Defensor pacis*. At navnlig Alvaro Pelayos skrift er blevet læst i senmiddelalderen og i reformationsårhundredet, kan man se af, at skriftet forefindes som inkunabler, og af, at det er blevet optrykt flere gange i det 16 århundrede. Det gjorde man naturligvis kun, når der var tale om skrifter, som stadig havde interesse, og som stadig ville blive læst i en videre kreds.

Augustino Triompho var en trænet forfatter, som var i besiddelse af en vis systematisk sans og tænkeevne og en vis originalitet. Alvaro Pelayo var en ikke særlig kendt kanonist, som Johannes XXII var blevet opmærksom på, fordi han i 1328 brød med sin ordensgeneral Michael fra Cesena og med den franciskankermunk, der var blevet valgt til modpave. Johannes gav ham til belønning et lille embede i Avignon og satte ham så til at skrive et skrift til forsvar for pavedømmet. Hans kvalifikationer bestod i, at han var elev af Guido de Baysio og havde taget doktorgraden i Bologna i kanonisk ret og en tid undervist i Bologna i kanonisk ret. I 1304 trådte han ind i franciskanerordenen.

Alvaro Pelayo skrev den bog, som han var blevet sat til at skrive. Den var færdig ca 1331, men han har senere overarbejdet visse afsnit. Men da han hverken var systematiker eller trænet i at skrive eller selvstændig i sin tænkning, greb han til den udvej, som altid står en juridisk forfatter åben på områder, hvor der i forvejen forefindes en stor og ret uoverskuelig litteratur. Han skrev af, hvad andre havde skrevet, han excerperede, og han plagierede og kompilerede. Grundlaget for hans bog er for det første udviklinger i skrifter af Huguccio, Johannes Teutonicus, Sinibaldus Fliscus, Hostiensis, Durantis, Johannes Andreæ m fl, udviklinger hos kirkefædre, udviklinger i teologiske skrif-

ter. Alle disse skrifter kunne han finde i det pavelige bibliotek i Avignon. Men her fandt han også et håndskrift af Tolomeo fra Lucca *Determinatio compendiosa de jurisdictione imperii* fra ca 1280 og håndskriftet til det skrift af Jacob fra Viterbo *De regimine christiano*, som Jacob skrev under striden mellem Philip den smukke og Bonifacius VIII på bestilling fra Bonifacius, og da disse skrifter nu var gået i glemmebogen, faldt han for fristelsen og tog store dele af det her udviklede op i sit skrift. Paragrafferne 40—43, 51—59 og 61—63 er det rene plagiat. Jfr N Jung Alvaro Pelayo, 1931, s 33 ff. Og da Alvaro Pelayo er meget skødesløs med hensyn til citat af kilder, vil man måske med tiden finde ud af, at han har stjålet meget mere fra ældre forfattere.

Alvaro Pelayo er den første kanonist, der har taget noget hensyn til de udviklinger, der findes i Marsilios skrift i den forstand, at han har forsøgt en imødegåelse. Noget af det, der er udviklet i paragraferne 68—70, har sigte imod Marsilio. Det er imidlertid meget tvivlsomt, om Alvaro Pelayo har gjort sig den ulejlighed at gennemlæse Marsilios skrift eller rettere det udtog, som fandtes deraf i det pavelige bibliotek. For det varede nogen tid, før det lykkedes for kurien — eller for inkquisitionen — at få fat i en afskrift af hele håndskriftet.

De, der har læst i Alvaro Pelayos skrift — som idag ingen kunne finde på at læse in extenso — har ofte haft en fornemmelse af, at forfatteren ikke var nogen stor ånd, og efterhånden som det er blevet afsløret, at han er plagiator i den store stil, er hans anseelse blevet ringe. Værket karakteriseres nu i reglen som makværk. End ikke katolske historikere interesserer sig synderligt for skriftet, skønt det er det afsluttende større skrift fra hierokratside om de retsteoretiske teser, som man sloges om og sloges for i højmiddelalderen og i senmiddelalderen.

Der blev skrevet en del andre skrifter til forsvar for paveabsolutismen under Johannes XXII's pontifikat og tildels også under hans efterfølgere, men det drejer sig kun om mindre skrifter. Scholz har trykt nogle af disse småskrifter i *Unbekannte kirchenpolitische Streitschriften aus der Zeit Ludwigs des Bayern (1327—1354)*, 1911—14. Her findes der en libellus af Ægidius

Spiritualis fra Perugia, hvor forfatteren går lige så vidt som Augustino Triompho og Alvaro Pelayo i retning af paveabsolutisme i henseende til temporalia.

Selv om Johannes XXII på ganske samme måde som Bonifacius VIII gik ind for skrankeløs paveabsolutisme i „kristenheden“ også med hensyn til temporalia, og selvom han som Bonifacius satte kanonister til eller dog tilskyndede kanonister til at begrunde standpunktet, så kunne han lige så lidt som sine forgængere og sine efterfølgere få dette accepteret som „gældende ret“. Det lykkedes for Johannes og hans efterfølgere at tvinge de tyske kurfyrster til lydighed og at få afsat Ludvig og at få valgt Karl IV til tysk konge og kejser af pavedømmets nåde. Men de franske konger kunne paverne ikke herse med, efter at det var lykkedes Philip den smukke at demonstrere sin uafhængighed og sin vilje til at gribe til alle midler for at forhindre, at læren om paveabsolutisme blev til en politisk realitet i relation til Frankrig. Det hårde slag imod doktrinerne om paveabsolutisme med hensyn til temporalia kom fra England.

Grunden til, at der nu kom opposition fra England, var navnlig hundredårskrigen udbrud. Da paverne stadig blev i Avignon, måtte allerede dette, at kardinalkollegiet i 1342 valgte kardinal Pierre Roger, en fransk verdensmand, til pave skabe visse vanskeligheder. De forøgedes, fordi pavedømmets indtægter direkte og indirekte kom Frankrig tilgode således, at England ved at betale afgifter til paven og til kirken så at sige var med til at financiere Frankrigs krigsførelse — forsvarskrig — imod England. Resultatet heraf blev i løbet af kort tid, at medlemmer af det engelske Parlament begyndte at kritisere pavedømmet, og der blev vedtaget resolutioner imod pavedømmet og endog vedtaget love, der i et vist omfang skulle neutralisere pavens magt i England.

Paverne var magtesløse overfor denne kritik. Selvom der havde været munkeinkvisitorer i England, havde det naturligvis været udelukket at sætte munkeinkvisitorerne til at arrestere medlemmer af Parlamentet for at kvæle kritik af pavedømmet. „Folkets røst“ kunne ikke bringes til tavshed. Og i ly heraf begyndte i 1370'erne John Wyclif at publicere de skrifter imod pavedømmet, som nogle år senere skulle få så stor betydning for

den politiske udvikling i Bøhmen. Paverne var ikke i stand til at standse Wyclif i hans kritik af pavedømmet, skønt de gjorde forsøg derpå. Wyclif døde en naturlig død.

Johannes Parisiensis, Marsilio fra Padua, William fra Ockham, John Wyclif, Johan Huss og Morten Luther er de ledende personligheder i middelalderen i den åndelige kamp imod det verdslige pavedømme. De var alle universitetslærere. Johannes Parisiensis og Marsilio fra Padua var lærere ved universitetet i Paris, Ockham og Wyclif var lærere ved universitetet i Oxford, Johan Huss var lærer ved universitetet i Prag, og Morten Luther var lærer ved universitetet i Wittenberg.

§ 16. *Franciskanergeneralens brud med Johannes XXII.
William fra Ockham.*

Mod slutningen af 1326 var Ludvig af Bayerns tilhængere i Norditalien kommet i en vanskelig militær situation, og de anmodede ham derfor om at komme dem til hjælp. Der blev holdt krigsråd, og Ludvig besluttede at rykke ned i Italien med en hær. Skønt hæren ikke var stor, var felttoget til at begynde med en succes. Der var ingen modstand af betydning. Ludvig rykkede over Appenninerne og mod Rom. Der var stadig ingen modstand, og den 7 januar 1328 rykkede Ludvig ind i Rom.

Herefter indtraf der en række politiske begivenheder, der skulle forgifte forholdet mellem Ludvig og Johannes XXII. En folkeforsamling vedtog, at Ludvig skulle være kejser, skønt det hidtil havde været antaget, at det var paven, som bestemte, hvem der skulle være kejser. Derefter blev Johannes XXII afsat som pave, hvilket senere begrundedes således, at han, fordi han var faldet i kætteri, eo ipso var hørt op med at være pave. En folkeforsamling vedtog, at paven skulle bo i Rom, og en jævn franciskanermunk blev 12 maj 1328 valgt til pave. Han blev salvet, Ludvig satte en krone på pavens hoved, og paven satte ifølge beretningen en krone på Ludvigs hoved. Såvel Marsilio fra Padua som Johannes fra Jandun ledsagede Ludvig på dette Romertog. Historikere har udlagt disse begivenheder som en anvendelse i praksis af synspunkter, der havde fundet udtryk i *Defensor pacis*.

Beretning om disse begivenheder nåede hurtigt til Avignon. Her havde franciskanergeneralen Michael fra Cesena opholdt sig i et halvt år i franciskanerklostret. Johannes XXII havde kaldt ham til Avignon, for at han kunne stå til regnskab. Johannes anså ham for upålidelig. Det var kommet til et frygteligt sammenstød mellem Johannes og Michael, og Michael havde derefter fået pålæg om ikke at forlade klostret uden pavens tilladelse. Han var tvangstilbageholdt, medens paven arbejdede på at få ham afsat og straffet. I det samme kloster opholdt sig Bonagratia fra Bergamo, den jurist, der havde procederet konventualernes sag mod spiritualerne fra 1310—12, bistået Michael med den senere udrensning af spiritualerne og også været i første række under stridighederne 1322—24 mellem ordenen og paven. Han var indtrådt i ordenen som lægbroder kort før 1310. Bonagratia havde også fået pålæg om ikke at forlade klostret uden pavens tilladelse, og det havde endvidere en franciskanermunk Frans fra Ascoli, som ligeledes hørte med til de toneangivende indenfor ordenen. Han var en kyndig teolog. I franciskanerklostret i Avignon befandt der sig endelig på dette tidspunkt en da ikke særlig kendt engelsk franciskanermunk William fra Ockham, en lille landsby syd for London. Ockham var i 1324 blevet kaldt fra Oxford til Avignon for at stå til regnskab overfor inkquisitionen, idet en tidligere kansler for universitetet i Oxford John Lutterell, en af Johannes XXII's favoritter, havde angivet ham for kætteri og sendt en liste med mere end 50 steder fra hans teologiske skrifter, der efter hans opfattelse indeholdt kætterske meninger. Det drejede sig blandt andet om nadverlæren. Sagen imod ham var behandlet, men der var endnu ikke faldet dom, og han måtte heller ikke forlade klostret. Ockham havde til at begynde med været fængslet.

Den 26 januar 1328 flygtede om natten Michael, Bonagratia, Frans og Ockham fra franciskanerklostret i Avignon til en havn i nærheden, hvorfra de med en lille båd blev bragt ud til et krigsskib, som Ludvig af Bayern, der havde været indviet i flugtplanerne, havde sendt til at hente dem. Nogle måneder derefter var de i Pisa, hvor de sluttede sig til kejserpartiet. Men kort tid derefter måtte Ludvig med sin hær rykke ud af Rom, og nu begyndte Ludvig på retræten til Bayern. Den militære situation havde

vendt sig, og dermed vendte stemningen sig i Rom og i en del andre byer. I begyndelsen af 1330 var Ludvig tilbage i München. Marsilio, Michael, Bonagratia, Frans og Ockham var fulgt med tilbage over Alperne; Johannes fra Jandun var allerede død. Ludvigs og hans tilhængeres optræden i Italien havde såvel militært som politisk været en forfærdelig fiasko. Johannes XXII samlede igen trådene i sin hånd.

De flygtede franciskanermunke tog ophold i franciskanerklostret i München, der var blevet genopført i mindre format, efter at de tidligere bygninger kort forinden var brændt. Mange af munkene havde efter branden taget ophold i andre tyske franciskanerklostre, og der var derfor god plads til de flygtede i dette kloster, som lå tæt ved Ludvigs slot, og som altid havde været nært knyttet til Wittelsbacherne. Klosteret var oprettet ved dotationer fra Ludvigs forfædre. Marsilio, som ikke tog ophold i klosteret, synes herefter at have virket som læge i Münchenområdet. Man ved meget lidt om hans forhold i de følgende år, hvilket vel beror på, at han var excommuniceret, og at han kunne være sikker på at ende på bålet, hvis inkquisitionen fik ham udleveret. Han døde en naturlig død. I 1343 var han død, men han levede endnu i 1336. Michael og Bonagratia boede dør om dør med Ludvig resten af deres liv sammen med Ockham, og Ockham blev i klosteret i de to år, han overlevede Ludvig. Bonagratia, som vist var den ældste, døde først i 1340. Michael døde i 1342. Og Ockham, som var den yngste, døde i 1349, antagelig som følge af den pest, der da rasede i Sydtyskland. De døde alle tre som excommunicerede.

Under opholdet i Oxford før 1324 skrev Ockham en kommentar til dele af Petrus Lombardus's sentensværk, noget, som mange havde gjort før ham, og forskellige andre teologiske skrifter. Det var udviklinger i disse skrifter, rent teologiske problemer, som John Lutterell havde anført i de lister, som han sendte til Avignon for at få Ockham anklaget for og dømt for kætteri. Indtil 1324 havde Ockham ikke interesseret sig for ordenens stridigheder om den evangeliske fattigdom, langt mindre for de problemer, som han skulle skrive en lang række skrifter om i München fra 1332—48. Ockham var ikke med på det konvent i Perugia i 1322, hvis vedtagelse skærpede striden med Johannes XXII.

Den William fra England, der var med her, var en anden William. Navnet Guillelmus var uhyre almindeligt i det 14 århundrede. Alt dette kan man direkte se af eller dog slutte fra et brev fra Ockham fra 1334, *Epistola ad fratres minores in capitulo apud Assisium congregatos*, som er et skrift beregnet til udbredelse indenfor ordenen, hvori Ockham i en forholdsvis kort og personlig form overfor munkene vil retfærdiggøre sin optræden siden 1328. Den general, som var fulgt efter Michael, havde han intet tilovers for. Jfr herved den af Sikes m fl foranstaltede nye udgave af Ockhams *Opera politica*, bd III, 1956, s 6—17.

Ockham har desuden skrevet en del filosofiske værker, og det er i nutiden navnlig dem, der bliver studeret, især hans *Summa totius logicæ*. Jfr herom Leif Granes artikel Ockhamismen i *Catholica* for 1967 s 103—17. Der er ingen ydre bevidnelse om, hvornår Ockham har skrevet disse værker. Böhner, som har udsendt *Summa totius logicæ* i ny udgave, mener, at Ockham har skrevet bogen i Avignon, og indre grunde taler derfor. Ockham er ikke blevet sat til at arbejde i klosterhaven eller i klosterkøkkenet i Avignon, men har i et vist omfang kunnet studere og har formentlig brugt tiden til at skrive eller dog til at gennemtænke, hvad han ville skrive i *Summa totius logicæ*.

I september 1328 havde Michael fra Cesena udformet to appeller mod paven, hvori han forsvarede franciskanernes traditionelle lære om den evangeliske fattigdom og udførligt imødegik afgøgelserne i og ræsonnementerne i Johannes XXII's dekretaler i fattigdomsstriden, hvis gyldighed blev bestridt. Johannes's svar herpå og hans sidste bulle om fattigdomsstriden er den vidtløftige polemiske bulle *Quia vir reprobis* af 16 november 1329. Den er trykt i *Bullarium Franciscanum*, bd V, 1898, s 408 ff, men den findes også i Ockhams afhandling *Opus nonaginta dierum* som stykker forud for kapitlerne, enkelte steder i en lidt afvigende formulering.

Det første skrift af Ockham fra Münchenperioden er *Opus nonaginta dierum* fra ca 1332. Dette skrift, der indleder *den kirkepolitiske periode* i Ockhams forfatterskab, handler praktisk taget *udelukkende om problemerne om den evangeliske fattigdom*. Udgangspunktet er Johannes XXII's mod Michael af Cesena rettede bulle af 1329 *Quia vir reprobis*, og skriftet er et forsvars-

skrift for Michael og for ordenens lære. Ockham har disponeret sin afhandling således, at det er bullens indhold, som er udgangspunktet for hans udviklinger. Han har så at sige klippet en afskrift af bullen i stykker og givet sig til at drøfte den stykke for stykke. På denne måde inddrager han hurtigt indholdet af de tre pavebuller fra 1322—24, *Ad conditorem*, *Cum inter nonnullos* og *Quia quorundam* i undersøgelserne og i drøftelsen samt indholdet af den bulle fra 1279 *Exiit qui seminat*, som franciskanernes moderate fløj, konventualerne, havde anset som en slags grundlov for ordenen.

Ockhams grundlag for skriftet har først og fremmest været Bonaventuras *Apologia pauperum*, som han har haft ved hånden, og som han vel som lærd franciskanermunk tidligere har læst eller i hvert fald kendt i hovedtræk, men herudover har han haft en del andre kilder og hjælpemidler. Han har brugt en afhandling af Bonagratia fra 1322 *Tractatus de Christi et Apostolorum paupertate*, som man kender fra et håndskrift, jfr herved *Archivum Franciscanum Historicum*, bd XXII, 1929, s 323—35, 487—511, han har brugt en Münchenappel af 26 marts 1330, der blev udsendt i Michaels navn og vel i hovedsagen er forfattet af Michael, hvori det påstås og begrundes, at der er 12 åbenbare fejl i *Quia vir improbus*, og han har brugt et skrift af Frans fra Ascoli. Men herudover har Ockham sikkert haft håndskrifter, som er gået tabt eller dog ikke endnu er blevet fremdraget. Fattigdomsstriden fremkaldte en mængde indlæg fra franciskanernes side og modindlæg fra tilhængere af Johannes XXII.

Ockham skrev dog ikke af, hvad der stod i disse skrifter. Han var en betydeligere tænker og stilist end den Alvaro Pelayo, som Johannes XXII havde engageret til at skrive et skrift til forsvar for sig og for pavedømmet, og som udførte dette arbejde på omtrent samme tid på den måde, at han excerperede store dele af håndskrifter, som han fandt i det pavelige bibliotek i Avignon. Det, som Ockham udvikler i *Opus nonaginta dierum*, er dog på den anden side i reglen ikke egne tanker. Man kan bedst sammenligne det arbejde, som han udførte med dette første store værk fra hans Münchenperiode, med det arbejde, som udføres af sekretæren for en kommission, når han skriver kommissionens betænkning. Hans indsats består i, at han systematiserer og for-

mulerer og skriver begrundelser for kommissionens forslag, men han er i og for sig ikke personlig engageret i emnet. Ockham kendte i forvejen ikke meget til emnet, men måtte sætte sig ind i det efter tilskyndelse af Michael. Da Ockham ikke på dette tidspunkt var så velorienteret i kanonistik, som han blev senere, har han sikkert fået bistand fra Bonagratia til formuleringen af visse passager om kanonisk ret, og det samme gælder nogle passager, der forudsætter kendskab til legistik. Bonagratia var doctor juris utriusque, og det er sandsynligt, at han til en vis grad har ledet Ockhams studier over den kanoniske ret. Endelig har Michael og Bonagratia og måske også Frans fra Ascoli nok gennemset afhandlingen, før den blev publiceret. Afhandlingen, som er på mere end 500 sider, kan efterses i *Opera politica*, bd I, 1940, s 293—374, bd II, 1963, s 375—858.

Da *Opus nonaginta dierum* er koblet til *Quia vir improbus* fra 1329, ville man på forhånd tro, at skriftet er skrevet i 1330, men af korte udviklinger kan man slutte, at Ockham under udarbejdelsen har haft et flygtigt kendskab til indholdet af den prædiken, som Johannes XXII holdt allehelgensdag 1331, 1 november 1331, om visio beatifica mv. Afhandlingen kan derfor tidligst være skrevet færdig i slutningen af november 1331. Arbejdet kan på den anden side ikke være påbegyndt længe før 1 november 1331, for Ockham skriver mod slutningen, at han har skrevet den i løbet af 90 dage, jfr titlen, og der er ingen grund til at tro, at det er praleri. Jfr herved *Opera politica*, bd II, 1963, s 857. Afhandlingen er antagelig publiceret i 1332.

På dette tidspunkt var fattigdomsstriden ikke længere aktuel. Der var forløbet ca 11 år efter Berengar Talons appel og ca 9 år efter den bulle, hvorved Johannes erklærede Bonaventuras lære om den evangeliske fattigdom for kætteri. Interessen for denne vidtløftige strid og for dens detaljer kan i 1332 ikke have været stor, når der ses bort fra den lille kreds i München. *Opus nonaginta dierum* er, som Offler skriver i indledningen til den nye udgave, „*the manifesto of a failing cause at a moment when the debate concerning evangelical poverty had nearly reached exhaustion*“. Hvorfor bad Michael fra Cesena Ockham om at bruge sit talent på at skrive denne mammut-afhandling, dette skrift til

forsvar for en tabt — og dårlig — sag, i hvilken fattigdomsstriden efter de bedste videnskabelige mønstre trevles op fra A til Z?

Forklaringen er sikkert, at Michael og hans tilhængere har været *interesseret i at sætte spørgsmålet om Johannes XXII's rettroenhed under debat* på et tidspunkt, hvor også andre end franciskanermunkene var begyndt at spekulere over, om denne jurist på pavetronen skulle være en kætter. De prædikener, som Johannes XXII holdt allehelgensdag 1331 og nogle følgende dage, foruroligede og gav anledning til diskussion, og denne uro bredte sig til teologerne i Paris og til det franske hof. Selv den franske konge, Philip VI, begyndte at interessere sig for Johannes's udviklinger om visio beatifica. Det skyldtes bl a, at en dominikanermunk Thomas Wallensis, som var magister i teologi, i Avignon i en prædiken havde imødegået noget af det, som Johannes havde udviklet. Han blev derefter fængslet på foranledning af den gamle despot på pavetronen, og der blev rejst sag imod ham, og det var bl a dette, som bevirkede, at den franske konge blev blandet ind i spørgsmålene om visio beatifica. Michael og hans tilhængere, som havde gode forbindelser i Avignon og i Paris, har med det samme set, at nu var Johannes ved at vove sig ud på den tynde is, og derfor blev Ockham sat til at repetere fattigdomsstriden. Det er de prædikener, som Johannes XXII holdt, som er baggrunden for såvel Opus nonaginta dierum som for de større skrifter, som Ockham skrev i de følgende år. Prædikenerne kan efterses i Noël Valois' afhandling Jacob Duèse i Histoire littéraire de la France, bd XXXIV, 1915, s 536 ff.

Fængslingen af Thomas Wallensis foranledigede, at Philip VI satte sig i forbindelse med paven og henledte hans opmærksomhed på den uro, som dette skridt havde foranlediget. Johannes gjorde herefter med den særprægede energi, som han var i besiddelse af, et forsøg på at vinde teologerne i Paris, centrum i Europa for studiet af teologi, for sine anskuelser om visio beatifica. I september 1333 sendte han den nye franciskanergeneral Guiral Ott — Geraldus Oddo —, som var ham følgagtig, og en dominikaner på en rejse til England i en diplomatisk mission, men det sande formål med rejsen var, at Guiral Ott skulle forsøge at vende stemningen i teologiske kredse i Paris. Guiral Ott

gav sig på universitetet i Paris til at docere og til at diskutere den af Johannes udviklede lære om visio beatifica. Det slap han ikke godt fra. Han fik at vide, at der var tale om kætteri.

Da kongen hørte om dette, tilkendegav han sin misfornøjelse med Otts optræden. Ott forsøgte derefter at få foretræde for kongen for at retfærdiggøre sig, men kongen ville ikke høre på Ott, medmindre der var kyndige teologer tilstede. Han lod 10 af de bedste magistre i teologi i Paris tilkalde, derunder 4 fra franciskanerordenen, og nogle doktorer i kanonistik og i legistik. De blev spurgt, hvad de mente om den lære, som den nye franciskanagergeneral udbredte i Paris, og svaret var, at der var tale om kætteri, men det var Ott ikke enig i. Kongen lod derefter den 19 december 1333 afholde et udvidet møde med deltagelse af 23 teologer, en række fyrster og adelsmænd og kongelige rådgivere og interesserede gejstlige, som Guiral Ott blev indbudt til. Kongen forelagde da de 23 teologer følgende spørgsmål:

„Les âmes saintes qui sont au ciel voient-elles la divine Essence face à face, avant leur réunion aux corps, avant le Jugement général? Et, dans le cas où il en serait ainsi, cette vision qu'elles ont actuellement doit-elle cesser, pour faire place à une autre, lors du Jugement dernier?“

Det første spørgsmål svarede alle 23 teologer ja til uden tøven. Det andet var lidt vanskeligere, og der var ikke fuldstændig enighed om svaret. Otte dage senere afholdt kongen et nyt møde for at få teologerne til at vedstå svarene skriftligt. Det lykkedes, og der foreligger responsa i sagen af 2 januar 1334 med navn og segl af 29 teologer, for der var kommet 6 nye til. Det ene blev afgivet til kongen, det andet blev sendt til paven.

Der gik mange rygter i Paris om, hvad der var sket. Man fortalte, at kongen havde tilladt sig en — flabet — bemærkning, tilmed skriftlig, om, at han i denne sag stolede mere på teologers end på juristers dom. Stemningen på slottet i München og i franciskanerklostret, der havde været meget dårlig i 1330 og 1331 på grund af Ludvigs politiske fiaskoer, blev bedre og bedre, efterhånden som man fik beretningerne fra Avignon og fra Paris om pavens vanskeligheder som følge af hans prædiken allehelgensdag 1331 om det evige liv. Johannes skrev og skrev og talte og talte og holdt møde efter møde for at komme fri af mistanken for

kætteri. Den 3 december 1334, da han lå på sit dødsleje, blev kardinalerne tilkaldt for at overvære, at Johannes oprettede testamente, og der skal da af Johannes være blevet formuleret et apostolsk brev ad perpetuam rei memoriam, hvori han modificerede og delvis tilbagekaldte sin lære om visio beatifica.

Var dette brev en forfalskning? Hvis det var ægte, var det da en erklæring, som kardinalerne havde aftvunget den døende under trusler? Hvilken betydning kunne man iøvrigt tillægge en erklæring, som var afgivet af en døende 90-årig nogle timer, før han udåndede? Der rejser sig en række spørgsmål parallele med dem, som kan rejses overfor testamenter oprettet på dødslejet om tvang og svig og udnyttelse og manglende testamentshabilitet. Michael fra Cesena så straks problemerne og de agitatoriske muligheder, som forelå. Han erklærede, at der var tale om en forfalskning eller dog en nullitet. Og nu spidsede Ockham i forståelse med Michael og Bonagratia og med Ludvigs stiltiende sanktion påny sin pen og skrev den afhandling *Contra Joannem*, der findes i *Opera politica*, bd III, 1956, s 29—156. Det, som Ockham behandler i denne afhandling, er navnlig *den retractatio*, som Johannes XXII fremsatte på sit dødsleje for at præcisere, hvad han egentlig mente om visio beatifica. Ockham drager i tvivl, om dokumentet var ægte. Men selvom dokumentet var ægte, så nåede Johannes ikke i rette tid at angre osv, og han var derfor alligevel en kætter. „Non invenit locum poenitentiae Johannes XXII osv“, lyder indledningen til skriftet. Det, som Ockham drøfter og endevender i skriftet er navnlig gyldigheden og oprigtigheden af erklæringen.

Herudover har Ockham skrevet endnu to afhandlinger om Johannes XXII's kætterier *De dogmatibus Joanni XXII tractatus duo* og *Compendium errorum papæ Joanni XXII*, jfr Goldast II s 740—70 og 957—76. Den sidste afhandling synes skrevet i 1338, de andre er fra 1334—35. Endelig skrev Ockham i 1337—38 et skrift mod Johannes XXII's efterfølger Benedikt XII *Contra Benedictum*, som også blev beskyldt for kætteri, bl a fordi han ikke havde tilbagekaldt og fordømt Johannes's buller om den evangeliske fattigdom, men dette skrift synes ikke at have vakt større opmærksomhed. Det blev glemt, og man har først genopdaget det i nyere tid. Jfr herved *Opera politica*, bd III, 1956, s 165—322.

I den kirkepolitiske periode, det tredje afsnit af Ockhams forfatterskab, skrev Ockham tillige den første del af *Dialogus*, som er hans vigtigste kirkepolitiske skrift, jfr herved Goldast II s 392 ff. Skriftet er endnu ikke genudgivet. Ockham lader her en elev, der er tilhænger af pavestyret og kritisk indstillet overfor pavens modstandere, og en lærer gennemdiskutere de problemer, som kætteri i de kirkelige embeder rejser, og denne dialogform er sikkert valgt, for at Ockham kunne få større bevægelsesfrihed. Der var bedre mulighed for kritik, idet det ofte ikke lader sig gøre at afgøre, om en fremført anskuelse deles af skriftets forfatter.

Under drøftelsen af problemet, om en retmæssig valgt pave kan henfalde til kætteri, nævner læreren o: Ockham en del eksempler på, at paver er henfaldet til kætteri, og det anføres også, at der var en proces mod Symmachus, som blev stillet for en verdslig domstol anklaget for kætteri. Da Nicolaus III's og Johannes XXII's dogmatiske anskuelser om den evangeliske fattigdom var modstridende, hævdes det, at een af dem må være henfaldet til kætteri. Hovedproblemet om, hvem der er den kompetente dommer, når en pave henfalder til kætteri, drøftes meget udførligt. Der peges først på konciliet som den kompetente myndighed, derefter på kardinalerne som kompetente under visse betingelser, og endelig læres det og illustreres det gennem eksempler, at kejseren under visse betingelser kunne træffe afgørelsen og sidde til doms over en pave. Herigennem lykkedes det Ockham at justificere den fremgangsmåde, som Ludvig af Bayern havde fulgt i 1328. Endelig drøftes det kildne spørgsmål, om selv et generalkoncilium kan fejle i trosanliggende, og hvorledes i så fald fejlen kan redresseres.

Ockhams kirkepolitiske skrifter fik især betydning, da man nogen tid efter skismaet i 1378 i visse katolske kredse begyndte at interessere sig for at få kirken svejset sammen igen. Konciliarteoretikere som Peter Ailli og Johannes Gerson hentede synspunkter fra Ockhams skrifter og brugte dem under forhandlingerne på mødet i Konstanz i 1414—18. Om disse problemer, som ligger i retsteoriens periferi, henvises til kirkehistorien. Georges de Lagarde har i *La naissance de l'esprit laïque*, bd V, 1963, givet en fremstilling af Ockhams kirkepolitiske tanker.

Ockhams *profanpolitiske forfatterskab* begynder i 1339 og slutter i 1348, og der er to faser, 1339—42 og 1346—48. Det, som Ockham nu giver sig til at skrive om, er de problemer, som Marsilio fra Padua havde behandlet i *Defensor pacis*, og som mangfoldige kanonister havde behandlet før Marsilio, doktrinen om paveabsolutisme også i verdslige anliggender og den kuriale doktrin om *translatio imperii* og disse doktriners udløbere. De bidrag, som Ockham i sine skrifter fra den profanpolitiske periode har ydet til udformningen af teorien om *Sacrum imperium*, og den kritik, som Ockham fremførte imod den kuriale translationsteori, er undersøgt bl a af Georges de Lagarde. Jfr herved *La naissance de l'esprit laïque*, bd IV, Guillaume d'Ockham. *Défense de l'empire*, 1962. Ockham var nu ved at få et navn som filosof. Af et aktstykke kan man se, at der i 1339 var et vist røre i Paris om nogle af hans udviklinger i de filosofiske skrifter. Og samtidig havde Ludvig en kort tid politisk medbør i Tyskland.

Ockhams forfatterskab fra den profanpolitiske periode indledes med de store skrifter *De potestate papæ et cleri libri quatuor* og *De potestate et juribus romani imperii libri ter*, som er trykt Goldast II s 771—870 og 871—957, og afsluttes foreløbigt i 1342 med skriftet *Octo quæstiones de potestate papæ*, som også er trykt af Goldast, men som nu findes i en bedre udgave i Sikes's *Opera politica* I s 13—221. Herimellem er der to mindre skrifter *An princeps pro suo succursu, scilicet guerræ, possit recipere bona ecclesiasticarum, etiam invito papa*, der er trykt *Opera politica* I s 230—71 og *Breviloquium de principatu tyrannico*, som R Scholz fandt i håndskrift og har publiceret i 1944 i Wilhelm von Ockham als politischer Denker und sein *Breviloquium de principatu tyrannico*.

Herefter var Ockham tavs i nogle år. Man kender intet skrift fra Ockhams hånd fra årene 1343—45. Da var den „ånd fra Rense“, som havde stimuleret Ludvigs politik i 1338 og i nogen tid derefter, forlængst forduftet. Ludvigs modstander på pave-tronen var nu Clemens VI, som i 1342 havde efterfulgt Benedikt XII, og Clemens VI var en politisk pave, som genoptog Johannes XXII's håndfaste politik overfor Ludvig. I 1346 satte han tomelskruerne på og tvang kurfyrsterne til at vælge Karl af Böhmen til konge i stedet for Ludvig, efter at Karl under ed havde

afgivet en række løfter til paven om en pavevenlig politik for at få pavens støtte. Og samtidig viste Clemens VI, at han også sigtede imod et opgør med Ockham, hvis skrifter generede pavedømmet. Han stævnedes Ockham til at give møde i Avignon. Ockham var klar over, at slaget var tabt, og man kan af en bemærkning se, at han var parat til at flygte fra München, om det blev nødvendigt. I opposition til Clemens VI skrev han sine sidste to profanpolitiske skrifter *De imperatorum et pontificum potestate* fra 1346—47 og *De electione Caroli quarti* fra 1348, jfr herved R Scholz *Unbekannte kirchenpolitische Streitschriften aus der Zeit Ludwigs des Bayern (1327—1354)*, bd II, 1914, s 453—80 sammenholdt med bd I, 1911, s 176—89, og bd II s 346—63 sammenholdt med bd I s 131—34. Disse skrifter, som er skrevet af Ockham, medens han så at sige stod med ryggen mod væggen, er ret korte, og kritikken er hæftigere end i skrifterne fra 1339—42. Skønt Ockham måtte være klar over, at det i første omgang var paven, der stod som sejrherren, gav han ikke efter, men blev tværtimod hæftigere i sine udfald mod pavedømmet.

Placeringen af og vurderingen af Ockhams profanpolitiske forfatterskab har voldt historikerne en del vanskeligheder. Til at begynde med tilskrev man Ockham en indflydelse på Marsilio og derigennem på Defensor pacis, som Ockham aldrig har haft. Man overvurderede Ockhams betydning og undervurderede Marsilios. Det skyldtes især en udtalelse, som Clemens VI engang fremsatte, hvori han gjorde Ockham ansvarlig for Marsilios kætterier. Men da Marsilios skrift måtte være skrevet i midten af 1320'erne, medens Ockhams politiske skrifter ikke kunne være skrevet før Münchenperioden, måtte der, om Clemens VI havde ret, være en forbindelse fra tiden før 1324 mellem Ockham og Marsilio, og man kom da ind på at gøre Ockham til professor i Paris i årene før 1324. Riezler, som i 1874 skrev det læseværdige, omend nu delvis forældede, skrift, *Die literarischen Widersacher der Päpste zur Zeit Ludwigs des Baiers*, gik, jfr s 241, ud fra, at der før 1324 havde været en eller anden kontakt mellem Ockham og Marsilio.

Det er dog nu forlængst sandsynliggjort, at Ockham ikke har studeret i Paris og langt mindre været lærer i Paris. Ockham var i Oxford, da han i 1324 blev kaldt til Avignon, og han var i 1324

endnu ikke færdig med sine studier. Han var baccalaureus formatus og indehaver af den akademiske titel venerabilis inceptor, men han var endnu ikke blevet magister, og han figurerer ikke på listen over „lectores theologiæ fratrum minorum in universitate Oxoniæ“. Han synes at have været en slags hjælpelærer — hvad baccalaurei ofte var — i Oxford, da John Lutterells denunciatio foranledigede, at han med det samme blev kaldt til Avignon, og han er herved blevet afbrudt i sine studier lige på det tidspunkt, hvor han skulle afslutte dem, noget, der givet har gjort ham bitter. Den fortælling om Ockhams møde med Ludvig af Bayern, som findes hos den tyske kirkehistoriker Trithemius i et værk fra slutningen af det 15 århundrede, og som derefter er genfortalt utallige gange, og som går ud på, at Ockham skal have sagt til Ludvig „O Imperator, defende me gladio, et ego defendam te verbo“, „O kejser, forsvar mig ved sværdet, så skal jeg forsvare dig med pennen“, er en fabel. Det lå udenfor Ockhams tanker, at han ti år senere skulle indlede et politisk-juridisk forfatterskab, og han havde næppe straks nogen særlig tilknytning til Ludvig. Han var en yngre franciskanermunk, der til at begynde med virkede som en slags sekretær for den flygtede franciskanergeneral Michael fra Cesena. Michael er hurtigt blevet klar over, at Ockham kunne skrive skrifter mod Johannes XXII og mod pavedømmet, fordi han havde den evne til at ræsonnere og den rutine i at skrive, som er nødvendig — omend ikke i et sådant overmål — for den, som vil skrive teologiske, juridiske og politiske skrifter.

Den væsentlige forskel mellem den måde, hvorpå Marsilio og Ockham nærmede sig *retsteoretiske* problemer, var, at Marsilio var i stand til at frigøre sig fra den forestilling om Biblen som en øverste lov for „kristenfolket“, som siden Gratians dekret havde behersket den „retsteoretiske“ tænkning i kuriale kredse og hos kanonisterne og i stort omfang var accepteret i praksis, medens Ockham ikke var i stand til at gøre det. Den havde ført kanonisterne og deres kritikere ind i endeløse, fra vort synspunkt meningsløse, diskussioner om kildesteder i Biblen, hos kirkefædrene, i pavedekretaler osv. Marsilio var en så begavet retsteoretiker, at han kunne se, at man ikke kom nogen vegne og navnlig ikke fik gjort en ende på Bonifacius VIII's, Clemens V's

og Johannes XXII's ambitioner i retning af at gøre pavedømmet til den øverste verdslige myndighed i kristenheden i enhver henseende, medmindre man *fik slået bunden ud af den kanoniske ret*. Derfor gennemførte han ud fra retsteoretiske overvejelser: Marsiliansk retsfilosofi en adskillelse mellem „jordiske“ og „himmelske“ sanktioner og fastslog, at jus divinum overhovedet ikke var „ret“, og at paverne og de, der optrådte på deres vegne — og det ville bl a sige inkvisitorerne og officialerne —, ikke havde nogen magt til at straffe her på jorden. Konsekvent måtte Marsilio herefter have afvist enhver drøftelse af steder i Biblen, hos kirkefædre og i pavedekretaler. Det gjorde han dog ikke. Han afviste at diskutere steder i det gamle testamente, men han drøftede en del steder i det nye testamente. Hans formål med at gå ind i denne diskussion var at vise, at man kunne fortolke dem på en helt anden måde end visse paver og de yderliggående hierokrater gjorde, og at man kunne få hans retsteori til at stemme med det nye testamente, kirkefædre osv. Men det var ud fra hans grundsynspunkt *i og for sig irrelevant, hvad der stod i Biblen* og hos kirkefædre.

Det er dette standpunkt, som retsteorien mange århundreder senere skulle ende i, dog er man i retsteorien nu så konsekvent, at man end ikke diskuterer, om der skulle være steder i Biblen eller hos kirkefædre, der skulle kunne påberåbes for et andet standpunkt. Selv nøglestedet hos Mattæus er uomtalt i fremstillinger af retsteorien. Ockham var alt for fast forankret i teologien og i traditionen til, at han kunne frigøre sig fra forestillingen om Biblen som kristenhedens øverste lov. Han drøfter i sine skrifter talløse steder i Biblen, hos kirkefædre, i pavedekretaler osv, men gør det ikke som Marsilio klart, at det for afgørelsen om, hvad der er „ret“ her på jorden, er irrelevant, hvad der står i Biblen.

Da man af Ockhams skrifter kan se, at han i hvert fald i slutningen af 1330'erne har læst Marsilios *Defensor pacis*, kan man undre sig over, at han ikke har erkendt, at Marsilios retsfilosofi var den eneste, der kunne føre retsvæsenet ud af det morads, som paverne og kanonisterne havde ført det ud i. Teologen Ockham var ikke en så dristig og klarsynet filosof som lægen Marsilio. Hans standpunkt var som Johannes Parisiensis's og

Dantes, at der var to zoner, *spiritualia*, som i princippet hørte under de kirkelige myndigheder, og *temporalia*, som i princippet hørte under de verdslige myndigheder. Det er dette dualistiske standpunkt, som i senmiddelalderens teori bliver modstykket til hierokraternes doktrin om paveabsolutisme og *translatio imperii*. Marsilios „monisme“ var en så radikal løsning, at der i senmiddelalderen ikke var nogen anden, der gik denne vej. Ludvigs fiasko i 1328 viste, at tiden ikke var moden til at skille retten og religionen klart ud fra hinanden. Pavedømmets magtstilling var trods al kritik så stærk, at de verdslige myndigheder ikke var istand til at omforme Marsilios tanker til praktisk politik og til „ret“. Den brydning, der var i højmiddelalderen mellem de kirkelige og de verdslige myndigheders kompetence, fortsatte middelalderen ud, idet pavedømmet dog holdt op med at udfærdige officielle samlinger af pavekretaler. Den af Johannes XXII udfærdigede samling *Clementinae* er den sidste officielle samling af pavedekretaler.

Men selvom retsteorien således ikke kan tillægge Ockham den samme betydning som Marsilio, må man dog ikke undervurdere Ockhams betydning. Det var meget ubehageligt for pavedømmet og nedbrydende for pavedømmets anseelse, at der i München fandtes en franciskanermunk, som man i den lærde verden i Paris og andetsteds regnede med og tildels påskønnede som teolog og filosof, der blev ved med at skrive skrifter imod pavedømmet og slet ikke mistede kamphumøret, efterhånden som de gamle kampfæller Bonagratia og Michael døde, Marsilio døde, Ludvig blev excommuniceret påny og afsat og erstattet af Karl af Böhmen og døde i 1347. Intet kunne standse Ockhams kritik. Den blev tværtimod værre, da han stod helt alene og ikke af hensyn til Ludvig behøvede at tage visse politiske hensyn. Clemens VI, som i 1342 havde afløst Benedikt XII, var klar over, hvor nedbrydende det var for pavedømmets autoritet, at Ockham havde skrevet alle disse skrifter imod paver og pavedømme. Han sagde i 1343 i en tale, at der bortset fra hans egen sjæls frelse ikke var noget, som han længtes så inderligt efter som efter, at denne Ockham ville vende tilbage til kirkens skød. Og da der ikke var noget, der tydede på, at Ockham, efter at slaget var tabt, frivilligt ville bøje sig og tilbagekalde det, som han havde skrevet,

og da navnlig udviklingerne om, at en kejser under visse betingelser kunne afsætte en pave, blev Ockham i 1346 stævnet til at give møde i Avignon. Formålet hermed var at standse hans kritik.

Ockham var imidlertid stadig stejl. Han ville ikke give møde for en pave, som var „adversarius manifestus et publicus hostis“, men skrev i stedet i 1346—47 *De imperatorum et pontificum potestate*, som er hans svar på stævningen. Det er rettet til „universis Christi fidelibus“, og er således et forsvarsskrift svarende til Ockhams brev fra 1334 til franciskanermunkene blot rettet til en videre kreds.

I *De imperatorum et pontificum potestate* gør Ockham gældende, at det var den store fejl, at ecclesia Avinionica havde overskredet de grænser, der tidligere antoges at være gældende for pavelig magtudøvelse. Han går derefter over til at drøfte, hvilke grænser Kristus drog, da han gjorde Sankt Peder til apostlenes og samtlige troendes førstemand. Kristus gav ikke Sankt Peder en sådan magt i såvel verdslige som gejstlige anliggender, at han juridisk havde ret til at gøre alt, når det blot ikke var i strid med *lex divina* eller *lex naturae*. *Kristus drog sikre grænser, som Sankt Peder ikke kunne overskride*. Det kan ud fra skriftens autoritet og ud fra sund fornuft bevises, at Kristus ikke gav Sankt Peder magtfuldkommenhed i verdslige anliggender. Ockham citerer derefter apostlen Paulus's andet brev til Timoteus 2, 4, hvor der står følgende: „Ingen, som gør krigstjeneste, lader sig indvikle i dagliglivets sysler. Hans mål er at vinde anerkendelse hos den, der hvervede ham“. Og da Sankt Peder ikke var den ringeste af Guds soldater, *så har Gud altså bestemt, at Sankt Peder ikke skulle blande sig i verdslige anliggender*. Man kan også af Lukas 22,25 f, Markus 10,42 f og Mattæus 20,25 se, *at Kristus direkte forbød Sankt Peder og de andre apostle at udøve magt over folkenes konger*, for der står, at Jesus kaldte apostlene til sig og sagde: „I ved, at folkenes fyrster er strenge herrer over dem, og de store lader dem føle deres magt. Således skal det ikke være iblandt jer. Men den, som vil være stor iblandt jer, han skal være jeres tjener“. Kristus gav heller ikke Sankt Peder skrankeløs magt med hensyn til spiritualia.

Det er heraf let at se *Ockhams tilgrundliggende forudsætning* om, at løsningen på problemet om pavens magt først og frem-

mest *skulle søges i Biblen*. Der kan findes bekræftelse herpå talrige steder i Ockhams andre profanpolitiske skrifter. Se fx de to første kapitler i første Quæstio i Ockhams Octo quæstiones de potestate papæ, som synes at have været et af de skrifter af Ockham, der er blevet læst. Her drøfter Ockham betydningen af steder som „Vær hyrde for Guds hjord hos jer“, „Hvad du binder på jorden, det skal være bundet i himlene osv“, „Se, jeg giver dig idag myndighed over folk og riger“ og „Ved I ikke, at vi skal dømmes engle? Så meget mere over de timelige ting“, jfr første Petersbrev 5,2 Mattæus 16,19, Jeremias 1, 10 og Paulus første Korinterbrev 6,3, cfr Opera politica, I, 1940, s 15—17. Ockham var lige så lidt som hierokraterne, Johannes Parisiensis og Dante istand til at se bort fra forestillingen om Biblen som kristenhedens grundlov, det sted, hvor man først skulle søge løsningen på problemet om pavens beføjelser.

Hermed stemmer det, at de „*magistri in sacra pagina*“, herunder sikkert Ockham, som i 1338 havde godkendt — skrevet? — de *Allegationes de potestate imperiali*, som er trykt i Scholz's Unbekannte kirchenpolitische Streitschriften aus der Zeit Ludwigs des Bayern (1327—54), bd II s 417—31, jfr bd I s 161—67, også var tryllebundet af forestillingen om Biblen som kristenhedens grundlov og forestillingen om en jus divinum svævende over den menneskelige ret. Det, der drøftes er, hvad der kan udledes af de talløse steder i Biblen, som var blevet påberåbt, og hvad der kan udledes af talrige steder i Gratians dekret og i dekretalesamlingerne. Konklusionen er, at *efter jus divinum* har paven kun magt og jurisdiktion „in spiritualibus et non in terrenis sive temporalibus“. Man havde opgivet Marsilios standpunkt, om man overhovedet havde forstået det, for der var måske ikke andre i middelalderen, der kunne se perspektivet i Marsilios udviklinger om „ret“, end Marsilio selv og paverne.

Ind imellem de minutiøse undersøgelser om, hvad der kan udledes af Biblen, af steder hos kirkefædrene og andre teologer, af steder i Gratians dekret osv, er der i Ockhams De imperatorum et pontificum potestate skarpe udfald mod pavedømmet. Paverne har uhindret fået lov til at misbruge den magt, som de hævder, at de har, med den følge, at gudsdyrkelsen hæmmes på grund af deres uretfærdige excommunicationer og ulovlige pålæggelse af

interdikt, som „ipso jure divino“ er nulliteter, at værdige fordri-
 ves fra kirkelige embeder, som derefter bortgives til uværdige, at
 fyrsternes undersåtter løses fra deres troskabsed, at der sås strid
 og splid, at der føres krige, at egne lægges øde osv. Alle disse
 ting ville høre op, hvis de, der sad på pavestolen, ikke så det som
 deres opgave at modarbejde kejseren. Jfr skriftets kapitel VI.
 Lidt derefter er der et angreb på ecclesia Avinionica, som Ock-
 ham nu ynder at kalde Romerkirken, fordi den var ude efter at
 lukke munden på dem, der som Ockham ikke var bange for at
 diskutere, hvilken magt paverne havde, hvor langt den gik i
 enkeltheder, hvad den støttedes på osv. Der var grund til at nære
 mistanke til pavedømmet, når paverne gav sig til at kujonere
 dem, der ville diskutere disse problemer. Og der er også mod
 skriftets slutning hårde hug til pavedømmet og anklager imod
 det i anledning af den politik, som det havde fulgt overfor impe-
 riet. Se navnlig kapitel XXVI. Det er toner, som vi kender fra
 Marsilios Defensor pacis. Ockham er i dette skrift endt med at
 betragte pavedømmet som *den store urostifter i Europa*. Men
 selvom der er drøje hug til det verdslige pavedømme, så er Ock-
 ham i sin kritik af pavedømmet dog ikke nær så skarp og nær
 så talentfuld en forfatter som Marsilio. Der er i Marsilios angreb
 en lidenskab, en bredde og en variation i angrebet, som man ikke
 møder i Ockhams skrifter.

Ockhams sidste skrift *De electione Caroli quarti* fra 1348 er
 kun kendt fra det udtog af det, der findes i kapitlerne 2—5 i
 Conrad fra Megenbergs skrift fra 1354 *Tractatus contra Wilhel-
 mum Occam*. Dette skrift har Ockham formentlig udsendt ano-
 nymt, for Conrad vil ikke garantere for, at det er skrevet af
 Ockham (si tamen suus est, ut asseritur). Det er der nu ikke
 tvivl om, at det er. Conrad, som er tilhænger af pavedømmet og
 af Karl IV, skriver, at denne Ockham har skrevet mange andre
 skrifter med giftige udfald imod kirken, at over en tredjedel af
 de lærde (hvor?) har accepteret hans filosofi (Ϸ: i de filosofiske
 skrifter), og at Ockham er den store drage i Apokalypsen. Disse
 oplysninger og den omstændighed, at Conrad fandt sig foranle-
 diget til at skrive et modskrift imod Ockhams sidste skrift, er et
 af de gode vidnesbyrd, som vi har om, at Ockhams filosofiske

skrifter blev studeret, allerede medens Ockham levede, at de gav anledning til diskussioner, at Ockham var ved at få et navn som teolog og filosof, da han i 1338 gav sig til at skrive profanpolitiske skrifter imod pavedømmet, og at disse skrifter ikke var glemt i løbet af få år.

Ifølge Conrad skrev Ockham dette lille skrift om valget af Karl til konge, fordi Clemens VI den 29 august 1347 efter Ludvig af Bayerns død publicerede en formular, som sikrede enhver i Tyskland, som besvor den, absolution for stillingtagen for Ludvig. Der skulle dog også betales en gylden. Den, der skrev under, skrev under på, at han var katolik og troede på og ville rette sig efter, hvad sancta mater ecclesia lærte, og at han navnlig troede fuldt og fast på, at det ikke var kejserens sag at afsætte en pave og at vælge en ny, og var klar over, at læren herom var kættersk og af kirken fordømt som kættersk. Der skulle endvidere vises troskab imod paven og imod Karl, der var romernes konge, fordi han som sådan var godkendt af paven. Clemens VI lod således de, der ville „have deres fred“ med paven, skrive under på den kuriale translationsteori i den udformning, som Ludvig aldrig havde villet godkende. Der kom mange gylden i pavens kasse. Tyskland trængte til fred.

Ockham fastslår nu, som det kan ses af kapitel 3 i Conrads skrift, først, at ifølge den kanoniske ret kan kejseren overhovedet ikke afsætte en god pave, som tager sig af sine får og tror på den katolske tro og opfører sig anstændigt. Det har da heller ikke en kejser nogensinde gjort. Falder imidlertid en pave fra den katolske tro, eller opfører en pave sig ikke anstændigt i sin personlige livsførelse, hører han op med at være pave, og han er da berøvet al autoritet og al magt. Dette godtgør Ockham derefter som tidligere i sine skrifter med henvisning til en række steder i den kanoniske ret, især i Gratians dekret. Han fastholder sin tidligere fremsatte tese om, at da imperiet stammede umiddelbart fra Gud, og da kejseren ikke havde nogen „superiorem in temporalibus“ her på jorden, kunne kejseren sidde som dommer over en kættersk pave. *Det havde Otto den store gjort, da han afsatte Johannes XII.* „Enhver oksedriver er en bedre katolik end en ikke-katolsk pave“. Derfor var det urigtigt og absurd at sige, at

det ikke var kejserens sag at afsætte en kættersk pave. Kejseren var jo „*caput mundi in temporalibus*“ og havde i den henseende ingen over sig på jorden.

Conrad refererer derefter i kapitel 4 den af Ockham fremførte kritik af, at Clemens VI forlangte troskabsløfte til sig. Var Clemens, som kaldte sig den sjette pave af dette navn, en sand biskop? Der stod jo i Paulus's brev til Titus i 1,7—9: „Thi en tilsynsmand bør som en Guds husholder være en mand, der ikke er noget at klage på, ikke selvbehagelig, ikke vredagtig, ikke drikfældig eller voldsom, ikke ude efter skammelig vinding, men gæstfri, glad ved alt godt, sindig, retfærdig, from, afholdende; han skal holde fast ved det troværdige ord i overensstemmelse med læren, for at han kan være dygtig til både at formane med den sunde lære og at overbevise dem, som siger imod“. Men alle vidste jo, at Clemens VI åbenlyst havde kæresten, at han havde børn, og at han havde givet dem kirkelige embeder. Derefter bestred Ockham, at Karl IV var lovlig konge, og gav en udførlig begrundelse derfor.

Peter Flote, Johannes Parisiensis, Vilhelm Nogaret, Vilhelm Plaisians, Marsilio fra Padua og William fra Ockham er navnene på de politiske tænkere og politiske filosoffer, som standsede pavers og kanonisthierokraters bestræbelser gennem århundreder for at skabe en hele Vesteuropa omfattende „kirkestat“. Blandt disse kanonister har jeg kort omtalt bl a Sinibaldus Fliscus, Hostiensis, Tolomeo fra Lucca, Henrik fra Cremona, Ægidius Romanus, Jacob fra Viterbo, Augustino Triumpho, Alvaro Pelayo og Johannes Andreæ. Forbigået er derimod Thomas Aquinas, den middelaldersteolog, som man i retsfilosofien har interesseret sig mest for, og som der er skrevet talrige bindstærke værker og i massevis af tidsskriftsartikler om, i det 20 århundrede. *Thomas Aquinas betød meget lidt i hele denne strid om magten i Europa.* Fra paveside og fra kanonistside skød man i høj- og senmiddelalderen med en anderledes grov ammunition end den thomistiske filosofi. Thomas Aquinas er en betydeligere tænkere end Ægidius Romanus og Augustino Triumpho for ikke at tale om Alvaro Pelayo. Men fører man ham ind i hele denne middelalderdiskussion, giver man den en farve, som den ikke havde. Og vel kan

Thomas bruges til meget. Men han kan dog ikke bruges til *idag* at puste nyt liv i papale krav om politisk overherredømme i en „kristenhed“. Juristerne kan derfor lade teologer og filosoffer beholde Thomas, hvis retsfilosofi de har svært ved at forstå og som regel kun kender fra andres referater.

I slutningen af det 15 århundrede gjorde den tyske kirkehistoriker Trithemius gældende, at Ockham inden sin død blev forsonet med den katolske kirke, og dette er siden ofte blevet gentaget. Da en forsoning kun kunne ske ved, at Ockham tilbagekaldte store dele af, hvad han havde skrevet, er der fra et katolsk synspunkt det tiltalende ved beretningen, at man kan erklære, at hele Ockhams kanonade imod paver og pavedømme egentlig ikke betyder så meget, for han fortrød jo, hvad han havde skrevet og gik i sig selv igen.

Trithemius's fortælling er en fabel, jfr erkendelsen heraf i artiklen „Occam“ i Dictionnaire de Théologie Catholique, bd XI, 1931, s 872. Der er for det første intet dokument fra Ockham om underkastelse, og intet, der viser, at der nogensinde har foreligget et sådant dokument med Ockhams underskrift. For det andet er der ingen beretning fra midten af det 14 århundrede om, at Ockham inden sin død underkastede sig paven. Ockham døde som excommuniceret. Det er utænkeligt, at den Clemens VI, der næst efter sin egen sjæls frelse ikke havde et større ønske end ønsket om, at hans værste modstander i det åndelige plan Ockham ville vende tilbage til kirkens skød, skulle have lagt skjul på, at ønsket var gået i opfyldelse.

Ockham er så langt fra den forsonlige indstilling, at han i sit sidste skrift slutter af med et personligt angreb på Clemens VI's livsførelse, med en kritik af, at han havde kærester og havde børn udenfor ægteskab. Hvad enten denne kritik var begrundet eller ubegrundet, var den yderst farlig at fremføre i et skrift. Den var sikkert begrundet. De beretninger, der findes i forskellige historiske kilder, er på linje med Ockhams kritik, og der findes herudover et lille skrift af Petrarca, der bekræfter, at Clemens VI, denne ødsle verdensmand på pavetronen, ikke kunne modstå kvindeligt ynde. Det er et menneskeligt træk, som ikke bør lastes, medmindre det drejer sig om en katolsk gejstlig, og det, der kan

kritiseres, er da ikke svagheden overfor kvinder, men *hykleriet*, det hule i den coelibatordning, som den dag i dag er den katolske kirkes.

Clemens VI var en pave af samme type som en række af renaissancens paver. Han var glad for videnskab og kunst, glad for ydre pragt, for fester, vin og mad, smukke heste, glad for kvinder, glad for magt. Uendelig forskellig fra den ensomme, fanatiske, personlig hæderlige og intellektuelt redelige kritiker af paver, der døde i et uanseligt kloster i München i 1349 som følge af pesten over Europa.

§ 17. *Munkeinkquisitionen. Skrifter om inkquisitionen.*

Der blev ikke i Gratians dekret optaget bestemmelser om bekæmpelse af såkaldte kættere. Det beroede ikke på, at den katolske kirke ikke før 1140 havde været ude for sekteriske bevægelser. Sekter var velkendt såvel i oldtiden som i den tidlige middelalder, og der findes da også enkelte bestemmelser i Gratians dekret om heretici. I dekretets anden del causa 24, quæstio 3, c 39 er der en opregning af kætterske sekter og bevægelser, hvor der ved siden af mere betydende sekter som manikæere, sabellianere og donatister er nævnt kuriøse sekter som adamiani, tilhængere af nøgenkultur, og angelici, engletilbedere. I året 1140 var de kætterske sekters betydning imidlertid så lille, at der ikke var noget problem for kirken. Den kunne nøjes med at modarbejde de såkaldte kættere med åndelige våben og at excommunicere dem, der agiterede for synspunkter, som afveg væsentligt fra den traditionelle lære, forsåvidt de overhovedet fik tilhængere i et sådant omfang, at deres agitation frembød fare for splittelse af kirken.

I den anden halvdel af det 12 århundrede ændrede billedet sig. De bestræbelser, som kirkens mænd udfoldede for at gøre kirken til en verdslig magt med paven som overordnet kejseren, konger og fyrster, med særlige kirkelige domstole, med en særlig finansforvaltning osv, blev fra første færd mødt med kritik ikke blot fra de verdslige myndigheders side, men også „indefra“. Der dannede sig sekter, og nogle af disse sekter, arnaldisterne, katarerne og valdesierne, fik så mange tilhængere, at paverne blev bange for, at kirken kunne blive splittet. De gav sig derfor til at

organisere kampen imod såkaldt kætteri, og resultatet heraf var fra 1230'erne den munkeinkquisition, der spillede en så stor rolle i resten af middelalderen i Frankrig og i Italien og på Pyrenæerhalvøen, og som på Pyrenæerhalvøen skulle bevare sin betydning længe efter Reformationen.

Arnald fra Brescia, den mand, som gav navn til arnaldistæ, er en af de første kirkelige kritikere af det verdslige pavedømme. Arnald var en gejstlig. Han havde studeret i Paris, hvor han kom under påvirkning fra Abelard, og han gav sig derefter til at kritisere kirken. Arnalds kritik var især rettet imod kirkens verdslighed, dens opsamling af gods og dens bestræbelser for at udøve verdslig magt, og imod korruption og usædelighed blandt præsterne, men han havde også doktrinale særstandpunkter.

Arnald virkede i Frankrig, men blev efter nogen tids forløb fordrevet herfra. Han gav sig derefter til at prædike i Italien, hvor han fik mange tilhængere, og disse tog magten i Commune di Roma. De frigjorde sig fra pavens herredømme og fordrev kejserens præfekt, og gennem en del år var arnaldistæ de virkelige herrer i Rom, men det lykkedes omsider for paven igen at få magten i Rom ved bistand fra adelen og at få Arnald fordrevet. I 1155 blev Arnald taget til fange af Frederik Barbarossas folk. Paven forlangte Arnald udleveret, men det ville kejseren ikke gå med til. Han var imidlertid interesseret i ikke at komme i et for stærkt modsætningsforhold til paven, og han foranledigede derfor, at præfekten i Rom lod Arnald halshugge eller hænge. Derefter blev liget brændt og asken kastet i Tiberen. Det betød dog ikke slut på den bevægelse, som Arnald havde været den åndelige ophavsmand for. Beslutningen på kirkemødet i Verona i 1184 omtaler arnaldistæ som en af de kætterselter, der skulle forfølges og udryddes.

Omtrent samtidig med, at Arnald fra Brescia virkede i Frankrig, begyndte en sekt af en anden art, en decideret kætterselt, cathari, at brede sig i Frankrig, især i byerne Toulouse, Albi, Béziers og Carcassonne og i områderne imellem og omkring disse byer. Katarernes lære var en form for manikæisme. Manikæisme er en blandingsreligion, som er skabt af Mani i Babylon ved midten af det 3 århundrede. Mani lærte, at der er to grundlæggende principper for verdensordenen, det gode, som identificeres med

lyset eller Gud, og det onde, som identificeres med mørket eller Fanden. Disse principper eller magter, eller hvad man nu skal kalde dem, lod sig ikke smelte sammen. Den Fanden, Satan eller Djævel, som jo også optræder forskellige steder i Biblen, se fx Mattæus 4, 1—11 om fristelsen i ørkenen, er efter Mani ikke een Gud underordnet magt eller person, men en med Gud ligestillet magt, som Gud ikke kan få bugt med. Efter katolsk og også efter protestantisk teologi er Fanden derimod en Gud underordnet magt eller person.

Manis lære giver en letfattelig forklaring på, at det onde ikke kan udryddes, og et ganske tiltalende svar på det altid pinlige spørgsmål om, hvorfor Gud, hvis han er almægtig, ikke udrydder det onde. Han er efter Manis togudelære ikke almægtig, og han kan derfor ikke udrydde det onde. Denne lære skulle gennem et årtusinde vise sig at tiltale mange mennesker. Mani fik tilhængere ikke blot i Babylonien, men også i de omliggende egne, hvor Mani missionerede gennem mange år. Allerede ved slutningen af det 3 århundrede var manikæismen ved at trænge ind i dele af romerriget. Diokletian har udfærdiget en ordre om, at manikæere i Ægypten skulle brændes. De kristne kejsere vendte sig imod manikæismen, og at manikæismen også på Justinians tid spillede en rolle, kan man se af, at Justinian opretholdt et allerede tidligere udfærdiget påbud om, at der var dødsstraf for at være manikæer.

I det 11 århundrede var manikæismen nået til Frankrig. Hvorledes den nåede til Frankrig, er ikke let at afgøre, men den er vel som så mange andre former for kætteri blevet viderebragt af købmænd og har således fulgt handelsvejene, eller også har den via den af islamisk kultur prægede Pyrenæerhalvø bredt sig til Frankrig. Sydfrankrig var i det 11—12 århundrede et område, hvor befolkningen var meget levende, netop fordi der var tale om et kulturelt grænseområde. I sidste halvdel af det 12 århundrede blev der i Frankrig åbenlyst prædikatet manikæisme og af fortalernes for manikæismen udfoldet en sådan virksomhed, at det gav anledning til ængstelse ikke blot i kirkelige kredse, men også i hofkredse. Troens „renhed“ var ved at komme i fare i Frankrig. Se om katarerne fx Jean Guiraud *Histoire de l'Inquisition au Moyen Age*, bd I, 1935, s 35—234.

Endelig skete der ca 1160—70 dette, at en rig købmand i Lyon Valdo, som regel kaldt Petrus Valdus, der på grund af personlige oplevelser var kommet i en religiøs krise, besluttede at lægge sin livsførelse om. Han sørgede for hustru og børn og forærede derefter resten af sin formue til de fattige og gav sig til at prædike fattigdommens lyksaligheder, et synspunkt, som efter manges opfattelse er noget af det væsentlige i det evangelium, som Jesus prædikede. Det vakte megen opsigt, at en rig mand således fulgte det råd, som Jesus gav den rige yngling, da han spurgte om, hvad han skulle gøre for at blive fuldkommen, og forærede hele sin formue til de fattige og derefter gav sig til at fortælle gamle venner og bekendte, at også de burde skille sig af med, hvad de ejede, og give det til de fattige. Valdo fik mange tilhængere i Lyon, men han kom hurtigt i modsætningsforhold til den officielle kirke, der lod ham jage ud af Lyon. Han fortsatte så med at prædike udenfor Lyon og fik tilhængere overalt i Rhoneområdet og i dalene ind i Alperne. Det, som denne købmand Valdo skabte, var en lægmandssekt. Man kaldte hans tilhængere de fattige fra Lyon, *pauperes de Lugduno*, eller *valdensere* (valdensere).

Det røre, som Arnalds optræden i Rom, Valdus optræden i Lyon og katarerprædikanternes virke i Frankrig skabte, gav anledning til afholdelse af kirkemøder. Der blev holdt et kirkemøde i Tours i 1163 under forsæde af Alexander III, og der blev ligeledes under Alexander III's forsæde holdt et kirkemøde i 1179 i Rom. Her vendte man sig navnlig imod de cathari, *publicani* og *patareni*, der var virksomme i Gascogne og i områderne omkring Toulouse og Albi, jfr Gregor IX's dekretalesamling 5,7,8. Den afgørende kursændring i den katolske kirkes stilling til det såkaldte kætteri daterer sig fra et kirkemøde, der blev afholdt i 1184 i Verona under forsæde af Lucius III og under deltagelse af Frederik Barbarossa og mange verdslige fyrster. På dette udvidede kirkemøde toges der beslutning om en aktiv og organiseret bekæmpelse af kætteri, idet der fastsloges en række vigtige grundsætninger herom. Det var herefter biskoppernes pligt at gå aktivt ind i bekæmpelsen af kætteri og at foretage undersøgelser i de egne, hvor kætterne, og det ville stadig navnlig sige arnaldistæ, cathari og *pauperes de Lugduno*, var særlig

virksomme. Det var de verdslige myndigheders pligt at yde de kirkelige myndigheder bistand ved kætteriets bekæmpelse, og der gaves bestemmelser om sanktioner for det tilfælde, at denne forpligtelse ikke blev opfyldt, navnlig pålæggelse af interdikt. Straffen for kætteri beskrevs som „animadversio debita“ og „ultio debita pro qualitate facinoris“. Endelig bestemtes det, at de, som havde afsvoret kætteri og derefter faldt tilbage til det samme kætteri, som „relapsi“ af de kirkelige myndigheder skulle udleveres til de verdslige myndigheder „sine ulla penitus audientia“ 5: uden ny dom ved kirkelig myndighed. Jfr herved Gregor IX's dekretalesamling 5,7,9 Ad abolendam.

Herved havde man skabt mønstret for kætterbekæmpelsen. Det måtte i tidens løb ændres og tilpasses, men i princippet var det stadig beslutningerne på kirkemødet i Verona 1184, som var grundlaget. Da det således viste sig, at biskopperne i de meget udsatte områder ikke kunne overkomme kætterbekæmpelsen ved siden af deres øvrige embedsforretninger, og at de ofte var så påvirket af „kætermilieuet“, at de ikke gjorde meget for at bekæmpe kætterne, gik paverne over til at supplere inkquisition gennem biskopperne med inkquisition gennem pavelige legater, der fik vide og ubestemte fuldmagter med hensyn til modvirkningen af kætteri. Men de af Innocens III til Midt- og Sydfrankrig udsendte pavelige legater stødte på store vanskeligheder, og Innocens måtte flere gange ændre politik og udskifte personer. Katarernes ledere havde mægtige beskyttere hos adel og borgerskab. I 1208 i en spændt situation blev legaten Pierre Castelnau myrdet. Innocens's bestræbelser for at tilvejebringe en løsning på fredelig måde var slået fejl. Han skiftede derefter politik og proklamerede religionskrig, et korstog fra de omliggende egne imod den greve af Toulouse, som efter hans påstand ikke blot havde holdt hånden over kættere, men også anstiftet drabet på legaten. Dette sidste var en ubevist og ubeviselig påstand.

Herefter begyndte albigenserkrigen. Béziers blev indtaget, og næsten alle indbyggere, katolikker såvelsom katarer, blev hugget ned af den af en pavelig legat ledede hær af korsfarere. Legaten anslog, at der ved denne lejlighed blev dræbt ca 20.000 mennesker, men det er nok noget overdrevel. Ved efterretningen herom flygtede størstedelen af indbyggerne i Carcassonne op i bjergene.

Fanjeaux blev brændt af. Efter indtagelsen af Castres, Minerve og Lavaur lod den Simon af Montfort, der stod i spidsen for de militære operationer, i hundredvis af kættere dømmes og brænde. Disse langvarige kampe med deres ødelæggelser og myrderier skabte et grænseløst had mellem befolkningsgrupper og had til den katolske kirke og til de gallici, som havde fulgt pavens opfordring til invasion og til ødelæggelse.

Albigenserkrigen ebbede efterhånden ud. Den sluttede i 1229 ved en traktat i Paris mellem på den ene side den franske konge og paven og på den anden side greven af Toulouse. Han måtte forpligte sig til at bekæmpe kætteri i sit grevskab.

Det blev Gregor IX, der skabte den organisation, som skulle føre beslutningerne på mødet i Verona i 1184 om kætterbekæmpelsen ud i livet, munkeinkquisitionen. Paverne fik så at sige frie hænder til at gøre det af Frederik II, da denne fra 1220 gav sig til at lovgive om kætteriets bekæmpelse ved en række love, derunder en lov for Lombardiet og senere for hele riget, hvorved der indførtes dødsstraf for kætteri. Gregor IX blev pave i 1227 i en meget høj alder, og han vendte sig straks med voldsomhed imod kætteri i Norditalien, i Frankrig og i Tyskland. Han sendte i 1227 en inkvisitor til Florenz og gjorde samme år en magister Conrad fra Marburg, som vistnok var dominikanermunk, og som længe med pavelig sanktion havde bekæmpet kættere i Tyskland, til generalinkvisitor i Tyskland, gav ham straks en vid og ubestemt fuldmagt og frigjorde ham i 1231 ved bekæmpelsen af kætteri fra de sædvanlige procedureregler og retsgarantier. Han lod en pavelig legat stå for udrensningen af kættere i Milano og sendte inkvisitorer til andre italienske byer, og han udsendte også inkvisitorer til Frankrig, såvel til Nordfrankrig som til Sydfrankrig. Det er under hele dette arbejde med at udsende inkvisitorer, at Gregor IX kom ind på tanken om at gøre munke til inkvisitorer og at tage disse munke fortrinsvis fra dominikanerordenen. I 1233 overdrog Gregor IX kætterbekæmpelsen til dominikanerordenen og bemyndigede ordenens provincial for Toulouse til at bestemme, hvem der skulle være inkvisitorer i Sydfrankrig.

De inkvisitorer, der blev udsendt efter albigenserkrigens afslutning, for hårdt frem. Der er i denne første inkvisitionsperiode

blevet dømt mange for hårdnakket kætteri, som derefter blev udleveret til den verdslige arm og brændt, og der er også blevet brændt mange relapsi, og der blev sendt mange til fængslerne. Oplysningerne om inkvisitorernes virksomhed i den første tid er imidlertid mangelfulde. Når der således i 1239 i Mont-Wimer ved en enkelt autodafé blev brændt 187 (?) kættere, er det et spørgsmål, fra hvilket område de var hentet, men det står fast, at der i Mont-Wimer i 1239 ved en bestemt lejlighed blev brændt et stort antal kættere. I Moissac skal 210 kættere være sendt på bålet.

Et godt bevis for, at inkvisitorerne i de første år for hårdt frem, er befolkningens reaktion. Inkvisitorerne blev af og til jaget ud af en by, deres arkiver var i fare, og undertiden blev en inkvisitor og hans følge slået ihjel. I 1233 blev Conrad af Marburg, da han efter en tournée som inkvisitor var på vej tilbage til Marburg, myrdet af nogle tyske riddere, og også hans ledsagere blev dræbt, og kort tid derefter blev en anden tysk inkvisitor Torso dræbt. I 1235 blev biskoppen i Mantua, der var en ivrig kætterbekæmper, dræbt, i 1242 blev i Avignonet en inkvisitor og hans følge dræbt af franske riddere, der blev anført af en af Toulousegrevens tjenestemænd, en til Aragonien udsendt inkvisitor blev ombragt ved gift, og i 1252 blev en italiensk inkvisitor Peter fra Verona, der havde været ivrig for at få kætteriet udryddet i Lombardiet, dræbt. Han blev omgående gjort til helgen, Peter Martyr. Disse „improviserede“ overfald og drab var farlige, fordi de gav anledning til repressalier fra pavedømmets side. Gengældelsen for mordet i 1242 i Avignonet blev en massakre i 1244 på nogle hundrede kættere, der holdt til på et afsides beliggende slot Montségur. De blev efter slottets erobring drevet sammen på et lille område, hvorefter der blev rammet pæle ned omkring dem og lagt brænde omkring dem, og herefter blev de brændt under eet.

Der er også andre beviser for, at inkvisitorerne i de første mange år førte et rædselsregimente. I Nordfrankrig virkede i den første tid en inkvisitor ved navn Robert le Bougre. Han satte sig ud over alle regler og hensyn i en sådan grad, at han blev stillet for en gejstlig domstol og idømt livsvarig indespærring på grund af embedsmisbrug. Det berettes om ham i en annal,

at han sendte mange uskyldige på bålet, og dommen over ham tyder på, at annalisten har ret. Conrad af Marburgs virke i Tyskland kommenteres af en annalist derhen, at „da fing das Feuer an Macht zu bekommen über die sterblichen“, og en podesta i Milano, som i 1229 villigt medvirkede til, at kættere blev brændt, blev efter sin død af kirkens folk hædret med en indskrift om, at han lod kættere brænde, som det var hans pligt. „Catharos, ut debuit, uxit“. Enkeltheder om Robert og Conrad se Lea *The Inquisition of the Middle Ages*, 1961-udgaven, s 323—25, s 415—29.

Fra 1233 og middelalderen ud er det munke, der virker som inkvisitorer, som regel munke fra dominikanerordenen, undertiden munke fra franciskanerordenen og af og til munke fra en anden orden. Dominikanernes højborg i Italien var et kloster, som tidligt blev bygget i Bologna, som nu var sædet ikke blot for kanonistikken, men også for inkquisitionen. Munkeinkvisitionen kom dog kun til at betyde noget i Frankrig og i Italien og på Pyrenæerhalvøen. Der blev i England aldrig tale om inkvisition ved munke, og det er først mod slutningen af det 14 århundrede, at man i England for alvor begyndte at lade kættere forfølge ved domstole, og at der blev tilvejebragt en hjemmel i den stedlige lovgivning for dødsstraf for kætteri, loven *De heretico comburendo* fra året 1400, som havde gyldighed indtil 1676. I de skandinaviske lande var inkvisition ved munke også ukendt i hele middelalderen. Der var i 1421 tale om at sende en franciskanermunk til de skandinaviske lande som inkvisitor, men han synes aldrig at være kommet i funktion. Tyskland blev efter mordet i 1233 på to munkeinkvisitorer gennem meget lang tid forskånet for yderligere inkvisition gennem munke. Paverne nøjedes i Tyskland længe med den biskoppelige inkvisition, og den biskoppelige inkvisition fandtes også i England og i de skandinaviske lande. Den var imidlertid ikke så farlig som inkvisition gennem munke, for den var ikke så effektiv. Biskopperne havde andet at tage sig til end at give sig til at lede efter kættere, og de var også i disse lande som regel så kloge, at de kunne se, at en alt for energisk optræden i trosanliggender kunne bringe dem i modsætningsforhold til befolkningen. De nøjedes med at skride ind mod dem, der åbenlyst prædikede kætteri, og det var

ikke så mange. Selvom der skulle have været nogle katarer eller valdesiere i Danmark, så var der intet problem, så længe de ikke udfoldede nogen aktivitet for at hverve tilhængere, og det gjorde de næppe.

Den fremgangsmåde, som blev taget i brug til udryddelse af arge kættere under albigenserkrigen og derefter af de pavelige inkvisitorer, som Gregor IX udsendte, henrettelse ved brænding, var nu ingenlunde ny. Der var vistnok kun tale om en praksis, som man havde fulgt gennem århundreder. Nero sendte de kristne på bålet. Diokletian fortsatte dermed, og han lod også manikære brænde. Theodosius fastslog, at manikæisme skulle straffes med døden, og denne bestemmelse gentog Justinian, da han udfærdigede sin Codex. Det er i Codex 1,5,5 bestemt, at der var dødsstraf for dem, der var manikære, jfr også Codex 1,5,11. Efter Justinians Codex var der også dødsstraf for at agitere for og at udbrede visse andre sekteriske anskuelser og for at deltage i visse kultiske handlinger, jfr herved Codex 1,5 under 8 og 13. Dødsmåden var vistnok brænding, jfr Codex 1,5,13 § 5. I det østromerske rige forfulgte man kættere, og det var ikke blot manikære, som man forfulgte. Man forfulgte også bogomiler, en bulgarsk sekt.

I det tidligere vestromerske rige spillede kætterforfølgelserne derimod længe ikke nogen stor rolle. En spanier, Priscillian, blev brændt i Trier i det 4. århundrede, men det var et enkeltstående tilfælde. Katolicismen fik her efterhånden en så stærk position, at der i den tidlige middelalder ikke var noget kætteriproblem af betydning. Man fik det først på det tidspunkt, da manikæismen begyndte at få fodfæste i disse lande, og det vil sige fra det 11. århundrede. Og at det da så at sige var en naturlig ting, at man brændte manikære, kan bl.a. ses af en proces, som blev holdt i Orléans i 1022 under forsæde af kong Robert den fromme. Den endte med, at en række manikære måtte bestige bålet, derunder en del kanniker ved domkirken. Henrettelsesmåden er velbevidnet. Hvor hjemmelen for, at manikære skulle brændes, skulle søges, er uklart. Bestemmelserne i Justinians Codex om dødsstraf for manikæisme havde aldrig haft gyldighed i regnum Franciæ. Hjemmelen var vistnok da kun „forholdets natur“. Ivo fra Chartres skrev i sin Panormia fra midten af 1090'erne,

at manikæisme blev straffet med dødsstraf, og det samme gjorde Anselm af Lucca i sin samling af kanoniske bestemmelser.

Det, der kan kritiseres, er derfor ikke, at kættere blev brændt, *men den måde, hvorpå kirken fralagde sig ansvaret for disse henrettelser*. Leo I havde i det 5 århundrede i et brev, hvori han gik ind for forfølgelse af kættere, gjort gældende, at „kirken udgyder ikke blod“, og denne grundsætning, som jo, når det samtidig blev doceret, at arge kættere burde henrettes, kun er udtryk for, at kirken så at sige overlod det beskidte arbejde med at henrette kættere til de verdslige myndigheder, blev fastholdt i hele middelalderen. Den er citeret i Gregor IX's dekretalesamling 5,7,8 „*cruentas effugiant ultiones*“, og efterser man de af Innocens III udfærdigede bestemmelser, der er optaget i samme samling under 5,7,13, står der da også kun, at den for kætteri dømte skulle overlades til den verdslige arm, som derefter skulle straffe med den forskyldte straf, *animadversio debita*. Bonifacius VIII var lige så ubestemt i denne henseende som Innocens III, jfr Liber sextus 5,2,18. Man da det var pålagt de verdslige myndigheder at fuldbyrde straffen for åbenbart kætteri, og da der på det tidspunkt, da kætterforfølgelserne tog fart, efter den tyske kejserlovgivning og lovgivningen i regnum Franciae var klar hjemmel for, at straffen for åbenbart kætteri var dødsstraf på bålet, så kan man ikke frikende den katolske kirkes paver og inkvisitorer for i middelalderen at have ladet dødsstraf eksekvere overfor en mængde kættere. Jfr Vacandards åbne erkendelse heraf i artiklen „Inquisition“ i Dictionnaire Théologie Catholique sp 2066. Det var kirken, som sendte kætterne på bålet, selvom den overlod det snavsede arbejde til de verdslige myndigheder. Det samme gjorde Pilatus, da han vaskede sine hænder. Jfr Mattæus 27,24.

De regler, der gjaldt om kætteri og om bekæmpelse af kætteri, er i et vist omfang optaget i dekretalesamlingerne, hvor de kan efterses i Gregor IX's dekretalesamling 5,7 Liber sextus 5,2 og Clementinæ 5,3. En række detailregler er imidlertid kun fastlagt i pavedekretaler og pavebreve, som aldrig er blevet optaget i samlingerne, og fastlagt ved munkeinkvisitorernes praksis. Paverne var ikke ivrige for at give nærmere oplysninger om, hvorledes den forhadte inkvisition virkede, idet det herved ville være

blevel alt for tydeligt, at man i sager om kætteri brød med en række retsgrundsætninger, som man absolut ikke kan bryde med, når der skal gives dem, der stilles for en domstol, en ordentlig behandling. Vi må søge til andre kilder end dekretalesamlingerne, når vi skal have oplysning om, hvorledes munkeinkquisitionen virkede i praksis, og der er fremdraget en række andre kilder, og der findes stadig nyt materiale.

Allerede i det 16 århundrede blev der således trykt en bog, der er forfattet af en inkvisitor, det *Directorium inquisitorum*, som er skrevet af Nicolas Eymeric. Eymeric, som var dominikanermunk, var generalinkvisitor i Aragonien i sidste halvdel af det 14 århundrede. Han måtte i 1393 definitivt fortrække fra Aragonien, fordi han havde viklet sig ind i store stridigheder under forsøg på at få værker af en lægbroder i franciskanerordenen Raymundus Lullus erklæret for kætterske, skønt samme Lullus af den brede befolkning blev dyrket som martyr og som helgen. Modtrækket var, at man erklærede den pavebulle, som Eymeric påberåbte sig, udfærdiget under pavernes ophold i Avignon, for en forfalskning.

Eymeric har skrevet bogen ca 1376. Den var længe hovedkilden om inkquisitionen, og den er ganske velskrevet. På det tidspunkt, da Eymeric skrev bogen, var der dog ikke mange sager imod kættere i Aragonien, og Eymeric's erfaringsgrundlag var derfor begrænset, og da bogen er skrevet med publikation for øje eller dog som en mulighed, er der grund til at tro, at Eymeric undertiden har skjult de mere ubehagelige ting eller er gået let hen over dem.

Fra det 17 århundrede er den vigtigste bog om inkquisitionen den af Philip Limborch i 1692 udgivne *Historia inquisitionis*. Dens betydning idag beror på, at Limborch som bilag har trykt en dombog fra Toulouse fra 1307—23, hvor man stadig kan finde en del eksakte oplysninger om inkquisitionen. Disse domme er afsagt af en kendt inkvisitor ved navn Bernhard Gui eller Bernardus Guidonis. I 1870'erne blev man opmærksom på, at der fra Bernhard Guis hånd forelå et stort håndskrift om inkquisitionen og inkquisitionens virksomhed. Charles Molinier gengav dele af håndskriftet i sin i 1880 udgivne bog *L'inquisition dans*

le midi de la France au XIIIe et au XIVe siècle. I 1886 lod C Douais håndskriftet udgive med titlen *Practica inquisitionis heretice pravitatis auctore Bernardo Guidonis*. Og derefter udsendte den amerikanske historiker H C Lea i 1887—88 et trebinds værk om inkvisitionen, der i 1900—02 udkom i en fransk udgave som *Histoire de l'inquisition au moyen âge*. Det er i 1961 blevet genoptrykt i en forkortet amerikansk udgave. Dette tilskyndede andre historikere til fornyede undersøgelser af arkiver, og der er siden fremdraget meget yderligere materiale til belysning af inkvisitionens virksomhed i middelalderen, især i Sydfrankrig, hvor materialet er fyldigst, og skrevet mange bøger om inkvisitionens virksomhed.

Leas bog udmærker sig ved fremstillingens livlighed, og den er forsåvidt stadig læselig, men mange af forfatterens vurderinger og hypoteser lader sig ikke opretholde. L Tanons *Histoire de l'inquisition* fra 1893 er en mere nøgtern fremstilling med vægten lagt på en fremstilling af retsreglerne og deres udvikling. Der er desuden skrevet en del bøger om processerne imod tempelridderne bl a af tyske historikere, hvor der ofte fremsættes meget løse hypoteser, og en del bøger om inkvisitionen i Spanien og Portugal. På Pyrenæerhalvøen satte forfølgelsen af kættere først for alvor ind på et tidspunkt, hvor den var ved at være forbi i det øvrige Europa. Endelig kan nævnes, at G Mollat i 1926—27 har genudgivet afsnit af Bernhard Guis bog, især afsnit 5, tilligemed en oversættelse til fransk og med nogen kommentar.

Det, som fra en dansk jurists synspunkt navnlig er af interesse, er de brud på almindeligt anerkendte grundsætninger for strafferetsplejen, som fandt sted i sager om kætteri og dermed ligestillede forbrydelser i middelalderen. Man kan danne sig et ganske godt billede deraf dels ud fra reglerne i dekretalesamlingerne, dels ud fra de oplysninger, der er givet af Bernhard Gui i afsnit fire i hans bog, der handler om grundlaget for inkvisitorernes beføjelser og pligter, og i afsnit fem, hvor han navnlig gennemgår de forskellige former for kætteri, som en inkvisitor på hans tid kunne komme ud for, og giver nærmere oplysninger om, hvorledes en inkvisitor skulle gå frem i sager mod kættere

mv, dog under iagttagelse af diskret tavshed om enkelthederne ved den tortur, som blev anvendt overfor såvel sigtede som vidner for at fremtvinge tilståelser og vidneforklaringer.

Man brød i sager om kætteri med grundsætningen om, *at en dom om straf altid skal kunne indankes for en højere instans*, forsåvidt der da ikke er tale om rene bagateller, hvor man også i moderne strafferetspleje kan tillade sig at bryde med princippet ud fra den gamle maksime om, at *De minimis non curat prætor*. Der var ingen mulighed for at anke en af en inkvisitor afsagt endelig straffedom gennem en appel fra den dømte til en højere instans. Anke til biskoppen var udelukket, allerede fordi munkeinkvisitorerne ikke var nederste instans i det kirkelige retsmaskineri, og anke til paven var også udelukket.

Den sidste regel har vi lidt besvær med at finde. Der står overhovedet intet herom i Gregor IX's dekretalesamling, men det beror på, at grundsætningen ikke var fastslået, da dekretalesamlingen i 1234 blev publiceret. Den blev fastslået af Gregor IX i 1236 ved dekretalet *Excommunicamus*. Innocens IV og senere paver holdt fast ved denne grundsætning, og det samme gjorde Bonifacius VIII, jfr herved bestemmelsen *Ut inquisitionis* i *Liber sextus* 5,2,18. Her henviser Bonifacius VIII til bestemmelser fastslået af hans forgængere og forsåvidt angår appel til de verdslige myndigheder til principperne i kejserretten. Bonifacius VIII sigter herved til en af Frederik II i 1220 udstedt kejserlov *Commissi nobis*, hvorved Frederik II for *Sacrum imperiums* vedkommende forbød appel til de verdslige myndigheder i kætterisager.

Princippet er uhyggeligt. Innocens IV og Bonifacius VIII, som begge var jurister, henholdsvis kanonist, og legist og kanonist, opretholdt bevidst en ordning, hvorefter en afgørelse om, at en person var en arg kætter eller en relapsus og derfor hjemfalden til bålet, ikke kunne appelleres. Garantien for, at der ikke blev begået overgreb, skulle søges alene i førsteinstansen. Der kunne ikke klages til paven, og der kunne heller ikke klages til de verdslige myndigheder. I slutningen af det 13 århundrede blev der i Sydfrankrig begået sådanne overgreb af inkvisitorerne, især med hensyn til anvendelsen af tortur, at der blev klaget over dem til Philip den smukke dels af lokale myndigheder i Sydfrankrig, dels af en franciskanermunk Bernhard Délicieux, en

af de få enkeltpersoner, som i middelalderen havde mod til åbenlyst at kritisere inkquisitionen. Philip den smukke viste klagerne en vis interesse, ikke fordi han var en modstander af inkquisitionen, men fordi han ønskede selv at kunne kontrollere inkquisitionen.

Klagerne og de erfaringer, som Clemens V gjorde under behandlingen af sagerne imod tempelridderne, foranledigede, at Clemens V gav sig til at overveje, om der ikke burde laves noget om på reglerne om inkquisition. Af de dekretaler, som han udfærdigede i forbindelse med konciliet i Vienne i 1311 — en lille by syd for Lyon —, *Multorum querela* og *Nolentes*, jfr herved *Clementinæ* 5,3, 1 og 2, kan man se, at Clemens V var klar over, at der blev begået overgreb af inkvisitorerne, og at det var nødvendigt at lave om på ordningens principper for at skabe nogen sikkerhed imod misbrug. Clemens V gik dog ikke så vidt, at han tillod anke til paven. Princippet med, at en endelig dom af en inkvisitor var inappellabel, stod fast gennem hele middelalderen. Men Clemens V, som bestemt ikke var nogen ynder af munke-inkquisitionen, hvad man også kan se af, at han udnævnte en modstander af inkquisitionen til biskop i Béziers, bestemte ved dekretallet *Multorum querela*, at biskopperne på forskellig vis skulle medvirke ved afgørelserne og følge med i sagerne, en slags tilsynsordning. Domsafsigelsen kom under en vis kontrol fra biskoppernes side. Det havde den vistnok også været i begyndelsen, i hvert fald enkelte steder.

Der er grund til at tro, at Clemens V gennem denne nyordning har modvirket de allerværste overgreb fra inkvisitorernes side, måske ikke så meget, fordi biskopperne gjorde noget videre ud dette tilsyn, som fordi selve dette, at der var et vist tilsyn, måtte have en præventiv virkning. Bernhard Gui har nogle syrlige bemærkninger om nyordningen, der viser, at inkvisitorerne var klar over, at nyordningen havde brod imod dem. Johannes XXII lavede ikke om på denne ordning, da han publicerede *Clementinæ*, men han foretog tværtimod senere en lille skærpelse af det biskoppelige tilsyn med inkvisitorernes virksomhed.

Katolske historikere karakteriserer ofte Clemens V som en svag pave, og det er også rigtigt, at Clemens V i visse henseender var en svag pave. Han kunne slet ikke klare sig overfor Philip

den smukke og hans jurister, da de gik igang med processerne mod tempelridderne. Men med hensyn til munkeinkquisitionen *er Clemens V den eneste middelalderpave, der åbent har erkendt, at der var noget galt med den af hans forgængere skabte munkeinkquisition*, jfr dekretallet *Multorum querela*, og den eneste, der forsøgte at skabe visse garantier for, at der ikke blev begået misbrug. Den jurist, der idag skal vurdere paverne ud fra sine synspunkter, må derfor sætte Clemens V over paver som Gregor IX, Innocens IV og Bonifacius VIII, så sandt som jura ikke blot er et spørgsmål om beherskelse af finesserne i et givet regelsystem, men også spørgsmålet, om reglerne er betryggende. Marcel Fournier har i *Histoire de la science du droit en France*, 1892, opført Bertrand de Got blandt dem, der har været professorer ved universitetet i Orléans, og der er en del, der tyder på, at Clemens V har været knyttet til dette universitet.

Ved inkvisitionsforfølgelse imod kættere brød man endvidere med princippet om, at den, der skal dømmes i en straffesag, ikke tillige bør virke som anklager i sagen og udfolde aktive bestræbelser for at fremskaffe bevis i sagen, derunder navnlig bevis imod den, der kun kan mistænkes for at have begået den forbrydelse, som der er tale om. Dette skulle sætte sig dybe spor i den europæiske strafferetspleje i de næste mange århundreder. Når man i strafferetsplejen stiller „inkvisitionsmaksimen“ overfor „anklagemaksimen“ eller „akkusationsprincippet“, er det dette, som man har for øje. Dette brud var særlig betænkeligt, når man som i kætterisagerne tillige brød dels med princippet om åbne døre i straffesager, dels med princippet om, at den anklagede har ret til at møde med en af ham valgt forsvarer. Forhandlingerne i inkquisitionssager foregik altid for lukkede døre.

Hjemmelen for, at en anklaget i kætterisager ikke havde ret til at møde med en forsvarer, var et af Innocens III i 1205 udfærdiget dekretale *Si adversus nos*, der findes i Gregor IX's dekretalesamling 5,7,11. Det var efter dette forbudt advokater og notarer at yde bistand under nogen form til kættere. Men dette behøvede man ikke at forstå derhen, at også den kun sigtede ikke havde lov til at møde ved en forsvarer eller ved og med en forsvarer. Man kunne læse det således, at forbudet kun var et forbud imod, at der blev ydet bistand til dømte kættere og til åbenbare kæt-

tere. I praksis forstod inkvisitorerne imidlertid forbudet som et forbud imod forsvarer i kætterisager. I den senere tid var der vist enkelte inkvisitorer, som lempede forbudet noget, men møde ved en frit valgt forsvarer var udelukket. Hvis anklagede skulle have ret til at møde ved en forsvarer, skulle det naturligvis være en god katolsk forsvarer, som domstolen kunne acceptere. Det kunne efter omstændighederne komme til at betyde, at der ved siden af den sædvanlige anklager, dommeren, var en anklager nummer to, forsvareren.

Den, der var anklaget for kætteri, fik ikke at vide, hvem det var, som havde angivet ham for kætteri, og han fik heller ikke oplysning om navnene på dem, der under sagen aflagde vidnesbyrd imod ham. Han havde ikke ret til at overvære vidneførslen, og da han heller ikke kunne lade en advokat møde under vidneførslen, var der ingen mulighed for gennem krydspørgsmål at pille en svævende vidneforklaring op på stedet. Han havde derimod krav på at blive gjort bekendt med de afgivne vidneforklaringer, og han kunne derefter gennem inkvisitor stille modspørgsmål til vidnet.

Dette anonymitetsprincip var godkendt ved dekretaler af Gregor IX og Innocens IV. Der gjordes undtagelse i de tilfælde, hvor der ikke var grund til at tro, at oplysningen om navnet på vidnet ville gøre vidnet skade, og heraf kan man slutte, at grunden til hemmeligholdelsen har været den risiko, som der i et kætterfyldt område måtte være for, at vidnet blev slået ihjel eller mishandlet af den anklagedes slægt og venner eller af nogle af dem dertil engagerede personer. Undtagelsen har vel navnlig haft praktisk betydning i de tilfælde, hvor sag angående kætteri først blev rejst efter den pågældendes død. Det var nemlig muligt at rejse sager efter døden, og det skete ikke så sjældent bl a med det formål at få en velstillet persons formue konfiskeret. Der kunne endvidere i kætterisager tages hensyn til forklaringer af vidner, som man ellers ikke ville fæste lid til, fx forklaring af en person, der var dømt for en alvorlig forbrydelse, eller af en person, der selv var dømt for kætteri. Beviset i kætterisager var ofte forklaringer af kættere, som af egen drift eller på grund af udsigten til at ende på bålet havde „omvendt“ sig.

Inkvisitorerne anvendte tortur som middel til at fremkalde

tilståelser og forklaringer, og dette var blevet legaliseret — ikke indført — af Innocens IV ved dekretet *Ad exstirpanda* fra 1252, hvorved det bestemtes, at der var den grænse, at den pågældende ikke måtte udsættes for lemlæstelse eller for dødsfare. Tortur måtte kun anvendes „*citra membri diminutionem et mortis periculum*“. I princippet var det de verdslige myndigheder, der stod for torturen, men nogle steder var det vist inkvisitor, der selv forestod torturen og dirigerede hjælperne. Det almindeligt anvendte torturinstrument var pinebænken eller træhesten og tomelskruer, men der kunne også blive tale om det såkaldte vippe-tov, og i særlige tilfælde anvendte man ild. Gløder eller fakler blev nærmet til den pågældendes krop, og var denne blevet smurt ind i fedt, var virkningen en langsom stegning. Det har navnlig været anvendelsen af tortur, som har gjort inkvisitionen berygtet, men det var nu ikke særligt for sager ved inkvisitionsdomstolene, at der blev anvendt tortur. Den blev også anvendt i andre sager. Det fremgår forsåvidt angår sager ved gejstlige domstole klart af Alexander III's dekretale *Gravis illa* i Gregor IX's dekretalesamling 3,16,1, ordene „*sub duris quæstionibus*“. Tortur var kendt længe før det 13 århundrede.

Når en inkvisitor skred til anvendelse af tortur, var formålet at fremkalde en tilståelse eller en forklaring fra den anklagede. Der er fra en dommers synspunkt noget ubehageligt ved at skulle dømme en anklaget, der nægter, selvom beviset imod ham er nok så stærkt, og derfor lagde en inkvisitor megen vægt på at fremskaffe en tilståelse. Fra vort synspunkt er en tilståelse, der er blevet fremkaldt ved tvang, intet værd, men således så man ikke på det i middelalderens retspleje. Inkvisitors formål med anvendelse af tortur var dog ofte også at få den pågældende til at give oplysninger om andre medlemmer af en kættersækt således, at inkvisitionen kunne gå videre i retning af bekæmpelse af kætteri, og vi ved, at pågribelse af enkelte ledende medlemmer af en sekt ofte førte til, at der ved hjælp af tortur blev afpresset den pågældende de oplysninger, som gjorde det muligt at få rensat et område for kætteri.

Clemens V's reaktion på de klager, der fremkom over inkvisitorerne, var også en ændring i reglerne om adgangen til at anvende tortur. Han bestemte ved dekretet *Multorum querela*, at

en inkvisitor ikke måtte lade en anklaget underkaste tortur, medmindre biskoppen var enig heri, og at omvendt en biskop ikke måtte lade en anklaget underkaste tortur, medmindre vedkommende inkvisitor var enig heri, jfr herved „*tormentis exponere*“ i Clementinæ 5,3,1. Dette førte måske til, at tortur blev anvendt i et noget mindre omfang end før, men det betød ikke afskaffelse af tortur.

Af de af Bernhard Gui som inkvisitor i Toulouseområdet afsagte domme, som vi kender gennem den af Limborch offentliggjorte domprotokol, kan man ikke se noget nærmere om, hvorvidt en tilståelse er blevet trukket ud af den anklagede ved hjælp af tortur. Der er kun enkelte antydninger om, at der har været anvendt tortur imod anklagede, og om der har været anvendt tortur imod visse vidner, kan man heller ikke afgøre efter domsbøgerne. De bedste oplysninger om anvendelse af tortur for at fremkalde tilståelser har vi fra sagerne mod tempelridderne. Bernhard Gui skriver heller ikke direkte i sin bog, at der i vidt omfang blev anvendt tortur imod den anklagede. Men det kan man dog nok slutte sig til, for Bernhard Gui skriver en del om de vanskeligheder, som en inkvisitor kunne komme ud for, når den anklagede ikke ville „*makke ret*“ og tilstå. Bogen er skrevet med henblik på efterfølgeren i embedet som inkvisitor i Toulouse, som Bernhard Gui hørte op med at beklæde i 1324, idet han i 1323 som belønning for lang tjeneste i den ingenlunde da ufarlige post som inkvisitor i Toulouse og som belønning for andre tjenester overfor paven blev udnævnt til biskop.

I det afsnit af Bernhard Guis bog, som Mollat har ladet oversætte til fransk in extenso, afsnit 5, giver Bernhard Gui en indgående redegørelse for, hvilke personer der kunne blive tale om at dømmes for kætteri og dermed ligestillede forbrydelser. Der var de klassiske sager mod katarer. Katarer var tilhængere af togudelæren, og da denne togudelære altid af katolske teologer er blevet betragtet som uforenelig med kristendommen, og da katarerne på kirkemøder var blevet rubriceret som kættere, var en sag mod en katar i almindelighed ikke en vanskelig sag. Gui oplyser, at katarerne var så frække, at de kaldte Romerkirken for den store hore eller basilica dyaboli eller synagoge Satanæ. De forkastede alle Romerkirkens sakramenter, holdt deres egen form for nad-

ver, benægtede den ubesmittede undfangelse, benægtede kødets opstandelse og forkastede hele det gamle testamente som Satans værk, men dette var trods alt småting ved siden af selve dette, at de troede på to ligeberettigede guder, en gud for det gode og en gud for det onde, Fanden. Gui kalder derfor konsekvent katarerne manichei moderni temporis. De var manikære, og de var efter en retsopfattelse, der var mere end tusinde år gammel på Guis tid, hjemfalden til dødsstraf. Han giver en række oplysninger om den måde, hvorpå disse moderne manikære levede, om deres ritualer og om indholdet af deres lære og anfører derefter en række spørgsmål, som inkvisitor under forhøret kunne stille for at konstatere, om den afhørte var katar. Til slut giver han det råd til inkvisitor, at han ikke lader protokollere alle de stillede spørgsmål og svarene, men kun det, som vedrører det væsentlige, og som er udtryk for det, som sandsynligvis er „sandheden“.

Da valdesierne på kirkemødet i Verona 1184 var blevet stemplet som en kætterspekt, der skulle forfølges, var der for en dominikanermunk og pavens mand som Bernhard Gui ingen grund til at tvivle om, at valdesiere var kættere. Han gør rede for sektens oprettelse, som han daterer til 1170, hvilket vistnok er lidt for sent, og han fortæller, at valdesierne blev fordrevet fra Lyon, da de ikke ville respektere et forbud imod at prædike, som ærkebiskoppen i Lyon havde nedlagt, og at sekten senere delte sig i to, en lombardisk og en sydfransk, pauperes citramontani, og han gør rede for valdesiernes lære og for deres måde at leve på.

Skønt valdesierne var uvidende og uoplyste, idiotæ et illiterati, var de efter Bernhard Guis fremstilling, som her bygger på kilder fra midten af det 13. århundrede, meget snu, når de kom for en inkvisitor. Det var uhyre vanskeligt at få sandheden ud af dem gennem forhør, bl a fordi de gav tvetydige svar på spørgsmål og modificerede deres lære for det tilfælde, at en valdesier blev stillet for en inkvisitor. Valdesierne lærte således, at det var forbudt at aflægge ed såvel indenretlig som udenretlig. En sådan lære var kætteri, jfr herved bestemmelsen i Gregor IX's dekretalsamling 5,7, 13, § 7, og en inkvisitor skulle således kunne „fange“ en valdesier, såfremt den pågældende nægtede at aflægge ed. Men valdesierne modificerede deres lære for det tilfælde, at eds-

aflæggelse var nødvendig for at undgå dødsfare for dem selv eller andre medlemmer af sekten, og derefter var dette indicium for, at den pågældende var valdesier, væk.

Som et andet eksempel på valdesiernes behændighed og snu-
hed, når de blev fremstillet for en inkvisitor, fortæller Bernhard
Gui, at den pågældende, når han blev spurgt om, hvorvidt han
var klar over, hvorfor han var blevet arresteret, ofte med et sødt
smil til dommeren svarede: „Jeg vil være lykkelig over at få det
at vide, hr dommer.“ Adspurgt om, hvad han troede på, svarede
han fx: „Jeg tror på alt det, som en god kristen skal tro på“. Yderligere spurgt ud om, hvad da en god kristen burde tro på, var svaret: „Det, som den hellige kirke lærer os, at vi skal tro på“. „Hvad forstår du ved den hellige kirke?“ „Det, som De, hr dommer, tror er den hellige kirke“. Når dommeren hertil bemærkede, at han troede på en hellig kirke styret af paven og af de under hans ledelse værende prælater, svarede den arresterede: „Det tror jeg også på“. Men meningen var: „Det tror jeg gerne, at De tror på“, for han troede ikke selv på det.

Dette er kun et af de mange eksempler, som Bernhard Gui nævner på, hvor snu valdesierne var, når de blev stillet for en dommer. Eller rettere, som David fra Augsburg nævner, for Bernhard Gui har taget det meste i denne paragraf fra et håndskrift *De inquisitione hereticorum*, som en David fra Augsburg har skrevet kort efter midten af det 13 århundrede, og den snu-
hed og behændighed, som han beskriver, var de arresterede valdesiere følgelig i besiddelse af allerede ved midten af det 13 århundrede på den tid, da munkeinkvisitorerne også for hårdt frem imod kætterne. Der nævnes meget andet til illustration. De foregav undertiden sindssygdom eller anden mental forstyrrelse. De svarede ofte ved behændigt at stille modspørgsmål om, hvad dommeren da selv troede. Og når dommeren troede, at han nu endelig havde vedkommende „i saksen“, svarede den pågældende ved siden af eller gav sig til at klage over, at han var en jævn mand, der ikke kunne forstå så kloge spørgsmål. En af de ting, som Bernhard Gui ofte greb til, var, at han beordrede vedkommende til at fremsige trosbekendelsen med alle trosartiklerne. Valdesierne anerkendte ikke alt dette, og de lærte det ikke og kunne det

ikke. Man tør håbe, at Bernhard Gui ikke har sendt alt for mange jævne mennesker i fængsel som valdesiere, alene fordi de hakkede i det ved gengivelsen af trosbekendelsen.

Gui slutter afsnittet om valdesierne af med at regne op en række spørgsmål, som inkvisitor skulle huske at stille til den, der havde erkendt at være valdesier og som var villig til at „omvende“ sig. Formålet med disse var at få materiale imod andre medlemmer af sekten.

Gui har endelig ofret et kapitel i afsnit 5 på en lille inferior italiensk sekt, de falske apostle, som efter hans fremstilling blev grundlagt i 1260 af en Gerardus Sagarelli fra Parma. Han blev i året 1300 af en italiensk inkvisitor dømt som heresiarcha, som ærkekætter, og udleveret til den verdslige arm og brændt. Sekten blev videreført af en mand ved navn Dulcino, som sammen med sine tilhængere trak sig tilbage til utilgængelige steder i bjergene for at afvente kirkens endeligt. En biskop foranledigede afholdt flere korstog imod ham og hans tilhængere, og tilhængerne blev omsider hugget ned, men Dolcino undslap sammen med to af sine nærmeste tilhængere. De blev kort efter pågrebet, dømt og brændt, og efter en beretning hos Muratori skal Dolcino forinden være blevet frygteligt mishandlet. I Sydfrankrig spillede denne sekt ikke nogen videre rolle, og Gui har nærmest medtaget sine mange sider om de falske apostle af nidkærhed.

Endelig har Gui udover disse afsnit om inkvisitorernes beføjelser og pligter og om de forskellige kættersekte og om forhørsmetoderne overfor de arresterede tre store indledende afsnit, hvor han gengiver alle de formularer, som en inkvisitor kunne få brug for ved foretagelsen af retshandlinger og retsskridt. Der er formularer til stævninger, der er formularer til skrivelser til de verdslige myndigheder om bistand til pågribelse af personer, der ikke havde givet møde, eller som var flygtet fra fængsel, der er formularer til skrivelser til biskoppen med de meddelelser, som skulle sendes i henhold til det under kirkemødet i Vienne af Clemens V udfærdigede dekretale Multorum querela, der er formularer til alle de domme, som der kunne blive tale om at afsige osv osv. Hvis Guis bog havde været beregnet for almindelige læsere, ville man sige, at der var tale om et temmelig tarveligt arbejde, for den almindelige læser må først have en fremstilling

af stoffet efter et vist system, og derefter kan forfatteren så in fine trykke nogle formularer til illustration af det udviklede.

Bogen kan imidlertid ikke være beregnet for almenheden. En sådan bog, hvor en dommer bl a afslører sin forhørsteknik, ville være blevet en best-seller i katarer- og valdesierkredse. Gui har først og fremmest skrevet bogen af hensyn til sin efterfølger i embedet som inkvisitor i Toulouse, men har vel også skrevet den med henblik på, at inkvisitorerne i andre dele af Frankrig og i Italien og på Pyrenæerhalvøen kunne have glæde af den. Det er muligt, at det er Johannes XXII, som har opfordret Gui til at skrive bogen, og at pavekassen har afholdt udgifterne ved håndskriftets afskrift til brug for andre inkvisitorer. Det var Johannes, som opfordrede Augustino Triumpho og Alvaro Pelayo til at skrive de bøger, som de skrev til forsvar for pavedømmet, og vi ved, at pavekassen dækkede udgifter ved afskrift af Alvaro Pelayos håndskrift. Honoraret for bogen har da været det bedre biskopseembede, som Bernhard Gui hurtigt fik af Johannes. Gui har ikke været så lang tid om at skrive bogen, som man skulle tro efter dens størrelse. Han har i betydeligt omfang gjort brug af visse ældre håndskrifter, som han har overarbejdet, og formularsamlingen har han dels haft ved hånden, dels kunnet lade skrivere skrive af på grundlag af visse almindelige direktiver. Da man i slutningen af forrige århundrede blev opmærksom på bogen, var man tilbøjelig til at overvurdere den, noget, der ofte gør sig gældende med hensyn til fund af ukendte manuskripter. Man er nu forlængst blevet klar over, at der er tale om en i hast kompileret opslagsbog. Bogens betydning beror mest på, at den giver en række oplysninger om inkquisitionens virke, som må være ret pålidelige og repræsentative, da de er givet af en mand, som havde været inkvisitor i 15 år i et „stort“ embede.

De straffe, som der kunne være tale om at idømme for kætteri og dermed ligestillede forbrydelser, var døden på bålet, fængselsstraf, pålæg om at bære gule kors af filt, pålæg om pilgrimsrejse, piskning, tvungen kirkegang og bøder. Der kunne endvidere blive tale om at træffe bestemmelse om nedrivning af den dømtes hus, og endelig kunne der blive tale om konfiskation af formue.

Formålet med den bekæmpelse af kætteri, der indledtes med

kirkemødet i Verona 1184, var ikke, som nogle synes at tro, at få brændt alle kættere, men at få dem omvendt, at få dem til at afsværge deres kætteri og vende tilbage til kirkens hjord. Den kætter, der omvendte sig, slap for bålet, men ikke for straf. Bålet blev, når vi ser bort fra de år i 1230'erne og 1240'erne, da det gik hårdt til, kun anvendt overfor hårdnakkede kættere og overfor relapsi.

Den hårdnakkede kætter, som ikke ville afsværge sit kætteri, blev dømt for kætteri og overladt til den verdslige arm, for såvidt angår en gejstlig efter degradation. Man kan se formularen til en sådan dom i Douais's udgave af Guis bog. Der er fx s 129 trykt formular til en dom over en kætter, der nægtede at afsværge sit kætteri og at vende tilbage til kirkens fold. Det, som Gui her har gengivet, er en dom, som han afsagde i 1310 over en katar, en af de sidste „perfecti“, Pierre Autier, blot med udeladelse af navnet på den dømte. Af sagsfremstillingen kan man se, at Pierre Autier under sagen holdt fast ved sit kætteri, og at han erklærede, at han ville leve og dø i sin kættersekt, den sekt, skriver Gui, som hævdede, at der fandtes to guder, den ene benignus, den anden malignus. Den gjorde også gældende, at der var to kirker, den ene benignus, Jesus's kirke lig katarernes sekt, den anden malignus og identisk med Romerkirken, som han frækt hævdede var mater fornicationum og basilica dyaboli og synagoge Satanæ osv. Det er fra denne dom fra 1310, at Bernhard Gui har hentet en del af den beskrivelse af katarernes lære, som han giver i afsnit 5.

S 131 gentages det, at den anklagede katar havde sagt, at han ville leve og dø i sin sekt. Dette havde inkvisitor hørt af hans mund flere gange cum horrore, og det havde også de andre gode katolikker, som inkvisitor havde tilkaldt som en slags tillidsmænd under sagen, hørt ham sige. Da den anklagede ikke ville omvende sig, skønt han flere gange og gennem lang tid var blevet opfordret dertil, så havde inkvisitor efter konference med de tilkaldte, hvoraf nogle var kyndige i verdslig ret og i gejstlig ret og andre var kyndige i teologi, og med det formål at undgå, at det syge får smittede de raske i herrens flok, afsagt endelig — og inappellabel — dom om, at N var hereticus manifestus. Da han ikke ville afsværge sit kætteri, blev han „overladt til“ eller „givet til pris for“ den verdslige arm og den verdslige domstol. Doms-

udtrykket er „relinquere“ ikke „tradere“. Der er et suk i udtrykket relinquere, en resigneret trækken på skuldrene, og man anvendte det såvel i dekretalerne som i dommene. Men selv i sådanne tilfælde, hvor alt håb tilsyneladende var ude, kunne den dømt, når han så, at bålet blev tændt, omvende sig og „slippe“ med livsvarigt fængsel. Der kan i domssamlingen fra Toulouse findes eksempler på, at kættere blev svage, når de så, at bålet var klart.

Af forskellige formularer i Guis bog kan man se, at der i disse domme om åbenbart kætteri og overlevering til den verdslige arm som regel fandtes en vending, der ikke kunne læses på anden måde end som en opfordring til den verdslige myndighed om at skåne den pågældende for at komme på bålet, at vise nåde. Men det var absolut ikke meningen, og det var alle vedkommende klar over, og desuden var de verdslige myndigheder, især i de tilfælde, hvor den henrettedes formue tilfaldt den verdslige myndighed helt eller delvis, ikke sentimentale. De lod den overleverede kætter brænde med det samme.

Relapsi var der ingen nåde for. Den, der først havde afsvoret sit kætteri og derefter faldt tilbage til den samme form for kætteri, skulle efter summarisk behandling hurtigst muligt overleveres til den verdslige myndighed. Relapsus skulle behandles lige så strengt som den, der ikke ville afsværge sit kætteri, ja strengere, for den hårdnakkede kætter kunne lige til det sidste ved at afsværge sit kætteri slippe for at komme på bålet og i stedet få livsvarigt fængsel. Denne „ret“ havde relapsus ikke, og det var næppe reglen, at man benådede ham ved at omforme straffen til livsvarigt fængsel, såfremt han anden gang afsvor sit kætteri. Det eneste, som han derved sikrede sig, var den sidste olie, før han kom på bålet. Men selve spørgsmålet om, hvad det ville sige at „relabere“, var, som man kan se af sagerne mod tempelridderne, i praksis ikke så lige til. Der fandtes regler om relapsi dels i beslutningen på kirkemødet i Verona i 1184, jfr Gregor IX's dekretalesamling 5,7,9, dels i Liber sextus 5,2,8 §§ 1 og 2.

Af undersøgelser af de afsagte domme, fx Bernhard Guis, fremgår det, at det kun var i et mindretal af tilfældene, for Guis vedkommende således kun i 6—7 % af tilfældene, at en kætter blev dømt til udlevering til den verdslige arm og derefter brændt.

Gennem 15 år sendte inkvisitoren i Toulouse, et af de traditionelle kætterområder, kun 40 personer til den verdslige arm til brænding, og af dem var de 30 relapsi. Det synes at vise, at systemet, *da det var blevet indarbejdet*, virkede som tilsigtet, nemlig som et middel til at omvende kættere. Udsigten til at komme på hålet fik kætterne til at afsværge deres kætteri, og de blev så i stedet sendt i livsvarigt fængsel eller slap efter omstændighederne med en anden straf. Det var under albigenserkrigen, at der blev brændt kættere en masse, og der blev også brændt en del i de første år, i 1230'erne og 1240'erne. De religiøse problemer og de politiske problemer var da vanskelige at skille ud fra hinanden. Gregor IX endte med at beskyldte kejser Frederik II for at være en kætter.

Mange kættere blev idømt fængselsstraf. Fængselsstraf er kirkens opfindelse, dens surrogat for, at „kirken ikke udgyder blod“, og det var netop i sager om kætteri, at kirken tidligst gik over til at idømme fængsel. I det 13. århundrede dømte inkvisitorerne til fængsel i et sådant omfang, at der ikke var plads nok i de eksisterende biskopsfængsler. Der måtte bygges nye fængsler. Toulouse har vistnok æren af at have været den by, hvor der først måtte bygges flere fængsler, for at der kunne blive plads til dem, som inkvisitorerne dømte til fængsel, for det var ikke fængsel for nogle år, men som regel livsvarigt fængsel, som der blev idømt i kætterisager. Der var to slags fængsel, *muris largus* og *muris strictus*. Den, der blev dømt til *muris strictus*, var altid lagt i lænker. I de tilfælde, der blev vurderet som mindre graverende, kunne den anklagede dømmes til at bære et gult kors på brystet og et på ryggen, kætterkors, eller til at foretage en pilgrimsrejse, undertiden til Jerusalem, oftere til Rom, i reglen til et sted i Frankrig, eller til at blive pisket i kirken efter messen. Den grev Raymund VI af Toulouse, som havde tolereret kætterne, blev i 1209 pisket i en kirke af en pavelig legat som straf.

Nedrivning af et hus var en symbolsk akt, som kom på tale fx i de tilfælde, hvor et hus havde virket som en slags kirke for kættere, og undertiden også i andre tilfælde. Der kunne endelig blive tale om konfiskation af formue efter regler, som kunne variere noget.

Når en væsentlig del af den formue, der skulle konfiskeres,

skulle tilfalde en offentlig myndighed, kunne denne blive interesseret i, at der dog blev dømt nogle kættere, så indtægten for den offentlige kasse ikke forsvandt. Konfiskation kunne finde sted, selvom den pågældende kætter var død, og denne udsigt var ofte medvirkende til, at der blev rejst kættersag imod en afdød. Der kendes tilfælde, hvor en sådan sag imod en afdød, førte til konfiskation af store formuer og ruinerede de efterladte.

Da munkeinkvisitorernes kundskaber i teologi og jura ofte var ret overfladiske, kom de hurtigt ind på at søge sagkyndig bistand hos teologer og jurister, jfr herved Liber sextus 5,2,12 og visse ældre bestemmelser. Formen var gerne den, at inkvisitor, når undersøgelsen mod en anklaget var tilende, sammenkaldte et consilium, hvor der bl a var repræsentanter for teologi og jura. Inkvisitor udarbejdede en oversigt over faktum, de begåede gerninger, de afgivne tilståelser, de afgivne vidneforklaringer, for en sikkerheds skyld dog i reglen uden at anføre navne på anklagede og vidner. Han forelagde derefter for consiliet de spørgsmål, som han gerne ville høre consiliets mening om. Udtalelsen fra de sagkyndige var ikke bindende for inkvisitor, og der var således kun tale om et responsum eller en „ekspertise“.

Bernhard Gui har nogle bemærkninger herom, før han beskriver formen for domsafsigelse, det store skuespil, som han kalder *sermo generalis* (Ϸ: de fide). Når på denne *sermo generalis* de begåede kætterske gerninger skulle regnes op, fulgte man dramaets love og begyndte med de små syndere for at ende med de store. Efter Bernhard Gui var kætterrangfølgen denne:

1. De, der slap med straf af pålæg om pilgrimsrejse eller pålæg om at bære kætterkors.
2. De, der var idømt fængsel.
3. De, der havde aflagt falsk vidnesbyrd og var idømt fængsel herfor.
4. Præster og klerke, som var degraderet og idømt fængsel.
5. Sådanne afdøde, som, såfremt de havde været i live, skulle have været i fængsel.
6. Kættere, der var døde uden at have angret, og hvis lig derfor skulle graves op og brændes.
7. Flygtede, der skulle dømmes som kættere.

8. De, der efter i retten at have afsvoret deres kætteri, var relaberet, og som derfor skulle udleveres til den verdslige arm, først de læge, derefter de gejstlige.
9. Heretici perfecti, som nægtede at afsværge deres kætteri og at vende tilbage til kirken, hvad enten de var manikære eller valdesiere eller beguiner.
10. De, som *først indenretlig havde tilstået kætteri og derefter trak tilståelsen tilbage*, eller som, skønt der var fældende beviser for kætteri, nægtede at tilstå og nægtede at forsvare sig i retten og at rense sig for deres forbrydelser. Disse skulle som impenitentes de crimine heresis overlades til den verdslige arm.

På grundlag af dombogen for Toulouse har man opgjort resultatet af Bernhard Guis arbejde således:

1. Dømt til at bære kors	138
2. Dømt til at foretage pilgrimsrejse	17
3. Dømt til fængsel	300
4. Dømt posthumt	88
5. Dømt for kætteri og udleveret til den verdslige arm til brænding	40
6. Diverse, derunder domme over flygtede	53
	636

§ 18. *Tempelridderne for inkquisitionen.*

Efter ordre fra den franske generalinkvisitor frère Guillaume blev den 13 oktober 1307 de i regnum Franciæ værende tempelriddere arresteret ved foranstaltning af kongens tjenestemænd, hans baillis og sénéchaux. Aktionen var velforberedt og hemmeligholdt til det sidste, og den blev gennemført, uden at tempelridderne satte sig til modværge. Om aftenen var næsten alle tempelriddere i kongeriget under lås og slå. Herefter indledtes en masseproces, der mere end nogen anden inkvisionsproces skulle vise, at de, der blev anklaget for inkquisitionen for kætteri, som systemet virkede gjorde klogest i at tilstå med det samme og at afsværge kætteri. Chancen for at blive frifundet i en sag om kæt-

teri var ringe, og den, der nægtede, blev truet med tortur og eventuelt underkastet tortur.

Det første anklagepunkt mod tempelridderne gik ud på, at der, når en ny ridder skulle optages i ordenen, blev afholdt en ceremoni, hvorunder der blev foretaget en tredobbelt fornægtelse af Kristus, og tre gange blev spyttet på et billede af Kristus. Det næste gik ud på, at den pågældende derefter blev klædt af, og at den, der indviede ham, så kyssede ham på bagen, på navlen og på munden samt gav ham besked om, at omgængelse mod naturen blev tolereret af ordenen. „Bagen“ gengives i kongens arrestitutionsordre af 14 september 1307 som „posterior pars spine dorsi“, under forhørene af og til som „anus“ eller „culus“. Det tredje anklagepunkt gik ud på, at den snor, som tempelridderne bar over deres skjorte, og som var symbolet på kyskhed, blev indviet ved, at den blev viklet om et afgudsbillede, og at dette afgudsbillede blev tilbudt af stormesteren og af inderkredsen. Sidste punkt var, at ordenens præster strøg indvielsesordene, når de holdt messe.

Tilståelserne faldt prompte. Der var fra kongens side blevet givet ordre om mildhed i den forstand, at de, der tilstod og afsvor kætteriet, skulle slippe billigt. Jfr herved den kongelige arrestitutionsordre, trykt af G Lizerand *Le dossier de l'affaire des Templiers*, 1923, navnlig s 26—27. Og da anklagen var en anklage for munkeinkvisitionen for kætteri, kunne i regnum Franciæ på denne tid intet fornuftigt menneske være i tvivl om, hvad der ventede den hårdnakkede kætter. Ham havde man i et århundrede sendt på bålet. Af de 138 tempelriddere, som i Paris blev stillet for frère Guillaume, var der kun 4, der erklærede, at de var uskyldige. Alle de andre erklærede sig skyldige eller dog delvis skyldige, for der var mange, der tog visse forbehold og gav visse undskyldende forklaringer. Blandt dem, der erklærede sig skyldige, var i Paris ordenens stormester Jacques de Molay. Han indrømmede, at han ved optagelsen havde fornægtet Kristus, og at han havde spyttet, dog ikke på selve korset, men ved siden af korset. Mere ville han ikke tilstå, navnlig ikke, at han havde opfordret til omgængelse imod naturen, sodomi.

Det blev hurtigt meddelt offentligheden, at de Molay havde tilstået. Og da de Molay i en rundskrivelse til alle franske tem-

pelriddere løste dem fra den ed, som de havde aflagt på, at de ikke ville røbe ordenens hemmeligheder, og opfordrede dem til at tilstå, kan det ikke undre, at tilståelserne faldt på stribe. Der findes et særligt af de Molay godkendt og underskrevet dokument, hvori han har tilladt, at den omtalte skrivelse blev sendt til alle ordenshuse i regnum Franciæ.

Ifølge en beretning blev de Molay underkastet tortur, før han tilstod, at han ved optagelsen i ordenen havde gjort sig skyldig i gudsbespottelse, men denne beretning kan ikke være rigtig, og kyndige fæster idag ikke lid til den. Det er ikke afgørende, men dog af en vis vægt, at de Molay aldrig selv synes at have sagt noget om, at han var blevet tortureret. Afgørende er oplysningerne i samtidige dokumenter. Der findes et responsum om ordenens ophævelse, som er fundet i den franske administrations arkiver, hvori det er anført, at de Molay ikke blev pint til at tilstå, og da dette dokument ikke var beregnet for offentligheden, er der ingen grund til at drage oplysningens rigtighed i tvivl. Samme oplysning gav Plaisians i en tale, som han holdt i 1308 i Poitiers for en stor forsamling i kongens og pavens nærværelse, og denne tales indhold kender vi ikke blot fra et manuskript, hvor hovedtrækkene er anført, men også fra indberetninger til kongerne i England og Aragonien. Johannes Burgundi, som var prokurator ved kurien for kongen af Aragonien, afgav en indberetning umiddelbart efter, at talen var holdt.

Det er tidligere blevet gjort gældende, at der heller ikke blev anvendt tortur imod de andre tempelriddere, i hvert fald ikke i noget stort omfang, og at der navnlig ikke blev anvendt tortur under de forhør, som blev afholdt i Paris under frère Guillaumes ledelse kort efter arrestationen af de 138 tempelriddere, som det drejede sig om her. Der blev til støtte herfor henvist til, at der i de forhørsprotokoller fra Paris vedrørende disse tempelriddere, som vi kender, ved afslutningen af hvert forhør er opnoteret en bemærkning, der som regel går ud på, at den afhørte blev spurgt om, hvorvidt han gennem anvendelse af vold eller af frygt for fængsel eller for tortur eller af anden grund havde sagt noget, der ikke var i overensstemmelse med sandheden, og at den afhørte dertil svarede nej.

Nu er spørgsmålet, om der er blevet anvendt tortur af en

munkeinkvisitor til at fremkalde en tilståelse, noget, som der som regel ikke findes oplysning om i protokollerne. I den protokol vedrørende munkeinkvisitionen i Toulouseområdet i 1307—23, som man kender fra Limborchs publikation i 1692, er der meget få oplysninger om, at en tilståelse er faldet, efter at den anklagede havde været underkastet tortur, og man kunne deraf fristes til at tro, at Bernhard Gui var en human inkvisitor, der ikke anvendte tortur for at fremkalde tilståelser. Slutningen er sikkert forkert. Bernhard Gui har anvendt tortur i samme omfang som andre munkeinkvisitorer, og når der ikke findes nogen oplysning derom, beror det enten på, at man har ønsket at skjule det, eller på, at de notarer, der lavede referaterne, har anset dette for at være så uinteressant, at de intet har noteret derom.

Forklaringen kan dog også være, at man fra visse inkvisitors side har betragtet anvendelse af tortur som noget, der i og for sig ikke hørte til deres domæne. Man overlod til den verdslige magt at gøre den hårdnakkede benægter mør, og når han derefter blev ført for dommeren igen og tilstod, ja så havde dommeren ikke set, at han var blevet pint, og dommeren behøvede ikke at skrive noget derom. Det er vistnok dette, der skete i Paris i de dage, der forløb mellem arrestationen og forhørenes påbegyndelse ved inkvisitor. De anklagede blev taget i, hvad vi ville kalde politiforhør, før de blev stillet for inkvisitor, og det er som led i disse forudgående forhør, at der er blevet anvendt tortur overfor de hårdnakkede benægttere, ofte en meget brutal tortur, med trusler om, at torturen ville blive genoptaget, såfremt der ikke blev afgivet en tilståelse overfor inkvisitor, og med trusler om yderligere tortur, såfremt anklagede gav oplysning om, at han var blevet underkastet tortur. Bemærkningen i forhørsprotokollerne om, at tilståelsen var frivillig, er forsåvidt rigtig nok, for notaren har protolleret, hvad der blev sagt. Han har intet skrevet om politiets anvendelse af tortur, for det interesserede hverken dommeren eller han sig for.

At der også under forhørene i Paris i oktober 1307 er blevet anvendt tortur overfor en del af de anklagede, og at bemærkningerne i protokollerne derfor reelt ikke er korrekte i en del tilfælde, kan man direkte se af en protokol, som forefindes vedrørende nogle forhør, der blev afholdt senere af de pavelige kom-

missærer, som i 1308 fik til opgave at behandle *sagen imod selve ordenen* til afgørelse af spørgsmålet, om ordenen skulle ophæves. I februar 1308 foretog Clemens V en handling, der var en stærk akt, og som kunne tages som udtryk for, at Clemens var en stærk pave, om man ikke vidste bedre. Han suspendede munkeinkvisitorernes fuldmagt til at behandle sager forsåvidt angik sagerne imod tempelridderne og satte derved hele det maskineri, som Philip havde sat igang, i stå, hvilket dog ikke betød, at tempelridderne blev sat på fri fod. De var fortsat arresteret. Sagerne mod dem blev blot ikke længere behandlet. Clemens's motiv til at foretage denne suspension var, at han havde modtaget forskellige oplysninger om, hvorledes munkeinkvisitorerne behandlede sagerne imod tempelridderne, og at disse oplysninger ikke netop havde fyldt ham med tillid til frère Guillaume og hans folk. Han ønskede tid til overvejelse og stoppede foreløbig alle processerne.

I maj-juni 1308 blev der derefter holdt et møde i Poitiers mellem kongen og paven og truffet forskellige aftaler og foretaget visse undersøgelser, og ved bullen *Faciens misericordiam* af 12 august 1308 bestemte Clemens V derefter i forståelse med Philip, at sagernes behandling ikke længere skulle ske ved munkeinkvisitorerne, men ved særlige domstole nedsat for de enkelte bispedømmer med biskopperne i spidsen. *Sagen imod selve ordenen* skulle behandles ved andre særlige domstole.

Pavens indgriben fik til følge, at mange tempelriddere fattede håb om, at ordenen nu på en eller anden måde kunne undgå den ophævelse, som hidtil havde truet. Clemens havde bestemt, at afgørelsen om ordenens skæbne skulle træffes efter forhandling på et kirkemøde og indkaldt dette til afholdelse i Vienne i slutningen af 1310. I de forklaringer, som tempelridderne afgav for de kommissærer, som behandlede *sagen imod ordenen*, begyndte de herefter at foretage ændringer og at lave tilføjelser og forbehold, og ikke så få tilbagekaldte de afgivne tilståelser, idet de forklarede, at tilståelsen var blevet dem aftvunget gennem tortur, eller at dog forklaringen var afgivet af frygt for, at der ellers ville blive anvendt tortur. Alt dette kan man se af de forhørsprotokoller, som forefindes vedrørende forhørene afholdt af de særlige kommissærer. Man var ret tidligt opmærksom på disse proto-

kollers eksistens, og der blev publiceret visse uddrag. I 1841 og 1851 udgav en fransk historiker M Michelet det hele under titlen *Procès des Templiers*, bd I-II, tilligemed bl a forhørsprotokollerne vedrørende de forhør, som fandt sted i 1307 i Paris under frère Guillaumes ledelse.

At der er blevet anvendt tortur til fremkaldelse af tilståelser, fremgår af protokollaterne en del steder i dette værk, se fx bd I s 36, 75, 218, 241, 249, 276, 387, 421, 514. Torturens art er som regel uomtalt, men kan ses af enkelte forklaringer. Gerardus de Pasagio forklarede således, at han blev torteret ved, at der blev hængt vægtlodder til hans lemmer, derunder genitalia, så han bagefter var mere død end levende, og Bernardus de Vado forklarede, at gløder var blevet nærmet så tæt til hans hæle, at de brændte kødet. Han dokumenterede dette ved at fremvise to knogler, der var faldet af, idet han bad kommissærerne selv forvise sig om, at de manglede. Jfr bd I s 218 og s 75. Der er også protokolleret forklaringer om, at tempelriddere skal være døde, efter at der var blevet anvendt tortur imod dem, og der er ikke grund til at tvivle om, at der er nogle, der er blevet torteret til døde også i disse sager. Men om man uden videre tør gå ud fra, at alt det protokollerede er i overensstemmelse med sandheden, er nok tvivlsomt.

De tempelriddere, som under afhøringerne ved de særlige domstole, der behandlede sagen om ordenens ophævelse, havde tilbagekaldt deres tilståelse, havde imidlertid i hvert fald i de tilfælde, hvor tilståelsen ikke var blevet dem aftvunget ved anvendelse af tortur, efter den dagældende kanoniske ret begået den allerværste form for kætteri. Af Bernhard Guis klassificering af kætteri, som er omtalt foran, kan man se dette, for Gui har, utvivlsomt i overensstemmelse med den nedarvede retsopfattelse, anbragt dem, der først indenretlig havde tilstået kætteri, og som derefter trak tilståelsen tilbage, i den allerværste gruppe kættere, gruppe 10. Når en sådan tempelridders sag efter afhøringen for de særlige domstole gik videre ved biskopsdomstolen, var han fortabt. Han blev som relapsus udleveret til den verdslige arm til brænding.

Den dramatiske tilspidsning i processerne imod tempelridderne fandt sted den 12 maj 1310. I løbet af de forudgående uger

var der så mange af de i Paris arresterede tempelriddere, som havde tilbagekaldt deres tilståelse, at biskop Philip Marigny lod domstolen kalde sammen og lod konstatere, at der var 54 relapsi. De blev udleveret til den verdslige arm, som lod dem brænde samme dag.

Da dette rygtedes blandt de tilbageværende tempelriddere, holdt de omgående op med at tilbagekalde deres tilståelser i den store stil, således som de var kommet ind på. Der er tilfældigvis afgivet forklaring den følgende dag for domstolen af en tempelridder ved navn Aimerius de Villaribus ducis, som viser reaktionen. Han forklarede bleg og skrækslagen under ed og med fare for sin sjæl, at alle de ting, som man beskyldte ordenen for, var helt igennem falske, skønt han tidligere som vidne havde afgivet tilståelse om nogle af disse fejl. Det var imidlertid sket, efter at to kongelige riddere G de Marcihiaco og Hugo de Cella havde underkastet ham frygtelig tortur (*propter multa tormenta*) under forhør. Han oplyste, at han den foregående dag med egne øjne havde været vidne til, at 54 tempelriddere var blevet ført bort på vogne, for at de kunne blive brændt, og at han havde hørt, at de var blevet brændt. Da han ikke var i tvivl om, at han ikke kunne stå imod ved udsigten til at blive brændt, så var han nu villig til at tilstå og under ed bekræfte for kommissærerne og i overværelse af, hvem det ellers skulle være, når han blev spurgt derom, at alle de beskyldninger, som var fremsat imod ordenen, var sande, *og han var endog villig til at tilstå, at han havde dræbt vor frelser*, hvis det forlangtes. Han bad om og besvor kommissærerne og notarerne om, at de ikke afslørede dette til de nævnte kongelige riddere eller til hans fangevogtere, fordi han var bange for, at det da ville gå ham på samme måde, som det var gået den foregående dag med de 54.

De kommissærer, der i Paris behandlede sagen om ordenens ophævelse, stillede herefter undersøgelsen i bero i nogen tid, og da de fortsatte, var det slut med denne massevisse tilbagekaldelse af de tidligere afgivne tilståelser.

Spørgsmålet om ordenens ophævelse blev derefter som planlagt genstand for forhandlinger på det koncilium, som blev afholdt i Vienne i efteråret 1311, ikke i efteråret 1310, som det oprindeligt havde været tanken. De var langvarige og besværlige.

Pavens afgørelse i buller af 22 marts og 3 april 1312 gik ud på, at ordenen skulle ophæves. Dette skete imidlertid ikke som en slags straf. Det var en administrativ foranstaltning, som paven kunne gennemføre i kraft af den plenitudo potestatis, som han hævdede, at han havde over hele „kristenheden“. Begrundelsen var, at ordenen længe ikke havde haft nogen eksistensberettigelse, og at der nu i mere end 4 år havde været så megen strid og uro i anledning af ordenen, at der ikke var andet at gøre end at ophæve ordenen.

Ordenens aktiver efter fradrag af procesomkostningerne skulle anvendes efter det oprindelige formål, og det ville sige, at de aktiver, der befandt sig i Frankrig, England, Tyskland, Italien og på Cypern skulle overdrages til Johannitterordenen, hvis formål var beslægtet med tempelridderordenens, medens de aktiver, der befandt sig på Pyrenæerhalvøen, skulle anvendes til bekæmpelse af araberne på denne halvø. Fra et stiftelsesretligt synspunkt er der intet at kritisere ved denne afgørelse. Denne tanke om at ophæve ordenen ved en administrativ akt var blevet fremført allerede i 1308 fra fransk side, og man var da klar over, at afgørelsen måtte komme til at gå ud på, at ordenens midler skulle anvendes i overensstemmelse med de formål, som havde forsvævet testatorer og donatorer. Enden på det hele blev således, at Philip den smukke og hans ministre fik deres vilje, omend efter mange omgange i det politiske spil.

De sager imod de enkelte tempelriddere, der ikke var færdigbehandlet af biskopsdomstolene, blev derefter afsluttet, og til sidst nedsatte Clemens en særdomstol til afgørelse af sagen imod stormesteren og imod nogle af de andre dignitarer i overensstemmelse med et af ham taget forbehold.

Det er fra slutningen af det 19 århundrede af flere historikere bl. a. Lea blevet hævdet, at afgørelserne i sagerne mod tempelridderne var justitsforbrydelser, og at de henrettelser, der fandt sted, var justitsmord, og da det var Philip den smukke, der lod rejse anklage, og da det var ham, der drev på, da Clemens i februar 1308 standsede sagerne, for at få dem igang igen, bliver den karakteristik, som disse historikere giver af Philip og af hans ministre, navnlig Nogaret, meget hård. De er *de største skurke i højmiddelalderen*, ansvarlige for middelalderens største

forbrydelse. Nogle forsøger dog en mildere vurdering af Philip ved at gøre ham til en indolent monark, som Nogaret i denne sag som i sagen imod Bonifacius VIII så at sige havde i sin hule hånd. Denne vurdering gengives i mange historiske værker se fx Grimberg Verdenshistorien, bd 6, 1959, s 458—69.

Sagerne imod tempelridderne blev imidlertid stort set, måske helt igennem, behandlet i overensstemmelse med de regler, der fandtes i dekretalesamlingerne om kætteri og om sager imod kættere, og den praksis, som var fastslået af munkeinkvisitorerne. Når det er tilfældet, kan man ikke tale om justitsforbrydelse og justitsmord. Det fra juristens synspunkt uhyggelige er, *at processerne er ført under iagttagelse af kanonisk rets regler om retssager imod kættere*. Det, som sagerne viser, vidste vi i forvejen, nemlig at de retsregler, som gjaldt om straf for kætteri, og at den institution, munkeinkvisitionen, som paverne havde skabt til bekæmpelse af kætteri, er noget af det forfærdeligste, som man har været ude for i den europæiske civilisations historie måske lige bortset fra, hvad man har været ude for med hensyn til retspleje, da man i 16—17 århundrede brændte hekse, og hvad man har været ude for med hensyn til retspleje under Hitler og Stalin.

Som begrundelse for, at afgørelserne var justitsmord, er der blevet henvist til, at tempelridderne ifølge privilegier fra paverne side var blevet undtaget fra den verdslige jurisdiktion i de forskellige lande, altså også i regnum Franciæ. Men herved overses det, eller ses der bevidst bort fra, at sådanne privilegier ikke beskyttede mod anklager for kætteri. Anklagerne imod tempelridderne var anklager for kætteri. Frère Guillaume var derfor i sin gode ret til at antage sig sagernes pådømmelse. Det, som Clemens V bebrejdede frère Guillaume, var da heller ikke, at han rejste sagen uden at søge ham om godkendelse deraf, men at han rejste sagen uden at konferere derom med ham, som dog var i nærheden og derfor let kunne informeres om en sag af en så umådelig politisk betydning.

Det er endvidere blevet gjort gældende, at Philip den smukke lod tempelridderne anklage, fordi han hadede ordenen, eller fordi han ønskede at komme i besiddelse af ordenens formue. Intet tyder på, at Philip nærede noget had til tempelridderne. Sagen

udviklede sig på samme måde som så mange andre straffesager ved, at der var een, der angav ordenen overfor den franske administration. Herom findes der nogle beretninger fra samtiden, og der er også givet en enkelt oplysning herom i en forklaring afgivet under sagen og en antydning i en tale holdt af Plaisians, men de, som mente, at der var noget muggent ved hele affæren, bagatelliserede dette og erklærede, at beretningerne var helt igennem utroværdige. Den tyske historiker H Finke, som i dette århundrede er den historiker, som har foretaget de omhyggeligste undersøgelser af de omfangsrige akter i tempelriddersagerne og af arkiverne med henblik på at få fremdraget alt relevant, havde imidlertid det held at finde et brev af januar 1308 til kongen i Aragonien fra den Esquiu de Floyrano fra Béziers, som var under mistanke for at være den, der som angiver startede hele sagen, og det viser med al tydelighed, at traditionen om Esquiu eller Squiu i alt væsentlig er rigtig. Han henvendte sig i 1305 til kongen af Aragonien med sin angivelse, og først, da han ikke kunne få denne til at interessere sig for sagen, angav han ordenen overfor den franske administration, der ikke afviste ham. Når han i januar 1308 skrev brevet til kongen af Aragonien, var det navnlig for at få en belønning, fordi han regnede med, at kongen ville få en del ud af sagen. Der verserede i begyndelsen af det 14 århundrede en historie om, at Esquiu havde siddet i fængsel sammen med en tempelridder, og at det var fra denne medfange, at han havde alle sine oplysninger om de skrækkelige ting, der gik for sig blandt tempelridderne. Det er muligt, at dette er rigtigt, men det er også muligt, at denne Esquiu har været en tjenende broder indenfor ordenen. Størstedelen af de ca 2.000 tempelriddere, som fandtes i regnum Franciæ, var kun tjenende brødre. Jfr om Esquiu H Finke *Papsttum und Untergang des Templerordens*, 1907, bd I, s 111—17, bd II, s 83—85.

Der er heller ikke bevis for, at Philips primære motiv var, at han ønskede at komme i besiddelse af ordenens formue eller rettere af den del af ordenens formue, som befandt sig i Frankrig, for det var på forhånd udelukket, at de andre konger og fyrster ville udlevere til Philip, hvad der var af aktiver i deres lande. Philip var på denne tid som så ofte før i bekneb for penge. Krigene i Flandern var kostbare. Der cirkulerede hurtigt rygter om,

at det var Philips pengetrang, der var den egentlige drivkraft bag aktionen, men sådanne rygter opstår let om en så foretagsom monark som Philip. Allerede i en af de taler, som Plaisians holdt i Poitiers under forhandlingerne med paven i 1308, lod Philip disse rygter dementere. Plaisians afgav på hans vegne en erklæring om, at kongen alene handlede som forsvarer af troens renhed, og da man fra fransk side allerede på dette tidspunkt i princippet var enig med pavedømmet om, hvad der skulle ske med ordenens formue, hvis ordenen blev ophævet ved en administrativ akt, så er det ikke til at se, at der er noget grundlag for hypoteser om, at Philips primære motiv var, at han ville have fat i ordenens formue. Philips ministre Nogaret og Plaisians var så dygtige jurister, at de fra første færd har været klar over, at midler, som var testamenteret og givet til ordenen til fordel for det hellige land, ikke kunne bruges til at dække et underskud i kongeriget Frankrigs finanser, hvis paven gik med til at ophæve ordenen ved en administrativ akt, og det var det, som man længe havde haft for øje. Noget andet var, hvad der kunne bestemmes, hvis man på grund af ledernes eller de menige tempelridderes gerninger kunne gøre ordenen ansvarlig for kætteri. Det var et meget vanskeligere problem, men der var ikke grund til dyberegående overvejelser derom fra det tidspunkt, da man i 1308 havde forhandlet i Poitiers.

De beretninger, der findes i visse historiebøger og i artikler i leksika om, at kongen og paven sloges om ordenens formue, og at det var gridskhed, som var det dybeste motiv til aktionen imod tempelridderne, er der intet hold i. Det, som gav anledning til tovrækkeri, var problemet om dækning for de omkostninger, der løb på i anledning af behandlingen af sagerne, men et sådant tovrækkeri var der ofte i sager om kætteri, for munkeinkvisitionen var ikke nogen billig institution. I den henseende stod Philip stærkt, for han havde samtidig med, at tempelridderne i Frankrig blev arresteret, ladet ordenens formue i Frankrig midlertidigt beslaglægge. Denne formue var ikke nær så stor, som der gik rygter om. En stor del af ordenens aktiver stammede fra bankierforretning og var således betroede midler, ikke formue. Ordenens formue var ikke nær så stor som Johannitterordenens eller Cistercienserordenens, og da omkostningerne ved den uhyre langvarige

og omfattende sag skulle dækkes, var det ikke så meget, at Johannitterne fik ud af at få tempelordenens aktiver overdraget. Alle klagede, Philip og paven over, at de ikke fik deres omkostninger dækkede fuldtud, og Johannitterne over, at der blev så lidt til dem.

Sagen startede med en angivelse fra Esquiu. Men da angiveren, som det fremhævedes af Plaisians i en af talerne i Poitiers i 1308, var en „lille mand“ — tjenende ordensbroder? —, så kunne man i den franske administration ikke uden videre gå ud fra, at den var rigtig. Der kunne være tale om en hævnakt. Den franske administration gav sig derfor til at indsamle yderligere oplysninger. Dette skete måske under frère Guillaumes ledelse og i hvert fald under hans medvirkning, for vi ved, at nogle tempelriddere, som var blevet ekskluderet, eller som havde meldt sig ud, i største hemmelighed blev arresteret og afhørt af frère Guillaume, og at de næppe blev sat på fri fod før den 13 oktober 1307. Der blev endvidere anbragt spioner i ordenen. Plaisians oplyste, at der havde været 12 spioner. Alt tyder således på en omhyggelig forberedelse i løbet af to år gennem det allerede da gennem arbejdet med kættersager trænede „hemmelige politi“.

Hovedbetingelsen for, at frère Guillaume kunne lade sagens behandling ske ved munkeinkquisitionen som en kætterisag, gik efter dekretet *Accusatus* i Liber sextus 5,2,8 ud på, at der forelå *magna et vehemens suspicio*, en stor og voldsom mistanke. Dette blev gjort gældende i kongens anklageskrift, hvori det dog forudsættes, at der kunne være enkelte uskyldige, og det blev gjort gældende i frère Guillaumes instruktionsskrivelse til inkvisitorerne i Toulouse og i Carcassonne mv. Finke var ikke i tvivl om, at betingelsen *magna et vehemens suspicio* var opfyldt på det tidspunkt, da anklageskriftet blev udformet, og det var dette, som var afgørende for, om en inkvisitor kunne skride til at åbne en proces om kætteri. Der var på grundlag af angivelsen fra Esquiu og på grundlag af det, som man iøvrigt havde fået oplyst, hos frère Guillaume og i franske prælat-, munke- og embedskredse en stærk mistanke til ordenen om, at kætteri gik i svang. Jfr Finke I c, I s 150. Da vi ikke kender det forudgående afhøringsmateriale, er vi afskåret fra at vurdere det. Noget tyder på, at beretningen om, at man i ordenen havde et afgudsbillede, ikke

havde noget på sig. Det blev nogle af inkvisitorerne hurtigt klar over, og de gjorde derfor ikke så meget ud af dette anklagepunkt.

Philip den smukke rejste heller ikke sagen i huj og hast, og man kan slet ikke sige, at der fra den franske administrations side var større begejstring for at gå igang med denne vanskelige og i virkeligheden højst ubehagelige sag. Kunne man få paven til at foretage sig noget effektivt, så man kom af med denne nu overflødige og ikke velanskrevne orden fx ved, at paven ophævede den eller slog den sammen med Johannitterordenen, ville man være tilfreds. Allerede under de festligheder, der afholdtes i Lyon i anledning af kroningen af Clemens som pave den 14 november 1305, orienterede Philip Clemens om, at han havde modtaget en angivelse imod ordenen, og i juni 1306 var stormesteren kaldt til en forhandling med paven. Der kom imidlertid ikke noget ud af denne forhandling. Stormesteren var imod, at man slog ordenen sammen med Johanitterordenen. Philip lod indsamlingen af oplysninger om forholdene indenfor ordenen gå videre, og det kan ikke afvises, at han gjorde det i forståelse med paven.

I april-maj 1307 blev der i Poitiers afholdt et møde mellem kongen og paven til drøftelse af den anklage for kætteri, som man fra fransk side stadig ønskede rejst imod Bonifacius VIII. Benedikt XI, der fulgte efter Bonifacius VIII, havde forsøgt at drive en kile ind imellem Philip og Nogaret ved at optræde mildt overfor Philip og lægge ansvaret for Anagni på Nogaret. Han udfærdigede den 8 juni 1304 bullen *Flagitiosum scelus*, hvori han fordømte gerningsmændene og indstævnedes bl a Nogaret. Men før sagen var pådømt, døde Benedikt XI. Fra katolsk side bliver det undertiden fortsat gjort gældende, at det var Nogaret, som havde dræbt Benedikt XI ved anvendelse af gift, men det er en af de mange beskyldninger, som er fremsat fra katolsk side mod Nogaret uden grund. Samme beskyldning blev fremsat i 1318 imod Bernhard Délicieux, hvilket viser, at der ikke kan være hold i anklagen mod Nogaret, ganske bortset fra, at Benedikt XI vist døde, fordi han havde forspist sig i friske figener. Clemens V fortsatte denne politik med at lægge ansvaret for Anagni på Nogaret og se helt væk fra Philips medansvar, men det lykkedes heller ikke ham at drive en kile ind mellem Philip og hans betroede minister. Philip blev tværtimod ved med at kræve rejst anklage

imod Bonifacius VIII for kætteri til stor fortrydelse for Clemens V, som ikke syntes om mulighederne for en dom, som fik til følge, at Bonifacius VIII's lig skulle graves op og brændes, og Philip viste sin påskønnelse overfor Nogaret ved at forhøje hans lønning og ved at give hans datter en stor medgift ved hendes bryllup.

Under dette møde i Poitiers i foråret 1307 blev paven igen orienteret om sagen mod tempelridderne, men der blev stadig ikke truffet nogen beslutning fra pavens side. Der kom ikke andet ud af det, end at paven i et brev af 24 august 1307 til Philip stillede en undersøgelse i udsigt, en undersøgelse, som skulle skulle foretages af paven. Så først besluttede Philip sig til at slå til uden hensyn til, hvad paven for sit vedkommende foretog sig, ved at rejse anklage imod tempelridderne for kætteri og at stille alle de i regnum Franciæ værende tempelriddere for munkeinkvisitionen. Der var da vist forløbet mere end to år, efter at sagen var blevet sat igang som følge af Esquius angivelse. Og selv på dette tidspunkt handlede Philip på ingen måde overilet. Sagen blev indgående drøftet af kongen og hans ministre, og der blev forhandlet med generalinkvisitor frère Guillaume. Frère Guillaume gjorde opmærksom på, at til behandling af en så stor sag måtte han fra begyndelsen have en effektiv støtte fra den verdslige arm. Det var ikke en banal kættersag, som munkeinkvisitorerne kunne ordne på egen hånd, men en sag imod ca 2.000 ordensmedlemmer i Frankrig. Så langt de fleste var kun tjenende brødre. Men der har dog været flere hundrede virkelige tempelriddere, og selvom de ikke var så kamptrænede som tidligere, så sad de dog i ordenens solide borge i Paris og i provinsen, og de havde ikke helt glemt, hvorledes et sværd skulle anvendes. Arrestationen kunne kun gennemføres ved en slags militæroperation. Den fandt sted den 13 oktober 1307 i henhold til en længe før taget regeringsbeslutning, og da den var velgennemtænkt og velforberedt, lykkedes den.

De, som stempler sagerne imod tempelridderne som til en vis grad justitsmord, sigter i reglen dels til den brænding af 54 tempelriddere, som fandt sted i Paris den 12 maj 1310, dels til den brænding, der foretoges af de Molay og de Charnay i Paris den 18 marts 1314. Men grundlaget for disse henrettelser var angive-

ligt reglerne om relapsi, og de var meget strenge. Der stod i dekretet Ad abolendam fra 1184, jfr Gregor IX's dekretalesamling 5,7,9, at relapsi skulle udleveres til den verdslige arm *sine ulla penitus audientia* 5: uden dom og til omgående brænding, og det var det, der skete med de 54 tempelriddere. På grundlag af bestemmelsen i Gregor IX's dekretalesamling 5,7,9 var der før 12 maj 1310 blevet brændt hundreder, måske tusinder af relapsi, og der blev efter 12 maj 1310 også brændt hundreder af relapsi, derunder ikke så få under fortsættelsen af processen imod tempelridderne, til sidst de Molay og de Charnay.

Hvad der kunne give anledning til og under denne sag faktisk gav anledning til tvivl og en vis uenighed, var, om tilbagekaldelse af en tilståelse kunne karakteriseres som relaberen i kætteri. Herom var der delte meninger imellem dem, der var kyndige i den kanoniske ret. Domstolene gik ind for en streng fortolkning, og den holdt man fast ved i de følgende sager. Men at der i datidens praksis har været en baggrund for denne harske fortolkning af begrebet relapsus, kan man se af Bernhard Guis klassifikation. De allerværste var dem, der havde tilbagekaldt en indenretlig under ed afgivet tilståelse. Dem brændte man til sidst, når man havde fået heretici perfecti brændt.

Det er blevet gjort gældende, at der blandt disse 54 tempelriddere var nogle, som havde aflagt tilståelse efter anvendelse af tortur, og at domstolsafgørelse om udlevering til den verdslige arm derfor er en parodi på domstolsafgørelse. Muligheden kan ikke afvises. En tilståelse var en tilståelse, selvom der havde været besvær med at få den afgivet. Men Finke gør opmærksom på, at vi ikke er istand til at afgøre spørgsmålet, I c I, s 272—74.

Begrundelsen for den brænding, der fandt sted den 18 marts 1314 af de Molay og de Charnay, var ligeledes, at de pågældende var relapsi. Da de var blevet idømt livsvarigt fængsel af den af paven nedsatte særdomstol, trak de deres tilståelser tilbage. De måtte være klar over, hvad der herefter ventede dem, og man kan vel ikke engang sige, at paven havde grund til at beklage sig. Han havde forbeholdt sig, at anklagen mod de Molay og de Charnay og enkelte andre dignitarer blev afgjort af den af ham nedsatte domstol. Det blev den også. *Efter domsafsigelsen blev der begået en ny forbrydelse, idet begge de dømte relaberede i kætteri.*

De var i den verdslige arms varelægt. Straffen var efter kirke-mødebeslutningen af 1184 og efter fæstnet retsopfattelse brænding på bålet sine ulla penitus audientia, uden yderligere domsforhandling og uden appelmulighed.

De, der måske kunne have reddet tempelridderne fra den hårde behandling, som de kom ud for, var stormesteren de Molay og paven, Clemens V. Hvis forholdene indenfor tempelridderordenen ikke var så rådne, som anklageskriftet gik ud på, skulle de Molay fra første færd have bestridt anklagens rigtighed og set, om man turde anvende tortur imod ham. Men det gjorde han ikke. *Han erkendte anklagens delvise berettigelse, uden at denne tilståelse blev afpresset gennem tortur.* Da Clemens V den 22 november 1307 udfærdigede en bulle, hvori det refereredes, at anklagerne var berettigede, var der ikke mere at gøre. Han kunne vel i februar 1308 standse undersøgelsen, men det kunne kun være for en tid. Han havde i bullen af 22 november 1307 stillet sig på det standpunkt, at der var grund til at tro, at anklagerne var berettigede, og sat den engelske konge og kongerne på Pyrenæerhalvøen til at arrestere tempelridderne i deres kongeriger. Hvis han aflyste hele aktionen, stod han som den, der begunstigede kættere og derfor selv var kætter, og Philip kunne da med endnu større ret hævde, at det var ham og ikke paven, der forsvarede troen. Philip pressede på for at få undersøgelsen ført videre, og sagerne mod de enkelte tempelriddere pådømt. Han lod afholde en nationalforsamling i Tours i maj 1308, der sluttede op om anklagen og krævede dødsstraf over de tempelriddere, som var skyldige i kætteri, og han fortsatte med at kræve anklagen imod Bonifacius VIII taget op til behandling. Clemens var nødsaget til at lade sagernes behandling fortsætte.

Man kan beklage den skæbne, som overgik de tempelriddere, som var helt uskyldige, for dem har der været en del af, selvom nok en væsentlig del af tempelridderne på denne tid var landsknægte af den rå type, og selvom der var mange homoseksuelle indenfor ordenen. Sodomiti så man da strengt på. Også de uskyldige måtte erklære sig skyldige for at undgå straf. Men de, der tilstod, blev behandlet mildt, såfremt de ikke senere fragik tilståelsen. De blev løsladt, og blev der tale om straf, var det pålæg af mindre bodshandlinger, i værste fald en mindre pilgrimsrejse.

De, der fragik deres tilståelse, blev fortsat behandlet som relapsi. Henrettelsen 12 maj 1310 ved brænding af 54 relapsi var ikke den sidste henrettelse af relapsi, men den eneste massehenrettelse og derfor den, der vakte opsigt. Fra dette tidspunkt var der ikke mange, der turde tilbagekalde tidligere tilståelse, og derfor ikke mange, der blev brændt som relapsi, omend dog fortsat nogle.

Når sagerne imod tempelridderne vakte så megen opsigt, var det, fordi der var tale om en masseproces, og det er vel også dette, der er forklaringen på, at historikere bliver ved med at beskæftige sig med den, og at den stadig er genstand for literær behandling. Der er skrevet et drama om tempelriddernes sag, og der er skrevet skønlitterære og historiske romaner derom. Der var imidlertid mange, som kom ud for en endnu hårdere behandling ved munkeinkquisitionen eller ved kirkelige særdømsstole, men det er ikke så interessant, for her mangler masseeffekten. Marguerite la Porète, en sværmerisk kvinde, der havde skrevet en bog, som en biskop havde fordømt, dømte frère Guillaume og en biskop i 1310 for kætteri, hvorpå de udleverede hende til den verdslige arm. Hendes mod og sjælsro, da hun blev brændt, var så stor, at alle tilskuere brast i gråd.

Peter fra Abano, professor ved universitetet i Padua, Marsilios lærer, blev kastet i fængsel af inkquisitionen mistænkt for kætterske meninger og døde i fængslet i 1316. Bernhard Déléieux, som havde kritiseret munkeinkquisitionen, fik dennes tilhængere ram på i 1317—18. Han blev underkastet den frygteligste tortur og dømt til livsvarigt fængsel, men døde kort tid derefter, antagelig som følge af den anvendte tortur. I 1318 blev der på torvet i Marseille brændt 4 spiritualer for et kætteri, der bestod i ulydighed imod paven, og de er givet forinden blevet frygteligt torteret. Herved er vi påny nået ind i Johannes XXII's pontifikat.

§ 19. *Johannes XXII og inkquisitionen.*

Johannes XXII var ikke som Clemens V uvenligt indstillet overfor munkeinkquisitionen. Han satte i løbet af kort tid inkvisitorerne på nye opgaver, udrensningen indenfor franciskanerordenen af spiritualerne og deres meningsfæller. Der var nu så få katarer og valdesiere tilbage i Sydfrankrig, at munkeinkvisi-

torerne her var ved at blive arbejdsløse. Forinden blev han stillet overfor en anklage imod biskoppen i Cahors Hugues Géraud eller Hugo Gerald, som skulle udvikle sig til en sag, som optog ham meget, og som henledte hans opmærksomhed på noget, som kirken hidtil ikke havde skænket megen opmærksomhed i praksis i sammenligning med kætteri, nemlig trolddom og anden magi.

Clemens V havde udnævnt Hugo til biskop i Cahors, den by, som Johannes var nært knyttet til. Forholdet mellem Hugo og befolkningen i hans bispedømme var imidlertid dårligt, og nogle måneder efter, at Johannes var blevet pave, blev der sendt en klage til ham, medunderskrevet af en del gejstlige, hvori Hugo blev beskyldt for tyranni, simoni og ukyskhed. Johannes lod foretage en undersøgelse om, hvorvidt klagen var begrundet, og medens undersøgelsen gik sin gang, opdagede i begyndelsen af marts 1317 det pavelige politi i Avignon under en undersøgelse, som det lod foretage i en gæstgivergård af den bagage, som to fra Toulouse ankomne mistænkelige rejsende havde medbragt, noget, der tydede på et komplot mod paven. Indeni en lærredsvadsæk fandt politiet en lærredspose med tre brød. Krummen i brødene var fjernet, og der var i stedet i et brød anbragt en voksfigur forsynet med en pergamentseddel med påskriften „Papa Johannes moriatur et non alius!“ „Gid pave Johannes må dø og ikke en anden!“ og figurer i de to andre brød forestillende to kardinaler med lignende sedler og påskrift.

Der blev omgående iværksat en undersøgelse, og den rettedes hurtigt imod biskop Hugo i Cahors. I slutningen af marts 1317 blev Hugo arresteret, og med bistand af det franske politi var i løbet af kort tid en del mistænkte medvidere og medskyldige under lås og slå. Under den herefter foretagne undersøgelse viste det sig, at Hugo frygtede for, at klagen fra bispedømmet ville resultere i, at han blev afskediget og sendt i fængsel, og at han allerede i januar 1317 havde besluttet at gøre noget for at komme ud af klemmen. Han fik gennem sin kasseimester forbindelse med en jøde ved navn Bonmacip, som fremskaffede en figur af voks, der skulle forestille pavens nevø kardinal Jacques de La Via. Figuren blev døbt, og jøden fremsagde en forførelsesformular, og derefter stak Hugo i figuren med en nål med sølvspids og

fremsagde et ønske om, at smerterne ved stikkene måtte ramme kardinalen, og at denne så måtte bevæge paven til at henlægge klagen, og at kardinalen, hvis dette primære ønske ikke gik i opfyldelse, da måtte dø.

Kardinal Jacques de La Via foretog sig imod forventning intet. Undersøgelsen imod Hugo gik videre. Han kom da på den tanke, at det var det bedste, om paven døde, og lod derefter en anden jøde Bernard Jourdain fremskaffe tre voksfigurer forestillende paven og to kardinaler. Figurerne blev døbt, og forgørelsesproceduren blev gentaget, og derefter blev figurerne anbragt i de tre brød og sendt afsted til Avignon.

Disciplinærsagen mod Hugo sluttede den 18 maj 1317, og den fik det af ham frygtede udfald. Han blev afskediget og idømt livsvarigt fængsel, se herom *Extravagantes communes* 5,8,1. Under afhøringerne vedrørende anklagen for efterstræbelse af pavens og kardinalernes liv aflagde Hugo tilståelse, og hans forklaringer blev bekræftet af andre arresterede, da de blev afhørt, og af vidner. Derefter skete der det for Hugo skæbnesvangre, at kardinal Jacques de La Via, pavens yndlingsnevø, en i Avignon kendt mand, fordi han i nogen tid som Johannes havde været biskop i Avignon, den 12 juni 1317 døde. Hvad han døde af, vides ikke, men han døde en naturlig død. Johannes og mange andre med ham, derunder sikkert også Hugo Gerald, var imidlertid sikre på, at kardinalen var død som en følge af den mod ham anvendte magi. Det samme resultat kom den nedsatte domstol til. Den 30 august 1317 afsagdes dom nr 2. Den lød på, at Hugo havde gjort sig skyldig i majestætsforbrydelse overfor paven, i mord overfor kardinal Jacques de La Via og i forsøg på mord overfor de to andre kardinaler, og at han som følge heraf skulle udleveres til *brachium seculare* i Avignon til videre foranstaltning. Den verdslige arm var en anden nevø af paven. Han lod den dømte slæbe gennem Avignon ud på en mark ved Rhonen. Her blev biskoppen flået „in aliqua parte sui corporis“, formentlig hovedet, og herefter blev han brændt. Asken blev kastet i Rhone.

Af de akter vedrørende denne sag, der beror i arkiverne i Rom, og som historikere har fået tilladelse til at gennemgå, fremgår det, at Hugo også blev dømt for forsøg på at myrde paven ved gift. Han havde efter fremstillingen i sagen hos en apoteker i

Toulouse ladet købe aske af edderkopper og skruptudser samt galde af svin og yderligere fremskaffet et lille stykke kød af en hængt forbryder, og alt dette samt anden gift var også anbragt i brødene. Forsendelsen synes at have været bestemt for to ved pavehoffet ansatte, der havde påtaget sig at give paven giften, dog i så små doser, at han døde, uden at der opstod mistanke om, at han var blevet forgivet. Da Johannes var 73 år, ville der ikke have været noget mærkeligt i, at han døde, blot det ikke skete på en opsigtsvækkende måde. Men det er nok tvivlsomt, om denne del af anklagen havde hold i virkeligheden. Det er blevet anført, at meget tyder på, at anklagen for mord og forsøg på mord slet ikke var underbygget, og at tilslæelserne i sagen er fremtvunget ved anvendelse af tortur og ved trusler om anvendelse af tortur. Nogle af de anklagede trak senere deres forklaringer tilbage, og en biskop, Bernhard Gasc, der var blevet dømt, blev, efter at han havde siddet 20 år i fængsel, af Johannes's efterfølger sat på fri fod og fik økonomisk oprejsning. Der er også andet, der tyder på, at de, der behandlede og pådømte sagen, har fremtvunget tilslæelser om noget, der ikke er sket.

Der er imidlertid næppe grund til at tro, at Hugo ikke havde anskaffet de fire voksfigurer og ladet dem døbe og ladet jøder fremsige forgørelsesformularer, hvorefter han stak i figurerne med en nål og fremsatte de omhandlede ønsker, og det er det, der er afgørende. Hugo har overholdt den fremgangsmåde, som efter tidens overtro skulle følges, om en „envoûtement“ skulle få virkning. Han har haft et motiv til at gribe til en envoûtement. Og han har troet, at han kunne ombringe paven og kardinalerne gennem envoûtement, for det var på hans tid en så udbredt opfattelse, at der ikke er nogen grund til at tvivle på, at han har ment, at han tog et middel i anvendelse, som var virksomt. Hovedbetingelsen for straf, mens rea og et af gerningsmanden som tjenligt anset middel til at få ofret til at dø, var opfyldt. Johannes har været lige så sikker som Hugo på, at et mord efter omstændighederne kunne udføres ved envoûtement. Der findes mange oplysninger om ham, der viser, at han var meget overtroisk. Han trøstede sig imidlertid med, at den, der stolede på Gud og bad til Gud, ikke kunne rammes gennem udøvelse af magi, hvad man fx kan se af et brev, som han i 1331 skrev til dronningen af Castil-

lien. Af straffesagens akter kan man se, at paven var så optaget af denne sag, at han, før der blev afsagt dom i sagen, i august 1317 7 gange lod Hugo fremstille for sig til pavelig afhøring for at trænge tilbunds i, hvad der havde været Hugos motiver til at bære sig ad, som han havde gjort, og få et umiddelbart indtryk af den anklagede.

Under disse afhøringer fastholdt Hugo sine tilståelser, og han sagde, at han følte sig lettet, efter at han havde tilstået. Noget af det, som han tilstod, har han måske ikke gjort, men den hypotese om, at hele faktum i sagen er digt, og at vi her står overfor et raffineret justitsmord arrangeret på grundlag af falske vidnesbyrd af Hugos fjender i Cahors og deres forbindelser ved pavehoffet, som en enkelt forfatter har fremsat, må afvises. Det ville den trænede jurist på pavestolen have fundet ud af under de 7 afhøringer, som han personlig foretog af Hugo. Hugo har nok håbet, at Johannes ville vise nåde og omforme dommen til livsvarigt fængsel. Når Johannes ikke gjorde det, beror det antagelig på, at det var hans yndlingsnevø, som var død, og at Johannes har været overbevist om, at han var død som følge af envoûtement. Hvor udbredt troen på, at man kunne dræbe et andet menneske ved envoûtement, var på denne tid, kan man se af, at Matteo Visconti traf forberedelser til at få Johannes dræbt på denne måde i oktober 1319. Han tilkaldte en gejstlig for at få ham til at medvirke, men den pågældende vægrede sig derved og røbede planerne. Jfr G Mollat *Les Papes d'Avignon 1305—1378*, 10 udg, 1964, s 174—76.

Indtil begyndelsen af det 14 århundrede havde paverne og kanonisterne ikke ofret spørgsmålet om magi og anden overtro megen opmærksomhed. Der findes ikke så få bestemmelser herom i Gratians dekret, anden del, causa 26, bl a en bestemmelse i canon 12, *Episcopi*, der er rettet imod visse fra hedenskaben overtagne forestillinger om hekse. Men den forfølgelse af hekse med brænding på bål, som satte ind fra slutningen af det 15 århundrede, havde på ingen måde støtte i Gratians dekret eller i ældre pavedekretaler, tværtimod. Det, som Innocens III, Gregor IX og Innocens IV var interesseret i og arbejdede energisk på, var at få kætteriet bekæmpet og udryddet. I Gregor IX's dekretalesam-

ling findes der om emnet trolddom kun bestemmelserne i titlen *De sortilegiis* i 5,21, og de er uskadelige.

På Alexander IV's tid var overtroen begyndt at blive værre, og der var derfor lidt mere interesse for spørgsmålet om bekæmpelse af magi og anden overtro som fx astrologi. Men da Alexander IV blev stillet overfor spørgsmålet om en mere aktiv bekæmpelse af overtro, stillede han sig på det standpunkt, at pavedømmet ikke havde skabt munkeinkvisitionen med det formål, at inkvisitorerne skulle bekæmpe spåmænd og troldmænd. Der var endnu så meget at udrette med hensyn til bekæmpelse af katarer og valdesiere, at munkeinkvisitorerne ikke kunne sættes igang med at bekæmpe magikere. Alexander IV instruerede dem derfor i 1260 om, at det ikke var deres opgave at foretage undersøgelser imod spåmænd og troldmænd undtagen i de tilfælde, hvor det smagte af kætteri, jfr herved *Liber sextus* 5,2,8, § 4.

Johannes XXII var mere end nogen tidligere pave optaget af de farer, som spåmænds og troldmænds og andre magikers virksomhed kunne frembyde, og forklaringen herpå skal sikkert søges i det chock, som han fik, da han blev klar over, at Hugo havde lavet *envoûtement* imod hans nevø, for Johannes har som sikkert størstedelen af indbyggerne i Avignon troet fuldt og fast på, at nevøen var død som en følge af denne *envoûtement*. Kort tid derefter gav Johannes biskoppen i Paris ordre om, at han af sit bispedømme skulle uddrive og om muligt tilintetgøre det slæng af spåmænd, åndemagere, giftblandere og troldmænd, som fandtes her, og den 22 august 1320 instruerede han inkvisitorerne i Sydfrankrig om, at de skulle holde et øje med dem, der fabrikerede voksfigurer, som skulle bruges ved *envoûtement*. Og da der i 1318 blev indsendt en klage over biskoppen i Aix Robert Mauvoisin, hvori denne ikke blot blev beskyldt for simoni og ukyskhed, men også for magi, fandt biskoppen det tilrådeligt at søge om afsked. Den blev bevilget, og klagen blev derefter henlagt.

Johannes XXII vendte sig også imod alkymisterne, jfr herved bestemmelserne i *Extravagantes communes* 20,1. Alligevel dannede der sig en fabel om, at Johannes selv var alkymist, og at han havde fundet ud af, hvorledes man lavede guld, og at det store forråd af guld, som man vidste befandt sig i det pavelige skat-

kammer i de sidste år af Johannes XXII's pontifikat, tildels var et resultat af hans egen fabrikation af guld. Men hele denne side af denne altid aktive paves virksomhed kom dog ikke til at betyde så meget for eftertiden. Der går ikke en lige linje fra Johannes XXII og hans bestemmelser imod magi og trolddom og ned til den bekæmpelse af trolde og hekse, som fandt sted i det 16—17 århundrede, hvor man såvel i de katolske som i de protestantiske lande brændte hekse i massevis. Dette sørgelige kapitel i den europæiske kulturs historie indledes først, da Innocens VIII den 5 december 1484 udfærdigede bullen *Summis desiderantes*.

Clemens V havde ofret megen tid og kraft på forsøg på at få bilagt den strid mellem spiritualer og konventualer i franciskanerordenen, som havde stået på gennem mange år. Han var sympatisk indstillet overfor spiritualerne, som ikke blev trætte af at understrege, at idealet for ordensbrødrene fra Frans's tid havde været fattigdom og nøjsomhed, og han forsøgte på forskellig måde at sikre spiritualerne imod overgreb fra konventualernes side. Ikke så snart var Clemens V død, før stridighederne igen blev forbitrede, og under vakancen 1314—16 i embedet som pave og en samtidig vakance i embedet som ordensgeneral tog spiritualerne magten i franciskanerklostrene i Narbonne og Béziers. Da Johannes XXII var valgt som pave, indgav den nye ordensgeneral Michael fra Cesena omgående 5 klager over spiritualerne.

Johannes gav straks spiritualerne i de to klostre ordre om, at de skulle rykke ud af klostrene, at de skulle adlyde de ordrer, der blev givet dem af deres provincial om, i hvilke klostre de herefter skulle tage ophold, og at de skulle holde op med at bære den ordensdragt, som de selv havde komponeret, og i stedet gå i den foreskrevne ordensdragt. Spiritualerne højede sig imidlertid ikke for denne ordre, men blev i de to klostre og sendte en klage til Johannes over konventualerne med tilføjelse om, at de indankede sagen for paven.

Så fandt Johannes, at nu kunne det være nok. Det, som den tålmodige Clemens V måske ville have fundet sig i, ville Johannes absolut ikke finde sig i. Den 27 april 1317 sendte han stævning til 45 spiritualer i franciskanerklostret i Narbonne og 16 spiritualer i franciskanerklostret i Béziers om, at de øjeblikkeligt havde at give møde i Avignon. Denne stævning turde spiri-

tualerne ikke sidde overhørig. De begav sig afsted, og den 11 maj 1317 ankom 64 spiritualer, heraf 3, som var glemt indstævnet, til Avignon, hvor de slog sig ned udenfor pavens palæ, idet de ikke med det samme kunne få foretræde for paven. De sov vistnok under åben himmel, medens de ventede på at komme for paven.

Den 13 maj 1317 holdt Johannes møde i konsistorium, og han gav repræsentanter for de 64 spiritualer adgang til mødet. De havde som deres ordfører valgt munken Bernhard Délicieux fra klostret i Béziers. Det var denne munk, som mange år før havde kritiseret inkquisitionen og klaget over den til Philip den smukke sammen med repræsentanter for visse byråd i Sydfrankrig, og det var dette og tempelriddersagerne, som foranledigede, at Clemens V udfærdigede dekretet *Multorum querela*. Bernhard Délicieux følte sig på ingen måde trykket af situationen, men begyndte med et angreb på de tilstedeværende repræsentanter for konventualerne. De svarede kraftigt igen. Hvis Johannes XXII ikke på forhånd har været klar over, at spiritualerne havde valgt deres enfant terrible til ordfører, så er han hurtigt blevet informeret derom. Hans reaktion var, at han den 15 maj 1317 lod Bernhard Délicieux og fem andre spiritualer arrestere og vandre i fængsel. Og kort tid derefter fik alle de øvrige spiritualer besked om, at de var tilbageholdt i Avignon, indtil der var truffet afgørelse i deres sag. De blev spærret inde i et kloster, og her fik de lov at sidde i mere end et halvt år.

Medens de menige således sad i brummen på eftertanke, handlede Johannes. Spiritualernes åndelige ledere var Angelo fra Clarene og Ubertino fra Casale, og også de var tilbageholdt i Avignon. Men de havde mægtige beskyttere blandt kardinalerne, og Johannes fandt det derfor ikke opportunt at gå for hårdt frem imod dem. De var ikke direkte impliceret i begivenhederne i klostrene i Narbonne og Béziers. Johannes gik derfor den vej, at han tvang dem til at gå ud af franciskanerordenen — lovligheden heraf blev senere bestridt — og fik dem overført til henholdsvis celestinerordenen og benediktinerordenen. Mod Bernhard Délicieux blev der sat en undersøgelse igang i anledning af, at han en halv snes år tidligere havde vovet sig langt ud under sin kamp imod munteinkquisitionen, og hans sag var derved skilt ud fra de andre 63

munkes sag. De manglede ledere under den sag, som Johannes forberedte imod dem. En hær uden generaler er ikke meget værd.

Derefter udfærdigede Johannes den bulle Quorundam exigit, som er den første af hans mange buller om forholdene i franciskanerordenen. Denne bulle, som er udfærdiget den 7 oktober 1317 og ikke, som det ofte anføres, den 13 april 1317 5: før de 64 spiritualer blev stævnet til at give møde i Avignon, kan efterses i Extravagantes Joanni XXII titel 14, hvor den er nr 1 og efterfølges af Quia nonnunquam, Ad conditorem osv. Den taktik, som Johannes slog ind på ved udfærdigelsen af denne bulle, gik sagt med få ord ud på, at han med støtte i og henvisning til Clemens V's bulle Exivi de paradiso præciserede, at det — indenfor visse grænser — var et ordensanliggende at træffe afgørelsen om, hvorledes franciskanermunkes tarvelige ordensdragt skulle se ud, og at det også var et ordensanliggende at træffe afgørelse om, hvorvidt og i hvilket omfang kamre til opbevaring af korn, olie og vin var nødvendige af hensyn til livets opretholdelse. Grupper af munke måtte ikke gå i selvkomponeret ordensdragt, og munkene måtte holde op med at kritisere de afgørelser, der blev truffet af klosterledelserne om indretning af forråd med henblik på vinteren, misvækst osv. Vel var fattigdom en fortjenstfuld tilstand, og et liv i kyskhed var også fortjenstfuldt, men intet kunne dog efter Johannes's opfattelse vurderes så højt som lydigheden mod de foresatte, obedientia. „Religio namque perimitur, si a meritoria subditi obedientia subtrahantur. *Magna quidem paupertas, sed major integritas bonum est, obedientia maximum...*“ Her har vi en i nøddeskal den filosofi, som Johannes XXII lagde til grund for sine handlinger gennem et attentårigt pontifikat.

Den 12 oktober 1317 blev spiritualerne derefter af deres overordnede indenfor ordenen stillet overfor spørgsmålet, om de ville rette sig efter det i pavebullen udviklede. De skulle tilsyneladende kun erklære sig enige i to småting, problemet om ordensdragten og problemet om forrådskamrene, men således som bullen var formuleret af den snu despot på pavetronen var det klart, at de også erklærede sig enige i, at det var paven og ordensledelsen, som bestemte, hvad de enkelte munke skulle tro og gøre. Dette med at fremhæve ordensdragt og forrådskamre var kun en oversimplification fra Johannes's side af den årelange strid mellem

spiritualer og konventualer. Den bundede langt dybere. 38 gav straks op og afgav den ønskede erklæring. Den 6 eller måske først den 13 november 1317 overgav Johannes sagen mod de resterende 25 spiritualer til inkvisitoren for Provence Michel Lemoine, som selv var franciskanermunk. I løbet af få måneder lykkedes det for Michel Lemoine at få 20 af de 25 til at bøje sig for pavens afgørelse. Hvilke overtalelsesmidler han tog i brug, må vi nøjes med at tænke os til, nærmere oplysninger foreligger ikke. De måtte love, at på de steder, hvor de offentligt havde fremført deres vranglære, ville de offentligt tilbagekalde, hvad de havde sagt. Gjorde de ikke det, ville de efter Michel blive behandlet som relapsi 5: efter summarisk undersøgelse udleveret til den verdslige arm og brændt. Inkvisitor idømte dem forskellige mindre straffe og traf bestemmelse om, i hvilke klostre de fremtidig skulle bo, idet han sørgede for at sprede dem, så man undgik, at der opstod nye celler af spiritualer. Mange af dem flygtede senere fra klostrene.

Tilbage af de 64 var der nu kun 5, og før sagen blev færdigbehandlet, var der een af dem, der gav op og afgav den ønskede lydighedserklæring. Inkvisitor idømte ham livsvarigt fængsel. Derefter lod inkvisitor, før der blev afsagt dom over de sidste 4 spiritualer, indhente responsa fra en række teologer og en enkelt jurist. Han bad dem udtale sig om, hvad man skulle tænke om dem, som sagde, at ingen dødelig har ret til at forpligte franciskanermunkene til at give afkald på at gå i snæversyet ordensdragt, da jo dette at krænke franciskanerreglen ville være det samme som at lave om på evangeliet og at ødelægge troen, at bullen Quorundam exigit var en kompetenceoverskridelse fra pavens side, og at ingen var forpligtet til at adlyde bullen. Teologernes svar var, at dette var kætteri. Den 7 maj 1318 afsagde inkvisitor dommen over de 4 tilbageværende spiritualer. Den gik ud på, at de var kættere, og de blev da udleveret til den verdslige arm og brændt på torvet i Marseille.

Fastlæggelsen af begrebet kætteri har altid voldt teologerne vanskeligheder, og der er givet flere definitioner af dette begreb. Gennem afgørelsen om, at de 4 spiritualer var kættere, var kætteribegrebet blevet formaliseret. Ulydighed imod en paveordre var kætteri uden hensyn til, om det, som sagen angik, var noget for

troen væsentligt eller uvæsentligt. De dogmatiske vildfarelser, som var grundlaget for dommen og henrettelserne, var latterlige bagateller, uenighed om ordensdragts indretning og uenighed om forrådskamre og forråd. At man ikke i en munkeorden kan have en gruppe af munke, der konstant gør vrøvl over visse ting, siger sig selv, men sanktionen imod ulydighed må være eksklusion og ikke brænding for kætteri. Gennem afgørelsen af 7 maj 1318 var der skabt et frygteligt våben for de ortodokse. Hvad dette våben skulle bruges til, afhang af den til enhver tid værende pave.

Samtidig med, at Johannes rensede ud blandt spiritualerne i Narbonne og Béziers, lod han gennemføre aktioner imod spiritualerne i Toskana og imod andre grupper af munke i Italien, og han lod endvidere munkeinkvisitorerne rense ud blandt de såkaldte fraticelli og beguini. En væsentlig del af det arbejde, som Bernhard Gui udførte som inkvisitor i Toulouseområdet, bestod i, at han behandlede sager imod fraticelli og navnlig imod beguini. Det kan man se af dombogen, og det fremgår også af hans *Practica inquisitionis*. Her giver han en udførlig redegørelse for, hvorledes den såkaldte beguinersekt var opstået, hvilke dogmatiske vildfarelser beguini svævede i, den måde, hvorpå inkvisitor skulle gå frem ved forhør over beguini, de foranstaltninger, som der kunne blive talt om at træffe imod dem osv osv. Jfr Mollats udgave, bd I, s 109—93. Og grundig og stædig som Johannes var, nøjedes han ikke med een udrensning. Han gentog aktionen flere gange.

Bernhard Délicieux fik Johannes og inkquisitionen også ram på. Han blev for en særlig domstol anklaget for at have bekæmpet inkquisitionens virksomhed, for at have konspireret imod kongen af Frankrig og for at have forsøgt at forgive Benedikt XI. Det væsentlige motiv til at anklage ham var den frimodige kritik, som han i århundredets begyndelse havde tilladt sig af inkquisitionen og dens virksomhed. Han havde fx i 1303 overfor Philip den smukke og dennes hof, da de opholdt i sig i Toulouse, erklæret, at såfremt Sankt Peder og Paulus var blevet mistænkt for at have tilbudt kættere og var blevet anklaget derfor på den måde, som munkeinkvisitorerne for frem, så ville de ikke have været i stand til at forsvare sig. De var uvægerligt blevet dømt. Når de blev

spurgt om deres tro, ville de ganske vist have kunnet klare sig ligeså godt som kirkens magistre og doktorer i teologi. Men når de så fik at vide, at de var anklaget for at have tilbedt kættere, og de spurgte, hvad det da var for kættere, så ville inkvisitor nævne et par af de navne, som var så almindelige på disse kanter. Han ville imidlertid ikke give præcis oplysning om, hvilke kættere der var tale om. Når de bad inkvisitor om oplysning om tiden og stedet for denne kættertilbedelse, ville han heller ikke oplyse noget herom. Bad de endelig om navnene på vidnerne, ville disse af hensyn til vidnernes personlige sikkerhed blive dem forholdt. Hvorledes, sagde Bernhard Délicieux til Philip den smukke, skulle de hellige apostle under sådanne omstændigheder overhovedet kunne slippe ud af inkquisitionens klør? Enhver, der ville hjælpe dem, ville blive anklaget for at begunstige kættere.

Disse frimodige ord blev husket, også af kuriens medlemmer og af inkvisitorerne, og de var i hvert fald blevet noteret op i inkquisitionens arkiver. Grunden til, at Bernhard Délicieux blev dømt, var, at han havde modarbejdet inkquisitionens virksomhed og tilladt sig at kritisere den offentligt. Anklagen imod ham for, at han havde forsøgt at forgive Benedikt XI, var han i vejret, navnlig fordi Benedikt XI vist blot var død, fordi han havde forspist sig i friske figener, og man måtte lade dette falde. Anklagen for konspiration mod den franske konge var i og for sig begrundet, men dette forhold var der gjort op med en halv snes år tidligere, og det var i strid med al ret, at han påny blev anklaget og dømt herfor. Dommen kom ikke til at gå ud, at han var en kætter og skulle udleveres til verdslige arm. Spiritualernes tilhængere i Sydfrankrig havde deres helgen, Pierre Olieu, og man ønskede ikke hertil at give dem en martyr. Dommen lød på livsvarigt fængsel *stricti muris* 5: i lænker. Da man under sagens behandling havde underkastet den gamle munk tortur af den allerværste art, kunne man lige så godt have dømt ham til udlevering til den verdslige arm til brænding. Det varede kun ganske kort tid, før Bernhard Délicieux var død som følge af mishandlingerne og mangel på pleje i et usundt fængsel.

Den Thomas Wallensis, som Johannes XXII havde ladet slæbe for inkvisitor få dage efter, at han den 3 januar 1333 i en prædiken ret utilsløret havde kritiseret Johannes's udviklinger om

visio beatifica, var næsten lige så hård i sin dom over munke-inkvisitorernes retspleje som Bernhard Délicieux, men det gik ham ikke helt så galt. Da Johannes omsider efter pres fra den franske konge, som blev ved med at spørge til sagen imod Thomas Wallensis, den 17 februar 1334 lod hans sag overgå fra inkvisitor til en særdomstol bestående af to kardinaler, sagde Thomas Wallensis til paven, medens de to kardinaler hørte derpå, at han var overbevist om, at han ville have fået en retfærdigere behandling ved en domstol i Sudan eller i tartarernes land, end han havde fået af inkvisitor i Avignon. Kan man stole på en oplysning af Michael fra Cesena, var Thomas Wallensis endnu i 1338 ikke blevet fritaget for det tvangsophold i Avignon, som Johannes XXII havde dikteret ham i 1334.

Juristen på pavestolen kunne ved inkquisitionens bistand pacificere spiritualerne, lade 4 af dem brænde som kættere, lade deres ordfører dø i fængsel, sende deres åndelige ledere over i andre munkeordener og lade fraticelli og beguini i massevis ende i fængslerne eller på bålene. Han kunne erklære Pierre Olieus Lectura super Apocalipsim for kættersk, han kunne erklære en række sætninger fra Marsilios Defensor pacis for kætterske, og han kunne erklære sætninger udviklede af andre for kætterske. Han fordømte således efter magister Eckharts død en række sætninger fra dennes skrifter. Men han kunne ikke lukke munden på den franske konge, og han kunne ikke få teologerne i Paris til at bøje sig for ham. Det, der blev farligt for juristen og amatørteologen, var hans udviklinger om visio beatifica. Hvis Johannes ikke i sine sidste år havde givet sig til at prædike om det evige livs problemer, var Ockham måske aldrig kommet igang med at skrive sine mange værker imod pavemagt og imod paver.

§ 20. Hovedpunkter af høj- og senmiddelalderens kanoniske ægteskabsret.

1. Dekretaleretten.

Udgangspunktet for den i høj- og senmiddelalderen gældende kanoniske ægteskabsret var Gratians dekret. Gratian sammenstillede i dekretets anden del causa 27 ff en række bestemmelser fra konciliebeslutninger, pavedekretaler, pavebreve, kirkefædre-

nes skrifter, Justinians retsbøger, novellerne m v og forsynede dem med sine dicta. Der var imidlertid mange uklarheder i hans udviklinger fx i hans udviklinger om ægteskabsstiftelse og om forlovelse, og visse bestemmelser fx reglerne om slægtskab og svogerskab som ægteskabshindring var allerede i det 12 århundrede forældede og praktisk ubrugbare. Pave Alexander III, der som magister Rolandus Bandinelli havde holdt forelæsninger i Bologna bl a over reglerne om ægteskab, gav sig derfor til at præcisere og i ret vidt omfang omforme reglerne i dekretet gennem dekretaler og skabte derved grundlaget for høj- og senmiddelalderens dekretaler om ægteskabet. Hans efterfølgere fortsatte med at udfærdige dekretaler på dette område, og Innocens III fik gennemført vigtige ændringer på det fjerde Laterankoncilium i 1215. Alt dette lod Gregor IX samle, forsåvidt det havde varig interesse, sammen med et udtog af hans egne dekretaler, i den dekretalesamling, som han lod publicere i 1234. Bestemmelserne findes især i samlingens fjerde bog.

Lovgrundlaget for den ægteskabsret, som kirken håndhævede eller dog gjorde sit bedste for at håndhæve i „kristenheden“ i tiden fra 1234 og til Reformationen, altså i næsten tre århundreder, er Gregor IX's dekretalesamling og i mindre grad Gratians dekret. Der findes nogle få bestemmelser om ægteskab i Bonifacius VIII's Liber sextus fra 1298, og der findes en enkelt bestemmelse i Clementinæ, men der findes ikke bestemmelser om ægteskab i Extravagantes Joanni XXII eller i Extravagantes communes. *Det betyder, at fra midten af det 13 århundrede og middelalderen ud blev der praktisk taget ikke publiceret nye bestemmelser om ægteskab fra kirkens side.* Reglerne lå forsåvidt fast.

Fra Rolandus Bandinellis tid var bestemmelserne om ægteskab i Gratians dekret noget, som kanonisterne gjorde meget ud af i deres forelæsninger over den kanoniske ret. De inddrog efterhånden i undervisningen de bestemmelser, som blev givet ved nye dekretaler, og de lavede efterhånden samlinger af de nye pavedekretaler, som de glosserede og kommenterede. Og en teolog som Petrus Lombardus havde få år efter, at Gratians dekret var publiceret, i sine Libri sententiarum givet en udførlig fremstilling af læren om ægteskab. Petrus Lombardus var en større personlighed og en bedre tænker og skribent end Gratian. Hans

udviklinger kom til at øve stor indflydelse på de regler, som blev fastslået af Alexander III og følgende paver ved dekretaler. Bernardus Papiensis og Tancred var de første kanonister, som fandt på at skrive monografier i middelalderen på ægteskabsrettens område.

Efter udfærdigelsen af Gregor IX's dekretalesamling finder vi hos kanonisterne navnlig udviklingerne om ægteskab i deres kommentarer til samlingens fjerde bog. Sådanne kommentarer er skrevet af fx Sinibaldus Fliscus alias Innocens IV, Hostiensis, Johannes Andreae, Peter de Ancharano, Antonius de Butrio, Franciscus de Zabarellis og Nicolaus de Tudeschis. De, der vil have oplysninger om den senmiddelalderlige doktrin, kan som regel begrænse sig til at studere Nicolaus de Tudeschis, kaldet Panormitanus, manden fra Palermo. Nicolaus var universitetslærer i Siena, Parma og Bologna 1421—25, og hans *Commentaria super libros decretalium* må være skrevet i disse år, idet de har været grundlaget for forelæsninger. 1427 blev han ærkebiskop i Palermo, og han blev senere inddraget i kirkepolitikken.

Panormitanus har i disse *Commentaria* givet en bred fremstilling med fyldige oplysninger om de tidligere kanonisters synspunkter og også en del oplysninger om legisternes synspunkter. Oplysningerne er som regel pålidelige og derfor fra et historisk synspunkt værdifulde. Panormitanus er næsten en lige så god kilde til oplysning om kanonisternes anskuelser i det 14 århundrede, som Johannes Andreae og Guido de Baysio — archidiaconus — er med hensyn til det 13 århundredes kanonister, og som legisten Jason de Mayno er med hensyn til legisternes anskuelser i 14—15 århundrede. Men da forfatteren som sine forgængere går ud fra systematikken i dekretalesamlingen, er fremstillingen splittet, og der er mange gentagelser. Forfatteren har som de fleste af senmiddelalderens kanonister og legister *manglet evnen til at give en koncentreret fremstilling med udeladelse af ligegyldige enkeltheder*. Det er, som om der fra begyndelsen af det 14 århundrede har udviklet sig visse forestillinger om, at lærdom er ligefrem proportional med sidetallet. Endelig er Panormitanus som alle kanonister, der virkede som lærere ved universiteterne i 14—15 århundrede, gennemgående ukritisk indstil-

lede overfor pavedømmet og overfor de af dette udfærdigede dekretaler.

Sikker oplysning om, hvad der var „gældende kanonisk ret“, får man ikke ved at studere i dekretalesamlingerne og i kanonisternes skrifter. Vi ved, at de verdslige myndigheder i et land ikke så sjældent modsatte sig, at bestemmelser truffet ved pave-dekretaler fik „gyldighed“ i vedkommende land, jfr hvad der tidligere er udviklet om Philip den smukkes stridigheder med paverne. Selvom ægteskabsretten nok er det område, hvor pavelovgivningen i middelalderen havde størst succes, så var der dog også her visse vanskeligheder fx reglerne om legitimation af børn udenfor ægteskab. Mod middelalderens slutning har endvidere enkelte regler fx reglerne om separation i praksis visse steder bl a i Frankrig været ude for nogen omformning, uden at dette har sat sig spor i nye dekretaler eller i udviklinger i kanonisternes skrifter. Det er alene et studium af officialernes retsprotokoller, som ville kunne give os sikker oplysning om, hvad der var gældende ret.

De fleste af disse retsprotokoller er imidlertid ikke tilgængelige for forskningen. Mange af dem er sikkert gået tabt, andre er vel efter ordre fra kurien enten tilintetgjort eller sendt til Rom til vaticanets arkiv. De har indeholdt så mange oplysninger om sager imod clerici bl a om brud på reglerne om coelibat, at det er inopportunt, om kritikere af pavedømmet får adgang til at studere dem og at bruge dem i deres kritik. Der findes ikke i danske arkiver nogen retsprotokol fra et officialat, og der er i udlandets arkiver kun bevaret nogle få retsprotokoller fra officialater. Størst interesse har en retsprotokol fra Paris publiceret i 1919 som *Registre des causes civiles de l'officialité épiscopale de Paris 1384—87*.

Fra abbediet Cerisy i Normandiet, som var undtaget fra den biskoppelige jurisdiktion, findes der en retsprotokol publiceret i 1880 i *Mémoires de la Société des Antiquaires de Normandie*, 3e série, 10e vol, s 270—662. Skønt den vedrører årene 1314—1457, har den fra vort synspunkt ikke stor interesse. Der er store lakuner, bl a fordi Normandiet under hundredårskrigen ofte var krigsskueplads eller var besat af englænderne, officialen for ab-

beden var som regel en præst, hvis kundskaber i den kanoniske ret var tilfældige og spredt, og hans skrivers tilførsler til protokollen er ofte yderst mangelfulde, og endvidere drejer det sig om en lille jurisdiktion sui generis. Den omfattede til at begynde med kun 25 landsbyer og senere endnu mindre. Endelig forsvinder ægteskabssagerne ret hurtigt fra protokollen, antagelig fordi de er blevet afgjort af biskopsofficialen. Der er mange sager imod clerici om fornicatio, adulterium, deltagelse i slagsmål mv, derunder sager imod sognepræsterne i Littry, Deux-Jumeaux og St Marcouf for coelibatbrud. Guillermus le Deen, som var sognepræst i Cerisy, var også en blakket person. Endelig skal nævnes, at der findes en del publiceret materiale, der giver oplysninger om praksis i Rheims og Toulouse.

I *The Publications of the Surtees Society*, 1845, er der s 26 ff trykt nogle uddrag fra en retsprotokol fra en anden klosterjurisdiktion, et kloster i Durham. De vedrører årene 1435—56. Det drejer sig imidlertid kun om nogle tilførsler til retsprotokollen, og man kan ikke se noget om, hvad afgørelserne gik ud på.

Den udenlandske retshistoriske literatur om den kanoniske ægteskabsret er overordentlig omfattende, og det er også den teologiske literatur om ægteskabet, men det, som der gøres mest ud af, er som regel den tidlige middelalder og Gratians dekret, som fra juristens synspunkt ikke er af så stor interesse som dekretaleretten og praksis i senmiddelalderen. Standardværket er *A Esmein Le mariage en droit canonique*, I-II, 1891, 2 udg bd I i 1929 ved R Genestal, bd II i 1935 ved R Genestal og Jean Dauvillier. Jean Dauvillier har i 1933 udgivet *Le mariage dans le droit classique de l'Eglise*.

2. *Ægteskabets uopløselighed.*

Efter en tradition, der går meget langt tilbage, går den af Jesus udviklede lære om ægteskabet ud på, at et ægteskab ikke kan opløses ved skilsmisse, end ikke i tilfælde af ægteskabsbrud. Dette er stadig den romersk-katolske kirkes lære, men ikke den græsk-katolskes. Siden Reformationen har det været genstand for diskussion, om traditionen lader sig opretholde, og der er i tidens løb skrevet uhyre meget herom, i nyere tid flere doktor-

disputatser. Imod den katolske tradition taler bl a det indskud, som findes i bjergprædikenen hos Mattæus 5,32 „af anden grund end utugt“, gentaget Mattæus 19,9. For den taler navnlig, at Paulus i 1 Korinterbrev 7,10—11, det ældste skrift i det nye testamente, gengiver Jesu lære som en lære uden forbehold, før han for egen regning gør en undtagelse fra skilsmisseforbudet, skilsmisse af trosgrunde, casus Apostoli eller privilegium Paulinum. Videnskaben er næppe i stand til at afgøre problemet. Fremtrædende liberale teologer har været tilbøjelige til at antage, at Jesu lære har gået ud på ægteskabets absolutte uopløselighed, idet ordene „af anden grund end utugt“ er en senere tilføjelse eller en glosse i marginen af et håndskrift, som tidligt er gledet ind i teksten. Det intrikate problem er imidlertid, hvorledes Jesus har stillet sig til det jødiske polygami. Monogami er en græsk-romersk retsidé, ikke en semitisk. Uopløselighedsbudet får en anden mening, når flerkoneri er tilladt.

I løbet af middelalderen omformede den romersk-katolske kirke den af Jesus udviklede etisk-religiøse norm til en retsregel, idet man bortfortolkede indskudet, og denne retsregel om ægteskabets uopløselighed selv i ægteskabsbrudstilfældet var *krum-tappen i senmiddelalderens kanoniske ægteskabsret*. Når ægteskabet er blevet uopløseligt, er det nødvendigt at præcisere, under hvilke nærmere betingelser uopløseligheden er indtrådt ø: gyldighedsbetingelserne for ægteskab. Det var bl a det, som kirkens ledere og kanonisterne begyndte på, da man fra midten af det 11 århundrede begyndte på forarbejdet til en romersk samling af kanoniske bestemmelser. Det afgørende skridt var udsendelsen ca 1140 af det såkaldte Gratians dekret og dekretets accept som ret i den følgende tid og Alexander III's dekretaler.

Det arbejde, som var blevet pålagt biskopperne med hensyn til håndhævelsen af den kanoniske ret, blev tidligt så omfattende, at biskopperne måtte bruge befuldmægtigede for at få aflastning. De kom ind på at lade retssager afgøre af en fast official, der beklædte retten på deres vegne. Denne udvikling er antagelig begyndt i de store bispedømmer og har derefter efterhånden bredt sig til de små bispedømmer. Det sted, hvor vi først ser officialen træde frem som den, der afgør retssager, er Rheims. I slutningen af det 12 og i det 13 århundrede breder institutionen sig

til resten af Frankrig og til England og Tyskland, se herom Paul Fournier *Les officialités au moyen âge*, 1880, hvis undersøgelser er videreført af andre. I Danmark møder vi officialen første gang lidt før år 1300, jfr Troels Dahlerup *Studier i senmiddelalderlig dansk Kirkeorganisation*, 1963, s 81 ff, s 119 ff.

Kirkens arbejde med at omforme den etisk-religiøse norm om ægteskabets uopløselighed til en retsnorm, strakte sig over ret lang tid, men i løbet af det 13 århundrede var det stort set lykkedes for kirken at få synspunktet accepteret, dog ikke uden visse stridigheder. Jfr Dauvillier *Le mariage dans le droit classique de l'Église*, 1933, s 279—84. Vi hører mest derom, når en konge eller en anden højtstående person for sit eget vedkommende forsøgte at komme udenom forbudet mod skilsmisse, for paverne var klar over, at det ikke gik an at se gennem fingre med, at en konge under et eller andet påskud forsøgte at slippe af med sin dronning for at kunne indgå nyt ægteskab. Philip August, som efter sin første dronnings død havde indgået et politisk ægteskab med den danske kongedatter Ingeborg, havde langvarige stridigheder med paverne, fordi han i 1193 fik sin onkel, der var ærkebiskop i Rheims, til at annullere ægteskabet på grundlag af nogle løsagtige erklæringer fra 5 biskopper og 9 stormænd om, at Ingeborg var i slægt med hans afdøde dronning. Cølestin III annullerede i 1195 dommen, men Philip August havde giftet sig med Agnes fra Meran og fået børn med hende, som efter hendes død blev legitimeret ved paveligt rescript. Jfr herved Gregor IX's dekretalesamling 4,17,13 *Per venerabilem*. Halvandet århundrede senere forsøgte Innocens VI at skride hårdt ind overfor Petro af Castillien, der havde presset to prælater til at annullere hans ægteskab med Blanche af Bourbon på et lige så løsagtigt grundlag, så han kunne indgå ægteskab med en anden kvinde. Men netop sådanne stridigheder på højt plan viser, at det var lykkedes for kirken at få accepteret, at det gyldigt indgåede ægteskab ikke kunne opløses ved skilsmisse.

Fra reglen om forbud imod skilsmisse anerkendtes der i senmiddelalderen to undtagelser, *privilegium Paulinum* og opløsning af et „*matrimonium ratum et non consummatum*“, og disse undtagelser findes stadig i de vedtægter, som nu gælder for den katolske kirke, *Codex juris canonici* fra 1917. Paulus var blevet

stillet overfor spørgsmålet, om skilsmisse også var forbudt i det tilfælde, at af et hedensk ægtepar den ene ægtefælle gik over til kristendommen, medens den anden blev ved med at være hedning. Herom står der i Paulus's 1 Korinterbrev 7,12—15, at såfremt en broder har en vantro hustru, og hun er villig til at blive boende sammen med ham, så må han ikke forskyde hende, og såfremt en hustru har en vantro mand, og han er villig til at blive boende sammen med hende, så må hun ikke forskyde ham. „Vil derimod den vantro skilles, så lad ham skilles. Ingen broder eller søster er træl bunden i sådanne tilfælde“.

Dette skilsmissetilfælde accepterede Gratian og Petrus Lombardus, og de har en del udviklinger herom. Der findes også i dekretalesamlingerne enkelte dekretaler om casus Apostoli. Innocens III tog således i et dekretale fra 1212 afstand fra, at der var adgang til skilsmisse og nyt ægteskab, såfremt en af to kristne ægtefæller henfaldt i kætteri, jfr Gregor IX's dekretalesamling 4,19,7. Hans betragtning var den, at man ellers risikerede, at ægtefæller, som levede i et mislykket ægteskab, hurtigt fandt ud af, at vejen til at slippe ud af ægteskabet var en aftale om, at den ene skulle henfalde i kætteri. Når så den anden ægtefælle under påberåbelse af casus Apostoli havde indgået nyt ægteskab, kunne den kætterske ægtefælle afsværge kætteriet. Tilfældet var efter Innocens væsentligt forskelligt fra det af Paulus omtalte, hvor en af to vantro — infideles — ægtefæller går over til kristendommen. Her anerkendte Innocens, at der kunne tages skilsmisse med adgang til nyt ægteskab. Man lægger mærke til, at Innocens tager let på det af Paulus anførte om, at det var den vantro, og ikke den kristne, som skulle søge skilsmisse. Han er på den ene side klar over, at man måtte stoppe et hul ved at afskære fra skilsmisse i det tilfælde, at den ene af to kristne ægtefæller henfaldt i kætteri, men er på den anden side igang med at ekstendere casus Apostoli.

I høj- og senmiddelalderen var casus Apostoli ikke noget stort problem. Hedenskaben var forsvundet, og problemet var derfor ikke særlig praktisk. Kanonisterne undlod dog ikke af den grund at diskutere problemet. Det blev aktuelt igen i det 16 og 17 århundrede som følge af Amerikas opdagelse og de deraf følgende konverteringer af kun een hedensk ægtefælle. De katolske kirke-

retskyndige gav sig nu påny til at beskæftige sig med problemet om undtagelsens rækkevidde. Pavedømmet anerkender stadig, at der kan opnås skilsmisse af trosgrunde. Spørgsmålet om, hvilken udstrækning denne skilsmissegrund har efter nutidens disciplinærregler for den katolske kirke, er behandlet bl a af Donald J Gregory i *The Pauline Privilege*, 1931, der er led i en serie *Canon Law Studies* udgivet af *The Catholic University of America*.

Det andet skilsmissetilfælde, skilsmisse ved pavelig dispensation af ægtefæller, der ikke har haft samleje, er et supplement til den tidligt fæstnede lære om, at et ægteskab kan erklæres ugyldigt, såfremt en af ægtefællerne ved ægteskabets indgåelse var impotens coeundi. Kanonisterne udarbejdede her en lære om, at et ikke-fuldbyrdet ægteskab, et *matrimonium ratum et non consummatum*, kan opløses ved pavelig dispensation. Også denne lære synes at stamme fra Alexander III, jfr herved dekretale i Gregor IX's dekretalesamling 3,32,7 og Innocens III's dekretale 3,32,14. Den findes hos Alanus, og den blev accepteret af Vincentius Hispanus, Tancred, Bernardus Parmiensis, Hostiensis, Durantis og mange andre. Det, som blev diskuteret, var, hvorledes man skulle begrunde denne dispensationsmyndighed. De forestillinger om en *jus divinum* og en *jus naturæ* og om det indbyrdes forhold mellem *jus divinum* og *jus naturæ*, som kanonisterne i den forbindelse kom ind på, er nutidsjurister så fremmede, at vi lader problemet ligge. Det er omstridt, og det kan næppe opklares, i hvilket omfang paverne i middelalderen gjorde brug af denne dispensationsmyndighed. At den i nutiden spiller en vis rolle, lægges der ikke skjul på. Fra et systematisk synspunkt drejer det sig om et tilfælde af skilsmisse, idet årsagen, ægteskabets ikke-fuldbyrdelse, er efterfølgende og må sidestilles med gemytternes uoverensstemmelse.

3. *Ægteskabets formløse indgåelse.*

Efter den af den katolske kirke ved højmiddelalderens begyndelse accepterede lære er ægteskabet et sakramente, og man er derfor på forhånd tilbøjelig til at tro, at det måtte være en central regel i middelalderens kanoniske ret, at ægteskab kun kunne indgås for en præst eller dog under medvirkning af en præst.

Der findes imidlertid ikke en sådan regel i *Corpus juris canonici*. Gennem høj- og senmiddelalderen kunne efter kanonisk ret ægteskab stiftes formløst, enten *solo consensu*, blot ved en aftale mellem parterne, forudsat at der ikke forelå visse grove mangler ved den ægteskabsstiftende aftale og ikke forelå en dirimerende ægteskabshindring, eller ved *copula sponsalibus superveniens* d: forlovelse efterfulgt af samleje, forudsat forlovelsens gyldighed, derunder at der ikke forelå en dirimerende ægteskabshindring.

I praksis blev der fra kirkens side gennem hele middelalderen udfoldet store bestræbelser for at få de troende til at indgå ægteskab under medvirkning af en præst. Det lykkedes også for kirken at få kirkebryllup gjort til det normale. Parterne blev dog i reglen ikke som nu viet i selve kirken, men foran kirkedøren, „*at ye kirk dore*“, som der står i forklaringen s 33 i *The publications of the Surtees Society*, 1845, og først bagefter fortsattes der i kirken. Ægteskabet var da indgået *in facie ecclesiæ*. I visse egne og i visse kredse fortsatte man imidlertid med de gamle bryllupsskikke, fx den hos germanske folkeslag udbredte skik med, at det var brudens fader eller en anden nær slægtning af bruden, der fuldbyrdede aftalen ved at overgive bruden til brudgommen.

Gennem hele middelalderen stod det fast, at medvirkning af en præst ikke var en betingelse for, at der var indgået et gyldigt ægteskab. Der fandtes ingen lovregel om, at en præsts medvirkning var nødvendig, og der udviklede sig ikke sædvaneretsregler herom. Det klareste bevis for, at ægteskab gennem hele middelalderen kunne indgås uden kirkens medvirkning, er forhandlingerne på Tridentinerkonciliet, som bl a drejede sig om at ændre denne regel, og som for de katolske landes vedkommende endte med en bestemmelse om, at medvirkning af en præst herefter var en betingelse for, at der var indgået et gyldigt ægteskab, dog med et forbehold om reglens ikrafttræden, som på et senere tidspunkt gav anledning til visse vanskeligheder. I dansk ret fæstnede en tilsvarende regel sig først i tiden mellem Frederik II's ægteskabsordinans af 1582 og Danske Lov af 1683, jfr herved V Bentzon *Den danske Familieret*, 2 udg, 1916, s 82.

Solo consensu ægteskabet, *sponsalia* (per verba) de præsentii, havde kanonisk ret overtaget fra den Justinianske romerret, som igen havde grundsætningen fra den klassiske romerret, jfr *Diges-*

terne 35,1,15 og 50,17,30 „nuptias non concubitus, sed consensus facit“ „ægteskab stiftes ikke ved samleje, men ved samtykke“. Gratian henholdt sig til grundsætningen, hvad man bl a kan se af det dictum, som indleder dekretets anden del 27,2, men det var først ved Alexander III's dekretaler, at reglen blev klart formuleret.

Den anden stiftelsesmåde, forlovelse eller sponsalia (per verba) de futuro efterfulgt af samleje, var skabt af kanonisterne og accepteret af paverne i dekretaler. Grundlaget for denne regel var hverken romersk ret eller det nye testamente, men folkelige forestillinger om det ægteskabelige samliv som det væsentlige ved ægteskab, som øvede stor indflydelse på Gratians tænkning. Petrus Lombardus, Pariserteologen, var ikke nær så påvirket som munken Gratian af sådanne folkelige forestillinger om ægteskab, og hans udviklinger førte til en omformning af meget af det i dekretet udviklede, men med hensyn til ægteskabsstiftelsen blev det tidligt slået fast, at ægteskab kunne indgås ved copula sponsalibus superveniens. Dette er forudsat allerede i et dekretale fra 1170 af Alexander III. En mand levede sammen med en kvinde, som han havde fået børn med, og som han havde lovet ægteskab. Han overnattede i naboens hus og gik i seng med naboens datter, men naboen greb dem på fersk gerning og pressede manden til på stedet at indgå ægteskab med datteren, ægteskab solo consensu. Da Alexander III blev spurgt om, hvorledes trådene i denne spegede sag skulle udredes, svarede han, at såfremt det var rigtigt, at manden havde haft samleje med kvinde nr 1, efter at han havde forlovet sig med hende, var han gift med hende og måtte fortsætte ægteskabet. Havde han ikke lovet hende, at han ville gifte sig med hende, før han havde samleje med hende, var han gift med nr 2, medmindre naboen havde anvendt voldsom tvang overfor ham, så løftet var ugyldigt, jfr Gregor IX's dekretalesamling 4,1,15.

Gregor IX fastslog den samme grundsætning i et dekretale, jfr 4,1,30. At den stod fast i resten af middelalderen, kan man se af kanonisternes skrifter, og man kan også se det af officialernes dombøger. I dombogen for Paris er der således sp 21,136,148,417 og 474, jfr også sp 173, domme, hvorved det konstateredes, at to personer var gift, fordi de havde haft copula carnalis, efter at de

havde indgået forlovelse. Efterser man de mange sager, der findes i denne dombog om ophævelse af forlovelse, vil man også se, at officialen sikrede sig, at „re integra quoad carnalem copulam“, før han gik med til, at forlovelsen kunne ophæves. I modsat fald måtte han konstatere, at parterne var gift. Jfr Panormitanus *Commentaria super libros decretalium* ad 4,1,10, 1617-udgaven, bd 7 blad 5 „Forlovelse bliver til ægteskab ved *carnis copula*“.

Denne retstilstand havde visse ulemper. En person kunne være gift, uden at der var nogen udover ægtefællen, der vidste noget derom, for der krævedes ikke engang vidner ved ægteskabets indgåelse *solo consensu*, og når ægteskab blev indgået ved *copula sponsalibus superveniens*, var sidste led ved ægteskabets indgåelse en hemmelig akt. Dette gav gode muligheder for ægteskab med flere. I 1215 tog de kirkelige myndigheder det første skridt i retning af at gøre ægteskabs indgåelse til et obligatorisk kirkeligt anliggende. På grundlag af forhandlingerne på det store fjerde Laterankoncilium forbød Innocens III hemmelig indgåelse af ægteskab, *conjugium clandestinum*, og ophøjede til almindelig regel i kirken den i nogle egne rådende sædvane, som gik ud på, at præsten, når et ægteskab skulle indgås, forinden skulle bekendtgøre dette for den forsamlede menighed ved lysning til ægteskab og fastsætte en passende frist, inden hvilken de, som ville og kunne fremkomme med indvending, skulle gøre dette. Men selvom der ikke blev fremsat indvending, skulle præsten af egen drift forvisse sig om, at der ikke forelå en hindring for ægteskabs indgåelse. Hvis en fremsat indsigelse forekom begrundet, skulle ægteskabs indgåelse forbydes, indtil det var klart, hvad afgørelsen ville komme til at gå ud på. Jfr Gregor IX's dekretalsamling 4,3,3.

Den ægteskabsstiftende akt var imidlertid også efter 1215 parternes aftale om ægteskab eller deres aftale om forlovelse efterfulgt af *copula carnalis*. Den påbudte kirkelige medvirken til ægteskabs indgåelse var begrænset til lysning, banna. *Når blot kirkelig lysning havde fundet sted, kunne de, der ønskede det, indgå ægteskabet uden medvirkning af en præst.* Og endelig kunne de, der ville trodse kirkens forbud imod *conjugia clandestina*, gøre det, fordi Innocens III ikke i 1215 havde gjort det, som fra hans synspunkt ville have været det eneste rationelle, og som

allerede Alexander III havde været inde på, jfr herved Dauvillier 1 c s 52, nemlig ophævet reglen om, at ægteskab kunne indgås formløst solo consensu eller ved copula sponsalibus superveniens, og påbudt, at ægteskab kun kunne indgås under medvirkning af en præst. Virkningerne af, at parterne giftede sig uden den påbudte lysning var kun, at der blev pålagt dem en bøde, og at der kunne blive tale om excommunication for handlen i strid med forbudet, samt at der kunne blive tale om disciplinære foranstaltninger imod den gejstlige, som måtte være gået med til at lyse kirkens velsignelse over et ægteskab, der var indgået hemmeligt. Jfr Panormitanus Commentaria super libros decretalium ad 4,3,1, 1617-udgaven, bd 7 blad 17: „Mærk, at hemmelig indgåelse ikke gør ægteskab ugyldigt. Det er tilstrækkeligt med samtykke fra dem, der indgår ægteskab, selvom samtykket er givet hemmeligt. De, der gifter sig hemmeligt, begår imidlertid en synd“.

At der også efter 1215 af og til er blevet indgået ægteskab i hemmelighed, kan man se af dombøgerne. Se fx dombogen for Paris s 56, hvor der er tale om excommunication propter clandestinum matrimonium. Klagerne over de hemmeligt indgåede ægteskaber fortsatte da også i resten af middelalderen, især fordi der herved åbnedes halvvoxsne mennesker mulighed for at gifte sig i stilhed på trods af forældrenes ønsker. Det er først efter 1563, at det lykkedes at få gennemført reformer, som gjorde en ende på de hemmelige ægteskaber.

Efter middelalderens kanoniske ret var det således meget let at blive gift, men praktisk taget udelukket at blive skilt.

4. *Forlovelse.*

Med hensyn til forlovelsens retsvirkninger stod kanonisk ret i høj- og senmiddelalderen på det standpunkt, at en forlovelse forpligtede til ægteskab. Den, der var forlovet, kunne ikke uden videre fragå aftalen, end ikke, hvis han eller hun var villig til at betale en erstatning herfor til den anden part. I senmiddelalderen indtog kanonisterne og sikkert også praksis det standpunkt, at der på grundlag af en forlovelse kunne blive tale om at iværksætte retlig tvang til aftalens opfyldelse, hvis ikke parterne blev enige om at ophæve forlovelsen eller den, der vægrede sig ved at

opfyldte aftalen, havde en særlig og anerkendelsesværdig grund dertil.

I højmiddelalderen synes flere paver at have været noget skeptiske overfor nytten af en ordning, hvorefter der kunne afsiges dom til opfyldelse af en forlovelse. Lucius III skrev således i 1181 til en biskop, som havde spurgt ham, hvilken disciplinærstraf han skulle pålægge en kvinde, som under ed havde forlovet sig, og som nægtede at opfylde aftalen, at han ville give det korte svar herpå, at da ægteskab kun burde indgås i henhold til fri beslutning, så skulle kvinden ikke så meget tvinges til at opfylde aftalen om ægteskab som formanet til at gøre det. Tvang havde i sådanne tilfælde sædvanligvis slette følger. Det, som Lucius III havde i tankerne, da han skrev dette, var den klassiske romerrets grundsætning „libera matrimonia esse“. Alexander III og Innocens III var også skeptiske, men dog ikke så skeptiske med hensyn til tvang til gennemførelse af en forlovelse som Lucius III. Jfr Gregor IX's dekretalesamling 4,1,2 (Innocens III), 4,1,10 (Alexander III) og 4,1,17 (Lucius III).

Antallet af sager om forlovelse i retsprotokollen for Paris er meget stort. En væsentlig del af sagerne angår dog kun tilfælde, hvor parterne er enige om at hæve en forlovelse. De anmoder officialen om godkendelse heraf, og det, som officialen interesserer sig for, synes alene at være, om parterne har haft samleje. Når officialen er overbevist om, at dette ikke har været tilfældet, hvad parterne som regel må aflægge ed om, får de godkendelse af, at de har ophævet forlovelsen, og tilladelse til at forlove sig og gifte sig med en anden. Se fx sp 25,33,35,39,41 ff og fra dombogens slutning sp 481,489,491,509 (samleje før forlovelsen), 513.

Grunden til, at forlovede, der var enige om, at de ville hæve forlovelsen, måtte gå til officialen, har nok været den tvivl, der kunne være om, hvorvidt parterne ikke i virkeligheden var gift som følge af copula sponsalibus superveniens. Før der kunne blive tale om ægteskab med en anden, måtte denne tvivl være fjernet, og det skete ved at bringe sagen om forlovelsens ophævelse for officialen. At det er dette, som har været motivet, kan man se fx af dommen sp 225, hvor en mand og en kvinde henvendte sig til officialen, fordi „multi murmurabant“ om, at de

var forlovede. De benægtede, at de var forlovede. Men for det tilfælde, at nogle ville mene, at de havde været forlovede, så hævede de nu forlovelsen med officialens godkendelse. Dommen sp 474 er et andet eksempel på, at snak i byen kunne tvinge en mand til ved stævning til officialen at få fastslået, at han ikke havde lovet en kvinde ægteskab.

Optegnelserne i retsprotokollen om, hvad der er sket i sådanne sager, er i reglen kortfattede og følger et ret bestemt skema, hvoraft man kan slutte, at der er tale om en praksis, som længe har ligget fast. Det refereres, at parterne er enige om, at de er forlovede, og at de gør gældende, at „re integra quoad copulam carnalem“. I dommen på sp 35 står der derefter:

„et quia nolebant ulterius procedere nec eis videbatur utile, remiserunt alter alteri dicta sponsalia et quittaverunt, nobis supplicando etc, et quia juraverunt rem fore integram etc quittantiam et remissionem hujusmodi admisimus et in patientia tolleravimus, dantes utrique licentiam etc, cetera eorum conscientiae relinquentes“.

Der findes endvidere i retsprotokollen for Paris et stort antal sager om forlovelse, hvor sagsøgeren hævder, at der er indgået en forlovelse, medens sagsøgte benægter det. En del af disse sager drejer sig i realiteten om, hvorvidt parterne var gift, for sagsøgte må indrømme samleje, men bestrider, at der forinden eller senere var talt om ægteskab. På spalte 1 er der en sådan sag. Det er en enke, der har indstævnet en mand for at få fastslået, at der var indgået forlovelse, og da manden måtte af med en bøde for samleje, drejer det sig nok om et tilfælde, hvor parterne har levet sammen. Da enken ikke kunne føre vidner om, at der var indgået aftale om forlovelse, faldt sagen ud til afgørelse ved mandens benægtelsesed. Han blev frifundet og slap derved for at være gift med enken. Til denne gruppe må henregnes bl a sagerne på sp 9,12,30,39,117,145,311,345,465,585 og 515 .

Herudover er der en mængde sager, hvor problemet alene er, om der er indgået en forlovelse. Det er enten ikke gjort gældende af sagsøgeren, eller også bestrides det af sagsøgte, at parterne har haft samleje. Der kan ofte ikke føres vidner, og sagen afgøres da ved sagsøgtes benægtelsesed og frifindelsesdom. Af og til gør

en sagsøgt kvinde gældende, at hun nok gik med til forlovelse, men hun sagde straks, at hendes samtykke var betinget af, at hendes forældre ville gå med til ægteskab med den pågældende, og det ville de ikke, så derfor var der i virkeligheden ikke indgået en forlovelse. Når forældrene derefter har afgivet forklaring, er sagen forsåvidt afgjort, men den kunne blive kompliceret, hvis parterne havde haft copula carnalis. — Man kan kun gisne om, hvad der har været grunden til, at officialen er blevet belemret med alle disse i virkeligheden banale sager. Der kan være og har vel været forskellige motiver. Hvis det drejede sig om en absolut hemmelig forlovelse, kunne parterne jo blot lade være med at fortælle noget derom til andre, og et sagsanlæg ved officialen for at få fastslået, at parterne var forlovet, kunne i sådanne tilfælde være en hævnakt. Men motivet eller hovedmotivet har nok i de fleste tilfælde været, at en mand, der havde „gået med“ eller „kendt“ en kvinde, fandt det tilrådeligt efter bekendtskabets ophør at få fastslået, at der ikke havde været tale om forlovelse, og at han derfor var frit stillet med hensyn til forlovelse og ægteskab, og at en kvinde, som havde haft en ivrig tilbeder, efter bekendtskabets ophør kunne have den samme interesse i at få fastslået, at der ikke havde været tale om forlovelse. Anledningen kan i visse tilfælde have været, at sagsøgeren eller sagsøgte ville indgå ægteskab med en anden, og at præsten da har nægtet at medvirke, før det var klarlagt, at den pågældende ikke var bundet af en tidligere forlovelse, fordi det efter lysningen var anmeldt, at der var en sådan hindring for ægteskab.

Antallet af sager, der drejer sig om, hvorvidt en forlovelse kunne hæves *ensidigt*, er ikke stort. Ifølge kanonisterne og efter praksis kunne en forlovelse hæves ensidigt, når der var en god grund dertil, forudsat at parterne ikke havde haft samleje, og det kom således til syvende og sidst til at bero på officialens skøn, om ensidig ophævelse kunne godkendes. Der findes lange udviklinger i kanonisternes skrifter om, hvad der kunne give god grund til ensidig ophævelse. Johannes Andreæ opregner 13 gode grunde, og Hostiensis har 14. På sp 209 i retsprotokollen for Paris er der en sag om ophævelse i et tilfælde, hvor svogerskab forhindrede indgåelse af ægteskab, og på sp 314,457,477 og 492 er der domme, hvor ophævelse godkendtes i tilfælde, hvor den for-

lovede havde gjort sig usynlig eller var blevet landsforvist. Også i disse sager går officialen ofte i sin begrundelse ind på problemet „re integra quoad copulam carnalem“.

Forlovelsen har i senmiddelalderen haft en langt større betydning end i nutiden. De mange sager om forlovelse er imidlertid ikke sager, hvor dommen skal være grundlag for at slæbe en person in facie ecclesie med det formål at få indgået ægteskab, men *sager, som er begrundet i de regler, som gjaldt om indgåelse af ægteskab*, navnlig reglen om, at forlovede, der havde haft samleje, automatisk var gift, og reglen om, at den, der ville giftes under medvirkning af en præst, ikke måtte være bundet af en forlovelse med en anden. Man må også være opmærksom på, at reglen om, at en forlovelse forpligtede til ægteskab, kunne gøres illusorisk af dem, der havde råd til at betale en bøde og ikke var bange for at blive excommuniceret og i visse tilfælde lægge sig ud med familien. Den, der var blevet forlovet med den „forkerte“, kunne blot gifte sig med den „rigtige“ uden foregående lysning og ved et solo consensu ægteskab. Bestående forlovelse var nok ægteskabshindring, men den var kun prohiberende, ikke dirimerende. Da endvidere et ægteskab ikke kunne erklæres ugyldigt, fordi forældre ikke havde samtykket i ægteskab eller ægteskab med den udvalgte, så har retsreglerne ikke været så ubehagelige, som man ved en første betragtning tror. Det blev de først, efterhånden som man ophævede adgangen til ægteskab solo consensu.

Der er også i Cerisyofficialens retsprotokol noteret en del afgørelser om forlovelse og om ægteskabs indgåelse, især i de første år. Faktum er imidlertid som regel refereret så dårligt, at det er svært at se, hvad sagen har drejet sig om, og jeg lader dette ligge som værende af mindre interesse fra juristens synspunkt.

Når en sag om forlovelse var blevet indbragt for officialen, gav han ofte parterne pålæg om, at de ikke måtte forlove sig med andre eller indgå ægteskab med andre, før sagen var afgjort. Men selv et sådant forbud kunne parterne sætte sig ud over og indgå solo consensu ægteskab med andre, uden at dette derfor kunne erklæres ugyldigt. Følgen blev imidlertid fængsling og straf. Det kan man se af sagen på sp 345, hvor Reginaldus Aymar blev tilbageholdt som fængslet på grund af ulydighed udvist overfor en befaling fra officialen.

Tanken om, at en forlovelse altid kan hæves imod betaling af en erstatning, var den kanoniske ret fremmed, jfr bemærkningen hos Panormitanus i *Commentaria super libros decretalium* ad 4,1,10 om, at „sjælelige værdier kan ikke måles i penge“ „quia spiritualia non capiunt æstimationem“, 1617-udgaven bd 7, blad 5. Af det i Gregor IX's dekretalesamling 4,1,29 optagne dekretale fremgår det endvidere, at kanonisk ret havde reciperet romerrettens grundsætning om, at forlovede ikke kunne skærpe forlovelsens retsvirkninger ved indsættelse af en klausul om, at den, der ophævede forlovelsen uden grund, skulle udrede en nærmere aftalt erstatning, en konventionalbod. Se om romersk rets regel Codex 8,38, 2 „libera matrimonia esse“ og den endnu videregående grundsætning i Digesterne 45,1,134 pr.

5. *Ægteskabs ugyldighed. Ægteskabshindringer.*

Et ægteskab kunne erklæres ugyldigt, såfremt der havde foreligget visse *grove mangler ved den ægteskabsstiftende aftale*, og ugyldighed kunne endvidere være følgen af, at ægteskab var indgået, *skønt der havde foreligget en vigtig hindring for ægteskabs indgåelse*, en med dirimerende eller ødelæggende virkning. Kanonisterne ofrede disse problemer om ægteskabs ugyldighed megen opmærksomhed i deres skrifter, og der er også udfærdiget en del pavedekretaler derom. Når et ægteskab med de to i høj- og senmiddelalderen lidet betydende undtagelser privilegium Paulinum og opløsning ved pavelig dispensation af matrimonium ratum et non consummatum ikke kunne opløses ved skilsmisse, voksede interessen for problemet ægteskabs ugyldighed. Ugyldigheds-erklæring var ofte den eneste mulighed for at komme ud af et ægteskab og ind i et andet. Store muligheder for at komme frem ad denne vej var der imidlertid ikke. Meget af det, som udvikles i kanonisternes skrifter om ægteskabs ugyldighed, er skolelærdom uden større betydning for den brede befolkning. Den fremstilling, som kanonisterne gav, var usystematisk og vidtløftig, og vi må derfor omsystematisere og foretage en radikal forkortelse.

De mangler ved selve den ægteskabsstiftende aftale, som bevirkede eller kunne bevirke ugyldighed, var tvang, viljesmangel

og vildfarelse. At *tvang* kunne bevirke ugyldighed, var fastslået i dekretaler af Alexander III. I Gregor IX's dekretalesamling 4,1, 6 er refereret en forespørgsel til Alexander fra biskoppen i Pavia om, hvorvidt en kvinde, som var blevet gift mod sin vilje, og som manden ikke ville lade forlade hjemmet, var gyldigt gift, som Alexander i tydelig irritation over, hvad en biskop dog kunne finde på at spørge ham om, besvarede derhen, at forespørgslen ikke kunne besvares. Tvang og tvang var nemlig to ting, og desuden havde biskoppen ikke oplyst noget om, hvorledes kvinden havde forholdt sig efter brylluppet. Grunden til, at man i 1234 optog dette dekretale i dekretalesamlingen, var, at Alexander heri klart havde givet udtryk for, at det ikke var enhver tvang, som bevirkede ægteskabs ugyldighed, jfr „cum inter vim et vim sit differentia“. Tvungen måtte, som Alexander skrev direkte i slutningen af det citerede dekretale i 4,1,15 om manden, der gik i seng med nabodatteren, og som naboen tvang til ægteskab på stedet, være af en sådan art, at den gjorde indtryk på en *vir constans* eller en *femina constans*. I 4,1,14 udtalte Alexander sig om, hvorledes en biskop skulle forholde sig, hvis han havde mistanke om, at der var anvendt trusler til fremtvingelse af samtykke, og at ægteskab som følge heraf ville være ugyldigt. Biskoppen skulle sørge for, at den pågældende kvinde tog ophold i et sikkert og pænt hus, hvor hun kunne få lejlighed til at tænke sig om.

Også *dissensus* var ugyldighedsgrund. Den kvinde, som blev bortført mod sin vilje, og som bortføreren tvang til samleje, blev ikke hans hustru, for *nuptias non concubitus, sed consensus facit*. Under *dissensus* behandlede kanonisterne imidlertid også visse andre problemer end dette oplagte tilfælde fx dette, at en person havde indgået ægteskab under falsk navn. Innocens III havde taget stilling til dette problem i et dekretale fra 1213, som findes i Gregor IX's dekretalesamling 4,1,26, og denne afgørelse blev indgående kommenteret af de senere kanonister. En mand ville være kæreste med en pige, men han ville ikke giftes med hende. Det lå helt udenfor hans tanker. Han kunne imidlertid ikke få sin vilje, medmindre han giftede sig med hende, for hun var en ærbar pige. Han fandt da på at lade, som om han indgik et hemmeligt ægteskab med hende. Ved indgåelsen af aftalen om ægteskab, som vidner ikke påhørte, brugte han ordene „Johannes

lover dig ægteskab“. Han hed blot ikke Johannes. Var parterne gift? Innocens III kom efter visse kvaler til det resultat, at parterne ikke var gift, men det var jo fra kvindelig side en hård afgørelse. Mange af de yngre kanonister havde svært ved at acceptere den.

En *error* eller vildfarelse kunne under særlige omstændigheder bevirke ugyldighed, nemlig når den angik ægtefællens retlige status eller ægtefællens identitet eller ægtefællens seksuelle potens. I andre tilfælde var en vildfarelse uden betydning. Et ægteskab kunne ikke erklæres ugyldigt på grund af en vildfarelse om ægtefællens karakteregenskaber og temperament. Gratian gik i et dictum i dekretets anden del 29,1 meget vidt i retning af at nægte ugyldighed på grund af vildfarelse om personlige egenskaber, idet han skrev, at den mand, som troede, at han blev gift med en kysk kvinde, måske endog med en jomfru, ikke kunne få ægteskabet erklæret ugyldigt, hvis det viste sig, at han i stedet havde fået en ludder, en meretrix, til hustru. Vi ved vistnok intet om, hvorledes officialerne afgjorde sådanne tilfælde, hvis de overhovedet blev præsenteret for problemet, men der er ikke nogen grund til at tro, at de har haft en lemfældig praksis.

Angik vildfarelsen ægtefællens retlige status, kunne der derimod blive tale om ugyldighed. Spørgsmålet var forelagt for Alexander III i det i Gregor IX's dekretalesamling 4,9,2 refererede dekretale fra 1170. En kvinde havde oplyst, at hendes ægtemand, efter at han allerede i længere tid havde levet sammen med hende, havde bebrejdet hende hendes mangel på personlig frihed og påstået, at han ved ægteskabets indgåelse ikke havde været klar over, at han giftede sig med en slavinde. Alexander resolverede, at såfremt manden havde fortsat det seksuelle samliv, efter at han var blevet klar over, at hun var slavinde, måtte han fortsætte ægteskabet og forudsatte herved, at ægteskabet i modsat fald var ugyldigt på grund af vildfarelsen. Afgørelserne i 4,9,3 af Urban III og i 4,9,4 af Innocens III var på linje hermed.

En vildfarelse om ægtefællens identitet, en *error personæ*, kunne efter udviklingerne hos Gratian og hos de senere kanonister efter omstændighederne medføre, at ægteskabet kunne erklæres ugyldigt, men der var nogen meningsforskel om enkelthederne. Skoleeksemplet var efter glossen en mand, som gav sig

ud for at være søn af kongen over Frankrig. Hvis han nu indgik ægteskab med en kvinde, som aldrig havde hørt nogetsomhelst om, at der fandtes et regnum Franciæ med en konge i spidsen, langt mindre erfaret nærmere enkeltheder om denne konge, kunne ægteskabet da, selvom hun troede, at manden, som han sagde, var søn af kongen over Frankrig, erklæres ugyldigt på grund af vildfarelse? Nogle mente ja, andre nej. Hostiensis lærte, at det afgørende måtte være, om manden havde givet sig ud for at være søn af en bestemt konge, eller han kun havde givet sig ud for at være kongesøn. I det første tilfælde ville ægteskabet, når det viste sig, at oplysningen ikke var rigtig, kunne erklæres ugyldigt, i det andet ikke, for der var ingen væsentlig forskel på, om kvinden troede, at manden var kongesøn, og dette viste sig ikke at være tilfældet, eller om hun troede, at manden var rig, og han viste sig at være fattig, eller at manden var god, og han viste sig at være slet, eller at manden troede, at kvinden var kysk, og hun viste sig at være corrupta. Hvad der var „gældende ret“ i officialernes praksis, ved vi ikke. Tilfældet er ikke helt upraktisk, for vi finder i denne gruppe ægteskabssvindleren, der ved urigtige oplysninger fremkalder vildfarelsen $\circ$: svigtilfældet.

Gratian gør iøvrigt i det dictum i 29,1, som var udgangspunktet for kanonisternes diskussion om betydningen af error ved ægteskabs indgåelse, opmærksom på, at der var et uheldigt fortilfælde, Jacobs ægteskab med Lea. Det kunne ved første øjekast tale imod, at man tillagde error betydning som ugyldighedsgrund. Jacob havde tjent hos Laban i 7 år i henhold til en aftale om, at han så skulle have Rachel som hustru. Men Laban overgav ham svigagtig i stedet søsteren Lea som hustru, og Jacob opdagede besynderligt nok først om morgenen, at det var Lea, som lå ved siden af ham i sengen, og ikke Rachel. Gratian kunne dog bringe tilfældet i overensstemmelse med sin lære om, at et ægteskab i sådanne tilfælde var ugyldigt, for Jacob havde bagefter ratihabet ægteskabet med Lea, idet han fik Laban til at gå ind på, at han, når bryllupsugen var tilende, også skulle have Rachel som hustru, imod at han forpligtede sig til at tjene Laban i endnu 7 år. Det, som fra den kanoniske rets synspunkt var det ubehagelige ved beretningen i første Mosebog om Jacob, at Jacob straks havde to hustruer, som tilmed var søstre — svogerskab af første

grad —, og at forskellige intriger imellem de to søstre bevirkede, at han herudover hurtigt fik endnu to hustruer, og at han havde børn med alle fire hustruer, går Gratian ikke ind på i sit dictum.

Den grund, der næsteften tvegifte i praksis hyppigst bevirkede, at et ægteskab blev erklæret ugyldigt, var *impotens*. Det krævedes, at impotensen var oprindelig og ikke efterfølgende, at der var tale om impotentia coeundi og ikke blot impotentia generandi, og at den, der krævede ægteskabet erklæret ugyldigt, ikke ved ægteskabets indgåelse havde været klar over, at parterne ikke ville være i stand til at gennemføre samleje. Man kan derfor sige, at grundlaget for ugyldighedserklæring i impotenstilfældet var vildfarelsen. Kanonisterne foretrak dog at tale om inkapacitet.

Impotensen måtte være oprindelig, ikke efterfølgende. Kanonisk ret indtog naturligvis det samme standpunkt, som var Danske Lovs, at efterfølgende impotens er noget, som ægtefæller må „bære som et andet kors, der ægtefæller kan tilkomme“, jfr DL 3,16,16,3. Havde parterne blot een gang haft samleje, var det efter senmiddelalderens kanoniske ret udelukket, at de kunne få ægteskabet erklæret ugyldigt. Impotensen måtte være impotentia coeundi ∴ uegnethed til at gennemføre samleje. At ægtefællerne ikke kunne få børn sammen, var ikke nok til at få ægteskabet erklæret ugyldigt ∴ impotentia generandi eller sterilitet var ikke ugyldighedsgrund. Dette var forudsat i dekretaler, jfr også grundsatningen i Gratians dekret anden del 32,7,27, og var i teorien og sikkert også i praksis uomtvistet. Ægteskabet kunne endelig ikke erklæres ugyldigt, når den, der krævede det erklæret ugyldigt, ved ægteskabets indgåelse havde været klar over, at parterne ikke ville være i stand til at gennemføre samleje med hinanden, fx fordi det drejede sig om ægteskab med en person, som var uhelbredelig syg og ude af stand til samleje, eller om ægteskab mellem to meget gamle mennesker eller med et meget gammelt menneske, hvor forestillinger om ægteskabeligt samleje slet ikke behøver at spille nogen rolle. Dette havde ikke fundet aldeles klart udtryk i Gratians dekret eller i dekretalesamlingerne, men man udledte det af Gregor IX's dekretalesamling 4,15,4, et dekretale af Lucius III fra 1181 om et tilfælde, hvor hustruen var ude af stand til at gennemføre samleje på grund af clausura, og hvor Lucius III henviste ægtefællerne til at leve sammen som

søskende. Afgørelsen fortolkedes derhen, at den angik et tilfælde, hvor manden havde været klar over den fysiologiske defekt hos hustruen, da han giftede sig med hende. Hvis parterne i et sådant tilfælde fortrød, at de havde giftet sig med hinanden, kunne de dog gå den vej, og de var måske henvist til at gå den vej, at de søgte ægteskabet opløst ved en pavelig dispensation med henvisning til, at der forelå *matrimonium ratum et non consummatum*.

Kanonisterne og paverne var klar over, at *impotentia coeundi* i visse tilfælde er noget absolut eller uafvendeligt. Vedkommende mand er ude af stand til at gennemføre samleje med nogen kvinde overhovedet, eller vedkommende kvinde er ude af stand til at gennemføre samleje med nogen mand overhovedet. Der er for mandens vedkommende *sectio*-tilfældet, hvor *coitus* er udelukket, fordi mandens *genitalia* er skåret af eller revet af, og der er for kvindens vedkommende *clausura*- eller *arctatio*-tilfældet, hvor lukning eller sammenvoksning forhindrer naturligt samleje. Afgørelsen af sådanne tilfælde har næppe voldt vanskeligheder. Man var klar over, at *impotens* for kvindens vedkommende ofte kunne afhjælpes ved en lille operation. Det, som voldt vanskeligheder, var den *impotens*, som ikke har let iagttagelige årsager. Den kan bero på hormonforstyrrelser, og den kan bero på uovervindelig aversion imod samleje eller uovervindelig aversion mod ægtefællen. Det sidste har spillet en langt større rolle i middelalderen, hvor det i praksis ofte var forældrene, som valgte ægtefællen, end i nutiden.

Gratian havde herom i dekretets anden del 33,2,4 optaget et brev fra ærkebiskop Hincmar af Rheims fra 860, som havde fundet ud af, at årsagen til *impotens* kunne være trolddom „Si per sortiaras . . .“. „Når samleje forhindres af hekse og troldkvinde . . .“, skulle præsten formane dem, som det gik ud over, til bod, bøn, faste og ydelse af almisser og yde bistand ved djævluddrivelse. Hjælp det ikke, kunne ægtefællerne blive skilt og indgå ægteskab med andre: få ægteskabet erklæret ugyldigt. Men havde de indgået ægteskab med andre, så kunne de, såfremt det viste sig, at de havde fået deres *potestas coeundi* tilbage, ikke blive skilt fra dem, som de nu var blevet gift med, for at de kunne forny deres gamle ægteskab. Denne begrundelse gik for så vidt over i Gregor IX's dekretalesamling, som overskriften til seks

dekretaler om impotentia coeundi i bog 4 titel 15 er De frigidis et maleficiatis et impotentia coeundi. Men læser man disse seks dekretaler igennem, ser man, at der ikke i dem står noget om, at impotens kunne bero på trolddom, og læser man udviklingerne i Hostiensis's Summa aurea, vil man se, at han nærmest spøger med tanken om trolddom som årsag til impotens. Han skriver, at nogle troldes der med på den måde, at de bliver impotente overfor alle andre end een. Hvis denne ene er ægtefællen, er dette en god form for trolddom, for den beskytter imod ægteskabsbrud. Der var engang en greve, der blev forhekset på denne måde, og han var gennem mere end 30 år ikke istand til at have samleje med andre end sin hustru. Men omsider holdt denne generende form for trolddom dog op. Hyppigere er den form for trolddom, der består i, at en mand ikke er istand til at have samleje med sin hustru, men nok med andre. Selvom paver og kanonister og officialer ofte har troet på trolde og hekse, har de nok ikke hæftet sig meget ved Hincmars forklaring om, at trolddom skulle kunne være årsag til impotens.

Man var i hvert fald i praksis opmærksom på den fare, der, når et ægteskab ikke kan opløses af efterfølgende årsager, foreligger for, at ægtefæller, som ikke har fået børn, og som vil ud af et mislykket ægteskab, bliver enige om at forklare, at der foreligger impotentia coeundi, for på dette grundlag at få ægteskabet erklæret ugyldigt. Afgørelsen kunne ikke bygge alene på ægtefællernes forklaringer. Der måtte tilvejebringes yderligere bevis. I slutningen af det 12 århundrede fandt man ud af, hvorledes der i visse tilfælde kunne tilvejebringes et sådant yderligere bevis. En gejstlig skulle ifølge særlig bemyndigelse pådømme en ægteskabssag, hvor hustruen hævdede, at hun aldrig havde haft samleje med manden, og at hun ikke var istand til at have det, medens manden påstod det modsatte og aflagde ed på, at han havde haft samleje med hustruen. Hustruen førte da 7 kvinder som vidner på, at de efter undersøgelse havde konstateret, at hun var virgo intacta, og hun havde yderligere beediget sin forklaring. Den noget desorienterede dommer forelagde sagen for paven, som dekreterede, at man måtte foretrække hustruens således bestyrkede forklaring for mandens, jfr det dekretale fra 1187, som findes i Gregor IX's dekretalesamling 2,19,4. Manden behøvede iøv-

rigt ikke at være meneder. Han kunne have haft et samlejelig-nende forhold og således være i god tro. Men det står der ikke noget om i dekretalet.

Praksis gik videre i denne retning i den følgende tid. Man kom ind på at indhente erklæringer fra kyndige kvinder om, hvorvidt hustruen kunne antages at være impotens coeundi, hvis det var af denne grund, at ægteskabet søgtes erklæret ugyldigt, og man kom visse steder ind på at indhente erklæringer fra læger. I sa-gen i Gregor IX's dekretalesamling 4,15,6 havde kvinden hævdet, at hun var impotens coeundi, og biskoppen havde derefter ladet nogle kyndige kvinder foretage en undersøgelse af hende og hav-de fået en erklæring om, at hun aldrig kunne blive moder, og at hun aldrig ville kunne opfylde den ægteskabelige pligt, fordi hun manglede den legemlige færdighed til samleje. Ægteskabet blev derefter erklæret ugyldigt. I sagen i 4,15,7 søgte hustruen ægte-skabet erklæret ugyldigt på grund af mandens impotens, idet hun hævdede, at hun var virgo intacta, og dette sidste bekræftedes ved en af nogle kyndige kvinder foretaget undersøgelse. Der var forløbet mange år efter ægteskabets indgåelse, og ægtefællerne havde forklaret, at de var ude af stand til at have samleje med hinanden. Honorius III resolverede derefter, at såfremt ægtefæl-lerne i tre år i træk havde boet sammen, og såfremt de under ed erklærede, at de aldrig havde haft samleje med hinanden og til-lige fik 7 slægtninge til at aflægge ed derpå, kunne der afsiges dom om skilsmisse o: ægteskabets ugyldighed.

Dette dekretale, som er fra 1220, er det sidste trykte dekretale om impotens. Sætningen om, at et ægteskab kunne erklæres ugyl-digt på grund af en oprindelig impotentia coeundi, stod fast gen-nem resten af middelalderen. Problemet var og blev, hvorledes beviset kunne føres. Her havde Honorius III skabt en grov regel, som man i praksis kunne falde tilbage på, om at ægteskabet, så-fremt ægtefællerne havde boet sammen i tre år i træk, og såfremt sagsøgeren cum septima manu under ed bekræftede, at han eller hun aldrig havde haft samleje med ægtefællen, kunne erklæres ugyldigt, hvorefter den potente ægtefælle kunne indgå et andet ægteskab.

Der findes hos kanonisterne fx hos Hostiensis og hos Durantis udviklinger, der kan tyde på, at ugyldighedserklæring på grund

af impotentia coeundi har fundet sted i et ret betydeligt omfang, og det har også været det næstvigtigste ugyldighedstilfælde i praksis. Det vigtigste var ugyldighedserklæring ved tvegifte af ægteskab nr 2. Gennemser man sagregistret til Pariserretsprotokollen fra 1384—87, finder man kun to tilfælde, hvor et ægteskab blev erklæret ugyldigt på grund af impotens, jfr sp 86 og sp 229. Der var i begge tilfælde tale om impotens fra mandens side. I det første tilfælde var der kun forløbet 14 måneder efter ægteskabets indgåelse. Beviset for impotens var stærkt, for det første erklæring fra to magistre i medicin og en kirurg, som havde undersøgt manden og erklærede, at han efter deres opfattelse var impotent, for det andet hustruens erklæring om, at manden var impotent, idet hun, skønt hun havde forsøgt at ægge ham til dåd, ikke havde fået noget resultat ud af dette, alt bestyret gennem hendes ed, for det tredje ed aflagt af 6 borgere fra byen om, at de mente, at hustruens ed kunne stå til troende, og at de aldrig havde hørt noget om, at manden havde haft forhold til en kvinde. I det andet tilfælde var der forløbet 6 år efter ægteskabets indgåelse. Her var grundlaget erklæring af en mediciner og en kirurg, hustruens forklaring bekræftet ved ed og ed aflagt af 5 mænd, som bekræftede, at hustruens ed kunne stå til troende, og tilføjede, at det var almindelig kendt på egnen, at manden var impotent, og at dette havde givet anledning til ægteskabelige vanskeligheder. Hvad de gik ud på, fremgår af en derefter følgende bemærkning om, at hustruen havde forklaret, at „se fuisse defloratam et cognitam carnaliter a Petro Parvi“. Det fik hun tilgivelse for under forudsætning af, at han giftede sig med hende. Ægteskabet med nr 1 blev erklæret ugyldigt, og hun fik tilladelse til at indgå nyt ægteskab.

Også i retsprotokollen fra klostret i Cerisy er der afgørelser om ugyldighed af ægteskab på grund af impotens fra mandens side, se fx s 321—22 en dom fra 1317. Der var afgivet erklæringer fra kyndige kvinder, og der var også afgivet erklæring af andre „i sådanne anliggender sagkyndige“. Der er også en dom s 323, ligeledes fra 1317, men referatet er så kortfattet, at man ikke kan se noget nærmere om sagen.

Hvis der har været en laks praksis med hensyn til ugyldighedserklæring af ægteskaber på grund af impotentia coeundi,

har det været i de store byer. To sager fra Paris i løbet af ca 3 år og et par sager fra Cerisy er ikke mere, end man kunne vente, og der er intet, der tyder på, at det ikke i disse tilfælde var rigtigt, at manden var impotent ved ægteskabets indgåelse. Det måtte også virke afsvælgende på en ægtemands lyst til ved *collusio* at gå denne vej, at han først skulle løbe spidsrod for nogle læger, at venner og naboer skulle blandes ind i sagen og bekræfte, at hustruens ed var god nok, og at endelig hans virile stolthed skulle krænkes ved, at han fik en formelig dom for, at han var *impotens coeundi*. Man må derfor nok blot læse udviklingerne hos kanonisterne således, at ugyldighedserklæring var mere praktisk i dette tilfælde end i tilfælde af tvang, viljesmangel og vildfarelse, og ikke opfatte deres bemærkninger således, at ugyldighedserklæring på grund af impotens var en slags surrogat for, at der ikke kunne fås skilsmisse. Der er intet, der tyder på, at den har været det.

Der var enkelte andre vanskelige problemer end bevisproblemet i læren om impotens som ugyldighedsgrund. Læser man videre i dekretet 4,15,6, ser man således, at den hustru, som efter kyndige kvinders udsagn aldrig ville kunne opfylde sin ægteskabelige pligt, og som biskoppen havde tilskyndet til at gå i kloster, dog ikke var så impotent endda. Hun traf en mand, der vakte hendes følelser i en sådan grad, at hun blev helbredt for sin impotens, og senere giftede hun sig. Den afgørelse, som var truffet i sagen, havde vist sig at være urigtig. Hvorefter Innocens III annullerede dommen om ugyldighed med den følge, at kvinden igen var gift med den første mand, medmindre hun som antydnet var gået i kloster osv.

Dette var dog en af de afgørelser, som kanonisterne havde svært ved at forlige sig med. Der kan jo blive megen ravage, hvis man annullerer en dom om ægteskabs ugyldighed. Panormitanus diskuterer ad 4,15,6, om Lazarus og andre fra døden genopstandne indtrådte i deres tidligere retsstilling med hensyn til ægtefælle, børn og ejendom. Disse udviklinger må tages som ironi. Panormitanus er trods sin bredde og trods sine overdrivelser med drøftelse af detailproblemer en så stor jurist, at man ikke kan tage disse udviklinger om Lazarus alvorligt. De kommer netop på det sted, hvor man i teorien var meget kritisk indstillet over-

for et pavedekretale. En ung og fremadstræbende kanonist kunne ikke tillade sig en altfor direkte kritik af en pave som Innocens III, men han kunne nok under sine forelæsninger over 4,15,6 tillade sig at spørge med, om konsekvenserne var, at også den genopstandne kunne gøre krav på sin tidligere ægtefælle, selvom den pågældende var blevet gift med en anden. Det er et ganske vittigt indfald at indføre Lazarus i diskussionen om 4,15,6. Kanonisterne var tilbøjelige til at fortolke dette dekretale restriktivt.

Indenfor de egentlige ægteskabshindringer sondrede kanonisterne mellem de *dirimerende* og de *prohiberende*. De dirimerende ægteskabshindringer var ved middelalderens slutning ligamen, cognatio, affinitas, cultus disparitas, votum, ordo sacer og criminis enormitas.

Ligamen som ægteskabshindring betyder, at den, som var bundet af et ægteskabeligt bånd, ikke kunne bindes af eet bånd til. Ægteskab nr 2 var ugyldigt. At dette ugyldighedstilfælde var praktisk betydningsfuldt, kan man se af Pariserretsprotokollen sp 49,72,156,189,234,451 og 491.

Det ægteskabelige bånd ophørte ved ægtefællens død, ved dom til ugyldighed, ved pavelig dispensation til ophævelse af matrimonium ratum et non consummatum og ved skilsmisse i det Paulinske tilfælde og ikke i andre tilfælde. En fraværelse, var den end nok så langvarig og beroede den endog på, at ægtefællen var blevet taget til fange i krig, kunne ikke bevirke, at båndet bortfaldt. Den anden måtte afvente den tilfangetagne ægtefælles frigivelse eller død, før der kunne indgås nyt ægteskab, jfr Gregor IX's dekretalesamling 4,1,19 og 4,21,2 og Dauvillier 1 c s 337—39. Den „tilforladelige efterretning“, som er omtalt i 4,1,19 in fine, behøvede dog ikke at være vidnesbyrd fra to vidner. Udsagn af eet vidne kunne efter omstændighederne være nok til dødserklæring.

Efter kanonisk ret var der tre slags *cognatio* eller slægtskab, *cognatio* i snævrere forstand eller *consanguinitas*, egentligt blodsfællesskab, *cognatio legalis* og *cognatio spiritualis*. Som følge af forhandlingerne på det fjerde Laterankoncilium blev *consanguinitas* begrænset som ægteskabshindring. Hidtil havde slægtskab været ægteskabshindring til og med syvende grad, men derefter var det ægteskabshindring til og med fjerde grad, jfr Gregor IX's

dekretalesamling 4,14,8 og 4,3,3. Efter den romerske gradberegningss metode er grad det samme som fødsel. Efter kanonisk rets gradberegningss metode var grad det samme som generation. I den ret op- og nedstigende linje fører principperne til samme resultat, men i sidelinjen rækker en bestemmelse, der hindrer ægteskab til og med fjerde grad, langt videre, når man anvender den kanoniske gradberegningss metode, end når man anvender den romerske. Søskenbørn er efter den romerske beregningss metode beslægtet i fjerde grad, efter den kanoniske i anden grad.

Fra 1215 og middelalderen ud var følgelig efter kanonisk ret slægtskab ægteskabshindring ikke blot i forholdet niece-farbroder/morbroder og nevø-faster/moster og i forholdet fætter-kusine, men også i forholdet fætterbørn-kusinebørn og i forholdet fætterbørnebørn-kusinebørnebørn. For børnebørn af en fætter og børnebørn af hans kusine er efter den kanoniske beregningss metode beslægtet i fjerde grad. Der er på begge sider fire fødsler. Den fælles tipoldefader udelukker ægteskab. Der kunne dog dispenseres fra disse regler. Det var allerede før 1215 blevet fastslået, at kirken kunne dispensere fra reglerne om „de forbudne led“, og udfærdigelsen af de nye regler i 1215 medførte ikke bortfald af denne dispensationsmyndighed. Paver som Innocens IV, Nicolaus IV, Bonifacius VIII og Clemens V gav dispensationer i den store stil fra forbudene imod ægteskab mellem beslægtede og besvogrede, jfr herom og i det hele om den pavelige dispensationsmyndighed den udførlige fremstilling hos Dauvillier 1 c s 201—78. At de, som medvirkede til, at der blev givet sådanne dispensationer, har haft gode indtægter deraf, og at systemet har været egnet til at fremkalde korrupsion, er en given ting, selvom der lige så lidt i dette tilfælde som i andre tilfælde af bestikkelse kan føres eksakt bevis derfor.

Slægtskab mellem søskende, fætter og kusine, fætter og kusines børn og børnebørn er slægtskab i den lige sidelinje. Afstanden fra den fælles stamfader er lige stor. Når afstanden fra den fælles stamfader var ulige stor, var der et problem om, hvorledes der skulle tælles. Kunne en mand, som var beslægtet med den fælles stamfader i fjerde grad, gifte sig med en kvinde, som var beslægtet med stamfaderen i femte grad? Dette spørgsmål besva-

rede Gregor IX bekræftende, jfr 4,14,9. Var kvinden beslægtet med stamfaderen i tredje grad, var ægteskab udelukket.

Cognatio legalis var slægtskab, der beroede på adoption. I sidelinjen var det dog kun ægteskabshindring, når der var tale om ægteskab mellem søskende, og det forstodes i praksis på den måde, at der kun var ægteskabshindring i relationen naturlig søn-søster ved adoption og naturlig datter-broder ved adoption. Ægteskab mellem to børn, som begge var adoptivbørn, var tilladt. Jfr Gregor IX's dekretalesamling 4,12,1.

Ved cognatio spiritualis forstod kanonisterne og paverne slægtskab, der beroede på dåb eller konfirmation. Ægteskab var udelukket mellem en person og den, der havde båret ham frem ved dåben. Men hindringen gik langt videre. Ægteskab var også udelukket mellem forældrene til det døbte barn og dem, som i kraft af dåben var blevet åndelige forældre. Såfremt ægtefællerne Martin og Bertha havde fået deres gode venner ægtefællerne Lothar og Teberga til at medvirke ved dåben af deres søn Johannes, var der skabt compaternitas. Hvis derefter først Bertha og derefter Lothar døde, kunne Martin ikke gifte sig med Teberga. Der forelå en ægteskabshindrende cognatio spiritualis. Jfr herved Gregor IX's dekretalesamling 4,11,4, et dekretale fra 1190 af Clemens III, og Liber sextus 4,3,1, hvoraf fremgår, at ægteskabshindringen var dirimerende. Når Johannes var blevet voksen, var han afskåret fra at gifte sig med en datter Maria af Lothar og Teberga, og det gjaldt, selvom Johannes og Maria ikke var døbt ved samme lejlighed, og selvom Maria først var født mange år senere. Jfr to dekretaler af Alexander III fra 1180 i Gregor IX's dekretalesamling 4,11,1 og 3 sammenholdt med Liber sextus 4,3,1. — Cognatio spiritualis kunne også opstå ved konfirmation.

På det fjerde Laterankoncilium blev også reglerne om svogerskab, *affinitas*, som ægteskabshindring begrænset. Før 1215 havde man tre slags svogerskab, der kunne være ægteskabshindring, efter 1215 kunne man nøjes med een slags, som man spaltede op i to underafdelinger. Ved lovligt svogerskab som ægteskabshindring forstod man herefter den relation, som foreligger mellem en ægtefælle og den andens slægtninge, og den var ægteskabshindring, såfremt slægtskabet mellem ægtefællen og dennes egen

slægtning var slægtskab af fjerde grad eller mindre, jfr Gregor IX's dekretalesamling 4,14,8. Det vil sige, at en mand efter hustruens død ikke kunne gifte sig med sin svigermoder, med sin hustrus datter fra et tidligere ægteskab eller udenfor ægteskab, med sin hustrus søster, med sin hustrus kusine eller med datteren eller datterdatteren af sin hustrus kusine, medmindre han opnåede en dispensation.

Men også ulovligt svogerskab, *affinitas ex copula illicita*, den relation, der foreligger mellem en person og slægtninge til den, som han eller hun har haft samleje med, var ægteskabshindring. En mand var afskåret fra at indgå ægteskab med kvindelige slægtninge til og med fjerde grad til en kvinde, som han havde haft blot et enkelt samleje med, jfr Gregor IX's dekretalesamling 4,13,2 og 3 og se iøvrigt de andre dekretaler i bog 4, titel 13. En mand kunne ikke gifte sig med datterdatteren af fættren til en kvinde, som han havde haft et enkelt samleje med, medmindre han opnåede en dispensation.

Reglerne om slægtskab og svogerskab som ægteskabshindring suppleredes med en regel om, at forlovelse i sig selv, altså ganske bortset fra, om der forelå svogerskab *ex copula illicita*, skabte en dirimerende ægteskabshindring mellem en forlovet og den andens slægtninge til og med fjerde grad begrundet i *publica honestas*, jfr Gregor IX's dekretalesamling 4,1,3 og 8 og Liber sextus 4,1,1.

I Cerisyofficialens retsprotokol er der, jfr s 289, noteret en dom om ægteskabs ugyldighed på grund af *cognatio spiritualis*. Hustruen forlangte og fik ægteskabet erklæret ugyldigt, fordi mandens moder havde medvirket ved hendes dåb.

Cultus disparitas som ægteskabshindring betyder, at en troende ikke måtte gifte sig med en ikke-troende. Dette ægteskabsforbud, som kunne gennembrydes ved en pavelig dispensation, havde i høj- og senmiddelalderen navnlig den betydning, at det hindrede, at der uden tilladelse blev indgået ægteskab mellem katolikker og jøder. Hindringen var dirimerende, når den ikke-troende ikke var døbt. Drejede det sig derimod om ægteskab med en frafalden, en kætter, der i sin tid var blevet døbt, var der kun tale om en prohiberende ægteskabshindring.

Om *votum* som ægteskabshindring fandtes den afgørende bestemmelse i Liber sextus 3,15,1. Her havde Bonifacius VIII for

at afgøre opståede tvivl fastslået, at det kun var det udtrykkelige eller stiltiende kyskhedsløfte, der fulgte af indtræden i en af den apostolske stol godkendt orden, der var dirimerende ægteskabs-hindring. Med hensyn til *ordo sacer* var det allerede i 1139 blevet udtrykkeligt fastslået, at ægteskab indgået af biskopper, præster, diaconi og subdiaconi var ugyldige. Jfr Gratians dekret anden del 27,1,40, Gregor IX's dekretalesamling 3,3,1 og 4 og Liber sextus 3,15,1.

Efter senmiddelalderens kanoniske ret fandtes der ikke noget generelt forbud imod, at en gift person, som havde begået ægteskabsbrud, senere giftede sig med den, som han havde begået ægteskabsbrud med. Der fandtes kun et specielt forbud imod, at den ægtefælle, som havde begået ægteskabsbrud og derefter forårsaget ægtefællens død, senere indgik ægteskab med den, som han havde begået ægteskabsbrud med. Det var begrundet i *criminis enormitas*. Jfr Gregor IX's dekretalesamling 3,33,1; 4,7, 1 og 3. Reglerne gav anledning til en vis fortolkningstvivel, og det samme gjaldt et dem supplerende forbud.

Aldersbetingelsen gik efter middelalderens kanoniske ret ud på, at en mand skulle være 14 år og en kvinde 12 år for at kunne indgå ægteskab. Det væsentlige problem var herefter, om der krævedes *samtykke fra forældre* til indgåelse af ægteskab. Hvad der end gjaldt herom efter nedarvet retsopfattelse og partikulære regler, så stillede kanonisk ret sig allerede i det 12 århundrede på det standpunkt, at *et indgået ægteskab ikke kunne erklæres ugyldigt på grund af manglende samtykke*. Synspunktet var gjort gældende allerede af Petrus Lombardus, og Rolandus Bandinelli, Rufinus og følgende kanonister sluttete sig til det, og det stod gennem hele middelalderen fast, at forældre ikke havde nogen mulighed for at få fx det af en halv voksen datter på egen hånd indgåede ægteskab erklæret ugyldigt. Jfr Dauvillier 1 c s 193.

Ud fra visse synspunkter kan man vel udtrykke retstilstanden således, at der i visse tilfælde skulle gives samtykke af forældre til ægteskabs indgåelse. Under en retstilstand, hvor ægteskab kan indgås solo consensu uden lysning eller prøvelse, er det fra forældrenes synspunkt væsentlige imidlertid, om der var nogen mulighed for forældre for, at de kunne få et af deres halv voksne søn eller datter uden deres samtykke indgået ægteskab erklæret ugyld-

digt. Det var der ikke. Der findes ingen regel af dette indhold i Gratians dekret eller i dekretalsamlingerne. Slår man efter i retsprotokollen fra Paris, finder man ikke domme om ægteskabs ugyldighed på grund af manglende samtykke fra forældre.

Dette var en af de regler i middelalderens kanoniske ægteskabsret, som der var megen utilfredshed med. Man kan bl a se det af forhandlingerne på Tridentinerkonciliet, hvor der blev fremført mange klager herover, især fra fransk side. På omtrent samme tid, i 1561, udsendte Basilius Monnerius, som fra 1558 var professor i Justiniansk romerret ved det nyoprettede universitet i Jena, en bog *De matrimonio*, hvori han kritiserede bl a denne nedarvede, århundredgamle regel om, at et ægteskab, som var indgået af halvvoksne mennesker uden deres forældres samtykke, ikke kunne erklæres ugyldigt, og krævede reglen ændret i de protestantiske lande, jfr s 40 ff.

Til belysning af, hvor usystematisk kanonisternes fremstilling af de såkaldte dirimerende ægteskabsbetingelser var, skal jeg gengive et huskevers, som man brugte ved undervisningen:

Error, conditio, votum, cognatio, crimen,
cultus disparitas, vis, ordo, ligamen, honestas,
dissensus, et affinis, si forte coire nequibis,
hæc facienda vetant, connubia facta retractant.

Blandt de prohiberende ægteskabshindringer skal nævnes *interdictum ecclesiæ* og *tempus feriarum*. Ved *interdictum ecclesiæ* sigtedes der til det forbud mod ægteskabs indgåelse, som kunne nedlægges ved en official og måske endog udfærdiges af en præst, når der efter lysning blev anmeldt ægteskabshindringer, eller når han selv blev opmærksom på, at der forelå en hindring for ægteskab. Det praktiske tilfælde var, at den, der ville indgå ægteskab, var bundet af en tidligere med en anden indgået forlovelse. Men såfremt den pågældende på trods af forbudet indgik ægteskab solo consensu, var ægteskabet gyldigt forudsat, at det ikke drejede sig om en dirimerende hindring som fx for nært slægtskab. „Non omne quod non licet nullum est“. Sanktionen for overtrædelse af forbudet var bøde, excommunication og lign, og såfremt forbudet var nedlagt af en official fængselstraf for „contempt of court“.

Tempus feriarum forhindrede kirkebryllup til visse tider, men ikke ægteskab solo consensu. Men der kunne blive tale om bodshandlinger. Opstillingen af prohiberende ægteskabshindringer under en ordning, hvor ægteskab kan indgås solo consensu, er lidt af et slag i luften.

Virkningerne af, at et ægteskab blev erklæret ugyldigt, gik ud på, at de pågældende stilledes, som om de aldrig havde været gift med hinanden. Men man var meget tidligt opmærksom på, at dette i visse tilfælde kunne være en alt for hård løsning, nemlig når den ene part havde været i god tro. Kanonisterne lavede derfor en hjælpekonstruktion, konstruktionen *matrimonium putativum* eller *quasi conjugium*. Hvis den ene ægtefælle ved ægteskabets indgåelse havde været i god tro, idet vedkommende ikke havde været klar over, at der forelå en dirimerende ægteskabs-hindring, og hvis ægteskabet var indgået in facie ecclesiæ, affødte forbindelsen alle et ægteskabs retsvirkninger for tiden, indtil det blev erklæret ugyldigt, og forsåvidt angår børn også forsåvidt de blot var avlede før dekretet om ugyldighedserklæring. Det var igen Alexander III, den kloge jurist på pavetronen, som fastslog dette med støtte i, hvad der forinden var udviklet af enkelte kanonister, se dekretalet fra 1180 i Gregor IX's dekretalesamling 4,17,2. Se også 4,17,10, og 4,3,3. De, der kritiserer den kanoniske ægteskabsret, er ofte ikke opmærksom på denne lære om matrimonium putativum.

6. *Separation. Håndhævelse af ægteskabelige pligter.*

Efter den i høj- og senmiddelalderen gældende kanoniske ret kunne en ægtefælle ikke få skilsmisse, såfremt den anden havde begået ægteskabsbrud, men kun separation. Kanonisterne talte ganske vist om divortium quoad thorum, divortium quoad thorum et memsam, divortium quoad thorum et mutuam servitutum osv, og den samme terminologi finder vi i Gregor IX's dekretalesamling, jfr navnlig overskrifterne til titlerne 19 og 20 i fjerde bog. Men den divortium, som fandt sted i tilfælde af ægteskabsbrud, gav ikke adgang til nyt ægteskab og var derfor, hvad vi kalder en separation. Udtrykket separation kom først i brug efterhånden, og det var først på Tridentinerkonciliet, at man

efter forslag fra biskoppen i Barcelona fandt frem til en konsekvent terminologi, jfr herved A Esmein *Le mariage en droit canonique*, 2 udg, bd II, s 346—47.

Efter de dekretaler, som var optaget i fjerde bog af Gregor IX's dekretalesamling, var ægteskabsbrud på den anden side det eneste tilfælde, hvor der kunne blive tale om *separatio quoad thorum*, og i overensstemmelse hermed var det i det 14 århundrede herskende lære hos kanonisterne, at der kun kunne dømmes til *separatio quoad thorum* ved ægteskabsbrud. Noget ind i det 15 århundrede gav Panormitanus sig imidlertid under påberåbelse af en bemærkning af Hostiensis til at udvide antallet af tilfælde, hvor der kunne dømmes til *separatio quoad thorum* ved gejstlig ret, formentlig ud fra den opfattelse, at de i dekretalesamlingens fjerde bog indeholdte regler var for snævre. Han fandt frem et andet sted i dekretalesamlingen, dekretalet *Literas* i 2,13,13 in fine, jfr herved 2,13,8, og brugte dette som grundlag for en lære om, at der kunne dømmes til *separatio quoad thorum* i tilfælde, hvor en ægtefælle *stræbte den anden efter livet* eller nærede *odium capitale* til den anden. Jfr herved *Commentaria super libros decretalium* ad 4,19,1, 1617-udgaven, bd 7, blad 50, samt Henri Gagé *La separation de corps dans l'ancien droit français*, 1914, s 66—67 og A Esmein *Le mariage en droit canonique*, 2 udg, bd II, s 110—11.

Af retsprotokollen fra Paris fra 1384—87 kan man se, at officialen i Paris i overensstemmelse med den da rådende opfattelse *kun i ægteskabsbrudstilfælde dømte til separatio quoad thorum*, jfr herved sp 95,103,136,246-47,307,312,365 og 454, 8 domme om separation ved ægteskabsbrud, hvoraf de 6 angår ægteskabsbrud begået af hustruen og de 2 ægteskabsbrud begået af manden.

Drejede det sig om *sevitia*, voldshandlinger, eller om *odia et rancores*, had og ond forligelse, kunne der ikke opnås dom til *separatio quoad thorum*, men kun til dom til *separatio quoad bona*. En *separatio quoad bona* var imidlertid i sig selv kun en formueretlig foranstaltning, og dette bliver ofte fremhævet i dommene ved bemærkningen *salvo jure thori*. Se om *separatio quoad bona* ved *sevitia* fx sp 61,76,105,132,159,188,211,226,254,276,279, 281,290,310,312,328,369,404,420,436,443,507 og ved *odia et rancores* fx sp 64,91,110,114,118,130,150,195,274,324,337,379. Der står

hverken i Gratians dekret eller i dekretalesamlingerne noget om *separatio quoad bona*. De regler, som officialen i Paris fulgte, når han gav bosondring, var fastslået i domspraksis. Dommerne må tidligt være blevet klar over, at der tiltrængtes en sanktion som denne imod den mand, som drikker lønnen op, derefter klør konen og så forsømmer sin underholdspligt, fordi han har drukket lønnen op, ægteskabsrettens klassiske separationstilfælde. — Der kunne også gives *separatio quoad bona*, når manden var ødsel, og når han misbrugte sin rådighed over fællesboet.

Kanonisterne gav i deres skrifter en udførlig fremstilling af spørgsmålet om, hvad det ville sige, at der var begået ægteskabsbrud, *adulterium*. Det fremhævedes, at der måtte være handlet *forsætligt* fra ægtefællens side. Den hustru, som var blevet voldtaget, havde ikke begået ægteskabsbrud, og manden kunne ikke opnå *separatio quoad thorum* fra hende. En ægtefælle, som indlod sig i forhold til en anden end ægtefællen, og som havde god grund til at tro, at den anden var død, havde heller ikke begået ægteskabsbrud. Endvidere fremhævedes det, at det seksuelle forhold, som en ægtefælle havde til en anden end sin ægtefælle ved uagtsomhed, også faldt udenfor begrebet *adulterium* og således ikke gav ret til *separatio*. Det har nok bl. a. været Labans og Leas optræden overfor Jacob, som førte kanonisterne ind på spekulationerne om den træske søster, som under hustruens fravær sneg sig ind i ægtesengen, hvorefter ægtemanden intetanende havde samleje med hende. Gratian omtaler tilfældet i dekretets anden del 34,1 og 2, 6 *In lectum mariti*, og det er derefter drøftet af tal-løse kanonister. Gratian var munk, og det forklarer, at han troede på historien om den gamle patriark og troede, at en ægtemand i ædru tilstand i god tro kan have samleje med en søster til hustruen.

Fra Bernardus Papiensis og Tancred gjorde kanonisterne endvidere i deres skrifter opmærksom på, at der efter forholdets natur er en del omstændigheder, som må afskære den, der søger om *separatio* på grund af ægtefællens ægteskabsbrud, fra at få den, de såkaldte *spærrende omstændigheder*. Herom finder vi lange udviklinger hos alle de kanonister, som har beskæftiget sig med spørgsmålet om *separatio* på grund af ægteskabsbrud. De spærrende omstændigheder er navnlig opfordring til at begå

ægteskabsbrud, samtykke til ægteskabsbrud og tilgivelse af begået ægteskabsbrud. Kanonisternes vidtløftige udviklinger herom er grundlaget for, hvad der skrives i nutidens lærebøger. Der er dog en af de af kanonisk ret accepterede spærrende omstændigheder, som der i nutiden har været bred enighed om at opgive. Det lærtes, at der ikke kunne opnås separation på grund af ægteskabsbrud, såfremt også sagsøgeren havde begået ægteskabsbrud, jfr Gratians dekret anden del 32,6,1 under påberåbelse af Augustin. Var der skyld på begge sider, blev den udlignet ved en slags modregning med den virkning, at der ikke blev dømt til *separatio quoad thorum*. Dette princip om *compensatio adulterii* gik efter Reformationen over i den protestantiske ægteskabsret, og det er først i nyere tid, at man er blevet klar over, at princippet er irrationelt. Hvorfor fastholde ægtefæller i et ægteskab, når begge har begået ægteskabsbrud? Så er der dobbelt grund til at opløse ægteskabet, omend man i de tilfælde, hvor de har været enige om at ophæve troskabspligten efter dansk ret af tekniske grunde må henvise dem til først at tage separation.

Ved en dom om *separatio quoad thorum* ophævedes ægtefællernes forpligtelse til at bo sammen og deres *debitum conjugale* i snæver forstand 5: den juridiske forpligtelse, som en gift person havde til at tilstå ægtefællen samleje. Hvad retsvirkningerne herudover gik ud på, er tildels uklart og er omstridt. Når de regler, som vi finder herom i Gratians dekret og i dekretalesamlingerne, ikke udmærker sig ved klarhed, beror det bl a på, at på den tid, da Gratian kompilerede dekretet, havde man i mange lande beholdt regler fra et ældre retstrin, hvor mandens reaktion imod hustruens ægteskabsbrud var den primitive, at han slog hustruen ihjel eller i bedste fald jog hende bort med det samme. Der findes endnu i de danske landskabslove regler, der legaliserer denne voldsomme reaktion fra mandens side under visse betingelser, jfr herved Valdemars sjællandske Lov 2,1 og Eriks sjællandske Lov 2,1, hvor det er sagt direkte eller dog forudsat, at manden, der tog hustruen i ægteskabsbrud i ægtesengen, ikke blot lovligt kunne slå horkarlen ihjel, men også horkonen, cfr herved den yngre Jydske Lov 3,37. Hvis manden slog hustruen ihjel for begået ægteskabsbrud i overensstemmelse med denne harske retsopfattelse, var der intet problem.

I Gregor IX's dekretalesamling er der en bestemmelse, der afspejler denne primitive retstilstand, dekretet i 4,20, 4, som er fra 1190. Efter denne bestemmelse kunne en hustru, som var blevet separeret ved kirkens dom på grund af ægteskabsbrud begået af hende, ikke efter mandens død kræve sin dos tilbage, og hun var også afskåret fra at få sin dos tilbage, såfremt hun frivilligt var gået med til at leve adskilt fra manden, fordi hun havde begået ægteskabsbrud. Der findes derimod ikke nogen bestemmelse om, hvad der skulle ske med fællesbørnene efter en separatio quoad thorum, og der findes heller ikke noget om, hvorvidt hustruen efter separatio havde krav på underholdsbidrag til sig selv og til de fællesbørn, der måtte være hos hende.

Efterser vi i retsprotokollen for Paris fra 1384—87 de af officialen afsagte domme om separatio quoad thorum på grund af ægteskabsbrud, finder vi intet svar på spørgsmålet om, hvem der herefter havde forældremyndigheden over børnene, ej heller nogen stillingtagen til, om der skulle svares underholdsbidrag, og næppe heller nogen klar stillingtagen til, om en ægtefælle kunne forlange formuefællesskabet opløst på den måde, at vedkommende fik sin halvpart udbetalt. De, der som Esmein, Genestal og Dauvillier har brugt en væsentlig del af deres liv på at studere middelalderens kanoniske ret, var ikke i stand til at forklare os, hvilke retsvirkninger en dom om separatio quoad thorum på grund af ægteskabsbrud havde i høj- og senmiddelalderen med hensyn til forældremyndigheden over børn, underholdsbidrag overfor ægtefælle og formuefællesskabet. Der findes en bemærkning i en enkelt dom i retsprotokollen fra Cerisy, som nogle har påberåbt sig, men den, der har læst protokollen fra Cerisy, vil straks være klar over, at der er tale om en lille jurisdiktion, og at sagerne er blevet behandlet af ikke særlig kyndige præsteofficialer, og at man derfor ikke kan hæfte sig ved, hvad der står i en enkelt dom i denne bog, ganske bortset fra, at bemærkningen ikke er klar, men skal fortolkes.

Tavsheden i dommene i retsprotokollen for Paris om, hvem der havde forældremyndigheden over børnene, kan ikke forklares ved, at der ikke var børn i ægteskaberne, for det drejer sig om 8 ægteskaber, og det er utænkeligt, at der ikke har været fællesbørn i nogle af tilfældene. Men der står ikke et ord i retsproto-

kollen om, hvorvidt der var fællesbørn, der er intet anført om, at en ægtefælle har nedlagt en påstand om, hvad der skulle ske med børnene, og der står intet om, hvad dommeren har afgjort med hensyn til børnene. Uomtalt er endelig spørgsmålet, om der skulle foretages ligedeling eller skævdeling af et fællesbo bortset fra dommen på sp 365. Her havde manden fået separatio fra en hustru under påberåbelse af, at hun havde begået hor „pluries et cum pluribus“, hvorefter tilføjedes „stat cotidie in lupanari“ 5: i et bordel. Her blev formuefællesskabet opløst på stedet ved, at hun udbetalte manden 2 francs, et da ikke ubetydeligt beløb. Men da man ikke kan se, hvad der var i fællesboet, siger bemærkningen os intet, og tilfældet er jo også særpræget.

Når man i praksis har kunnet tillade sig at tage så flot på spørgsmålet om, hvad retsvirkningerne af en dom til separatio quoad thorum på grund af ægteskabsbrud gik ud på, kan det vel kun forklares ved, at retsvirkningerne af en sådan dom efter „gældende ret“ var klare. Var det ikke tilfældet, måtte der stå noget i dommen om børnene og underholdsbidrag og vel også om formuefællesskabet. Min hypotese går ud på, at i de tilfælde, hvor der blev dømt til separation på grund af hustruens ægteskabsbrud, har det i senmiddelalderen været en selvfølge, at manden kunne beholde fællesbørnene, at hun ikke kunne fremsætte krav om underholdsbidrag, og at hun, hvis der var fælleseje, ikke kunne gøre krav på at få udbetalt boslod. Jeg føler mig derimod ikke nær så sikker på, hvorledes hustruens stilling har været, når der blev dømt til separation på grund af ægteskabsbrud begået af manden, omend det vel også her er det nærmestliggende, at det i senmiddelalderen har været skyldsynspunktet, som har afgjort retsvirkningerne. Det vil sige, at det i så fald var hustruen, der havde forældremyndigheden over fællesbørnene og kunne beholde dem, at hun kunne gøre krav på bidrag til sit eget underhold, og at hun kunne kræve bidrag til børnenes underhold og kræve halvdelen af fællesformuen.

Der er imidlertid kun tale om en hypotese, og da biskopsofficialernes retsprotokoller fra det 15 århundrede og fra begyndelsen af det 16 århundrede er væk eller gemt bort i arkiver i Rom, kan man ikke få hypotesen bekræftet eller afkræftet. Det er muligt og vel sandsynligt, at praksis ved officialaterne mod middel-

alderens slutning i separationssager har været noget forskellig, og endvidere var formueordningen mellem ægtefæller så varierende i de forskellige kristne lande og i de forskellige retsområder, som der ofte var indenfor et land i middelalderen, at det kan have været et problem, hvorledes man skulle anvende grundsætningen i Gregor IX's dekretalesamling 4,20,4. Den er udformet med henblik på den romerske dotalordning, og den lod sig ikke uden videre anvende de steder, hvor formueordningen var en anden fx formuefællesskab i et vist omfang. I UfR 1956 B s 255 ff har Stig Iuul kritiseret nogle af de konsekvenser, som jeg har draget for den ældre danske rets vedkommende ud fra den anførte hypotese, uden at der derved er skabt klarhed over problemet.

Efter høj- og senmiddelalderens kanoniske ret var ægtefæller forpligtet til at bo sammen og til at tilstå hinanden samleje, og dette var ikke talemåder. Kanonisterne og tildels også officialerne tog meget håndfast på disse forpligtelser. Raymundus de Pennafort skrev i en Summa de poenitentia et de matrimonio fra tiden omkring udfærdigelsen af Gregor IX's dekretalesamling, at den hustru, som ønskede det ægteskabelige samliv genoptaget, ved henvendelse til dommeren kunne få udfærdiget et pålæg til manden om, *„at manden i sengen og ved måltiderne og i alle henseender skulle behandle hende, som en mand behandler sin kone“*, og at denne udtalelse af den ansete kanonist, der havde kompileret dekretalesamlingen, havde megen vægt, kan man se deraf, at den blev gentaget af Hostiensis og af andre af de senere kanonister. Panormitanus skriver i sin Commentaria super libros decretalium, jfr 1617-udgaven, bd 7 blad 2 og 5, at der kunne gives en hustru eller en mand påbud om at vende tilbage til hjemmet og påbud om at behandle ægtefællen med ægteskabelig kærlighed. Sambopligten og debitum conjugale ophævedes ved en dom til separatio quoad thorum på grund af ægteskabsbrud, men pligterne ophævedes ikke, blot fordi manden kløede sin kone og gjorde livet surt for hende, så hun flyttede bort, i hvert fald ikke efter officialpraksis i Paris.

Sp 148 i Pariserretsprotokollen har vi en sag, der viser dette. Hustruen havde fået klø af manden og var blevet skældt så meget ud, at hun var flyttet hen til sin broder, men manden ville

have hende tilbage, og så gav officialen hustruen påbud om at vende tilbage til manden under trusel om excommunication og forbød hustruens broder fortsat at have hende i sit hjem. Samtidig fik manden et påbud om, at han herefter ikke måtte klø sin kone og skælde hende ud i større omfang, end ægtefæller plejede, „ultra modum conjugalem“, og et forbud imod, at han til skade for konen solgte de aktiver, som var i formuefællesskab, alt under trusel om excommunication. Se også sp 21,117,261,370,485.

Når ægtefæller var mindrebedrøvede, var den adgang, som en ægtefælle efter Pariserofficialens praksis havde til at få bosondring i tilfælde af voldshandlinger fra den andens side og i tilfælde af had og ond forligelse, ikke meget værd som sanktion, men så kunne hustruen — for det er typisk hende, der får kløene — i stedet få officialen til at forbyde manden at give hende klø og behandle hende dårligt udover, hvad der var sædvanligt mellem ægtefæller. Se fx sp 32,66,102-03,117,123,148,222,232,235, 249,261,389,396,404,463,470. Sådanne forbud blev også ofte udfærdiget i forbindelse med en bosondring. Af og til tilføjes „et viceversa“, hvoraf man kan slutte, at konen har været i stand til at slå igen, og man finder også forbud til en kone imod, at hun skældte manden ud „ultra modum conjugalem“.

Grænserne for, hvad der kunne gives af påbud, har i praksis været vage. Se fx sp 338, hvor ægtefæller fik ordre til at genoptage samlivet, og manden fik ordre til at behandle konen amore conjugale, og hustruen fik ordre til at være sin mand underdanig og til ikke at færdes på mistænkelige steder sammen med en nærmere angivet magister, og sp 345, hvor en mand, som officialen havde set sig nødsaget til at fængsle, fordi han ikke havde efterkommet en af officialen udstedt ordre, måtte love og ved evangeliet sværge på, at han herefter ikke ville have noget at gøre med en elskerinde, som han havde fået børn med, men at han ville behandle sin kone venligt og ikke klø hende osv.

Pariserofficialen er af og til af en ægtefælle blevet anmodet om at give et pålæg til den anden om at præstere debitum conjugale. Sp 302 er der en sag om en spedalsk mand, som i overensstemmelse med reglen i Gregor IX's dekretalesamling 4,8,2 fik udfærdiget påbud til hustruen „ut obediat marito suo, et sibi reddat debitum conjugale loco tuto“, jfr sp 310, hvor hun fik

separatio quoad bona på grund af sevitia fra mandens side, og sp 463 er der et påbud til en kvinde om at være sin mand underdanig „et sibi prestat debitum conjugale sub penis predictis“. I retsprotokollen fra den lille landjurisdiktion Cerisy er der ligeledes noteret nogle sager, som viser, at abbedens official af og til måtte forsøge at finde en løsning også på dette ægteskabelige problem.

Der var således en Johannes le Seeley eller Johannes le Scellé, som i 1321 måtte give møde for officialen, fordi man sagde om ham, at han ikke præsterede debitum conjugale overfor sin kone, og at han ikke gik i kirke og ikke var gudfrygtig. Officialen gav ham under trusel om straf et påbud „ut de nocte in noctem jaceat cum uxore sua semper de cetero et ut tractet eam de legali matrimonio“ 5: om, at han herefter hver nat gik i seng med sin kone og behandlede hende på den af loven forudsatte ægteskabelige måde. Men det hjalp åbenbart ikke, for næste år måtte han igen give møde for officialen og love at betale bod og erklærede sig enig i, at hvis han ikke rettede for sig inden en vis kort frist, var han excommuniceret. I 1323 og 1324 finder vi korte mistrøstige notater, der viser, at Johannes stadig ikke lystrede, men i 1325 tog officialen sig sammen: „Nos injunximus Johanni le Seeley ut de nocte in nocte jaceat cum uxore sua usque ad Ascensionem, et quod secundum posse suum faciat dictæ uxori quod debet facere“. „Vi har pålagt Johannes le Seeley, at han går i seng med sin kone hver nat lige til Kristi Himmelfartsdag, og at han efter evne gør overfor sin kone, hvad han bør gøre“. Året efter måtte officialen igen konstatere, at hans påbud ikke virkede. Og en del år efter står der blot følgende: „Relicta au Seeley est pregnans; nesciunt a quo“. „Johannes le Seeleys enke er gravid; ingen ved, hvem der er faderen“. Jfr retsprotokollen for Cerisy s 350,360, 371,373,401.

Der er i Cerisyofficialens retsprotokol noteret andre påbud til en ægtefælle om at søge seng med den anden eller påbud til begge ægtefæller om at gå i seng med hinanden. En Thomas la Pie junior var angivet til officialen, fordi han og hans kone i 5 år havde levet adskilt. Thomas måtte i 1325 aflægge ed på, at han ville behandle sin kone godt, og desuden fik ægtefællerne et påbud om, at den ene skulle gøre imod den anden, hvad man som

ægtefælle gør gøre, under trusel om, at de, hvis de ikke rettede sig derefter, ville komme i gabestokken, „ad penam scalæ“, jfr s 371 og 373. Man må imidlertid ikke slutte for meget fra forholdene i Cerisy. Det drejer sig om en lille landjurisdiktion, hvor beboerne har interesseret sig mere for at snage i hinandens privatliv, end man har gjort i Paris og i andre større byer. Der er ikke i Pariserofficialens retsprotokol nogen pendant til Johannes le Seeley.

Påbud til en gift person om at søge seng med ægtefællen under trusel om bøde og gabestok og eventuelt excommunication, såfremt påbudet ikke efterkommes, er fra nutidens synspunkt en ejendommelig foreteelse. Men det var i og for sig logisk, at kanonisterne i deres skrifter fremhævede dette debitum, og at officialerne af og til måtte udfærdige sådanne påbud. Gør man ægteskabet uopløseligt, og erklærer man samtidig uægteskabelige kønsforbindelser strafbare, kan en ægtefælle, som etablerer seksuel strejke, tvinge den anden til livsvarigt coelibat. Strejker af denne art må som andre generende strejker på livsvigtige områder kunne brydes.

Kanonisternes støtte for læren om debitum conjugale var især udviklingerne af Paulus i 1 Korinterbrev 7,1—9. Teologer er tilbøjelige til at antage, at Paulus aldrig har været gift. Der vides intet sikkert herom. Når jeg læser Paulus's uromantiske og desillusionerede udviklinger om ægteskabet i 1 Korinterbrev 7,1—9, kommer jeg altid til at filosofere over, om Paulus mon ikke snarere har været en enkemand, som har levet i et lidet lysteligt ægteskab, og om det ikke er dette, som er baggrunden for hans fra nutidens synspunkt triste udviklinger om ægteskabet og om ægteskabets formål.

TREDJE AFSNIT

JURISTPAVERNES ÅRHUNDREDER

LEGISTIK

§ 21. *Digesternes inddragelse i romerretsundervisningen.*

Irnerius's virke i Bologna har i tidens løb beskæftiget en del historikere, fx Cujas, Hermann Conring, Bynkershoek, Sarti, v Savigny, Fitting, Max Conrat, Pescatore og Hermann Kantorowicz, fra slutningen af det 19 århundrede bl a fordi man i universitetskredse har været inde på, at Bolognauniversitetets oprettelse bør regnes tilbage til det tidspunkt, da Irnerius gav sig til at undervise i Justiniansk romerret, og Pariseruniversitetets oprettelse til det tidspunkt, da Abelard i Paris gav sig til at undervise i filosofi. Mod slutningen af det 19 århundrede var det en udbredt opfattelse, at Irnerius var begyndt at undervise allerede i 1088, og ud fra denne opfattelse fejrede universitetet i Bologna i 1888 sit 800-års jubilæum. Gennem dette jubilæum tilkendegav universitetet i Bologna, at det efter den i Bologna rådende opfattelse var det ældste universitet i Europa, for Abelards virke i Paris kan næppe dateres længere tilbage end til 1105—1110.

De oplysninger, som foreligger om Irnerius og om undervisningen i Bologna i slutningen af det 11 og begyndelsen af det 12 århundrede, er så mangelfulde og så usikre, at kritisk sigtning er nødvendig. Vi ved, at der ved midten af det 18 århundrede i Bologna var en juridisk professor Machiavelli, som gav en del oplysninger om forholdene i Bologna i tiden omkring skolens oprettelse, som ville have været af stor interesse, om han ikke selv havde fabrikeret den kilde, som han benyttede. Machiavelli ønskede at kaste glans over det universitet, som han virkede ved, og han skrev selv den „historie“, som kunne gøre dette, ved at meddele oplysninger fra ikke eksisterende kilder. Irnerius's virke i Bologna er i tidens løb blevet spundet ind i fabler og myter i en sådan udstrækning, at det ikke er så let at finde ud af, hvad det

egentlig var, der foregik, da Irnerius gav sig til at undervise i romerret.

Det er fabel eller myte, at det var Irnerius, som genopdagede Digesterne. De er kendt allerede i 1076 af Nordilus og Pepo, to *causidici* og *legis periti* fra Romagnaområdet, og de er kendt af den, der mod slutningen af det 11 århundrede skrev *Expositio ad librum Papiensem* og af Ivo fra Chartres og også af andre, jfr foran s 42 ff. Det kan umuligt have været Irnerius, som genopdagede Digesterne, for den første beretning, som vi har om Irnerius, vedrører året 1113, og han optræder i denne beretning blot som *causidicus*, som advokat. Alle de oplysninger, som vi har om Irnerius, vedrører årene 1113—25. Der er aldrig blevet fundet noget dokument eller nogen anden sikker kilde, som viser noget om hans virke før 1113.

Forestillingerne om, at Irnerius er den første, som i højmiddelalderen har undervist i Italien eller dog i Bologna i Justiniansk romerret, lader sig heller ikke opretholde. Af et skrift af Petrus Damianus, som man længe har kendt, fremgår det, at der kort før midten af det 11 århundrede i Ravenna under en eller anden form er blevet givet undervisning i Justiniansk romerret eller dog i romanistisk vulgarret og i forbindelse dermed i Justiniansk romerret. Og af oplysninger, som legisten Odofred har givet ved midten af det 13 århundrede under sine forelæsninger, sammenholdt med indholdet af det Florenzdokument fra 1076, hvori Digesterne er citeret for første gang i højmiddelalderen, kan man vistnok også slutte, at der i Bologna er blevet undervist i Justiniansk romerret, før Irnerius gav sig til at undervise deri. Odofred har gengivet en skoletradition om, at „*quidam dominus Pepo*“ har undervist i Bologna før Irnerius. Af Florenzdokumentet kan man se, at der fandtes en *causidicus* af dette navn i Romagnaområdet, idet han fungerer som *bisidder*. Pepo må som Nordilus have været klar over, at der fandtes en retsbog Digesterne, som man hidtil ikke havde skænket synderlig opmærksomhed, og han må som Nordilus have haft et vist kendskab til, hvad der stod i Digesterne. Den tradition om, at Pepo havde undervist i Bologna i Justiniansk romerret, som Odofred gengiver, er sikkert rigtig. Odofred affærdiger ham som en mand, der ikke var meget værd. „*Nullius nominis fuit*“. Den hånlige omtale beror

vel på, at Pepo, skønt han kendte Digesterne, ikke var i stand til at give en også på Digesterne støttet undervisning i Justiniansk romerret. Det var Irnerius i stand til at gøre. Irnerius har i Bolognaskolen været den første, som gav en videregående undervisning i Justiniansk romerret.

Det er heller ikke rigtigt, at Irnerius ved siden af sine glosser til teksterne i retsbøgerne har skrevet en lang række skrifter. Man har i tidens løb tilskrevet Irnerius forfatterskabet til mindst 10 anonyme skrifter fra det 12 århundrede, som man havde vanskeligheder med at placere, men det har lidt efter lidt vist sig, at hypoteserne var for fantasifulde, og at de måtte opgives. Irnerius har ikke skrevet et eneste af disse 10 skrifter. De literære spor, som han har efterladt sig, er *glosser, mange glosser, men kun glosser*.

Det, som måske kunne være tvivlsomt, var, om Irnerius som hævdet af v Savigny skulle være forfatter til håndskriftet Brachylogus, og om han som hævdet af Fitting skulle have skrevet skrifterne Summa Trecensis og Quæstiones de juris subtilitatibus. Brachylogus må imidlertid, som Fitting har påvist, være skrevet af en forfatter, der har haft tilknytning til Frankrig, måske ikke netop til Midtfrankrig, men dog til Frankrig. Håndskriftet kan ikke være skrevet af en legist, der udelukkende har virket i Italien. Summa Trecensis er blot den første redaktion af Rogerius's Summa Codicis. Og Quæstiones de juris subtilitatibus må af indre grunde enten være skrevet af Placentin eller også være skrevet af en anden, nu ukendt elev af Rogerius. Jfr herved Max Conrat Geschichte der Quellen und Literatur des Römischen Rechts im früheren Mittelalter, 1891, s 550—82 og Hermann Kantorowicz Studies in the Glossators of the Roman Law, 1938, s 33 ff, s 120 ff, s 145—205.

Ser vi på de dokumenter, hvori Irnerius er omtalt, har vi den første oplysning om ham i et dokument fra 1113. Han var da tilstede i markgrevinde Mathildes toskanske hofret „in loco baviano“ i sin egenskab af causidicus, og det vil blot sige i sin egenskab af advokat. Det er af nogle blevet gjort gældende, at causidicus betyder dommer, men Fickers undersøgelser har vist, at causidicus er det samme som advokat. Det er derfor fabel eller myte, at Irnerius allerede i 1113 var nået langt i sin juridiske

løbebane og indtog en fremtrædende stilling. Han var blot advokat. Derefter er han omtalt i 4 dokumenter fra 1116, og nu fremtræder han som judex, i eet dokument fra 1117, eet fra 1118 og eet fra 1125. Irnerius har i nogen tid været i den tyske kejser Henrik V's tjeneste, men da Henrik V døde i 1125, er dette forhold hørt op i 1125. Der er intet, der tyder på, at han også har været i Lothar III's tjeneste. Men at Irnerius har levet i nogen tid efter 1125, kan man vistnok slutte af en notits hos en annalist.

I den chronikon, som abbed Conrad i Ursperg har skrevet noget ind i det 13 århundrede, findes der en notits om Gratian og Irnerius, som lyder således:

„På dennes tid samlede magister Gratian kanoniske regler og bestemmelser, som fandtes spredt i forskellige bøger, i eet værk. Han føjede dertil på passende steder gode citater fra kirkefædrene, og han tilvejebragte et ganske fornuftigt system i sit værk. I samme periode fornyede dominus Irnerius, tilskyndet dertil af markgrevinde Mathilde, retsbøgerne, som længe var blevet noget forsømt, idet ingen længere studerede dem“.

Det er omstridt, hvilken værdi man bør tillægge denne notits, som har hensyn til forholdene i Lothar III's regeringsår 5: 1125—37. Hvis oplysningerne er rigtige, er grundlaget for antagelsen om, at Irnerius gav sig til at beskæftige sig med den Justinianske romerret allerede mod slutningen af det 11 århundrede, væk. Noget tyder på, at Conrad har været ganske velunderrettet om forholdene i Bologna ved retsstudiets igangsættelse, selvom han ikke har været klar over, at Gratian havde lavet en del af arbejdet med at samle dekretet og lave sine dicta i det pavelige arkiv i Rom. Medens man således tidligere var tilbøjelig til at antage, at Gratians dekret i den foreliggende skikkelse var publiceret ca år 1150, så er man nu tilbøjelig til at antage, at det er publiceret allerede ca år 1140. Hermed stemmer Conrads oplysning om, at Gratian udførte arbejdet under Lothar III, for Gratian og hans hjælpere må have arbejdet en del år med dekretet, før det var færdigt, og før det kunne publiceres. Oplysningen er ikke uforligelig med en antagelse om, at Gratian har undervist i kanoniske bestemmelser, før han var færdig med dekretet, fx på grundlag af Burchards dekret eller Ivos Panormia eller en foreløbig redaktion af hans eget dekret.

Når Conrad placerer også Irnerius's arbejde med håndskrifterne og dermed også tidspunktet for den *videregående* undervisning i Justiniansk romerret, som var hans pædagogiske bedrift, i Lothars regeringsår, må vi nok, hvis vi tror, at der er en kerne af sandhed i notitsen, tolke den således, at Irnerius først er blevet helt færdig med at arbejde med håndskrifterne af Digesterne efter 1125. Mathilde døde nemlig i 1115. Hvis det er hende, som har tilskyndet Irnerius til at interessere sig for det håndskrift af Digesterne, som var genfundet i 1070'erne, og som ingen hidtil havde magtet at få noget ud af, så må vi tænke os, at tilskyndelsen er udgået fra Mathilde ikke så lang tid, før hun døde, og at anledningen har været, at hun netop derigennem, at Irnerius gav møde i hendes hofret som *causidicus* i sager, hvor kendskab til den romanistiske vulgarret og den Justinianske romerret var påkrævet, er blevet klar over, at Irnerius havde visse forudsætninger for at kunne gøre noget for studiet af den Justinianske romerret, navnlig fordi han var en kyndig filolog. Mathilde interesserede sig for videnskab.

Det tidspunkt, hvor Irnerius fattede interesse for Justiniansk romerret, må nu ikke sættes for tidligt. Odofred har berettet, *at Irnerius først blev magister artium, før han fik interesse for jura*. Selvom en del af det, som Odofred har berettet, er myte eller misforståelse fra hans side, er der næppe grund til at drage pålideligheden af denne oplysning i tvivl. Irnerius var følgelig *en mand i moden alder, da han fik interesse for den Justinianske romerret* og satte så meget ind på studiet af den, at han kunne virke som *causidicus*. Det er muligt, at Irnerius en tid har været lærer i *artes liberales* ved katedralskolen i Bologna eller ved en klosterschule. Af de glosser af ham, som vi kender, tør man slutte, at han har været en fin latiner, og det kan man også slutte af, at han som den første har turdet give sig til at bringe orden i håndskrifterne af Digesterne og til at studere i Digesterne, for der er af og til fragmenter i Digesterne, som fra et sprogligt synspunkt ikke er så ligetil at tolke. Det er også muligt, at Irnerius har undervist i *artes liberales*, medens han forberedte sig til at blive *causidicus*. Noget skulle han jo leve af.

Problemet er nu ikke, hvornår Irnerius gav sig at undervise i Justiniansk romerret, for han kan være begyndt med at under-

vise i den retsskole, som fandtes i Bologna allerede før hans tid, og som Pepo var knyttet til. Problemet er heller ikke, hvornår han gav sig til at inddrage Digesterne i denne undervisning, men *hvornår han var kommet så godt ind i indholdet af og sammenhængen i Digesterne, at han var i stand til at undervise i så godt som alle bøger i Digesterne*. Der er tre ting, som taler for, at dette tidspunkt ligger ret sent, og at der derfor kan være nogen grund til med Conrad Urspergensis at sætte det til 1120'erne, måske ikke netop slutningen af 1120'erne, men midten eller begyndelsen. For det første, at Digesterne er den sværeste af retsbøgerne at få overblik over. For det andet den inddeling, der er i Digesterne af vulgataeteksten. For det tredje det sandsynlige tidspunkt for efterfølgernes, Bulgarus's og Martinus's påbegyndelse af undervisning.

At det må have taget megen tid, før Irnerius har været så godt inde i Digesterne, at han har kunnet inddrage emner fra næsten alle 50 bøger i sin undervisning, vil enhver, der tænker over, hvad der i de følgende århundreder er blevet ofret af kraft på at udforske sammenhængen i og indholdet af Digesterne, indrømme. Det har ikke været eet år, men både to og tre år, især hvis vi tænker os, at Irnerius har studeret i Digesterne samtidig med, at han virkede som *causidicus* eller underviste.

Den inddeling, der findes i vulgataeteksten af Digesterne, tyder på, at Irnerius ikke på een gang er kommet i besiddelse af et håndskrift af Digesterne, som har omfattet alle 50 bøger. Vulgataeteksten, hvis oprindelse er undersøgt bl a af Mommsen og Kantorowicz, jfr herom fx Kantorowicz *Über die Entstehung der Digestenvulgata*, 1910, er inddelt på følgende måde:

Digesterne.	Digestum vetus.	Bøgerne 1-24, incl titulus 2.
	Infortiatum.	„ 24 fra titulus 2-38.
	Digestum novum.	„ 39-50.
Codex.		Codexbøgerne 1-9.
Volumen.		Institutiones.
		Authenticum.
		Tres libri lig Codexbøgerne 10-12.

Der er endvidere det særlige ved håndskrifterne af *Infortiatum*, at den del, der begynder med ordene *Tres partes* i 35,2,82 og slutter med bog 38, har været en del for sig, der gik under navnet *Tres partes*.

Tres libri i *Codex* synes *Irnerius* slet ikke at have interesseret sig for. Man kender nemlig ikke nogen glosse fra *Irnerius's* hånd til *Tres libri*, og det kan vist kun forklares ved, at det først er efter *Irnerius's* død, at man i legistskolen i Bologna er begyndt på at give undervisning også i *Tres libri*. Hvis man kendte glosser til *Tres libri* fra *Bulgarus's* eller *Martinus's* hånd, kunne man udlægge dette derhen, at *Irnerius* i sine sidste år havde overladt arbejdet i skolen med at gennemgå *Tres libri* til *Bulgarus* eller *Martinus*, men da man ikke gør det, synes forholdet at være dette, at det først er efter *Irnerius's* død, at man i skolen har inddraget *Tres libri* i undervisningen, og at hverken *Bulgarus* eller *Martinus* har påtaget sig at gennemgå *Tres libri*. Den første, der har skrevet glosser til *Tres libri*, er magister *Vacarius* (ca 1150). *Tres libri* har hørt til det stof, som kun er blevet gennemgået ved ekstraordinære forelæsninger, således som vi ved, at det var tilfældet i Frankrig i det 13 århundrede.

Forklaringen på den skæbne, som blev *Tres libris* i legistskolen i Bologna, kan vi kun finde i den uorden, der var i håndskrifterne i begyndelsen af det 12 århundrede. *Tres libri* manglede i de gængse håndskrifter, og *Irnerius* har ikke savnet dem. Han har givet sig til at undervise i *Codex*, uden at han havde håndskrifter af de sidste tre bøger, og først på et senere tidspunkt får man i skolen fat på „halen“ af *Codex* og får *Tres libri* inddraget i undervisningen, omend ikke i den ordinære undervisning.

Den omstændighed, at *Infortiatum* ved det 12 århundredes begyndelse af en ukendt grund var delt i en større del og en mindre del, *Tres partes*, der begynder på et vilkårligt sted i teksten, viser, at der ved begyndelsen af det 12 århundrede ligeledes har været uorden i håndskrifterne af *Digesterne*. Efter den af *Odofred* ved midten af det 13 århundrede gengivne skoletradition er retsbøgerne på et vist tidspunkt blevet overført fra *Ravennaskolen* til Bologna. Først blev *Codex*, *Digestum vetus* og

Digestum novum og Institutiones overført. Så fandt man Infortiatum uden Tres partes og lidt senere Tres libri. Til sidst fandt man novellesamlingen Authenticum.

Odofreds beretning, som er givet på forskellige steder under hans forelæsninger, er i visse henseender uklar, og den er ikke pålidelig. Han beretter, at retsbøgerne først blev overført fra Rom til Ravenna og derefter fra Ravenna til Bologna, og det er næppe helt rigtigt. Overførelsen af håndskrifter af Institutiones og Codex kan heller ikke have haft særlig betydning, for man har i Bologna i forvejen kendt Institutiones og vel også i hovedsagen de første 9 Codexbøger. Men der er nok en sand kerne i beretningen. *Irnerius er kommet i besiddelse af et håndskrift af den første del af Digesterne, før han fik håndskrifter af den sidste del og af midterafsnittet*, og midterafsnittet har været delt i to dele, hvorfor det ikke er usandsynligt, at Tres partes har manglet i første omgang. Digestum vetus har man i legistskolen fra begyndelsen tillagt større betydning for undervisningen end Digestum novum og Infortiatum. Digestum vetus hørte til det ordinære stof, medens Digestum novum og Infortiatum hørte til det ekstraordinære stof, som ikke var genstand for den samme regelmæssige gennemgang. Det tyder på, at der er blevet givet undervisning i Digestum vetus fra et tidligere tidspunkt end i Digestum novum og Infortiatum.

Selve benævnelserne tyder i samme retning. Der er jo tale om *tre dele af en og samme retsbog*. Ingen del af denne retsbog er ældre end resten, og forholdet er heller ikke dette, at man finder et ældre lag i retsudviklingen i begyndelsen af Digesterne, et yngre i slutningen. Hvis bøgerne var blevet indført i undervisningen på samme tid, ville det have været nærliggende at tale om Digestum primum, secundum og tertium eller om tre dele. Udtrykkene må sigte til anvendelsen i undervisningen, hvilket ikke behøver at betyde, at de er fundet i samme rækkefølge, men nok alligevel gør det. At Infortiatum er den del af Digesterne, som er fundet sidst, lyder sandsynligt, for udtrykket, som har forbindelse med glosen fortis, stærk, må betyde „forstærkningen“ eller noget i denne retning. Hvorfra Irnerius har fået håndskriftet af Tres partes, vides ikke, men den omstændighed, at Tres partes har manglet, tyder på, at der har været en del uorden i hånd-

skrifterne. Den kan have været betydelig større, end vi kan se, for håndskrifterne af Digestum vetus og Digestum novum kan være bragt i orden af Irnerius på grundlag af delte håndskrifter, uden at han har fundet anledning til at give oplysning derom.

Når Irnerius kun har skrevet glosser til dele af Justinians retsbøger, vil en antagelse om, at han har givet en videregående undervisning i den Justinianske romerret i en meget lang række år, kun være rimelig, såfremt vi var istand til at udpege en mængde glosser af Irnerius i håndskrifterne eller ved hjælp af Accursius's Glosse, *hvis udarbejdelse måtte have lagt beslag på såre megen tid*. Det er vi imidlertid ikke i stand til at gøre. Der er givet en del eksempler af forskellige forfattere på glosser af Irnerius, fx af v Savigny, men det drejer sig aldrig om glosser, hvis udarbejdelse har krævet såre megen tid. Den, der har arbejdet mest med at finde glosser af Irnerius, er Gustav Pescatore, som var professor i Greifswald, jfr Die Glossen des Irnerius, 1888, men heller ikke de af Pescatore givne prøver på glosser af Irnerius kan støtte en antagelse om, at Irnerius har givet en videregående undervisning i den Justinianske romerret i en lang række år.

Pescatore havde oprindelig den plan, at han ville skrive en bog om de ældste glossatorers videnskabelige præstationer, men den opgav han hurtigt som uigennemførlig, og han nøjedes med at publicere, hvad han havde fundet af glosser af Irnerius. Han fastslår på grundlag af en undersøgelse af glosserne i tre håndskrifter af Codex, at det er Irnerius, som har været læremesteren med hensyn til glossering i den forstand, *at han har arbejdet med alle de typer af glosser, som de følgende legister til og med Accursius brugte, og som iøvrigt også kanonisterne brugte*: similia, contraria, continuationes titulorum, distinctiones, notabilia (NB!), variantglosser, glosser med sproglige oplysninger, glosser med historiske oplysninger, authenticaglosser osv. Pescatore gør imidlertid opmærksom på, at Irnerius antagelig har taget en del af sine glosser eller vel rettere grundlaget for en del af sine glosser fra de håndskrifter, som han efterhånden kom i besiddelse af.

Forholdet har næppe i videre omfang gjort sig gældende med hensyn til Digesterne, hvor Irnerius højst har kunnet finde glosser af Pepo, Nordilus og enkelte andre. Men det er, som Pescatore

rigtigt bemærker, *en nærliggende tanke, at der har været en del glosser i de håndskrifter af Codex og Institutiones, som Irnerius erhvervede eller lånte*, og der har nok også været en del glosser til *Julians noveller*, som man havde arbejdet med i praksis i mange år, men derimod næppe til novellesamlingen *Authenticum*, som man først blev opmærksom på mod slutningen af det 11 århundrede. Den literære form, som Irnerius brugte, glosser til teksten, som regel anbragt i håndskriftets margin, var ingenlunde ny. I en tid, hvor pergament var dyrt, var det fristende at bruge en ubenyttet margin til notater, selvom sådanne notater ikke ser godt ud i et sirligt håndskrift. Håndskrifter af Biblen er tidligt blevet forsynet med glosser, og allerede fra det 6 århundrede har vi et håndskrift med glosser til Justinians *Institutiones*, *Turiner glossen* til *Institutiones*. Den er det første fra Vestriget kendte eksempel på glossering af en del af Justinians retsbøger. Det anonyme håndskrift *Expositio ad librum Papiensem*, som er fra slutningen af det 11 århundrede, er i denne forbindelse et endnu bedre eksempel på glossering, fordi det ligger lige før den tid, hvor Irnerius gav sig til at skrive glosser. Jfr herved Max Conrat *Geschichte der Quellen und Literatur des Römischen Rechts im früheren Mittelalter*, 1891, s 108—18,404—14.

Pescatore antyder, formentlig med rette, at Irnerius er kommet let om ved mange af sine glosser, fordi han har kunnet hente dem eller dog hente grundlaget for dem fra de foreliggende håndskrifter og har kunnet begrænse sit arbejde til en sproglig omformulering. Der er vel navnlig grund til at tro, at forholdet har gjort sig gældende med hensyn til mange af de såkaldte *authenticaglosser* til *Codex*, ofte blot kaldet *authentica*. Løber man *Codex* igennem, støder man på mange glosser af denne type. Det drejer sig om excerpter fra novellerne tilføjet på steder i *Codex*, hvor *Codex* var blevet ændret gennem noveller. De, der før Irnerius har givet undervisning i Justiniansk romerret, har jo, selvom de ikke kendte *Digesterne*, kendt *Institutiones*, *Codex* og *novellerne*, og i Ravenna er man på grund af den romanistiske farve, som retten i Ravennaområdet havde i det 11 århundrede, også ved undervisningen blevet stillet overfor spørgsmålet om, hvilke ændringer der var foretaget i *Codex* gennem novellerne. Det har

man kunnet markere ved en glosse, der blot var et udtog af novellen, en authenticaglosse. Irnerius har antagelig taget mange af sine authenticaglosser fra ældre håndskrifter og blot givet kendte glosser en ny formulering.

De literære spor, som Irnerius har efterladt sig, kan således næppe begrunde en antagelse om, at han har givet en *videregående* undervisning i den Justinianske romerret i en *meget lang* række år, og det er dette, som er det interessante problem. Det sandsynlige tidspunkt for efterfølgernes, Bulgarus's og Martinus's påbegyndelse af undervisning, fører herefter til, at vi må rykke tidspunktet for den videregående undervisning hen til 1120 eller måske endog ind i 1120'erne. Den næste lærer i legistskolen Bulgarus er tidligst begyndt at undervise ca 1125, og han er snarere begyndt ca 1130.

Den indsats, som Irnerius har gjort ved at inddrage Digesterne i studiet af den Justinianske romerret, må ikke undervurderes. Den har været grundlaget for århundreders arbejde i legistskolerne. Det, som man her gennem lange tider alene dyrkede, var den Justinianske romerret. Irnerius har ved sin tekstgennemgang og ved sine tekstkommentarer og sine glosser foretaget den første kulegravning. Bulgarus, Martinus, Rogerius, Hugo, Jacobus, Placentin, Johannes Bassianus, Pillius, Azo og Accursius osv, alle fra glossatorskolen, arbejdede videre på det af Irnerius tilvejebragte grundlag. Hans glosser med parallelsteder, *similia*, og „modsatte“ steder, *contraria*, og hans glosser om sammenhængen i titlerne, *continuationes titulorum*, om sondringer, *distinctiones*, om ændringer ved noveller, *authentica* osv er brugt af og efterlignet af dem, der senere underviste i skolen. Det har været en be-drift således at lægge grundlaget for en skoles arbejde gennem mere end et århundrede.

Men vi må på den anden side heller ikke overvurdere Irnerius's indsats. *Irnerius har ikke givet os en systematisk fremstilling af nogen del af den Justinianske romerret, og han var ude af stand til at give en fremstilling af centrale retsteoretiske problemer.* Der foreligger nok fra hans hånd nogle glosser om de almindelige retsteoretiske problemer, men de er så kortfattede, at man må kalde dem strøtanker. Det var ikke i glossatorskolen,

at man beskæftigede sig med den almindelige retslæres problemer. De er berørt en passant, men de er ikke blevet dyrket. Irnerius har heller ikke haft sans for retshistoriske problemer.

Min konklusion går således ud på, at Conrad Urspergensis nok har været ganske velunderrettet. Irnerius har sandsynligvis først i 1120'erne haft et sådant herredømme over Digesterne, at han gennem sin undervisning har kunnet „forny“ retsbøgerne og retsstudiet. Det er muligt, måske endog sandsynligt, at Irnerius har undervist i Justiniansk romerret noget før 1120, men der har da været tale om en undervisning, der som undervisningen i Ravenna og undervisningen i den skole, der fandtes i Bologna allerede ved slutningen af det 11 århundrede, stort set ikke omfattede Digesterne. Den videregående undervisning i Justiniansk romerret med inddragelse af Digesterne i undervisningen, som har været Irnerius's bedrift og med rette skaffet ham ry i skolen, er næppe blevet givet før ca år 1120.

Mathildeberetningen er der i og for sig ikke nogen grund til at kassere som fabel eller myte. Mathilde var en af romerkirkens støtter. Hun havde et venskabsforhold til Gregor VII, og hun stod sig også godt med de følgende paver. Digesterne blev sandsynligvis fundet af en munk eller en prælat, og det ser ikke på forhånd usandsynligt ud, at det har været Mathilde, den i videnskabens trivsel interesserede markgrevinde, der har tilskyndet Irnerius, som hun kendte fra hans møde for hendes domstol som *causidicus*, til at bringe orden i og dyrke det nu velkendte håndskrift af Digesterne. Forklaringen på hendes opfordring til Irnerius kan have været, at hun har virket i Romerkirkens interesse. At man fra kuriens side har været interesseret i, at der blev foretaget en systematisk behandling af den Justinianske romerret, kan vi bl a se af den henvendelse, som Romerkirkens kansler Aimericus foretog til Bulgarus for at få nogen vejledning om den Justinianske proces. Hermann Conring, den tyske videnskabsmand, som i 1643 lagde grundlaget for studiet af tysk retshistorie, var tilbøjelig til at tro på abbed Conrads beretning om, at det var Mathilde, som tilskyndede Irnerius til at dyrke den Justinianske romerret.

Irnerius har følt sig smigret over at modtage en sådan opfordring, navnlig såfremt Mathilde, der var meget rig, samtidig har

påtaget sig at dække udgifterne ved tilvejebringelse af håndskrifter til brug for studium og undervisning eller at sørge for, at de blev dækket på anden måde. De har været ret betydelige.

§ 22. *Romerretsstudium i juristpavernes århundreder studium af Justiniansk romerret.*

Den videregående undervisning i Justiniansk romerret, som Irnerius gik igang med i Bologna fra ca år 1120, og den undervisning i kanonisk ret, som Gratian og Paucapalea gav sig til at give i Bologna senest fra ca år 1140, skulle få betydning for den undervisning, der blev givet i resten af middelalderen i „jura“ i retsskolerne og ved universiteterne. Det, der undervistes i, var kanonisk ret og „romerret“, kanonistik og legistik. Legistik var med uvæsentlige undtagelser det samme som „romerret“.

Fra ca 1160 er der blevet undervist i Justiniansk romerret i Montpellier, og fra ca 1235 er der tillige blevet undervist heri i Toulouse og i Orléans. Da den Justinianske romerret hverken i det 6 århundrede eller senere var blevet sat i kraft i Frankrig, var den undervisning, som blev givet i Montpellier, Toulouse og Orléans i Justinians retsbøger med novellerne, *undervisning i noget, som i den foreliggende form ikke var „gældende ret“ noget sted i Frankrig*. Og da den Justinianske romerret heller ikke nogensinde var sat i kraft i Tyskland, var den undervisning i „romerret“, som blev givet ved universitetet i Prag fra dets oprettelse i 1348 og ved de tyske universiteter, der derefter oprettedes, ligeledes *undervisning i noget, som i den foreliggende skikkelse ikke var „gældende ret“ i Bøhmen eller i nogen anden del af Tyskland*.

For Italiens vedkommende var forholdet for så vidt et andet, som Justinian havde sat sine retsbøger og noveller i kraft i Italien, efterhånden som hans hære tilbageerobrede Italien fra østgoterne, og Justinian bekræftede denne indførelse i Italien af den Justinianske romerret, da han i året 554 udfærdigede *sanctio pragmatica*, jfr foran s 38. Irnerius og hans efterfølgere gav ikke som fx Rogerius og Placentin i Montpellier og Jacobus de Ravanis og Petrus de Bellapertica i Orléans undervisning i et rets-

system, der i den foreliggende skikkelse aldrig havde været i kraft i vedkommende land eller område. Det, som Irnerius og hans efterfølgere i Bologna underviste i, var dog på den anden side *ikke i den for Italien eller dele af Italien „gældende ret“*. For det første var „romerrettens“ betydning ved begyndelsen af det 12 århundrede og i lang tid derefter begrænset som følge af, at retsgrundlaget i Norditalien og i store dele af Mellemitalien var den lombardiske ret. For det andet havde man i de tilfælde, hvor „gældende ret“ var en romanistisk vulgarret, i praksis gennem næsten fem århundreder slet ikke taget nogetsomhelst hensyn til retsbogen *Digesterne*, men alene truffet afgørelserne ud fra *Institutiones* og *Codex* med novellerne. For det tredje var ved det 12 århundredes begyndelse store dele af det, som var bestemt i *Codex* med novellerne, obsolet stof, og mange regler var ændret eller ophævet som følge af sædvaner. Hele den retsorganisation og hele den forvaltningsorganisation, som skulle fungere i Italien, blev sprængt af longobardernes, frankernes og tyskernes invasioner, hvortil i det 11 århundrede kom normannernes sætten sig fast på Sicilien og i Syditalien. Og de regler, som fandtes i Justinians *Codex* med novellerne om den kirkelige organisation og de kirkelige forhold, var lidt efter lidt blevet udhulet som følge af bestemmelser truffet af paverne, ligesom det for Italiens vedkommende allerede før udfærdigelsen af Gratians dekret tildels var lykkedes for kirken at skabe nye retsregler om forlovelse, om ægteskabsbetingelser, om ægteskabets principielle uopløselighed osv, der havde fortrængt de regler, der fandtes herom i den Justinianske ret. Selv for Italiens vedkommende var reglerne i Justinians retsbøger og novellerne i stor udstrækning obsolete.

Fra et retsteoretisk synspunkt kan det ikke stærkt nok fremhæves, at den undervisning, der blev givet i „romerret“ i Bologna fra ca 1120, i Montpellier fra ca 1160 og i Toulouse og i Orléans fra ca 1235, var *undervisning i retsregler, som i den foreliggende skikkelse ikke var i kraft nogetsteds*. Den jurist, der under sit universitetsstudium er blevet trænet op gennem en undervisning, som for størstedelens vedkommende er en undervisning i „gældende ret“, har svært ved at forstå, at undervisning i legistik i de første mange århundreder var undervisning i noget, der i den foreliggende skikkelse ikke nogetsteds var „gældende ret“. Men

der var gennem hele middelalderen den væsentlige forskel mellem undervisningen i kanonistik og undervisningen i legistik, at kanonisterne underviste i noget, der for størstedelens vedkommende var accepteret som ret i de vesteuropæiske lande, og som var dele af et universelt retssystem. Legisterne underviste længe kun i et retssystem, som i den udformning, som det havde fået i Justinians retsbøger med novellerne, havde haft gyldighed i Italien i ca 20 år ved midten af det 6 århundrede.

Dette kan man bl a se af, at der ved universiteterne i Toulouse og i Orléans gennem hele middelalderen ikke blev undervist i „fransk ret“, det være sig i de — få — retsregler, der var fælles for hele regnum Franciæ, eller i den ret, der gjaldt i de mange retsområder, som riget var splittet op i, navnlig i visse civilretlige henseender, gennem hele middelalderen. Det er først mod slutningen af det 17 århundrede, at der ved universiteter i regnum Franciæ bliver udnævnt professorer i fransk ret eller mere korrekt i „les principes du droit français en général“. Gennem hele middelalderen var der så mange forskellige retsområder i Frankrig, at man slet ikke kunne tale om en „fransk civilret“ eller om „almindelige franske civilretsprincipper“. Det er dog allerede mod slutningen af det 15 århundrede, at der kommer en udvikling igang, som skulle føre til en præcision, en kodifikation, af den i de mange retsområder gældende „uskrevne ret“ og derefter lidt efter lidt til større ensartethed i civilretlig henseende i regnum Franciæ. Som et led i disse bestræbelser i retning af større retsenhed blev det i 1679 ved et edikt bestemt, at der ved de franske universiteter skulle udnævnes professorer, som skulle give undervisning i „les principes du droit français en général“.

Rigtigheden af det anførte fremgår endvidere af oplysninger, som vi har om, hvorledes der blev undervist i legistik i retsskolerne og ved universiteterne i de første århundreder. Vi kender i et vist omfang planerne for undervisningen i legistik, og vi kan heraf se, at undervisning i legistik i den første tid var undervisning i Justiniansk romerret med vægten lagt på tekstgennemgang og tekstkommentar. Undervisningen i „romerret“ har med uvæsentlige undtagelser været undervisning i Justiniansk romerret.

De pålideligste og de mest detaljerede oplysninger har vi vist

med hensyn til undervisningen ved universitetet i Toulouse. Universitetet i Toulouse blev oprettet efter albigenserkrigens afslutning i henhold til fredstraktaten. Universitetet blev så at sige påtvunget Sydfrankrig fra pavedømmets side, og formålet var at gøre et forsøg på at få en ende på kætteriet i Sydfrankrig. Det primære formål var undervisning i den rette tro, i teologi, og i den sig dertil sluttende kanoniske ret og ikke undervisning i romerret. Men da Honorius III i 1219 ved bullen *Super specula* havde forbudt studium af romerret ved universitetet i Paris, blev der ved universitetet i Toulouse få år efter universitetets oprettelse også givet undervisning i romerret. Faget var her som så mange andre steder et naturligt appendix til den kanoniske ret.

Der er grund til at tro, at man ved indretningen af undervisningen i Justiniansk romerret ved universitetet i Toulouse stort set har fulgt de planer for undervisningen, som man anvendte i Bologna. Man kan se, at man uden videre har accepteret *undervisningsgrundlaget* fra Bologna, Bolognateksten af retsbøgerne med opdelingen af Digesterne i *Digestum vetus*, *Infortiatum* og *Digestum novum* og med en Codex, der i overensstemmelse med praksis kun omfattede de første 9 bøger. Hvis man i Toulouse ville have været ind på en omlægning af undervisningsgrundlaget, kunne man i overensstemmelse med Pisanahåndskriftet have strøget den mærkelige inddeling af Digesterne, der findes i Bolognateksten, og man kunne også i håndskrifterne have forenet de sidste tre Codexbøger med de første ni. Irnerius var vistnok ikke klar over, at der fandtes et godt håndskrift i Pisa af bl a Digesterne, det nuværende Florentina, men det var hans efterfølgere. De har tekstvarianter fra Pisana. Der har dog næppe i Toulouse været nogen, der har følt trang til at og haft den åndelige kraft, der krævedes til at gå igang med en revision af *versio vulgata*, og vi kan i hvert fald se, *at man ved den undervisning ved universitetet i Toulouse, der var igang i 1230'erne, har accepteret versio vulgata som undervisningsgrundlaget*. *Versio vulgata* har været grundlaget for undervisningen i Justiniansk romerret gennem hele middelalderen ved alle de universiteter, hvor der blev undervist i Justiniansk romerret, og den var også undervisningsgrundlaget i den første halvdel af det 16 århundrede.

Stort set har man sikkert også ved universitetet i Toulouse

anvendt *undervisningsplanen* vedrørende undervisningen i legistik i Bologna. Vi kan forsåvidt angår et væsentligt punkt, son- dringen mellem det ordinære og det ekstraordinære stof, se det af oplysninger givet af Odofred ved midten af det 13 århundrede. Ifølge Odofred var det i Bologna kun Digestum vetus og Codex, som hørte til det ordinære stof og derfor var genstand for ordi- nære forelæsninger. Digestum novum og Infortiatum hørte til det ekstraordinære stof, som kun blev gennemgået i ekstraordi- nære forelæsninger.

Af undervisningsplanen for Toulouse fra 1314 kan man se, at man også i Toulouse havde en hovedinddeling af stoffet i det ordinære og det ekstraordinære stof i retsbøgerne. Man kan end- videre af planen se, at ikke så lidt af stoffet i Digestum vetus og Codex var blevet udskilt fra det ordinære stof og overført til det ekstraordinære. Fra Digestum vetus havde man udskilt bøgerne 7,9,15,21 og 23 fra den ordinære gennemgang, og det samme havde man gjort med hensyn til Codex med hensyn til bøgerne 10—12, Tres libri. Herudover var der i Toulouse en mængde ti- tulli i Codex, som var „overspringelse“ ved den ordinære gennem- gang.

Det ekstraordinære stof, som kun blev gennemgået i ekstra- ordinære forelæsninger, og som man derfor næppe har krævet lært på samme måde som det øvrige stof, omfattede efter under- visningsplanen for Toulouse:

1. Digestum vetus bøgerne 7,9,15,21 og 23.
2. Infortiatum, derunder Tres partes.
3. Digestum novum.
4. De tituli i Codexbøgerne 1—9, som ikke hørte til det ordinære stof.
5. Codexbøgerne 10-12, Tres libri.
6. Authenticum.

Justinians Institutiones var begynderbogen. Den blev hverken gennemgået i de ordinære forelæsninger eller i de ekstraordinære, idet man ikke lod doctores eller licentiati bruge deres tid på be- gynderundervisning. Begynderundervisningen blev givet af bac- calaurei, de ældre studerende, som forberedte sig på at tage li- centiatgraden.

Undervisningsmåden var i de første århundreder den, at forelæseren begyndte med at læse selve teksten i retsbogen op, „literam legere“. Det har han i den første tid gjort så langsomt, at de elever, som ikke var i besiddelse af et håndskrift, kunne nå at skrive teksten ned. Derefter blev teksten gennemgået og kommenteret. Af undervisningsplanen for Toulouse kan man se, at man tidligt er blevet opmærksom på de vanskeligheder, som opstod, når forelæseren gik for hurtigt igennem stoffet, og at man også tidligt har været ude for, at forelæsere gik for langsomt igennem stoffet. Der var gennem en *taxatio punctorum* lagt en plan for, hvad der skulle være gennemgået i løbet af et vist antal forelæsninger. Til gennemgangen af Digesternes første bog var der efter planen afsat 13 dage, til anden bog 20 dage, til tredje bog 18 dage, til fjerde bog 16 dage osv. Til gennemgangen af det ordinære stof i Digestum vetus var der ialt afsat et år med 221 forelæsninger. Til gennemgangen af det ordinære stof i Codexbøgerne 1—9 var der også beregnet et år med ialt 208 forelæsninger, og der var også her en fast plan for, hvad forelæseren skulle nå, idet man havde normeret, hvad der skulle være nået indenfor en periode på 12 dage.

Af undervisningsplanen for Toulouse fra 1314, hvis enkeltheder kan efterses i Marcel Fourniers bog fra 1892 *Histoire de la science du droit en France*, og af de oplysninger, som vi iøvrigt har om undervisningen i retsskolerne i de første århundreder, får man et klart indtryk af, hvilken rolle selve arbejdet med teksterne har spillet ved undervisningen. 221 forelæsninger til gennemgang af dele af Digestum vetus og 208 forelæsninger til gennemgang af dele af Codexbøgerne 1—9 er overordentlig meget. Glossatorerne kom tidligt ind på systemet med at træne eleverne gennem øvelser over små retstilfælde, som de i reglen selv lavede. Sådanne øvelser har mange steder været et vigtigt led i undervisningen. Vi kender Quæstiones, små konkrete retstilfælde, som Bulgarus har lavet og ladet eleverne diskutere, og vi kender Quæstiones af fx Pillius, Azo og Hugolinus, og de er tildels publiceret. Øvelserne blev ofte holdt om lørdagen og hed da *Quæstiones Sabbatinæ*.

Da teksterne i retsbøgerne kun forelå på latin, og da lærernes kommentarer er givet på latin og øvelser afholdt på latin, har

grundige kundskaber i latin været nødvendige for den, der ville studere legistik, som for den, der ville studere kanonistik. Den, der fik en grad i legistik, havde derfor ikke blot fået attest for, at han havde et vist herredømme over den Justinianske ret, men også attest for, at han var en kyndig latiner, et forhold, der var af væsentlig betydning i en tid, hvor det lærde sprog og det diplomatiske sprog var latin og kun latin. En grad i legistik gav anseelse. Vi ser da også, at allerede i begyndelsen af det 13 århundrede tager den franske konge Philip August og den tyske kejser Frederik II universitetsuddannede legister i deres tjeneste, og det samme gjorde Philip den smukke ved slutningen af det 13 århundrede. Peter Flote, Vilhelm Nogaret og Vilhelm Plaisians var legister.

Det arbejde, som Justinians lovkommissioner havde udført, var af ringe kvalitet, og det arbejde, som lærerne i retsskolerne måtte udføre for at få herredømme over indholdet af teksterne og overblik over sammenhænge, har derfor været overordentligt stort. Det forklarer, at glossatorerne har skrevet ret lidt af af-handlinger, lærebøger mv. Lærerne har ikke haft det overskud af åndelig kraft, der skulle til, hvis der skulle tilvejebringes systematiske fremstillinger af hele den Justinianske romerret. Nogle gik igang med dette arbejde, og der kom visse resultater ud deraf, men foretager vi en samlet bedømmelse af, hvad der kom ud af glossatorperioden i retning af systematiske fremstillinger, må vi erkende, at det var ret lidt, der kom ud af så mange læreres arbejde. De fleste lærere nøjedes med at skrive glosser til teksterne. Fra et videnskabeligt synspunkt er glosser ikke en tilfredsstillende måde at fremstille stoffet på. Læreren har givet op overfor arbejdet med at bringe stoffet i systematisk form.

§ 23. *Romerretsglossatorerne.*

Irnerius skrev kun glosser til teksterne i retsbøgerne med novellerne og en række af de følgende lærere har ligeledes stort set kun skrevet glosser, fx Hugo, Jacobus, Albericus, Aldricus, Henricus de Baila, Cyprianus, Willielmus de Cabriano, Jacobus Balduinus og Accursius. Der er derfor god grund til at kalde disse forfattere glossatorer.

Også Bulgarus, Martinus, Rogerius, Placentin, Johannes Basianus, Otto Papiensis, Azo, Pillius og Hugolinus har i stor udstrækning nedfældet deres bidrag til den Justinianske rets forståelse i glosser til teksterne. Men de har tillige i større eller mindre omfang skrevet små afhandlinger. Og enkelte af dem gik igang med at lave de lærebøger, som er nødvendige for juridisk undervisning, om undervisningen skal være hensigtsmæssig.

Bulgarus, som fra ca 1130, og *Martinus*, som fra ca 1135 videreførte den af Irnerius påbegyndte videregående undervisning i Justiniansk romerret, har dog kun skrevet meget lidt udover glosser. Bulgarus har skrevet en *Ordo judiciorum*, et lille skrift om den Justinianske proces. Det kan efterses i Wunderlichs *Anectota quæ processum civilem spectant* fra 1841. Da skriftet er skrevet efter opfordring fra Romerkirkens kansler, kardinal Aimericus, må det være skrevet før 1141 og efter 1123, og da Bulgarus bruger udtrykket „Carissimo amico“, er det vel sandsynligt, at skriftet er fra slutningen af 1130'erne. Som ganske ung lærer har Bulgarus næppe kunnet tillade sig at bruge dette fortrolige udtryk overfor Romerkirkens kansler.

Den fremstilling, som Bulgarus har givet i dette lille skrift af den Justinianske proces, er elementær. Den, som læser skriftet igennem, bliver ikke imponeret. Skriftets betydning beror ikke på dets indhold. Der er skrevet langt bedre processkrifter af senere forfattere, fx af Tancred. Men det er det første skrift om den Justinianske proces, som vi kender, og den Justinianske proces var et emne, som skulle beskæftige teorien i de følgende århundreder, fordi *kanonisterne tog den Justinianske proces som udgangspunktet, da de udformede den kanoniske rets procesregler*. Blandt de legistglossatorer, som efter Bulgarus i det 12 århundrede har skrevet små skrifter om den Justinianske proces, kan nævnes Otto Papiensis og Pillius.

Herudover har Bulgarus skrevet et apparat $\mathfrak{D}$: en fortløbende samling glosser til den sidste titel i Digesterne, titlen *De regulis juris*. Samlingen er udgivet af Beckhaus i 1856.

Martinus's virke som lærer kan spores dels i glosser, dels i de skrifter *Dissensiones dominorum*, som er skrevet allerede i det 12 århundrede om de doktrinale kontroverser mellem lærerne i glossatorskolen. Doktrinale kontroverser mellem professorer

har altid interesseret de studerende, og der opstod hurtigt doktrinale kontroverser i glossatorskolen, for der var mange antinomier i Justinians retsbøger, og der var meget andet, som kunne give anledning til diskussion. En væsentlig del af fremstillingen i disse skrifter om *Dissensiones dominorum* handler om den modsætning, der var mellem den måde, hvorpå Bulgarus og den måde, hvorpå Martinus nærmede sig problemerne. Bulgarus var ordfortolkningens mand, medens Martinus gik ind for en friere til tidens forhold afpasset fortolkning, og vi har således allerede i glossatorskolen den modsætning mellem en „*jus strictum retning*“ og en „*jus bonum et æquum retning*“, som man har kendt i retsskolerne og ved universiteterne fra tidernes begyndelse, og som er uovervindelig, bl a fordi den beror på lærernes temperament. — Fra Martinus's hånd kender vi udover glosser navnlig et lille skrift om den Justinianske dotalret, *Tractatus de jure dotium*. Det er publiceret af Hermann Kantorowicz i 1938 i *Studies in the Glossators of the Roman Law* s 255—66, og Kantorowicz har også her trykt en glosse af Martinus om gradberegningssprincipperne ved slægtskab, *De computatione graduum*.

Hvis ikke en række skrifter af Bulgarus og Martinus er gået tabt, hvad der ikke er noget, der tyder på, idet vi så dog vel ville kende titlerne eller støde på omtale deraf hos senere forfattere, så må en universitetslærers konklusion vedrørende deres lærergerning gå ud på, at det var meget lidt, som de udrettede i literær henseende, og de to andre glossatorer Hugo og Jacobus, som man i omtalen sidestiller med Bulgarus og Martinus, idet man sammenfatter dem under udtrykket „de fire doktorer“, har næsten ikke sat sig spor udover glosser. Der er intet, der tyder på, at de har været særlig betydelige.

Bulgarus har virket som lærer i Justiniansk romerret i ca 30 år, idet han først døde i 1166, og Martinus, som døde noget før, har været lærer i ca 25 år i glossatorskolen. De literære resultater af deres 25—30 års lærergerning er det rene småatteri og kan på ingen måde sammenlignes med, hvad forfattere som Rogerius, Placentin og Azo præsterede for ikke at tale om, hvad kanonister som Rolandus Bandinelli, Rufinus, Huguccio, Bernardus Papiensis og Tancred kunne overkomme. Det har selvfølgelig været et stort arbejde for Bulgarus og Martinus at trænge ind i teksterne

og at finde ud af sammenhængen, men det giver næppe hele forklaringen. Forklaringen er nok også, at det arbejde, som de videreførte, ikke var ført nær så langt frem af Irnerius, som man ofte går ud fra. En langt større del end hidtil antaget af det kulegravningsarbejde, som var nødvendigt, før der kunne gives en forsvarlig undervisning i Digesterne, er nok udført af Bulgarus og Martinus, og det har været dette, som har taget deres tid og deres kræfter i så mange år.

Det blev *Rogerus*, der som den første af lærerne i legistik erkendte, at undervisning kræver hensigtsmæssige lærebøger, og som derefter gik igang med at udarbejde en lille lærebog i dele af den Justinianske romerret. *Rogerus* havde studeret i Bologna, og han har også i nogen tid virket som lærer i Bologna. Han er ganske vist slet ikke omtalt i noget bolognesisk dokument, men vi kan slutte os til, at han har været lærer også i Bologna fra glosser, der citerer „*liber Rogerii*“ for visse tekstvarianter. „*Liber Rogerii*“ har været det håndskrift af Digesterne, som *Rogerus* selv har ejet, og hvori han som Martinus har indført visse tekstvarianter, som var hentet fra Pisana, håndskriftet i Pisa. At *Rogerus* har været en flittig underviser, tør vi slutte dels af de ikke så få glosser fra hans hånd, som vi kender, dels af den omtale, som han har fået i visse håndskrifter af *Dissensiones dominorum*. Det er udløbere af hans undervisning i Bologna.

Rogerus, som har været en noget yngre kollega af Bulgarus og Martinus, har noget ind i 1160'erne slået sig ned i Sydfrankrig, og han har virket som lærer i Montpellier. Det kan vi se af en oplysning, som Pierre Jacobi, der var professor i Justiniansk romerret i Montpellier, har givet i året 1311, for Pierre Jacobi har her blandt sine forgængere omtalt Rotgerius og Placentin, og vi kan finde en bekræftelse herpå i visse udviklinger af Placentin. Placentin har i Montpellier fortsat et arbejde, som er blevet udført af *Rogerus*, og som af en eller anden grund er blevet afbrudt, antagelig som følge af, at *Rogerus* er død. At *Rogerus* har haft nogen tilknytning til Provence, kan vi også slutte deraf, at han i 1162 optrådte i Turin på greven af Baux's vegne som advokat i Frederik Barbarossas hofret, for den sag, som der her var tale om, drejede sig om bortforleningen af grevskabet Provence. Hvad der har været grunden til, at *Rogerus* noget ind i 1160'erne fandt

på at give sig til at undervise i Montpellier, er uklart, men det kan have været de urolige forhold, som der da var i Lombardiet. Det er på denne tid, at Frederik Barbarossa gør forsøg på at få herredømmet over de lombardiske stæder og dermed herredømmet i Italien, og det er i 1162, at hans furor Teutonicus når klimaks. Han lod da huse og bygninger i Milano brænde af og lod hele byen udslette for derved at statuere et eksempel. Vi ved, at Placentin hadede tyskerne, og det var nok medvirkende til, at han ca 1170 udvandrede til Montpellier. Det er muligt, at det også har været politiske grunde, som har fået Rogerius til at tage ophold i Montpellier.

Ifølge den af Odofred gengivne skoletradition var Rogerius den første legist, som skrev en Summa Codicis. Placentin skrev den anden, og Azo sluttede af med at skrive sin Summa Codicis. Rogerius har således blandt legisterne den samme rolle som igangsætteren med hensyn til produktion af lærebøger, som Rolandus Bandinelli havde blandt kanonisterne. Vi ved ikke noget om, hvornår Rogerius gik igang med at lave denne første lærebog i legistik, men vi tør ikke placere ham før Rolandus 5: før 1148.

Rogerius's første udkast til Summa Codicis er en Summa Trecensis, som man har kendt længe, og som ifølge Fitting var skrevet af Irnerius. Denne hypotese er imidlertid som så mange andre af Fittings hypoteser for dårligt underbygget. Kantorowicz har gjort det sandsynligt, at Summa Trecensis er Rogerius's første udkast til Summa Codicis. Summa Trecensis blev oversat til provençalsk og blev som „Lo Codi“ udbredt i Frankrig. Rogerius er begyndt på den måde, at han først har samlet en del materiale sammen, og det er dette materiale, som vi finder i Summa Trecensis. Summa Trecensis er kun en skitse til en summa og må vurderes som et første udkast, hvor forfatteren ikke har givet værket den endelige form. Stoffet er ikke arbejdet sammen og er tildels ufordøjet. Derefter har Rogerius givet sig til at foretage den endelige udformning, men dette arbejde nåede han ikke at fuldføre. Han nåede ved revisionen kun til titlen *De ædiliciis actionibus* i Codex 4,58. Af os ukendte grunde, sygdom, død, personlige sorger osv har Rogerius aldrig nået at føre revisionen tilende. Det blev Placentin, som skrev slutningen på håndskriftet.

I den pakke med håndskrifter, som Kantorowicz gennemar-

bejdede i 1930'erne, fandtes der to mindre arbejder af Rogerius *Quæstiones super Institutis* og *Enodationes quæstionum super Codice*. De bekræfter den antagelse om større vingefang end forgængerne, som man når til ud fra det, som vi ved om Rogerius's arbejde med lærebogen. Rogerius har for det første haft visse naturlige anlæg for forfattervirksomhed, idet han har fundet på at skrive videnskabelige skrifter i dialogform, dialog mellem „Rogerius“ og „Jurisprudencia“, og han har derudover haft en interesse for de almene retstcoretiske problemer, som på hans tid ikke var almindelig hos legisterne. Han drøfter bl a den antinomi mellem *Digesterne* 1,3,32, 1 og *Codex* 8,53 (52), 2, som allerede Irnerius var blevet opmærksom på, og som i de følgende århundreder skulle give anledning til endeløse diskussioner i retsskolerne og ved universiteterne.

Placentin, der ca 1170 afløste Rogerius som lærer i Justiniansk ret i Montpellier, havde allerede da virket som lærer i en del år, først i Mantua, derefter i Bologna. Placentins første arbejde fra Mantuaperioden er vistnok *Quæstiones de juris subtilitatibus*, som Fitting i 1894 publicerede som et arbejde af Irnerius. Skriftet kan imidlertid efter Kantorowicz's undersøgelser ikke være et værk af Irnerius. Det er skrevet af en elev af Rogerius, og da Placentin under sine studier i Bologna havde haft Bulgarus og Rogerius som lærere, og da han i sin stil og hele sin åndsretning synes at være stærkt præget af Rogerius, er Kantorowicz tilbøjelig til at antage, at *Quæstiones de juris subtilitatibus* er et ungdomsarbejde af Placentin, selvom han ikke vil afvise, at afhandlingen kan være skrevet af en anden elev af Rogerius. Givet er det derimod, at Placentin i begyndelsen af 1160'erne, da han underviste i Mantua, har skrevet en afhandling om hermed beslægtede problemer, hans *Libellus de actionum varietatibus* også kaldet *Summa Mantuana* eller *Summa „Cum essem Mantuæ“*. Den er publiceret af Pescatore i *Beiträge zur Mittelalterlichen Geschichte*, hæfte 5, 1897.

Quæstiones de juris subtilitatibus er et af de få værker, hvori en glossator kommer ind på problemet om den Justinianske rets gyldighed. Forfatteren, som synes at gå ud fra, at den Justinianske ret i princippet var gældende ret (i Italien?), rejser det spørgsmål, *om den tyske kejser kunne foretage ændringer i den*

Justinianske romerret. Dette spørgsmål besvares benægtende med den begrundelse, at „reges transalpini“ ikke kan foretage ændringer i noget, som de ikke forstår. Dette er jo en ganske ejendommelig begrundelse, som tydeligt viser de uklare forestillinger, som man havde ved år 1160 om imperium Romanum og om lovgivningsmagten i det såkaldte Sacrum imperium, og de uklare forestillinger, som man i det hele havde om „ret“.

Efter Mantuaperioden virkede Placentin i nogen tid som lærer i Bologna, men Placentin kom hurtigt i strid med kolleger i Bologna, i hvert fald med Henricus de Baila. Placentin havde en giftig tunge. Da han var en mand af ringe byrd, en homo novus, som måtte nøjes med at tage navn efter sin fødeby civitas Placentia, Piacenza, var der grænser for, hvad han kunne tillade sig overfor en kollega af adelig familie, og han måtte ifølge skoletraditionen forlade Bologna i største hast. Placentins eneste kendte større arbejde fra denne periode er nogle glosser, som han skrev til den allerede af Bulgarus glosserede digesttitel *De regulis juris*.

Placentins lærergerning i Montpellier, som med en afbrydelse på nogle år formentlig har varet fra ca 1170 og til 1192, er vistnok foranlediget af, at Rogerius's elever, som stod uden lærer, har opfordret Placentin til at give sig til at undervise i Justiniansk romerret i Montpellier. Han har selv et sted oplyst, at opfordringen udgik fra de studerende „et a compluribus aliis“, og hvis man tør tro ham, er han følgelig på en eller anden måde blevet „kaldet“ til professor ved den allerede bestående retsskole.

Placentins første arbejde som forfatter i Montpellierperioden bestod i, at han skrev den slutning på den anden redaktion af *Summa Codicis*, som Rogerius ikke selv havde nået at skrive. Det sammenlagte resultat af Rogerius's og hans eget arbejde tilfredsstillede ham imidlertid ikke i det lange løb, og han gav sig derfor forholdsvis hurtigt til at skrive en *Summa Codicis*, som helt igennem skulle være hans eget værk. Manuskriptet til denne bog var han færdig med ca 1175. Derefter gav Placentin sig til at skrive en *Summa Institutionum*, og også dette arbejde synes han at have fået fra hånden i løbet af forholdsvis kort tid. Han var inde i en frodig periode. Placentins ry var endnu i det 16 århundrede så godt, at der var interesse for hans arbejder, hvad man

kan slutte af, at såvel hans Summa Codicis som hans Summa Institutionum blev trykt. Af hans Summa Codicis foreligger der dog kun een udgave, en udgave fra 1536. Den findes på Det kongelige Bibliotek. Af hans Summa Institutionum findes der flere udgaver, som også kan læses på Det kongelige Bibliotek, hvis standard med hensyn til kanonistik og den ældre romanistik er god.

Montpellieropholdet blev afbrudt noget ind i 1180'erne, idet Placentin vendte tilbage til Norditalien, hvor han til at begynde med tog ophold i sin fødeby Piacenza. At han også under dette ophold har undervist i Justiniansk romerret, er givet, men det må dog stå hen, om der har været tale om undervisning i større stil. Derefter blev han af en adelig familie de Castello inviteret til Bologna, og dette kunne den jævne mands søn naturligvis slet ikke stå for. Han tog med tak imod indbydelsen.

Under dette andet ophold i Bologna har Placentin holdt visse forelæsninger. Men den „kaldelse“, som han måske havde håbet på, fik han ikke. Forholdet mellem Placentin og retsskolen i Bologna havde været dårligt, da han forlod den ca 1170, og det var ikke blevet bedre i den forløbne tid. Modsætningsforholdet er givet, men enkelthederne lader sig ikke opklare idag. Noget kan tyde på, at Placentin tidligt har givet sig til at kritisere det responsum, som Bulgarus, Martinus, Hugo og Jacobus afgav til Barbarossa i 1158 på rigsdagen i Roncaglia, at han har gjort det på en skarp og hånlig måde, og at der i 1180'erne har været lærere i Bologna, som ikke har kunnet tage dette. Placentin har selv et sted kaldt de fire doktorer „miseri Bononienses“, og det er et hånligt udtryk. Placentin vendte derfor tilbage til Montpellier i slutningen af 1180'erne, efter at han i nogen tid igen havde givet undervisning i Piacenza i Justiniansk romerret og måske også i andet. Placentin har nemlig været så velbevandret i artes liberales, at han også har været i stand til at undervise i andet end legistik, og han har vistnok også været lidt af en sproglig begavelse. Noget tyder på, at han har kunnet læse græsk, og det var der i slutningen af det 12 århundrede ikke så forfærdelig mange, der var i stand til i Italien. Irnerius var ikke i stand til at læse græsk. Oversættelse af visse steder med græsk tekst i retsbøgerne er foretaget af en Burgundio fra Pisa ved midten af

det 12 århundrede, som ikke var legist, men sprogmand. Placentin har vistnok været en af de få universitetsfolk, som mod slutningen af det 12 århundrede har været i stand til at læse en græsk tekst.

Placentins andet ophold i Montpellier har kun været i nogle år, idet han døde den 12 februar 1192, hvad man ved fra indskriften på gravstenen. Han blev nemlig begravet i Montpellier. Ved sin død arbejdede han på en summa til Tres libri i Codex 5: bøgerne 10—12 i Codex, men han var ikke nået ret langt. Manuskriptet blev skrevet færdigt af Pillius.

Placentins samtidige i Bologna var *Johannes Bassianus*, en elev af Bulgarus. Johannes var som Placentin velbevandret i artes liberales, og han har mestret den sproglige side af undervisningen i Justinians retsbøger. Placentins fremstilling i *Libellus de actionum varietatibus* af de forskellige actiones, som vistnok er det første forsøg fra en glossators side på en klassifikation af og en teoretisk undersøgelse af de formueretlige actiones, tilskyndede Johannes til at gøre noget ud af det samme emne. Resultatet var et værk *Arbor actionum*, som er en oversigt over de i den Justinianske romerret kendte actiones udarbejdet på omtrent samme måde, hvorpå man laver en stamtavle for en slægt, et „træ“ med „grene“ og „frugter“. Der er på dette træ anført 121 prætoriske og 48 civile actiones. Johannes har endvidere gennem et sindrigt bogstavsystem markeret den enkelte actios juridiske beskaffenhed således, at læseren kan finde ud af, om der var tale om en actio prætoria eller en actio civilis, en actio in rem eller en actio in personam eller en actio mixta, en actio bonæ fidei eller en actio stricti juris, en actio directa eller en actio utilis osv osv. En sådan tabellarisk oversigt var nyttig for den, der ville have overblik over den Justinianske rets actions-system, og det arbejde, som Johannes udførte ved at lave sit *Arbor actionum*, var ud fra skolens synspunkt hensigtsmæssigt. Efter skoletraditionen var Johannes Bassianus en af de store lærere. Men Johannes's „actionstræ“ viser tydeligere end meget andet, at det, som man arbejdede med i legistskolerne i de første mange år, kun var at få overblik over indholdet af den Justinianske romerret, og at man selv i Bologna ikke skænkede „gældende ret“ synderlig opmærksomhed. Meget af det, som Johannes

har markeret gennem sin oversigt, har været uden videre praktisk betydning, især naturligvis i regnum Franciaë, hvor den Justinianske romerret aldrig havde været sat i kraft, men også i Italien. Selvom en retsafgørelse i princippet skulle træffes efter „romerret“, så har det ikke netop været den i dette actionstræ forudsatte „romerret“. Den Justinianske romerret var ved slutningen af det 12 århundrede for en stor dels vedkommende obsolet.

Af legistglossatorer fra slutningen af det 12 århundrede skal endelig nævnes *Pilius*. Pilius begyndte som lærer i Bologna, men han underviste kun en kort tid i Bologna. Forskellige omstændigheder bevirkede, at han i begyndelsen af 1180'erne forlod Bologna og slog sig ned i Modena. Her virkede han som juris peritus, men han gav også undervisning i Justiniansk romerret i et vist omfang. Man kender en del glosser fra Pilius's hånd, og hans virke som underviser har også sat sig andre literære spor.

Pilius har haft en særlig tilknytning til Placentin, hvilket bl a kan ses af, at han følte sig opfordret til at skrive den *Summa* til *Tres libri*, som Placentin arbejdede på ved sin død, færdig. Hans skrivemåde er påvirket af Placentin, idet han som Placentin — og Rogerius — har anvendt dialogformen, og han står også i metodisk henseende Placentin nær. Det bedst kendte af hans skrifter er hans skrift om den Justinianske proces, *De ordine judiciorum*.

Med Azo, Jacobus Balduinus, Hugolinus og Accursius slutter glossatorskolen. De var alle fire lærere i Bologna og kun i Bologna. Azo er den Bolognaglossator, som det lykkedes for at skrive en *Summa Codicis*, den lærebog i dele af den Justinianske romerret, som man måtte have, om undervisningen i Justiniansk romerret skulle være andet og mere end tekstgennemgang og tekstkommentar. Kort efter midten af det 12 århundrede havde Rogerius lavet første udkast til sin *Summa Codicis*, og selvom dette arbejde som literær præstation var mangelfuldt, så havde man dog anset skriftet for at være så betydningsfuldt, at det tidligt var blevet oversat til provençalsk og som „*Lo Codi*“ var blevet kendt i Frankrig. Derefter var Rogerius gået igang med den endelige redaktion og havde nået at skrive ca halvdelen færdig, resten

skrev Placentin, og ca 1175 havde så Placentin, denne kritiker af Bolognalegisterne, skrevet sin *Summa Codicis*. Det måtte efterhånden være et prestigeanliggende for legisterne i Bologna at dokumentere, at også de var i stand til at skrive sammenhængende fremstillinger af dele af den Justinianske romerret. De måtte gøre det, for at de kunne hævde sig overfor kanonisterne.

Ifølge Odofred synes Johannes Bassianus på et vist tidspunkt at være gået igang med at skrive en sådan sammenhængende fremstilling, en *Summa Codicis*, men der kom intet ud af det af betydning. Det blev Azo, som skrev Bolognaskolens *Summa Codicis*. Azo virkede som lærer i Bologna i en meget lang periode, vistnok fra ca 1190 til ca 1230. Hans *Summa Codicis* er formentlig skrevet færdig ca år 1210. Der er flere inkunabeltryk af denne bog, og den er i det 16 århundrede gang på gang blevet genudgivet.

Jacobus Balduinus var en lidt yngre kollega til Azo. Han har vistnok ikke skrevet andet end glosser, og selv i denne henseende synes han at have udrettet meget lidt. Noget tyder på, at han har været af et ikke ringe format. Han har været lærer for Hostiensis og for Odofred, og han var i 1229—31 podesta i Genua. Det var ikke helt almindeligt, at en jurist blev valgt til podesta. Også *Hugolinus* var en lidt yngre kollega til Azo, idet han er omtalt som *legum doctor* i dokumenter fra årene 1197—1233. Hugolinus har, som man kan se af håndskrifter, skrevet et væld af glosser. Han har skrevet såkaldte apparater $\circ$: sammenhængende glosser til alle tre dele af Digesterne og til Codex, og han har også skrevet øvelsesopgaver, derunder et sæt opgaver, der gik under navnet *Insolubilia* $\circ$: uløselige opgaver. Hugolinus skal endelig have skrevet en *Summa Codicis*, men da håndskrifterne heraf er gået tabt, kan man ikke afgøre arbejdets omfang og beskaffenhed. Da forfattere, der som Hugolinus og de tidligere nævnte forfattere Hugo, Jacobus, Albericus, Aldricus, Henricus de Baila, Cyprianus og Willielmus de Cabriano i det væsentlige ikke har skrevet andet end glosser, fra et retsteoretisk synspunkt er uinteressante, må jeg om dem henvise særligt interesserede til Sartis bog *De claris archigymnasii Bononiensis professoribus*, 1 udg 1769—72, 2 udg 1888—96, og til v Savignys *Geschichte des römischen*

Rechts im Mittelalter, 1 udg 1815—31, 2 udg 1834—51, bd III ff, der forsåvidt angår de af Sarti biograferede legister bygger på Sartis biografiske og bibliografiske oplysninger.

Accursius var elev af Azo. *Accursius* er vistnok begyndt at undervise ca år 1220, og da han er død ca år 1260, og da han vistnok ved sin død ikke var holdt op med at deltage i undervisningen i retsskolen, har han undervist længere end nogen anden glossator bortset fra Azo.

Accursius er kendt som forfatteren til *Glossa ordinaria* til Justinians retsbøger ø: til det sammenhængende system af glosser, der findes trykt i marginen i alle ældre udgaver af vulgata teksten af Justinians retsbøger. *Accursius* skal have skrevet andet, men det har drejet sig om småting, og håndskrifterne er gået tabt. Han står for eftertiden som glossatoren og kun som glossatoren. Idéen med at lave en sådan *Glossa ordinaria* var ikke ny. Johannes Teutonicus havde skrevet en *Glossa ordinaria* til Gratians dekret, og talrige kanonister havde glosseret de samlinger af dekretaler, der var lavet, efter at Bernardus Papiensis havde lavet sin samling og som den første skrevet apparat til denne samling.

Det arbejde, som *Accursius* udførte med at lave *Glossa ordinaria*, har været meget betydeligt, for han har været igennem hele den foreliggende literatur, derunder talrige håndskrifter med glosser. Da imidlertid det sammenlagte antal glosser i *Glossa ordinaria* beløber sig til ca 100.000, har hans arbejde for størstedelens vedkommende været et samlearbejde. *Accursius* har taget fra andre, hvad han kunne bruge, og da der var lavet glosser gennem mere end 125 år, har der været nok at tage af. Mange af de glosser, der fandtes i håndskrifterne, var anonyme glosser, som enhver så at sige kunne tillade sig at gøre til sine. Desuden havde hans lidt ældre kollega Hugolinus netop skrevet apparat til alle retsbøgerne, og dette kom *Accursius* tilgode. Han udnyttede Hugolinus's forarbejder så hårdt, at han vistnok kom langt over grænsen for det tilladelige, og denne grænse var i middelalderen meget vid.

Accursius nøjedes dog langt fra med at gengive allerede skrevne glosser. Han har selv skrevet en række glosser. Hans teknik herved har dog ofte været den, at han på grundlag af glosser og

på grundlag af, hvad Rogerius havde skrevet i sin *Summa Codicis*, Placentin i sin og Azo i sin, har refereret forskellige standpunkter, hvorefter han selv har taget standpunkt uden dyberegående begrundelse. „Sig som Azo osv“ er en vending, som man ofte støder på i hans glosser.

Man ved intet om, hvornår Accursius gik igang med arbejdet på *Glossa ordinaria*, og det kan ikke afgøres helt præcist, hvornår Accursius publicerede sit værk. Forarbejdet har i en vis forstand været igang fra det tidspunkt, da Accursius begyndte at undervise i Justiniansk romerret, for den, der underviste i romerret, måtte være velorienteret i den foreliggende litteratur, og den bestod for en stor del netop af glosser. Accursius har også været nødsaget til at følge med i, hvad hans lidt ældre kollega Hugolinus producerede af glosser, og Hugolinus var en flittig producent af glosser.

Selvom arbejdet har strakt sig over lang tid også regnet fra det tidspunkt, da Accursius besluttede at gøre sig færdig, taler indre grunde for, at Accursius har publiceret værket senest ca 1250 og måske allerede ca 1240. Vi ved, at Accursius døde som en meget velstillet mand, og hans gode indtægter må bl a være et resultat af undervisning og forfattervirksomhed. Håndskrifter med *Glossa ordinaria* i marginen har været en stor salgsartikel, for fra et praktisk synspunkt kunne man, når man havde *Glossa ordinaria*, undlade at anskaffe håndskrifter med andre glosser. Hvem ville længere købe håndskrifter med glosser af Bulgarus, Johannes Bassianus, Pillius, Azo, Hugolinus med flere, når man ved at købe Accursius's Glosse havde det hele? Vi ved, at en af følgerne af, at Accursius skrev og publicerede sin *Glossa ordinaria*, blev, at man såvel ved universitetsundervisningen som i praksis holdt op med at interessere sig for hele den ældre litteratur bortset fra Azos *Summa Codicis*. Af en glosse til *Institutiones* kan man se, at værket er skrevet færdigt efter udfærdigelsen af Gregor IX's dekretalesamling, for Accursius har i glossen citeret „extra“.

§ 24. Romerretsprofessorer i Bologna fra ca 1250 til ca 1350.

Accursius er den sidste universitetslærer i den række, som man har kaldt glossatorerne. Man holdt nu ved universiteterne

efterhånden op med at bruge den literære form, som havde været i så stor yndest, glosseskrivning til teksterne i retsbøgerne. Accursius havde ved at samle og skrive sine ca 100.000 glosser skabt et fast grundlag for undervisningen og for den videnskabelige virksomhed, som må have svaret til dens behov, og der fremstod aldrig senere en legist, som forsøgte at forbedre hans arbejde. Bartholomæus Brixiensis fornyede i 1240'erne Johannes Teutonicus's glosse til Gratians dekret ved at overarbejde den, men Accursius's *Glossa ordinaria* kom ikke ud for en tilsvarende senere overarbejdelse.

Romerretsundervisningen ved universitetet i Bologna var sikkert længe før Accursius kommet ind i ganske faste baner. Genstand for undervisning var teksterne i retsbøgerne, hvoraf noget blev gennemgået i ordinære forelæsninger, noget i ekstraordinære forelæsninger. Heri er der ikke sket nogen ændring som følge af, at Accursius lavede sin Glosse, men Glossen kunne let få uheldige følger for undervisningen, for nu blev lærerne ikke i særlig grad tilskyndet til selv at arbejde med stoffet. Accursius havde gennem sin Glosse så at sige fastlagt den teksterne supplerende undervisning.

Vi kan i hvert fald fastslå, at perioden mellem Accursius og Bartolus, 5: fra ca 1250 og til ca 1340, forsåvidt angår arbejdet med den Justinianske romerret var en forholdsvis død periode ikke blot i Bologna, men også i Montpellier og Toulouse og ved det af Frederik II i Neapel oprettede universitet. Undervisningen gik videre i det gamle spor uden fornyelse. Vi kender navnene på en mængde lærere fra denne periode, men det er kun nogle få af dem, der har gjort en indsats, som der er grund til at nævne.

Fra slutningen af det 13 århundrede kæmpes der på livet løs mellem pavemagt og verdslig magt, først mellem Bonifacius VIII og Philip den smukke, derefter mellem Johannes XXII og hans efterfølgere og Ludvig af Bayern. Da denne kamp i allerhøjeste grad bevægede sig i det politisk-retlige plan, kunne man have forventet, at dog en eller anden professor i legistik i Bologna havde spidset sin pen og skrevet et indlæg imod hierokraterne, et skrift om grundlaget for den øverste retsmagt, om *Sacrum imperium*, kort sagt et indlæg om forfatningsretlige og retsteoretiske problemer. Det blev ikke tilfældet. Stridighederne beskæf-

tigede vel også dem, der underviste i kanonistik og legistik, mest lærerne i kanonistik, men de satte sig ikke spor i mere omfattende indlæg fra legistside. Det var ikke en legist, men en læge, Marsilio fra Padua, som skrev det skrift *Defensor pacis*, hvori der for første gang blev foretaget en indgående undersøgelse af grundlaget for læren om paveabsolutisme i „kristenheden“ og for den kuriale translationsteori og givet en skarp kritik af pavernes politiske virksomhed som urostiftere i Europa, og det var en franciskanermunk, William fra Ockham, ikke en professor i Bologna i Justiniansk romerret, som fortsatte med at kritisere, omend ud fra et lidt ændret grundlag. Professorerne i Justiniansk romerret skrev ikke større indlæg i denne strid. En af dem, Vilhelm Nogaret, gik i Philip den smukkes tjeneste og blev som dennes minister pavedømmets bitre modstander, men han skrev ikke videnskabelige indlæg imod pavedømmet. Andre fx Oldradus gik i pavedømmets tjeneste eller lod sig som Dinus engagere til at udføre arbejde for pavedømmet.

Blandt lærerne fra denne mellempperiode er flere gange omtalt *Odofred*. Odofred havde studeret i Bologna under Jacobus Balduinus og Accursius. Han synes at have været lærer i Bologna ved midten af det 13 århundrede, men lærergerningen har vist ikke været hans væsentligste beskæftigelse, for han var også advokat, og han påtog sig flere gange udførelsen af diplomatiske hverv for byen Bologna.

Odofreds forelæsninger over *Digestum vetus*, *Infortiatum*, *Digestum novum* og dele af *Codex* blev udgivet allerede i begyndelsen af det 16 århundrede, og da Odofred flere steder har givet visse oplysninger om Bolognaskolens første år, har de, der interesserede sig for forholdene ved skolens oprettelse, ofte citeret og diskuteret Odofreds oplysninger. Han gengiver skoletraditionen, og grundlaget for hans oplysninger er vel forsåvidt beretninger, som til syvende og sidst har Bulgarus og Martinus som kilder. Men der er ingen tvivl om, at der i tidens løb har indsneget sig visse misforståelser. Skønt allerede v Savigny, som ikke kan siges at have været uvenligt indstillet overfor de italienske legister, i sin *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter* skrev, at det ikke var ulejligheden værd at genudgive Odofreds skrifter, har man genoptrykt dem i Bologna i 1967—68.

Af og til kan man også se citeret legister som *Guido de Suzaria*, *Franciscus Accursius* og *Jacobus de Arena*. Guido de Suzaria er omtalt i årene 1260—92. Han virkede først som lærer i Modena og Padua og derefter som lærer i Bologna. Franciscus Accursius var søn af Accursius og har virket en tid som lærer i Bologna, men uden at sætte sig literære spor af betydning. Hans eftermæle blev præget af, at Dante i Den guddommelige komedie havde anbragt ham i helvede blandt sodomitterne. Jacobus de Arena, som også virkede som lærer i Justiniansk romerret i slutningen af det 13 århundrede, gav undervisning ved en række universiteter, måske også i Bologna. Hans *Commentaria in universum jus civile* er blevet udgivet i 1541.

I sidste halvdel af det 13 århundrede gav professorerne ved de italienske universiteter sig til at skrive responsa i langt større udstrækning, end det tidligere havde været tilfældet. *Dinus* er den første respondør i den store stil. Han virkede som professor i Justiniansk romerret i Bologna i slutningen af det 13 århundrede. De af Dinus forfattede responsa er udgivet under titlen *Consilia* bl a i 1551 og 1574. Værket er ikke anskaffet af Det kongelige Bibliotek. Dinus var i sin undervisning ret kritisk indstillet overfor de af Accursius forfattede glosser, hvilket ifølge hans elev Cinus førte ham ud i skarpe polemikker med Accursius's søn Franciscus Accursius.

Da Bonifacius VIII havde besluttet sig til at udarbejde *Liber sextus*, tilkaldte han Dinus og engagerede ham som medarbejder ved samlingens udarbejdelse. Resultatet blev bl a det sidste afsnit i *Liber sextus De regulis juris*. Det adskiller sig radikalt fra det øvrige indhold af *Liber sextus*, idet der her er tale om 88 sætninger, som man nærmest må kalde „almindelige retsgrundsætninger“. Størstedelen af dem er hentet fra den Justinianske romerret. Her finder vi fx grundsætningerne „Ingen kan forpligtes til noget, som er umuligt“, „Faktisk vildfarelse diskulperer, men ikke retsvildfarelse“, „Den, der tier, synes at samtykke“, „Legitimationsakter er ikke modtagelige for betingelser eller tidsbestemmelser“, „Først i tid er først i ret“, „Ingen kan overdrage større ret til en anden, end han selv vitterligt har“, „Det står fast, at den, som handler imod lovens formål, selvom han tager

hensyn til lovens ord, handler imod loven“ osv osv. Nogle af sætningerne er dog ikke taget direkte fra den Justinianske romerret, men er udformet af Dinus's forgængere eller af Dinus selv.

Da Liber sextus som en del af de kanoniske samlinger blev kendt i Tyskland og i de nordiske lande allerede i det 14 århundrede, hvor man i disse lande ikke var særlig velorienteret i den Justinianske romerret, har slutafsnittet i Liber sextus været egnet til at udbrede kendskabet til visse romerretsgrundsætninger i disse lande allerede fra det 14 århundrede. Afsnittet er derfor fra et retshistorisk synspunkt ikke uvigtigt. Reglerne er glosseret og kommenteret af kanonister, men også Dinus har kommenteret dem. Det kongelige Bibliotek har en inkunabel fra 1498 herom *Tractatus Dyni super regulis juris una cum accessoribus et correctionibus*.

Det kan endelig bemærkes, at vi i afsnittet under 29 finder sætningen *Quod omnes tangit debet ab omnibus approbari*. Den kom til at spille en rolle senere i den politiske diskussion. Da ingen vil mistænke Bonifacius VIII for, at han har haft sympati for politisk selvstyre, er det ikke let at forstå, hvorfor han ved udfærdigelsen af Liber sextus lod også denne sætning optage blandt sine „almindelige retsgrundsætninger“.

Det blev ikke ved italienske universiteter, at der blev taget et initiativ til at forny undervisningen i „romerret“. Undervisningen i Bologna kørte i årene efter Accursius videre på omtrent den samme måde som før, forsåvidt der overhovedet blev undervist, for perioden ca 1250—ca 1350 var i politisk henseende i Italien en ret urolig periode. Fornyelsen kom fra regnum Franciæ, fra de såkaldte „ultramontani“. Her finder vi i sidste halvdel af det 13 århundrede to lærere i romerret, som såvel i literær henseende som med hensyn til undervisning har været betydeligere end kollegerne i Bologna, Jacobus de Ravannis og Petrus de Bellapertica, og også i begyndelsen af det 14 århundrede findes der i Frankrig lærere, som i en vis forstand var betydelige. Det blev i Italien Bartolus fra Sassoferrato, som gik videre ad de veje, som disse ultramontani havde betrådt, og hermed flyttede tyngdepunktet i Italien med hensyn til romerretsundervisning fra Bologna og til Perugia.

§ 25. *Franske og tyske retsbøger.*

Den, som vil søge oplysning om den i regnum Franciæ i juristpavernes århundreder ved siden af den kanoniske ret faktisk gældende ret, må gå til andre kilder end Justinians retsbøger med universitetslærernes glosser og universitetslærernes skrifter, navnlig til de retsbøger, som blev tilvejebragt fra begyndelsen af det 13 århundrede. Frankrig var i denne periode og i århundreder derefter splittet op i en række retsområder med varierende ret i mange henseender, især privatretlige. Den i disse områder gældende ret var i stor udstrækning uskreven ret. Den forelå til dels kun som en tradition, en overlevering fra slægt til slægt med den bøjelighed og foranderlighed, som er karakteristisk for sådan overlevering. Man kalder gerne en sådan overlevering *usus* eller *consuetudines* eller *coutumes générales*, idet man på forhånd afstår fra at præcisere, i hvilket omfang der er tale om tidligere love, gamle vedtagelser, regler fastslået af domstole osv.

Den nedskrivning, som man gik igang med i begyndelsen af det 13 århundrede af disse *coutumes générales*, havde ikke officiel karakter. Det blev i sidste halvdel af det 15 århundrede besluttet, at der skulle foretages officiel nedskrivning af de for de enkelte retsområder gældende *coutumes générales*, og dette blev gennemført i løbet af det 16 århundrede, men den første optegnelse havde ikke officiel karakter. Der var alene tale om private retsoptegnelser. Hvilket omfang denne tilvejebringelse af private retsbøger har haft i det 13 og begyndelsen af det 14 århundrede, er uklart, for der er nok en del, der er gået tabt senere fx under hundredårskrigen mellem England og Frankrig. Vi kender idag kun retsbøger fra nogle få retsområder i Frankrig.

De første *coutumes générales*, som blev optegnet, var de normanniske. Det skete på latin, men håndskriftet blev snart oversat til fransk. Dette håndskrift om *Très ancien Coutumier de Normandie* består af to dele. Den første er redigeret ca år 1200, den anden ca år 1220. Forfatterens eller forfatternes navne er ukendt. Ca år 1250 skrev derefter en munk Maucaël en *Summa de legibus Normanniæ in curia laicali*, hvor der gives en udførlig fremstilling af den i Normandiet gældende ret. Også dette værk blev oversat til fransk, og det foreligger endog i en versificeret udgave. Maucaëls *Summa* blev udbredt, og den var i praksis

aget, fordi den indeholdt en ganske god beskrivelse af den i Normandiet da gældende ret. Sålænge den i Normandiet gældende ret ikke var blevet kodificeret, og det vil sige indtil slutningen af det 16 århundrede, blev for Normandiets vedkommende mange retsafgørelser truffet på grundlag af Maucaëls Summa. De normanniske retsbøger er udgivet i 1881—1903 af E Tardif i et trebinds værk.

Om coutumes générales i det tidligere grevskab Vermandois nord for Paris med Saint-Quentin, Laon og Peronne findes der nogle oplysninger i et værk af en fransk ridder og bailli Pierre de Fontaine kaldet *Conseil de Pierre de Fontaine* eller *Conseil à un ami* skrevet ca 1253. Værket er trykt i 1846. Fra omtrent samme tid stammer et anonymt skrift *Livre de Justice et de Plet*, hvori der findes en del oplysninger om coutumes générales i Orléanais. Det er trykt i 1850. Fremstillingen er dog i begge skrifter blandet stærkt op med Justiniansk romerret, og i *Livre de Justice et de Plet* findes der herudover en del pavedekretaler. Men de fremtræder som bestemmelser truffet af biskoppen i Orléans.

Noget yngre, fra ca 1270, er *Les Etablissements de Saint-Louis*. Forfatterens navn er ukendt. Værket fremtræder som eller er dog blevet opfattet som udfærdiget af Ludvig den hellige, men der er i virkeligheden tale om en privatmands optegnelser bl a om coutumes i Anjou, Touraine og Orléanais. Det er udgivet i 1881—86 af P Viollet i et firebinds værk. Der er også fra omtrent samme tid optegnelser om coutumes i Champagne, Picardiet og Artois.

Den bedst kendte, oftest citerede og lettest forståelige franske retsbog fra det 13 århundrede er *Coutume du comté Clermont en Beauvaisis* fra 1283 skrevet af Philippe de Remi, sire de Beaumanoir, som regel blot citeret som „*Beaumanoir*“.

Beaumanoirs fader, der også hed Philippe de Remi, sire de Beaumanoir, blev i 1237 bailli i Gâtinais syd for Paris hos Ludvig den helliges broder Robert, der havde fået Gâtinais som len. I 1250 døde Robert, og hermed hørte hvervet som bailli op. Philippe Beaumanoir senior synes herefter at have levet på sit slot, idet han dog lejlighedsvis optrådte som voldgiftsdommer og deltog i andet juridisk arbejde. Han døde i begyndelsen af 1260'erne.

Philippe Beaumanoir junior blev født mellem 1247 og 1250. Vi ved ikke ret meget om hans liv, før han i 1279 blev udnævnt til bailli i Clermont i en alder af ca 30 år. Han har tidligt været på en rejse til England, og han har studeret ved et eller flere franske universiteter, men vi ved ikke, hvad han har studeret, og vi ved ikke, om han afsluttede sine studier med at tage en grad. Da Beaumanoir som ung skrev digte, *Manekine* og *Jehan et Blonde*, har det nok ved siden af legistik og kanonistik især været *artes liberales*, som han interesserede sig for.

Den fremstilling, der er givet i *Coutume du comté Clermont en Beauvaisis*, viser kendskab til den kanoniske ret og til den Justinianske romerret og stor fortrolighed med de for grevskabet Clermont gældende *coutumes* og et vist kendskab til *coutumes générales* i enkelte andre retsområder, fx Normandiet, Artois, Vermandois og Champagne. Det, som man studser over, er, at en så forholdsvis ung mand har været i stand til at skrive en så omfattende og grundig fremstilling af *coutumes générales* i grevskabet Clermont, hvor han kun var bailli i få år. En fremstilling af *coutumes générales* kræver livslang erfaring, medmindre der foreligger visse skriftlige optegnelser, som forfatteren kan bygge på. Det er næsten utænkeligt, at Beaumanoir kan have skrevet sit værk uden benyttelse af ældre kilder, og da faderen også havde været bailli, er det nærliggende, at Beaumanoir har arvet faderens håndskrifter, derunder optegnelser om *coutumes*. Man har dog ikke hidtil kunnet finde ud af, hvilke kilder Beaumanoir har haft. Disse ældre håndskrifter er sandsynligvis senere gået tabt.

Beaumanoirs værk er udgivet flere gange. Den bedste udgave er A Salmonds udgave fra 1899—1900, der indeholder en liste over gloser, som også en franskmand har vanskeligt ved at forstå. Det er især procesretlige og privatretlige emner, som Beaumanoir har behandlet, men der er dog også ret udførlige udviklinger om offentligretlige problemer, især om dem, der har forbindelse med fast ejendom. Systematikken er til at begynde med ganske god, idet forfatteren efter en indledning om bailli'ens embede naturligt går over til at behandle procesretlige spørgsmål og i §§ 311—60 slutter af herom i første omgang med at gøre rede for reglerne om kirkens jurisdiktion og alle de problemer, som

dette skabte. Derefter følger fra § 361 et stort afsnit om arveretlige og personretlige problemer, derunder om testamenter, om enkens indtægtsnydelsesret, om arv efter loven og arvefaldet, om værgemål, om afstamning og om reglerne om gradberegning ved slægtskab. Fra § 621, hvor forfatteren går over til at behandle familieformueretlige, tingsretlige og til en vis grad obligationsretlige problemer, bliver systematikken løsere, og i §§ 1145 ff går forfatteren igen over til at diskutere procesretlige emner som bevis, voldgift osv.

Det er i og for sig ikke så vanskeligt at læse bogen, omend det tager nogen tid at vænne sig til sproget, en art dialekt. Beaumanoir har en god fremstillingsform. Man mærker, at han har skrevet andre bøger, før han gik igang med denne bog. Selvom han har benyttet håndskrifter skrevet af andre som grundlag for visse udviklinger, så har han nok overalt givet indholdet sin egen form. Som forfatter er han meget bedre end de fleste kanonister og legistglossatorer fra det 13 århundrede. Men en sammenfattende vurdering af indholdet kan kun gives af en retshistoriker, der for det første er godt inde i kanonisk ret og Justiniansk romerret og i den herhenhørende litteratur fra det 13 århundrede og desuden er godt inde i fransk feudalret og i det hele i franske coutumes générales fra det 13 århundrede. Det er der i vore dage meget få, der er. P van Vetter har i *Mélanges Fitting*, 1906, bd II, s 535 ff *Le droit romain et Beaumanoir* skrevet om Beaumanoirs kendskab til og benyttelse af regler fra den Justinianske romerret. Den diffuse brug af Justiniansk romerret, som er karakteristisk fx for *Livre de Justice et de Plet*, er der intet sidestykke til i Beaumanoirs bog.

I 1284 blev Beaumanoir udnævnt til sénéchal i Poitou, og han var herefter i kongelig tjeneste som sénéchal og som bailli, indtil han døde i 1296. Der er noget, som tyder på, at Philip den smukke har kunnet bruge ham i sin tjeneste, for han var i 1289 på en mission i Rom, hvor han vistnok skulle forsvare kronens rettigheder overfor pavedømmet. Men han kom ikke til at opleve og deltage i de store stridigheder mellem Philip og pavedømmet, for han døde netop i det år, da de brød ud, i en forholdsvis ung alder, idet han ikke var fyldt 50 år.

Også fra det 14 århundrede kendes der eksempler på private

retsbøger om coutumes générales fx *Très ancienne Coutume de Bretagne* fra ca 1330. Værket er udgivet af Planiol i 1896. Men hermed synes nedskrivning ved privat foranstaltning at være gået i stå. Det kan bero på, at nu begyndte hundredårskrigen mellem England og Frankrig, der tappede nationen for kræfterne, hvortil ved midten af det 14 århundrede kom den store pest, og det kan bero på, at håndskrifter, som trods disse ugunstige betingelser dog er blevet skrevet, senere er gået tabt. Alt ialt er det således begrænset, hvad der foreligger af oplysninger om coutumes générales i regnum Franciæ i 13—14 århundrede.

Også i Tyskland gav man sig i det 13 århundrede til at skrive private retsbøger. Den først nedskrevne er *Sachsenspiegel*, som er forfattet i 1220'erne eller i begyndelsen af 1230'erne af *Eike von Repgau*. Bogen er først skrevet på latin og derefter oversat til tysk. Forfatterens formål var, som den af ham valgte titel *Spiegel der Saxon*, viser, at give en fremstilling af den i Sachsen gældende ret, men det er dog overvejende den i Østfalen gældende ret, der gengives.

Eike von Repgau skabte sin retsbog på grundlag af sit kendskab til den i Østfalen gældende ret, men han har dog ikke begrænset sig til at gengive gældende ret. Der er ofte formuleret regler, som ikke allerede var accepteret ret, og Eike har derved været med til at påvirke retsudviklingen i Sachsen, for bogens udviklinger blev i vidt omfang accepteret som ret også i de tilfælde, hvor der var tale om omformning. Eike har dog også benyttet kanoniske retskilder, men ikke Justinians retsbøger og den herom handlende litteratur, som var ham ubekendt. En væsentlig del af det udviklede er feudalret, som er behandlet i særlige afsnit. Den bedste udgave af *Sachsenspiegel* er en udgave af Homeyer fra midten af det 19 århundrede.

En anden betydningsfuld tysk retsbog fra det 13 århundrede er *Schwabenspiegel*, der er skrevet af en gejstlig. Navnet på forfatteren er dog ukendt. Værket er skrevet færdigt 1274—75. Det er den i Schwaben gældende ret, der gøres rede for, men der er også optaget regler fra den kanoniske ret og visse regler fra den Justinianske ret.

Schwabenspiegel er pavevenlig i sin tendens. Den er skrevet på et tidspunkt, hvor pavedømmet stod stærkt overfor Sacrum

imperium. Sachsenspiegel er derimod kejservenlig i sin tendens. Nogle kritiske bemærkninger fra Eikes side om pavedømmet foranledigede, at en augustinermunk i sidste halvdel af det 14 århundrede gav sig til at kritisere værket og klage derover til Gregor XI. Resultatet var en pavebulle af 1374, hvorved en række udviklinger i bogen blev fordømt som kætterske med den følge, at de som regel er strøget i senere afskrifter af håndskrifter.

INDHOLD

<i>Første afsnit: Den ældste retsteori.</i>	Side
§ 1. Den romerske retsliteratur	7- 20
§ 2. Kodifikationsbestræbelser ved oldtidens slutning. Codex Theodosianus	20- 25
§ 3. Alarics breviarium. Salfrankernes lov	25- 31
§ 4. Justinians retsbøger	31- 37
§ 5. Justinians retsbøgers gyldighed i Italien. Gotogermanernes invasioner i Italien i 6—10 århundreder	37- 41
§ 6. Retsskoler i Pavia, Ravenna, Bologna og Montpellier i 11—12 århundreder	41- 56
<i>Andet afsnit: Juristpavernes århundreder. Kanonistik og publicistik.</i>	
§ 7. Gratians dekret	57- 73
§ 8. Dekretalesamlinger. Højmiddelalderens kanonister	73- 88
§ 9. Kuriale doktriner om „kristenhedens“ forfatning	88-108
§ 10. Bonifacius VIII's buller og Philip den smukkes reaktioner	109-127
§ 11. Dialog mellem klerk og ridder	127-135
§ 12. Johannes Parisiensis's skrift mod paveabsolutismen ...	135-154
§ 13. Engelberts og Dantes småskrifter om imperium Romanum	154-169
§ 14. Johannes XXII's buller om den evangeliske fattigdom ..	169-185
§ 15. Marsilio fra Padua	185-209
§ 16. Franciskanergeneralens brud med Johannes XXII. William fra Ockham	209-230
§ 17. Munkeinkquisitionen. Skrifter om inkquisitionen	230-256
§ 18. Tempelridderne for inkquisitionen	256-272
§ 19. Johannes XXII og inkquisitionen	272-284
§ 20. Hovedpunkter af høj- og senmiddelalderens kanoniske ægteskabsret	284-326
<i>Tredje afsnit: Juristpavernes århundreder. Legistik.</i>	
§ 21. Digesternes inddragelse i romerretsundervisningen	327-339
§ 22. Romerretsstudium i juristpavernes århundreder studium af Justiniansk romerret	339-345
§ 23. Romerretsglossatorerne	345-357
§ 24. Romerretsprofessorer i Bologna fra ca 1250 til ca 1350	357-361
§ 25. Franske og tyske retsbøger	362-367

